

ODTÜ
METÜ.

MİMARLIK
FAKÜLTESİ
DERGİSİ

JOURNAL
OF THE
FACULTY OF
ARCHITECTURE

2024

CİLT
VOLUME

41

SAYI
NUMBER

2

2024 CİLT 41 SAYI 2
VOLUME 41 NUMBER 2

Owned by

Sahibi

Neriman ŞAHİN GÜÇHAN

Dean, Faculty of Architecture / Mimarlık Fakültesi Dekanı

Editor

Derleyen

Osman BALABAN

Editorial Board

Yazı Kurulu

Osman BALABAN

Olgu ÇALIŞKAN

Çağla DOĞAN

İpek GÜRSEL DİNO

Esin KÖMEZ DAĞLIOĞLU

Özgün ÖZÇAKIR

Mehmet Koray PEKERİÇLİ

Güzin ŞEN

M. Anıl ŞENYEL KÜRKÇÜOĞLU

Graphic Design

Grafik Tasarım

Güliz KORKMAZ

Information Technologies

Bilişim Teknolojileri

Ozan BİLGE

Editorial Assistant

Editör Asistanı

Selen TUĞRUL

Publishing Asistant

Yayın Asistanı

Elif KAYMAZ

Oluwaseyi Igbekele ADELEYE

Başak TÜKENMEZ

All Correspondence

Yazışmalar

METU Journal of the Faculty of Architecture

Middle East Technical University

Dumlupınar Bulvarı, 06800, Ankara, TURKEY

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Dumlupınar Bulvarı, 06800, Ankara, TÜRKİYE

Tel: (90.312) 210 7038

e-mail: jfa@arch.metu.edu.tr

http://jfa.arch.metu.edu.tr

http://metujfa.arch.metu.edu.tr/

Online only /Sadece elektronik baskı

METU JOURNAL OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE ODTÜ MİMARLIK FAKÜLTESİ DERGİSİ

METU JOURNAL OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE

is a biannual refereed publication of the Middle East Technical University published every June and December. The Journal publishes articles contributing to the development of knowledge in man-environment relations, design and planning, which have theoretical or practical significance. Manuscripts, in English or Turkish, have to be approved by the Editorial Board, which are then forwarded to Referees before acceptance for publication. The Board claims no responsibility for the opinions expressed in the published manuscripts. It is assumed that the manuscripts received by the Journal are not sent to other journals for publication purposes and have not been previously published elsewhere. Translation of other authors' works is not accepted. Manuscripts sent for publication should conform to the format outlined in the Writing Manual that is published in the first (June) issue of each volume or that can be found on the Journal website. Starting from 2013 the 'online submission website' <http://metujfa.arch.metu.edu.tr> is available. Authors should submit manuscripts using the online submission system. Manuscripts that are not submitted through the online system, will not be considered for publication.

The METU JFA is indexed / abstracted by the following databases :

Arts and Humanities Citation Index (AHCI), Clarivate; Scopus, Elsevier; The Avery Index to Architectural Periodicals, Columbia University; The Architectural Periodicals Index (API), The Royal Institute of British Architects (The RIBA); The Design and Applied Arts Index (DAAI), ProQuest; Art & Architecture Complete, EBSCO; Art Source, EBSCO; The International Construction Database (ICONDA); International Council for Research and Innovation in Building and Construction (CIB); ABZU /ETANA, electronic tools and Ancient Near East Archives; Arthistoricum.net, specialized information service, art, photography, design.

ODTÜ MİMARLIK FAKÜLTESİ DERGİSİ

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin, yılda iki kez, Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli bir yayın organıdır. Dergi, insan-çevre ilişkileri, tasarım ve planlama konularında kurama ve uygulamaya dönük tüm katkılara açıktır. Yazılar, Yazı Kurulu'nun incelemesi ve onayı ile ilgili Hakemler'e gönderilir. Olumlu görüş alınması durumunda yazılar Türkçe ya da İngilizce yayınlanır. Yazı Kurulu, yayınlanan yazılarda yer alan görüş ve düşüncelerden sorumlu değildir. Dergi'ye iletilen yazıların, başka yayın organına gönderilmediği ve yayınlanmamış olduğu varsayılır; çeviri yayınlanmaz. Gönderilen yazıların, her cildin ilk (Haziran) sayısında ve Dergi internet sayfasında yayınlanan Yazı Kılavuzu'na uygunluğu aranır. 2013 yılı itibariyle, Dergimiz yazı başvurularını, internet üzerinden kabul etmeye başlamıştır. Başvurusu internet üzerinden yapılmayan yazılar, MFD Yazı Kurulu tarafından değerlendirmeye alınmamaktadır. Çevrimiçi başvuru sistemine; <http://metujfa.arch.metu.edu.tr> adresinden ulaşabilirsiniz.

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, aşağıdaki yayın dizinlerinde taranmakta / özetlenmektedir:

Arts and Humanities Citation Index (AHCI), Clarivate; Scopus, Elsevier; The Avery Index to Architectural Periodicals, Columbia University; The Architectural Periodicals Index (API), The Royal Institute of British Architects (The RIBA); The Design and Applied Arts Index (DAAI), ProQuest; Art & Architecture Complete, EBSCO; Art Source, EBSCO; The International Construction Database (ICONDA); International Council for Research and Innovation in Building and Construction (CIB); ABZU /ETANA, electronic tools and Ancient Near East Archives; Arthistoricum.net, specialized information service, art, photography, design.

© Copyright 2024
ISSN 0258-5316

Middle East Technical University
Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Copyright covers the entire content of the Journal. No illustrations may be reproduced without the authority of the owner, holder or photographer. Telif hakkı derginin tümünü içerir. Dergideki hiçbir görsel belge, gerçek sahibinin, telif hakkı sahibinin ya da fotoğrafı çekenin izni olmadan kullanılamaz.

Cover: Thessaloniki in 18th century, p.116

Ankara, December 2024

Ankara, Aralık 2024

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 2024, 41/2

Yayın Sahibi: (Fakülte adına Dekan) Neriman Şahin Güçhan;

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Osman Balaban;

Yayın İdare Merkezi Adresi ve Telefonu: Dergi Sekreterliği, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 15E, Çankaya / Ankara, 210 7038; Yayının Türü: Yaygın Süreli; Yayın Aralığı: Yılda İki Sayı; Yayımcı ve Basımcı Kurum: ODTÜ Mimarlık Fakültesi; 31.12.2024

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

<i>Editorial / Yazı Kurulu'ndan</i>	iv
<i>Obituary / Anma</i> Özcan Altaban	v
<i>Articles / Makaleler</i> Züleyha Sara BELGE Hermann Jansen Tarsus Planı, Korunan İzler ve Kentsel Süreklilikler	1-30
Hatice Işıl UYSAL, Gülçin PULAT GÖKMEN İnsanmerkezcilik Sonrası Mimari Bir İnşa: Birlikte-Yürüme	31-53
Adem SAKARYA, Yasin BEKTAŞ İstanbul'da Kentsel Dönüşüm Alanlarındaki Planların Sosyal Altyapı Alanları Yönünden İncelenmesi	55-89
Asli AGIRBAS, Enes YILDIZ Investigating The Impact of Muqarnas on the Daylighting Performance of Historical Turkish Baths	91-105
Evren DAYAR Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Surları ve Yıkım Tartışmaları (1863-1917)	107-134
Gülçin Gülsüm KONUK TAŞTAN, Işıl İPLİK, Hızır Gökhan UYDURAN, Şensin YAĞMUR Karmaşık Cephe Yapısı ve Engel Durumuna Sahip Hacimlerin Günışığı Performansının En 17037 Standardı'na Uygun Değerlendirilmesine Yönelik Metodolojik Yaklaşımlar	135-161
Owain PEDGLEY, Yaren PALAMUT, Bahar ŞENER, Mark EVANS Profiling of Turkish Third-Cycle Theses in Design: Bibliometric Analysis of the YÖK Thesis Center	163-197
Fatma Gül ÖZTÜRK BÜKE Türkiye'de Kamusal Sanatın Çıkmaz Sokağı: "Temalı Kent Heykelleri" -Kent Simgeleri Fıyısı	199-223
Vladimir BOJKOVIĆ, Jelena BAJIĆ ŠESTOVIĆ Remains of Ottoman Architecture in the City of Nikšić in Montenegro	225-245
Sinan Cem KIZIL Space, Time, Space-Time and Architecture	247-264

YAZI KURULU'NDAN

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisinin Aralık 2024 41(2) Sayısını sizlerle paylaşmaktan ötürü mutluyuz.

Derginin bu sayısında; 20 yazar tarafından 10 yazı sunulmaktadır. Bu yazıların dört tanesi İngilizce, altı tanesi ise Türkçe olarak hazırlanmıştır.

2025 yılı bizim için çok önemli ve özel bir yıl. 1975 yılında, “insan-çevre ilişkileri ve tüm çevre sorunları ile uğraşan, üstünde araştırma yapan kişilere faydalı bir kaynak sağlayabilmek” amacıyla yayın hayatına başlayan METU JFA, 2025 yılında yarım asırlık bir dergi olarak 50. yaşını kutlayacak. Uzun zaman önce Bülten (Bulletin)'den alınan miras, 1975 yılından bugüne değişen ve dönüşen biçim ve içerikle *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* adı altında sürdürülmektedir. Bu gurur verici geçmiş bugün bizlere büyük bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. 2025 yılında derginin 50. yaşını çeşitli etkinliklerle kutlamayı planlıyor ve bu etkinliklerde başta okuyucu, yazar ve hakem olarak dergimize katkı verenler olmak üzere herkesle birlikte olmayı arzu ediyoruz.

Bütün yazarlara akademik üretime yapmış oldukları katkıları nedeniyle teşekkür ederiz.

EDITORIAL

We are happy to present the December 2024 41(2) issue of the METU Journal of the Faculty of Architecture.

In this issue; 10 articles are presented by 20 authors. Four of these articles were prepared in English and six in Turkish.

The year 2025 is an important and a special year for us. METU JFA, which was launched in 1975 with the aim of “providing a useful resource for those who deal with and conduct research on human-environment relations and all environmental problems”, will celebrate its 50th anniversary in 2025 as a half-century-old journal. The legacy received from Bulletin, a long time ago, is being continued under the name of *METU Journal of the Faculty of Architecture* with the form and content that has evolved since 1975. The proud past of the journal is a great source of motivation for us these days. We plan to celebrate the 50th anniversary of the journal in 2025 with various events and hope to be together with everyone, especially those who contribute to our journal as readers, writers and referees, in these events.

We thank all authors for their contributions to academic production.

ÖZCAN ALTABAN
1938, 5 Mayıs 2024, Ankara

1. The Government of Space; *Town Planning in Modern Society*, Faber and Faber, 1986, 46.

* TED Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

MESLEK VE EĞİTİM İNSANI OLARAK ÖZCAN ALTABAN

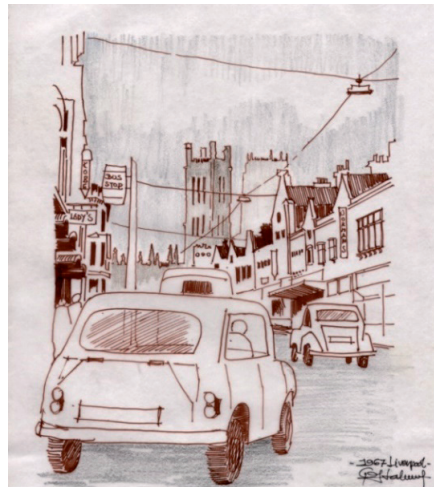
Baykan Günay*

Özcan Altaban'ın iki yönü var, ilki bir meslek insanı ve mimarlık alanından gelerek, kendisini şehir planlaması ve tasarımı konularında uzmanlaştırmış. İkinci yönü ise eğitim ve bu çerçevede kapsamlı planlamayı öğrencilerine aktarırken bunun hem yasal boyutlarını, hem de süreçleri yönetme biçimlerini tartışmaya açmış. Bir diğer özelliği de tasarımın yasal çerçevelerini oluşturmaya çalışmış, yeni gelişmekte olan şehir plancılarını tasarım kuram ve modelleri ile tanıştırmıştır. Günümüzde meslek alanı ile üniversite arasındaki bağların zayıfladığını gözlüyorum. Bu ilişkiyi güçlü tutanlardan birisi olan Özcan Altaban'ın bu yönüyle planlama toplumuna kazandırdıklarını tartışmayı önemli buluyorum. Bu metin Özcan Altaban ile yollarımızın kesiştiğini düşündüğüm kimi rastlaşmaları anlatmaktadır.

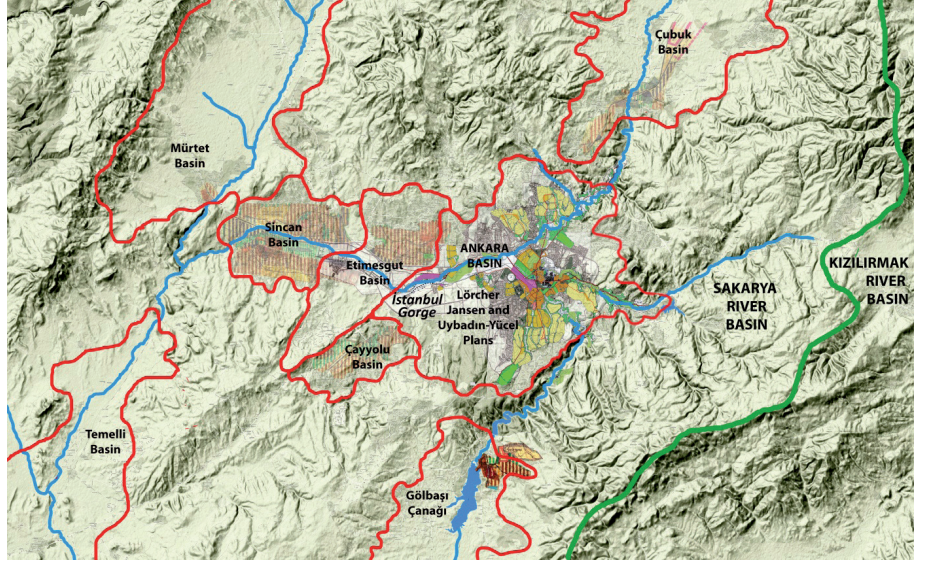
Alison Ravetz (1) İngiltere'de mimarlığın 1834 yılında bir meslek olarak yasal nitelik kazandığından söz eder. Bu büyük bir olasılıkla mühendisliğe karşı

özerklik kazanma anlamına gelmektedir. Yirminci yüzyıla girildiğinde ise, gene mimarlar şehir planlamasının da kendi alanları olduğunu savlamışlardır. Bu çerçevede Liverpool Üniversitesinde kurulan ilk Şehir Planlaması ve *Civic Design Bölümü* (*Department of Town Planning and Civic Design*)(1) mimarlar tarafından örgütlenmiştir. İlginçtir ki Özcan Altaban bu okulda eğitim almıştır. Daha da ilginç olan "*civic(s)*" kavramıdır. İzleyebildiğim kadarıyla Patrick Geddes okulunun ürettiği bir kavramdır ve kentli ya da yurt/yurt bilgisi anlamında kullanılmaktadır. *Civics* sözcüğünü Geddes, "uygulamalı toplum bilim" olarak algılamakta, alan araştırmalarını da "*civic survey*" olarak nitelendirmektedir. Bir diğer bakışa göre "*civic design*", kamusal alanın törensel veya kurumsal yönlerini kapsamaktadır. Bu tartışmalardan yola çıkarak Özcan Altaban'ın aldığı eğitimin mimarlık alanı ile gene Geddes tarafından başlatılan "şehir-bölge" ya da "bölgesi içinde şehir" yaklaşımını birleştiren bir nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.

Ravetz, Şehir Planlamasının ana disiplininin mimarlık olduğunu kabul eder ve çeşitli mesleklerden oluşan şehir plancılarının, 1913'te meslek odası kurulması için girişimlerde bulunduğunu ancak çok daha sonra 1930'ların kriz yıllarında şehir planlamasının bağımsız bir meslek olarak kabul gördüğünü belirtir. 1940'ların "kapsamlı planlama" sistemi kurulduktan sonra planlamada alan araştırması dönemi başlamış ve bunun sonucunda ise planlama diplomasına sahip sosyal bilimcilerin sayısı artmış, mimar plancılarının oranı ise düşmüştür.

Özcan Altaban'ın Liverpool izlenimi, 1967 (Özcan Altaban Belgesi).

Ankara Metropoliten Alan Nazım Plan Bürosunun ürettiği Çanak Planlaması 24.02.1982 (Baykan Günay yorumu).

Benzer süreçler Türkiye’de de yaşanmış ve planlamanın fiziksel yönünün baskın olduğu dönemlerde önce yabancı daha sonra ülkemiz mimarları şehir planlaması alanını denetlemişlerdir. Anılan dönemde Özcan Altaban kendisine bir yol aramış; İstanbul, Londra ve Liverpool kentlerinde kamu denetimindeki planlama bürolarında çalışmıştır. Ülkemizde ise mimar kökenli planlar İmar ve İskân Bakanlığını örgütlemişler ve mevzuatın oluşturulmasına katkıda bulunmuşlardır.

20.07.1965 tarih ve 6/4970 sayılı Bakanlar Kurulu Kararına dayanarak İmar ve İskân Bakanlığı’na 1969 yılı başlarında kurulan Ankara Metropoliten Alan Nazım Plan Bürosu, Özcan Altaban’ın Haluk Alatan ile birlikte yeni bir planlama modelini geliştirdikleri ortamı sağlamıştır.

Büro, derin alan araştırmaları yapmış, seçenekler üretmiş ve Ankara’nın doğal çevresini irdeleyerek jeomorfolojik çanakları dikkate alan bir kent formu üretmiştir. Bu çerçevede dönemin kavramsal çerçeveleri olan merkezi yer ve eşik kuramları bağlamında kentin çeperi oluşturulmaya başlanmıştır.

1980’li yılların başında Nazım Plan Bürosunun görevi sona ermiştir. 1981 yılında ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünün eğitim programını yenilemek için başlattığı girişimlerin arkasında da yeni bir planlama yöntemi olarak görülen kapsamlı planlamaya geçiş kaygısı bulunmaktadır. O dönemde 5 yeni öğretim üyesi bölüme

alınmıştır; bunlardan ikisi mimar (Özcan Altaban, Yiğit Gülöksüz), üç tanesi de şehir plancısı (Ali Türel, Gökhan Menteş, Baykan Günay) diplomasına sahiptirler. Özcan Altaban ile daha yakından tanışmam bundan sonra başlamıştır.

İşin ilginç tarafı Özcan Altaban, Devlet Güzel Sanatlar Akademisinden 1961 yılında yüksek mimar olarak mezun olmuş, daha sonra bünyesinde kurulan ilk Şehir Planlaması ve *Civic Design Bölümü* olan Liverpool Üniversitesinde 1966-68 yıllarında yüksek lisans çalışmasını tamamlamıştır. Buna karşılık ODTÜ’nün yeni kadrolaşmasında, planlama deneyimi yüksek olduğu için kendisinden kentsel planlamanın yasal ve yönetsel boyutları üzerinde çalışmalar yapması beklenmiş, şehir planlama diplomasına sahip Baykan Günay’ın ise Bölümde zayıfladığı düşünülen tasarım konularını geliştireceği varsayılmıştır.

İnsan Olarak Özcan Altaban

Özcan Altaban Bursa doğumludur. Annesi ölene kadar her fırsatta Bursa’yı ziyaret eder, uzun tatillerde ise Yalova’daki yazlıktadır. Eşi Erten Hanım da İstanbul Teknik Üniversitesi 1962 mezunu bir mimardır ve kendisi kültürel varlıklar alanında uzmanlaşmıştır. Nevşehir, Kırşehir ve Mevlana Kültür Merkezleri ile Amasya, Niğde, Çanakkale, Kars, Efes ve Afrodisias Müzelerini ve Hatay Müzesi Ek Binasını tasarlamıştır.

Altaban ailesi, mimarlığı daha teknik bir olgu olarak ele alan İTÜ ile

GÜNEŞLİEVLER Yapı kooperatifinden,
Göbbaşı, Hacılar Köyü 336 No'lu parselin
satın alınması işine ait komisyon bedeli
olarak 1.5 (Bir buçuk) Milyon TL. aldım

16 Nisan 1987

ÖZCAN TÜMER

Özcan Bey birçok durumda hep el yazısını kullanmış, bildiri ve mektuplarını bu yolla kaleme almıştır.

Özcan ve Erten Altaban. Haziran, 1987
Ankara Lalahan yöresinde piknik (Baykan Günay Belgesi).

çevreye daha sanatsal olarak bakan DGSA mezunlarının bir bireşimidir. Özcan Altaban sezebildiğim kadarıyla geleneksel bir aile yapısından gelmektedir. Her zaman nazik, kibar ve ağırbaşlı tavırlarıyla bilinmiştir. Kimseyi kırmamış, hep uzlaşmadan yana olmuştur. Bu tavırlarıyla hem öğrencilerine karşı, hem de katıldığı

bütün etkinliklerde bu yönüyle herkese kendini saydırmıştır.

1981 yılında ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümüne alınan elemanlardan üçü fiziksel planlama ve tasarım alanından gelmektedir; diğer ikisi ise konut ve ulaşım konularında uzmanlaşmış kişilerdir. Sanırım burada

Çanakkale Arkeoloji Müzesi: Erten Altaban, 1984 (Baykan Günay Belgesi, 2005).

Özcan Altaban 1986

"Belediyelerden umutluyum, ama siz..."

"Dağlım çocuklar."

"Ne istiyorsanız yazın, bütün kurtlarımızı dökün çocuklar."(2)

toplum bilim ile planlama arasında bir uzlaşma sağlanması söz konusudur. Özellikle stüdyo çalışmalarının güçlendirilmesi düşünülmektedir. 1981 yılından başlayarak Özcan Altaban ODTÜ'lüdür. Kendisi bunu özümsemiş, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü de kendisinden beklediği verimi almıştır.

Yarışmalar

Özcan Bey mimardır ancak şehir ve bölge planlama uzmanları ile çalışacak şekilde kendisini donatmıştır. 1960'lı yılların sonlarında ODTÜ Şehir ve

Bölge Planlama Bölümü ilk mezunlarını vermeye başlamıştır. Mimar kökenli planlılar ile Şehir ve Bölge Planlama Bölümü mezunları birlikte çalışmalar üretmekte, ülkede kapsamlı planlama anlayışı pekişmektedir. 1970'lerde ise fiziksel ağırlıklı imar planlamasından çok kenti bölgesi içinde gören planlama anlayışı etkin olmaktadır. Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosunda yeni mezun planlılar çalışmakta, bölge planlısı ünvanlı çeşitli alanlardan gelen mezunlar ilgili kurumlarda iş bulabilmektedirler.

2. INCOMPLETE'86; ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü 1985-1986 Ders Yılı Mezuniyet Yıllığı, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara 1986

Altınpark Yarışma Jürisi, 1985: Ahmet Uzel, Turgay Ateş, Kamutay Türkoğlu, Baykan Günay, Yüksel Öztan, Orhan Alsaç, Özcan Altaban, Gönül Tankut, Raci Bademli (Baykan Günay Belgesi)

Altınpark Yarışma Jürisi 1985: Kamutay Türkoğlu, Baykan Günay, Türkay Ateş, Orhan Alsaç, Raci Bademli, Özcan Altaban, Yüksel Öztan, Gönül Tankut, Ahmet Uzel (Baykan Günay Belgesi)

Bu oluşumlar içinde yeni bir alan oluşmakta; mimarlar, şehir plancıları ve peyzaj mimarları imar planı yarışmalarının yanı sıra kent parçalarını konu alan konularda etkin olabilmektedirler. Özcan Altaban ile

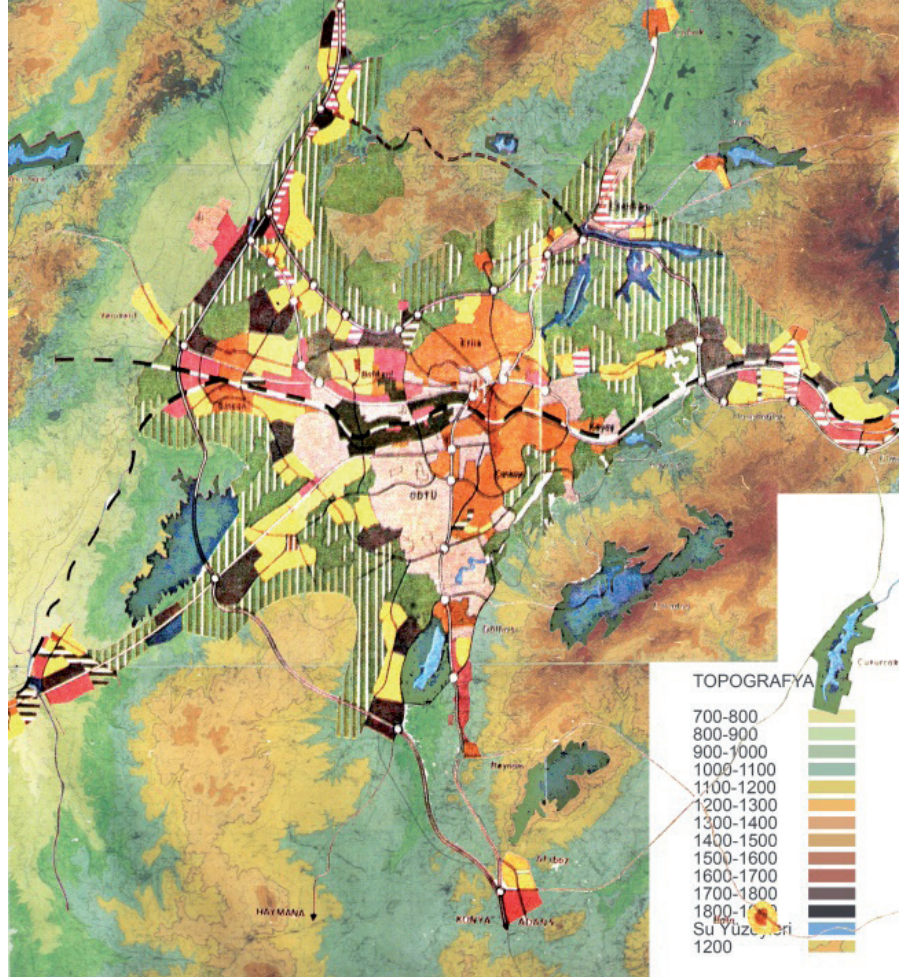
birlikte görev yaptığımız bir yarışma Ankara Altınpark olmuştur. Bu yarışmayı önemsememin bir nedeni seçilen projeye göre parkın yapılmış olmasıdır.

Bu çerçevede yeni bir planlama modeli gelişmekte, üst ölçekte kapsamlı planlama yapılmakta, kent parçalarında ise tasarlama eylemi dönemi başlamaktadır. Bu Özcan Altaban'ın aldığı eğitimle örtüşmektedir.

Ankara 2015

Ne ilginçtir ki, 1985-86 yıllarında Ankara için yeni bir plan elde edilmesi süreci İmar Daire Başkanlığı tarafından değil, EGO Genel Müdürlüğü tarafından üstlenilmiştir. O dönemde Ankara için metro sisteminin inşası söz konusudur ve bunun için süresi dolan Ankara nazım planının bir uzantısı olarak yeni bir üst-biçim elde edilmesi ve ulaşım çalışması yapılması istenmiştir. İlhan Tekeli'nin yönetiminde ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Çalışma Grubu tarafından yapılan

4. Tekeli, İ., Altaban, Ö., Güvenç M., Türel, A., Günay, B., Bademli R., (1986). Ankara 1985'den - 2015'e", Ankara Büyükşehir Belediyesi EGO Genel Müdürlüğü.

Ankara 2015; Tek yönlü koridordan çok yönlülüğe (4).

çözümlemeler, kestirimler ve uygulanan çekim modeli, yeni bir üst-biçimle sonlandırılmış ve Ankara 2015 Yapısal Planı elde edilmiştir. Yeni üst-biçimin oluşturulmasında tek koridor yerine çok koridorlu bir sistem yeğlenmiş, koridorlar boyunca da tek damar yerine çift damarlı bir ulaşım ağı önerilmiştir. Bu düşünce geliştirilirken Ankara ciddi boyutlarda hava kirliliği ile karşı karşıyadır.

O dönemdeki otoyol ağı, biri kentin kuzeyinde geçerek doğuya, diğeri batısından geçerek güneye yönelen iki omurgadan oluşmaktadır. Bu kurgu, çok-koridorlu kent biçimiyle çatışmamış ve öngörülen kentsel gelişme örüntüsü çekim modeliyle sınıranmıştır. Böylece yapısal planlamanın bir türevi daha devreye sokulmuş, Ankara 2015 Yapısal Planı, sistem yaklaşımli planlama çerçevesinde ele alınmıştır.

Bu yapılırken, Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosunun ürettiği ve 24.02.1982 tarihinde onaylanan Çanak Planlaması temel alınmış ve

kentsel gelişme Ankara'nın çanaklarının oluşturduğu jeomorfolojik yapı ile uyumlu olarak biçimlendirilmiştir.

Ankara 2015 böyle bir süzgeçten geçmiş, yerel yönetim bu belge ile ne yapacağını bilememiş, dahası otoyolun tasarımı değiştirilerek Ankara'yı saran bir çevre yoluna dönüştürülmüştür. 1990 sayımı da Ankara'da nüfus artışının düştüğünü göstermiş ve Ankara 2015 çok koridorlu bir büyüme stratejisini savunan bir düşünce olarak tarihe geçmiştir.

İdari Yargı ve Bilirkişi Olgusu

Özcan Altaban ile Danıştay ve İdare Mahkemelerinde çok sayıda keşfe gittim. Hepsisi keyifli gezilerdi. Anadolu peyzajları içindeki yerler bize akşamları sohbet ortamları hazırladı ve dostlukları pekiştirdi. Bunlardan yalnızca ikisine değinme gereği duyuyorum.

Bunlardan ilki, Kocatepe Camiinin yapılması ile Kızılırmak Sokak ile Cami arasındaki parsellerin kamulaştırılması sonucunu doğuracak plan kararına karşı açılan davadır. Baykan Günay

Isparta / Gölcük 1999; Özcan Altaban (Baykan Günay Belgesi).

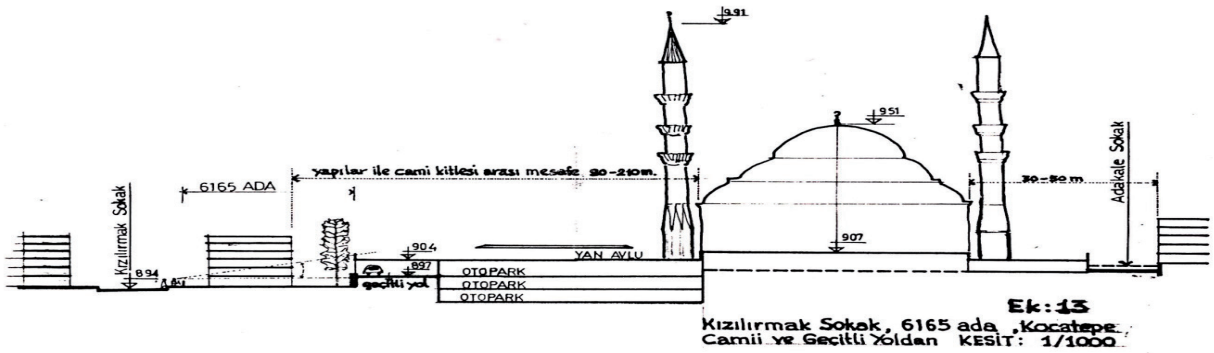
Seferihisar 1996; Özcan Altaban, Ali Türel (Baykan Günay Belgesi).

Eğirdir 1998; Duran Taraklı, Özcan Altaban (Baykan Günay Belgesi).

Toroslar 1999; Baykan Günay, Özcan Altaban (Baykan Günay Belgesi).

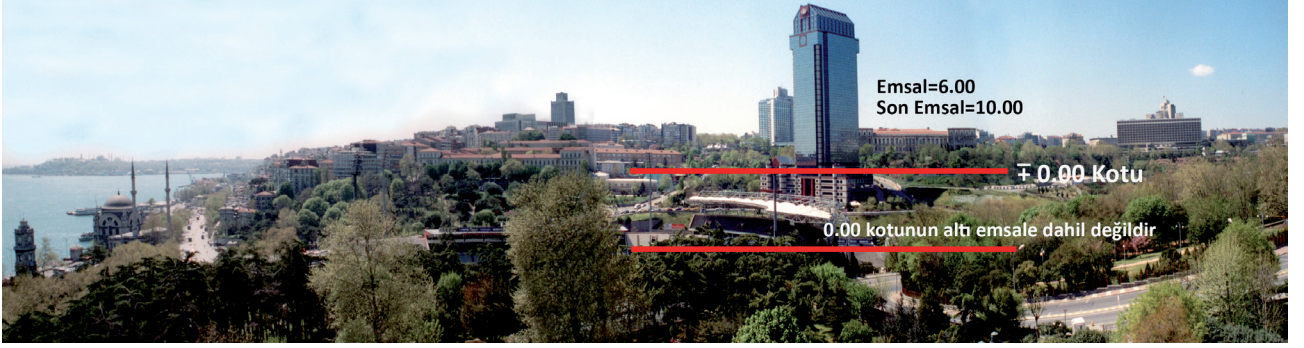
Kocatepe Camii ve Eklerine ait Kesit; Özcan Altaban şablon yerine el yazısını yeğlemiş. (Baykan Günay Belgeleri).

ve Ali Türel ile birlikte bilirkişi olarak atanan Özcan Altaban konuya bir mimar ve geleneksel toplumun değerleri açısından yaklaşmış, bir mahalle içinde yapılacak caminin ölçülerini ve ölçeğini karşılaştırmıştır. Kendisi yapılmak istenenin Ankara'nın Cumhuriyetin ilk dönemlerinde oluşan mahalleler ile uyummadığını görmüş ve caminin boyutlarının bu ölçeği zedelediğini göstermek için bir de kentsel kesit üretmişti.

Bu vesile ile kendisinin iki sözcüğü benim alıştığımından farklı olarak kullandığını gözlediğimi belirtmeliyim. Bunlardan ilki, benim kullandığım şekliyle "Camisi" idi. Özcan Bey ise, bize büyüklerimizin öğrettiği kullanma şekli "Camii"dir der ve bu formu kullanırdı. İkinci sözcük ise bana öğretildiği şekliyle "dolayısıyla", Özcan Beyin ifadesiyle "dolayısıyla"dir. Birlikte hazırladığımız raporlarda bir de "dolayısı ile" ifadesine rastladım ki, sanırım bu da benim bulmaya çalıştığım ara çözümdü.

İkinci örnek ise İstanbul İhlamur Vadisinin göbeğindeki Gökkafeş Yapısıdır. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı tarafından açılan davada bu yapının yasal zeminini oluşturan nazım ve uygulama planlarının iptali istenmiştir. Danıştay 6. Dairesinin çağrısı ile 28.05.1999 günü keşif ve bilirkişi incelemesi yapılmıştır. Ali Türel ve Baykan Günay ile bilirkişi olarak atanan Özcan Altaban dava dosyasının döküm işini üstlenmiştir; çünkü kendisi İstanbul'u çok daha iyi tanımaktadır. Araya adli tatil girmiştir ve Özcan Hoca Yalova'daki yazlığında dava dosyasını incelemektedir.

17 Ağustos Depremine burada yakalanan Özcan ve Erten Altaban'ın buldukları yapı zeminedir ve sanırım sınılaşma nedeniyle bina zeminin altına girmiş, şans eseri çöküntü olmadığı için aile buradan kurtarılmayı beklemiştir. Kurtarıldıklarında ise dava dosyası zemin altındaki konutta kalmıştır. Bu acı dönemde, davaya müdahil olarak katılan yapım şirketince çeşitli söylentiler çıkartılmış,

Gökkafe ve İhlamur Vadisi (Baykan Günay Belgesi).

bizlerin tarafgir olduğu konusunda suçlamalarda bulunulmuştur.

Bu durumda bilirkişi üyeleri olarak Danıştay'a bir açıklama metni gönderilmiştir. Kurumun bizden kuşku duymadığı tarafımıza bilgi olarak iletilmiştir. Anılan dönemde Özcan Altaban, bedeli karşılığı dava dosyasını zemin altından çıkartmış ve Ekim 1999'da dosya Danıştay'a teslim edilmiştir. Dosyaya ait 24 ek kendisi tarafından hazırlanmıştır.

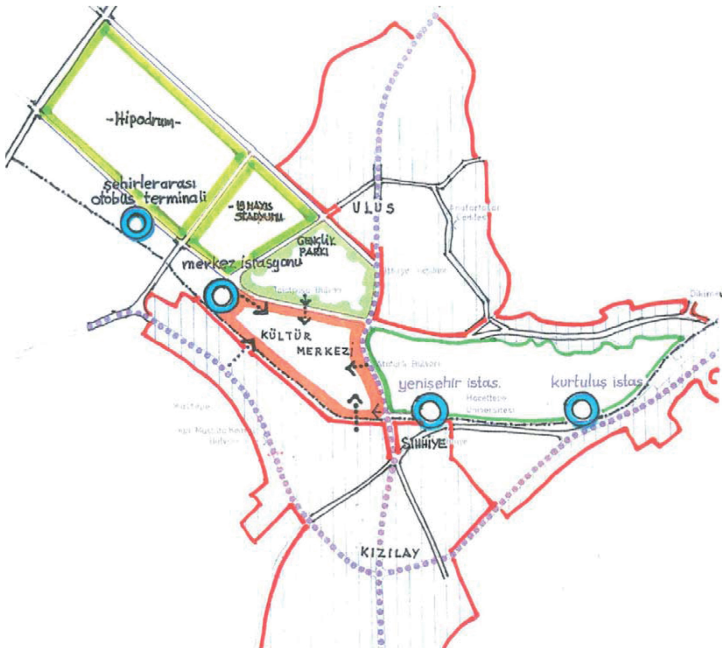
Danıştay 6. Dairesi Gökkafe için yürütmenin durdurulması kararı vermiş, buna karşılık Dava Daireleri Kurulu 15/12 oyçokluğuyla yapının varlığını kabul etmiştir. Böylece bir yeşil alanı yok eden ve en sonunda emsali

2.50'den 15.00'e yükselten yapı yasal bir temele oturtulmuştur. Bu deneyimden Özcan Altaban'da kalan sarsıntı ise sürekli olarak elinde su şişesiyle gezmesi olmuştur.

Atatürk Kültür Merkezi

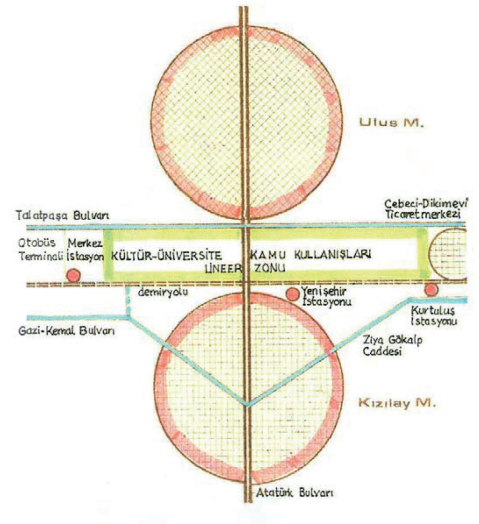
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Çalışma Grubunca hazırlanan Atatürk Kültür Merkezi (AKM) Alanı Hakkında Bilgiler, Görüşler ve Öneriler adlı rapor Şubat 2009'da Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne sunulmuştur. Çalışma Grubu içinde yer alan Özcan Altaban bu konuya ilişkin olarak Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosundaki çalışmalarından kalan bir duyarlılığı olduğunu ifade etmiş ve

Özcan Altaban'ın AKM grafikleri (Baykan Günay Belgesi).

Resim 6.

1973 Tarihinde onaylı Kültür Merkezinin Uluş ve Kızılay kent merkezi arasındaki konumu ve Hipodrom – 19 Mayıs Spor Alanı – Gençlik Parkı ile ilişkisi ve ulaşım eksen ve türleri ile kolay yaklaşılabir olması...

Resim 7.

Ankara Merkezleri ve Kültür Zonunun Şematik Yapısı

kendisinin yazdığı metin ana rapora eklenmiştir.

Bu raporda Atatürk Kültür Merkezi ile ilgili gelişmeler özetlenmiş ve Mimarlar Odası Ankara Şubesinin 7 Nisan 2006 tarihli Milli Kütüphanede düzenlediği "Atatürk Kültür Merkezi Alanı Ankara'da Kültürün Geleceği" toplantısında sunulan görüşler hakkında yorum yapılmış ve gene elle yapılmış grafik sunumlar eklenmiştir.

Özcan Altaban, anılan toplantıda yaptığım konuşmaya atıfta bulunmuş ve "Hipodromu'mu geri istiyorum" sloganımdan yola çıkarak Ankara Metropolitan Alan Nazım Planı (1990) ile Kent makro formunun en önemli yeşil-açık alan koridorunun korunarak Sıhhiye'de önerilen "Kültür Merkezi" ile bütünleştirilmesi kararlarıyla tamamen örtüşüğünü ifade etmiştir.

ODTÜ Yolu

İmar ve İskân Bakanlığı'nca 1969 yılı başlarında kurulan Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosunun, Özcan Altaban'ın Haluk Alatan ile birlikte yeni bir planlama modelini geliştirdikleri ortamı sağladığından söz edilmişti. 24.02.1982 tarihinde onaylanan bu plan kenti batı yönünde geliştirerek kenti çepere yaymayı amaçlamaktadır. Nazım plan bürosu ekibi burada ciddi

bir sorunla karşılaşmıştır. Kentin güneyinde eski bağlar üzerinde oluşmuş yerleşme dokusu (Esat, Çankaya, Dikmen, Balgat) ile Batı Koridoru nasıl bağlanacaktır. Bu büyük kent parçasının batısında Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve onun ürettiği orman bir engel oluşturmaktadır. Planlama grubu çözümü Çankaya, Ayrancı, Karakusunlar semtlerini kentin kuzeyiyle birleştiren bir yolda bulmuştur. Bu yol ile batı koridoru ve kentin bağlantıları kurulacaktır.

Yol, ODTÜ'nün gündemine 1990'lı yıllarda girmiş ve sürekli olarak eleştirilmiştir. Gerçi ODTÜ'nün bir planı vardır ve gene ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü öğretim üyesi rahmetli Raci Bademli'nin Ankara Büyükşehir Belediyesi **İmar Daire Başkanı** olduğu dönemde onaylanmıştır. Daha sonra ise, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 06.03.1995 tarihli kararı ile, 1/5000 ölçekli Nazım İmar Planı'nda "Ağaçlık Alan" gösteriminde kalan alanlar I. Derece Doğal Sit, "Üniversite spor ve dinlenme alanları" ile "Üniversite rekreasyon alanları" ile II. Derece Doğal Sit, gölün güney kıyısındaki burun ise Arkeolojik Sit olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla ODTÜ'nün bir Koruma Amaçlı İmar Planına gereksinimi ortaya çıkmıştır.

1957 planında bu yolun ODTÜ girişi ile İstanbul yolu arası planlanmıştır. ODTÜ Yolu olarak adlandırılan güzergâh kentin güneyindeki semtleri kuzey ve batıdaki alanlara bağlamaktadır 1990 Ankara Planı ile oluşturulmuştur. (Baykan Günay Belgeleri).

Anadolu Bulvarının devamı olan ve Karakusunlar üzerinden kentin güney yerleşmelerini batıya birleştiren ODTÜ Yolu üzerinde gene büyük tartışmalar gündeme gelmiştir. Bu yolun güzergâhı kesinleştikten sonra ODTÜ Mezunlar Derneğine arazi tahsis edilmiştir. Diğer yandan Anadolu Bulvarı ile Söğütözü kavşağı arasındaki yolun sürekli tıkanması da bu güzergâhı kullanan Ankaralılar tarafından hoş karşılanmamaktadır.

ODTÜ toplumu ise sürekli olarak bu yolu eleştirmeyi sürdürmektedir. Raci Bademli, 2003 yılında ölmüştür. Özcan Altaban da artık emeklidir ve bu çerçevede kuşkusuz üzülmekte ancak bunu dışa vurmamaktadır. Ortada bir problem vardır ve sonuçta bunu çözmek Rektör Ahmet Acar ile iki emekli öğretim üyesi Baykan Günay ve Ali Türel'e kalmıştır. ODTÜ öğretim elemanları klasik eleştirilerini sürdürmektedir. Mimarlık Fakültesi üyelerinin ise tutumları belirsizdir. Çok yıllar sonra gene emekli bir öğretim üyesinin beni, "yolu Raci ile sen yaptınız" diye suçlaması beni çok üzmüştür.

Karakusunlar yöresinden geçen ve ODTÜ arazisinin bir bölümünü alan bu yol için Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosunun geliştirdiği, Raci Bademli'nin pekiştirdiği karar son derecede doğrudur. Bu olguyu anlamak için gerçekten bir kenti ve sorunlarını iyi okumak gerekir ve kenti bölgesi içinde gören Özcan Altaban'ın bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir.

Meslek Alanı ve Eğitimi

Özcan Altaban mimarlık eğitiminin sonrasında şehir planlaması ve tasarımı eğitimi almıştır. Daha

önce de değinildiği gibi Liverpool Üniversitesinde kurulan ilk Şehir Planlaması ve *Civic Design* bölümünde eğitim almış ve tasarımın yurtaşlık ve şehirlik temeline oturtulması gereği olan bilgi ve beceriye sahip olmuştur. Bu süreçten geçmeyen, ancak dönem mevzuatının kendilerine verdiği yetkiyi kullanarak imar planlaması sürecine hâkim olan TMMOB Mimarlar Odasının kimi üyelerinin 21. Yüzyılın başında "mimar olmadan plançı ya da şehirci olunamayacağını" savlamaları ve ODTÜ'de başlayan şehir planlama eğitiminin yanlış olduğuna ilişkin sözleri karşısında Özcan Altaban önemli bir rol oynamıştır. Mimarlık toplumunun başlattığı şehir planlaması eğitimi çerçevesinde Gönül Tankut, Tuğrul Akçura, Sevgi Aktüre, Murat Balamir gibi gene mimar kökenli plançıların uzantısı olarak Özcan Altaban da Şehir ve Bölge Planlamasını ayrı bir meslek alanı olarak kabul etmiş ve önemli katkılarda bulunmuştur.

Özcan Altaban kuşkusuz çok iyi bir insandır ve bu yönleriyle anılacaktır. Ancak bir konu beni çok üzmüştür ve bunu sizlerle paylaşmak isterim. Mimarlık Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Yıldırım Yavuz'a yazdığım, 10.01.2003 günlü yazıda aşağıdaki görüşlerimi üst makama iletmişim:

"Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde 2547 sayılı Yasa'nın 23. maddesine göre Yardımcı Doçent kadrosuna 3. kez atanan Doç. Dr. Özcan Altaban'ın yeniden atanması için seçilen değerlendirme jürisinde bulunuyorum. Öncelikle şunu belirtmem gerekir ki, ülkemizdeki şehir ve bölge planlamasının duayenlerinden olan Sayın Altaban, **2005 yılında yaş haddinden emekli** olacaktır. Kendisi uzun yıllar Ankara Metropolitan Planlama Bürosunda çalışmış, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümüne geldiği 1981 yılından beri akademik yaşamını meslek yaşamı ile birlikte yürütmüş, doktorasını bitirmiş, daha sonra YÖK Doçenti unvanını kazanmıştır.

Kanımcı Sayın Altaban'ın yardımcı doçent kadrosunun üç yıl daha uzatılması çok önemli bir konu değildir. Asıl olan, kamu görevinin sonuna yaklaşan Sayın Altaban'ın, akademik yeterliğini yeni kazanan genç akademisyenlerle bir tutulması ve fiilen kazandığı doçentlik

Erten – Özcan Altaban'ın armağanı
Nazar Boncuğu (Tuba Günay
Belgesi, 2015).

Özcan-Erten Altaban, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Vişnelik Toplantısı (Baykan Günay Belgesi, 2000).

hakının yalnızca yabancı yayını yok diye verilmemesidir.

Bu tutumun kendisinin özlük hakları ve genelde insan şahsiyeti açısından doğru olmadığına inanıyorum. Anılan nedenlerle Sayın Doç. Dr. Özcan Altaban'ın Doçent Kadrosuna atanması için gerekli girişimlerde bulunulmasını diliyorum."

Son Söz

Özcan Altaban 2005 yılında emekli oldu. Ülkeye geldikten sonra uzun yıllar bir Volkswagen araba kullandı. Son arabası ise Skoda Yeti modeliydi. Ben emekli olduğumda eşim ile birlikte artık son otomobilimizi alalım diye düşünürken, Baykan sana bir öneride bulunacağım

ÖZCAN ALTABAN

Ali Cengizkan*

1978 yılında mezun olduğum ODTÜ Mimarlık Bölümünde, Y. Doç. Dr Haluk Pamir'le hemen başladığım yüksek lisans çalışmaları sırasında tanıdım Özcan Altaban'ı. Haluk Hocanın lisans ve yüksek lisans düzeyinde açtığı derslerde düzenlediği seminerler, hem üniversite dışı dünyayla tanışmamızı sağladı, hem de kurum içi anlaşmalara ön ayak oldu. Örneğin sevgili Aydan Erim'le bir seminer sunuşum sırasında ve sonrasında birbirimizi yakın anladığımızı hissetmiştik; öte yandan Raci Bademli ve Özcan Altaban da, mimarlık disiplinine yakın konuların temsilcileri olarak fakülte içindeki önemli ve kendileriyle diyalog kurulabilecek kişilerdi. Ankara odaklı ilğim ve çalışmalarım, herhangi beklentisi olmadan Özcan Hocanın teşviki ve sesli-sessiz desteğiyle gerçekleşti biraz da. Ankara Metropolitan Nazım Plan Bürosu'nda önemli bir görevi yürütmüştü; herhangi bir günlük planlama ve kentsel tasarım konusunda pozisyon alabilen, ciddi yurtdışı deneyimli, çok nitelikli bir insandı Özcan Altaban. 1986 yılında yarışma sonuçlarından anladık ki, iki karşıt ekibin üyesiydik. Raci Bademli ekibinin projesi, Ulus Tarihi Ticaret Merkezi Koruma İmar Planı Yarışmasında birinci seçildi ve bu durum sevgili Raci Bademli'yi Ankara Büyükşehir Belediyesi İmar Müdürü olarak ODTÜ'deki görevinden ayrılmadan yeni göreve taşırken, ben de İlk Mansiyon Ödülünü kazanan

dedi ve böylece son arabamızın tipini belirlemiş oldu. Kendi ifadesiyle bu nazar boncuğu Erten Hanım'dan dedi ve son arabamızın süsü bize Altaban ailesinin bir anısı olarak yerinde duruyor.

Sonuç olarak bu olgun kişiliği, geleneksel toplumdaki modern topluma geçişin bir temsilcisi olarak görüyorum; her zaman ağırbaşlı, kibar ve nazik. Mimarların başlattığı mimarlık-şehircilik ekseninde bayrağın şehir ve bölge planlaması mezunlarına taşınmasında öncü rol oynamış ve gocunmadan şehir planlaması alanında eğitimcilik yapmıştır. Bu vesile ile Özcan Altaban'ın eşi Erten Altaban ile ailesinin diğer bireylerine başsağlığı dileklerimi iletiyorum.

sevgili Mustafa Yücesan'ın ekibindeki üye olarak mimarlık ve kent tarihi alanındaki çalışmalara başlıyordum. İki projenin tavırları oldukça birbirine karşıt idi. 1988 yılında Ankara Kalesi Koruma İmar Planı Yarışması sırasında bu ilgilerim pekişti; ama Özcan Altaban ile her zaman direk teması içinde oldum; yarışma süreçlerindeki araştırmalar insanı geliştiriyor, bu nedenle, yeni bilgileri paylaşmak için dia gösterisi, fakülte ve bölüm içinde konuşmalar yapıyordum. Bu çalışmalarda her zaman ön sırada tabure kovalayan Özcan Hocam, ilgisi ve bilgisiyle ortamı güçlendiriyordu.

Sonraları ilgilendiğim her alanda, deyim yerindeyse, Özcan Altaban ile yolum kesişti. Ankara çalışan herkesin yolunun onunla kesişmesi olağandır. Doktora sonrasında tüm fakültemizi birleştirecek bir "Housing Studies Option"(1) lisansüstü programı kurulması için çağrıda bulundum, Murat Balamir ile olumlu yanıt veren sadece Özcan Altaban oldu. Üzerine çok söz söylenen ama belgeleri bir türlü bulunamayan Nihat Yücel-Raşit Uybadin 1957 Ankara Planı müelliflerinden Nihat Beyi bularak kendisindeki planları elde ettim, planların Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Harita ve Plan Arşivine katılmasını sağladım, bir 1957 Ankara İmar Planı Sempozyumu düzenlemeyi açık çağrı olarak gündeme getirdim; yine tek olumlu yanıt Özcan Altaban'dan geldi. Açık düşünceli, art

1. 'Option' ODTÜ'de özellikle İnşaat Mühendisliği'nde kullanılan, bir çalışma grubu kavramıdır. Mimarlık Fakültesi bölümlerinde çok fazla konut araştırması yapıyor; bunlar arasındaki eşgüdümün tümünü de olumlu yönde etkileyeceğini düşünüyordum. Öneriden, sadece kendi kurguladığım 'Housing Research and Design' stüdyo dersleri ile, 'Housing Discourse' kuram-araştırma dersi yadigar kaldı. Stüdyo derslerini sevgili Murat Balamir ile iki dönem birlikte verdik, sonra uzun süre sürdürdüğüm araştırmaları ben üstlendim.

* 2012-2015 Dönemi ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanı, Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

niyetsiz ve disiplinleri sevdiiren yönü her zaman baskındı Özcan Altaban'ın. 2005 yılında Tansı Şenyapılı'nın çağrısıyla kendisi için yapılacak sürpriz emeklilik partisi için hazırlanan kitapta, bu nedenle yazdığım "1957 Yücel-Uybadin İmar Planı ve Ankara Şehir Mimarisi" makalesi bir küçük armağan olarak yer alır.

Bu küçük armağanlardan fazlasını hak eden bir hocaydı Özcan Altaban. Önemsedikleri dünyaya ilişkin

şeylerdi; yazılı kayda geçmek için değil değiştirmek ve dönüştürmek için, terfi etmek için de değil kalıt olarak somut şeyler bırakmak adına, öncelikle de Ankara şehri adına çalışıyor ve çaba gösteriyordu. "Al şunlar sende kalsın, üstüne yazmak istersin", "bak bunlar bizim şu alandaki birikimimiz" diyerek belgeleri paylaşan, not ve kayıt düşen, kalıcılığı "varlığıyla" kurmayı önceleyen biridir Özcan Altaban.

Hep öyle kalacak.

BU KEZ DE HOCALARIMIZDAN ANKARA PLANCISI OLARAK TANINAN ÖZCAN ALTABAN'I YİTİRDİK

İlhan Tekeli*

Bir ülkenin sosyal tarihi içinde, sanayileşme süreci başladığında yaşanan hızlı kentleşme yıllarında şehir plancısı olanlar özel bir duyarlılığa sahiptir diyebiliriz. Türkiye'de bu dönem İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlamış, kırk yıl kadar sürmüştür. Türkiye'de kentlerin planlanması konusunda 1930 sonrasında pratik içinde bir bilgi birikimi oluşmaya başlamasına karşın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi karşı karşıya kaldığı hızlı kentleşme emrivakisi karşısında bu birikim yetersiz kalmıştı. Ayrıca Türkiye'nin sermaye birikimi düzeyi, yaşanan hızlı kentleşmenin modernist meşruiyet kuralları içinde denetlenebilmesi için gerekli sermayeyi sağlamaktan çok uzaktı. Türkiye, kentleşmesini ucuzlatmanın yolunu bulmalıydı. Bu yolu kente yeni gelenler gecekondular yaparak buldular. Bunun sonucu kentlerin çevresini altyapısız gecekondular kuşakları sarmaya başladı.

Türkiye'nin bu emrivakinin şokunu atlatabilmesi ve bu alana şehir planlama disiplini içinde ve planlı olarak yaklaşılması gerektiğini, bunun için de şehir plancıları yetiştirilmesini kavraması ancak on beş yıl içinde gerçekleşebildi. ODTÜ'de Şehir ve Bölge Planlama Bölümü eğitime ancak 1961'de başladı, bazı mimarlar yurt dışına giderek şehir planlama ve tasarımı eğitimi almaya başladılar. Böyle bir gereksinimin farkına varılmıştı. Gecekonduların cezalandırılacak bir eylem değil, araştırılması gereken bir sosyal olgu olduğunun farkına varılması için 15 yılı aşkın bir süre geçmesi gerekmişti. Ama bu farkındalık, yetiştirilen az kişiyle bu soruna çözüm

getirilemeyeceğinin farkındalığı düzeyine henüz tırmanmamıştı. Yetiştirilen bu kişiler yeterli araçlara, kaynaklara sahip olmadan bu devasa sorunlara çözüm aramak sorumluluğuyla karşı karşıya kalmışlar, bu da onlara şehir planlama sorununu derinden kavrama yolunu açmış, derin bir adanmışlık yaratmıştı. Kent plancılarının nasıl bir ahlaka sahip olmaları gerektiğini fark etmelerini sağlamıştı. Özcan Altaban'ın da benim de bu dönemde şehir plancısı olarak yetişmemiz ve bu alanda görev almış olmamız birbirimizi anlamamızı kolaylaştırıyordu.

Özcan Altaban'ın yaşam yolculuğu öyküsü, 1938 yılında Bursa'da başladı. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra, mimarlık eğitimini Güzel Sanatlar Akademisinde (GSA) görmek üzere 1961'de İstanbul'a geldi. GSA'yı bitirdikten sonra 1961-1964 yılları arasında İstanbul Belediyesi Planlama Bürosunda çalıştı. Necdet Uğur'un belediye başkanlığı sırasında kurulmuş olan bu büro, o yıllarda Türkiye'deki en önemli büroydu. 1963-1964 yılları arasında ise GSA'da asistanlık yaptı. Bu yıldan sonra Altaban'ın yaşam güzergahı değişti. 1965 yılında İngiltere ve Londra'ya yöneldi. 1965-1967 arasında "Greater London Council" de mimar olarak çalışırken, Liverpool Üniversitesi Civic Design Bölümünden yüksek lisans derecesi aldı. Altaban Türkiye'ye döndüğünde Ankara Metropolitan Nazım Plan Bürosunda çalışmaya başladı. Altaban'nın yaşam güzergahı Bursa, İstanbul ve Londra'dan geçerek Ankara'ya gelmişti. Bundan sonra değişmedi. 2024'de burada

* ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

sonlandı. Benim yaşam güzergahım ise İzmir'de 1937'de başladı, İstanbul, Ankara, Pennsylvania'dan (ABD) geçtikten sonra Ankara'ya gelmişti. İkimizin yaşam güzergahları 1960'lı yılların sonunda Ankara'da İmar ve İskan Bakanlığında kesişti. Şehir planlama formasyonlarımız, toplumsal konulardaki benzer duyarlılıklarımız, Ankara'da bizi her geçen gün birbirimize yaklaştırdı. Yakın dost olduk. 1981 yılından sonra ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde kırk yıla yakın süre birlikte hocalık yaptık.

Türkiye'de Şehir ve Bölge Plancıları camiası Özcan Altaban'ı Ankara Nazım Planındaki çalışmalarıyla tanıdı. Türkiye'de ucuzlatılarak gerçekleşen kentleşme süreci içinde İstanbul, Ankara ve İzmir, Türkiye'nin üç büyük kenti haline gelmişti. Bunlar sanayileşmiş ülkelerin metropoliten kentleri yapısında değildi. Ben bunları azman sanayi kentleri olarak adlandırmaya başlamıştım. Bu kentler ikili bir yapıya sahipti. Gecekondu, Dolmuşlu, İşportalı kentler olarak gelişmişlerdi. Kentleşmenin hızla sürdüğü, sorunların yoğun olarak yaşandığı, hava kirliliğinin ve su kirliliğinin sürdüğü bu yıllarda, Türkiye'de büyük kentler ülke için bir beka sorunu olarak algılanmaya başladı. Bunun sonucunda Milli Güvenlik Kurulunca bu kentlerin planlaması konusunda özel bir karar alındı. Bunun sonucunda 20 Temmuz 1965 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla; Ankara, İstanbul ve İzmir Şehirlerinin Nazım İmar Planlarının hazırlanması işinin İmar ve İskan Bakanlığınca kurulacak özel bürolara verilmesi kabul edilmiştir.

Bu gelişmeler sonucu 1969 yılında İmar ve İskan Bakanlığı bünyesinde Ankara Nazım Plan Bürosu kurularak çalışmaya başlamıştır. Nazım Plan Bürosu çalışmaya başladığında 1970 yılında Ankara'nın nüfusu 1,2 milyona ulaşmıştı. Bu nüfusun %49'u imarlı bölgede, %51'i ise gecekondu alanlarında yaşıyordu. O yıllarda Türkiye'de kent planlarının "kapsamlı rasyonel planlama" anlayışına uygun olarak yapılması konusunda verilen mücadeleler belli bir sonuca ulaşmış bulunuyordu. Bu büro da bu anlayışa göre örgütlenmeye başladı. Büronun yöneticiliği Haluk Alatan'a emanet edildi. Haluk Alatan, İTÜ Mimarlık Fakültesinden 1955 yılında mezun olduktan sonra, 1961-1965 arasında İtalya'da dönemin tanınmış

kent plancısı Luigi Piccinato'nun bürosunda çalışmış ve bir planlama birikimi edinmişti. Ayrıca 1963 Yılında Roma Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimini tamamladı. Türkiye'ye dönünce Bakanlığın Metropoliten Planlama Dairesinde çalışıyordu. Haluk Alatan'ın şehircilik bilgisi ve birikimi dışındaki önemli özelliği, insanlarla çok iyi, güvenilir ilişkiler kurabilme kapasitesine sahip olmasıydı. Nitekim bu nitelikleri ona "Uluslararası Şehir ve Bölge Plancıları Birliği"nin (ISOCARP) 1993-1998 yılları arasında başkanlığını yapma fırsatını getirdi. Türkiye'den bir plancının uluslararası seçimle gelinen bu yeri elde etmesi kolay değildi.

Ankara Metropoliten Nazım Plan Bürosu (AMNPB), Bakanlık bünyesinde kurulduğu için belediyelerin plan uygulamada karşılaştıkları imara ilişkin pratiklerin yükünü taşıyamıyordu. Onun için kentin sorunlarının araştırılması konusunda bir "think tank" gibi çalışabiliyordu. Ankara planlama bürosu kapsamlı rasyonel planlamanın gerektirdiği çok disiplinli planlama anlayışına uygun olarak kadrolaştı. Bu kadrolar içinde, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünden mezun çok sayıda genç bulunuyordu. Kadroda yer alanlardan biri de İngiltere'den yeni gelmiş olan Özcan Altaban idi. 1970 yılından itibaren planlama bürosunda çalışmaya başladı. Altaban'ın "Greater London Council"de çalışmış olması ona bir üstünlük sağlıyordu. Eğer bugün 1970'li yılların Ankarası için, daha sonraki yıllara ilişkin bilgilerden daha çok bilgiye sahip isek bunun nedeni AMNPB'dir.

Bu planlama ofisinde Haluk Alatan katılımcı bir yönetim kurmayı başarmıştı. Büroda Türkiye'de genellikle olduğu gibi hiyerarşik ilişkiler değil yatay ilişkiler bulunuyordu. Araştırmaların değerlendirilmesi ve planlama kararlarının üretilmesinde oydaşmanın sağlanmasına önem verilirdi. Çok iyi bir çalışma ortamı yaratılmıştı. İlginç yanı bu büroda hükümete muhalif plancıların dışlanmadan çalışabilmesiydi. AMNPB, 1970-1975 arasında kentin çok yönlü araştırılmasına ayırdı. Bu dönemde Özcan Altaban kendisini meslek camiasında kendini kabul ettirmişti. Büronun ikinci adamı haline gelmişti. 1975 yılında Haluk Alatan'ın yardımcısı olarak atandı.

Bu tarihten sonra büro plan kararlarını üretmeye başladı. Plan için 1990 yılı hedef alınmıştı. Toplanan bilgiler, kapsamlı rasyonel bir planlamanın gereklerine uygundu. Üretilen plan o yıllarda İngiltere’de gelişmeye başlayan strüktürel (yapısal) planlamanın paralelinde oldu. Hazırlanan plan, Ankara’nın gelişme yönlerinde önemli bir değişiklik öneriyordu. Ankara’da orta ve üst orta gelir grupları Eskişehir yolu boyunca yerleşerek kentin makroformunun güney batıya doğru gelişmesi eğilimini yaratıyordu. 1990 yılı hedefli olarak hazırlanan 1/50.000 ölçekli planda ise kent batıya doğru geliştirilerek, kentin çanak dışına çıkarılması yoluyla hava kirliliğinin azaltılmasının bir yolu bulunmaya çalışılıyordu. Kentin makroformunda demiryolunun kuzeyinde yaşayan gruplarının düşük gelirli, güneyinde yaşayanların yüksek gelirli olma olgusundan hareketle, kentinin büyümesinin batıya yönlendirilmesinin demiryolunun kuzeyinde gerçekleşmesi sağlanmaya çalışılıyordu. Bu yolla kentteki gelir eşitsizliğinin mekânsal görüntüsü kırılmak isteniyordu. Hazırlanan planın onaylanması çok gecikti. 1982 yılında onaylanarak yürürlüğe girdi. Plan onaylandığında önünde 8 yıllık bir yürürlük dönemi kalmıştı. Planın yürürlüğe girmesinden sonra büro kritik önemini yitirmeye başladı. 1984 yılında Türkiye’de büyükşehirlerin belediye yönetim mimarisi yeniden yapılıyorken Metropoliten Nazım Plan Büroları da kapatıldı. Türkiye’nin şehir planlama tarihi içinde açılmış bir parantez olan bu bürolar yerel yönetimlerden kopuk yapılarıyla daha çok sürdürülemedi.

Büronun kuruluşundan planın onaylanışına kadar 13 yıl geçtiği göz önüne alınırsa, yönetim sisteminin bu kadar uzun bir planlama süresine nasıl tahammül ettiğini yorumlamak gerekir. Bunun sırrı Alatan’ın büroyu bir kapalı plan bürosu gibi değil, bir açık plan bürosu gibi çalıştırmasında yatmaktadır. Planlama süresince kentin karşılaştığı sorunlar karşısında, planlama bürosu duyarlı kalarak siyasetin ihtiyacını duyduğu planlama kararlarını geliştirmiştir. Bu da bir planlama yönetimi krizin doğmasını engellemiştir.

Özcan Altaban, büronun kapanmasına kadar büroda kalmamış, 1981 yılında ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümüne öğretim görevlisi olarak

geçmiştir. Benim bölüm başkanlığı yaptığım dönemde bölümde uzun çalışmalardan sonra yeni bir eğitim programı hazırlanmıştı. Bu programı uygulamak için bölüme yeni hocalar almak için verilen ilana yapılan başvuruların değerlendirilmesi neticesinde bölüme beş plancı alındı. Bunlar; Yiğit Gülöksüz, Baykan Günay, Gökhan Mentuş, Ali Türel ve Özcan Altaban idi. Bölümün öğretim kadrosu, pratik deneyimi bulunan planlılarca güçlendirilmişti.

Özcan Altaban, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde hocalık yaptığı dönemde de bir biçimde “Ankara Plancısı” olmayı sürdürmüştür diyebiliriz. Genellikle Tansı Şenyapılı ve Murat Güvenç ile birlikte üçüncü sınıf stüdyo derslerini yürütüyorlardı. Bu stüdyo çalışmalarında, birinci ve ikinci yılda yeterli planlama hünelerini geliştirmiş öğrenciler, bir büyük Anadolu kentinin planmasının en üst ölçekten uygulama ölçeğine kadar tüm ölçeklerini kapsayan çalışmalar yapıyorlardı. Bu stüdyo, öğrencilerin kent planması formasyonunun oluşması bakımından çok kritik bir öneme sahipti. Bazı yıllarda da çalışma için seçilen kent Ankara oluyordu.

Ankara Büyükşehir Belediyesi metro projesini bir yabancı firmaya ihale edince, bu projenin yapılması için 1990 perspektifli plan yetersiz kaldı. Ankara Nazım Plan Bürosu da kapandığı için plansız kalan Ankaranın bu sorununu çözme işi de 1986 yılında ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümüne kaldı. Bölümde; benim yürütücülüğümde Özcan Altaban, Murat Güvenç, Ali Türel, Baykan Günay ve Raci Bademli’den oluşan bir araştırma ve planlama grubu oluşturularak, 2015 yılını hedef alan, Ankara kent makroformunun değişimine ilişkin 1/100.000 ölçekli bir “Yapısal Plan” hazırlandı. ODTÜ’de oluşturulan planlama grubu, uzun yıllardır Ankara’da çalışmakta olduğu için 3 ay gibi kısa bir sürede bu plan hazırlanabilmiştir. Bu başarıda tabii ki Altaban’ın Nazım Plan deneyiminin ve birikiminin katkısı yüksek olmuştur.

Altaban, ODTÜ’de hoca olduğu dönemde, planlama bürolarında geliştirdiği birikimini bölümün stüdyolarına taşımıştı. Ama içine girdiği akademik dünyada kariyerini geliştirmesi için gerekli bazı koşulları da yerine getiriyordu. Bunların başında

bir doktora tezi vermesi gelmekteydi. Başlangıçta bu koşulu gerçekleştirmek konusunda bir direnç gösterse de, 1994 yılında nihayet İTÜ’de Hande Suher’in yönetiminde “Büyükşehirlerde İlköğretimin Mekansal Sunum Biçimleri” konusundaki tezini tamamladı. Beklenilebileceği üzere örneklemini Ankara’dan almıştı. Hocalığı döneminde CRP381 ve CRP382 kodlu “Legal ve Administrative Aspects of Planning” derslerini ve Feridun Duyguluer ile birlikte de CRP479 “Implementational Aspects of Urban Planning” dersini verdi. Bu dersler;

bölüm öğrencilerinin planlamanın uygulama konularıyla tanışmasını sağlıyordu.

Benden bir yıl sonra 2005 yılında emekli oldu. Emekli olduğu yıl stüdyo derslerini birlikte verdikleri Tansı Şenyapılı ona armağan olarak “Cumhuriyetin Ankara’sı” kitabını derlemişti. Bu kitap Altaban’a çok yakıştıyordu. Emekli olduktan sonra derslerimizi vermeye devam ettik. Ben hala doktora derslerimi veriyorum. Ama Altaban’ı 2024 yılında kaybettik. Gölbaşı mezarlığında yatıyor. Yanındaki boş parsel de benim.

Doç. Dr. ÖZCAN ALTABAN

Ali Türel*

*ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

Çok değerli dostum, ailece yakın görüştüğümüz büyüğüm Doç. Dr. Özcan Altaban’ı 5 Mayıs 2024 tarihinde kaybettik. Kendisiyle iki kurumda toplam 26 yıl birlikte çalıştık. Bu yazıda kendisinden her zaman hitap ettiğim şekilde Özcan Bey olarak söz edeceğim.

Özcan Altaban ve Ali Türel, Ali Türel’in oğlu Onur’un düğününde, 22 Aralık 2019, Ankara (Şule Altaban Karabey arşivi).

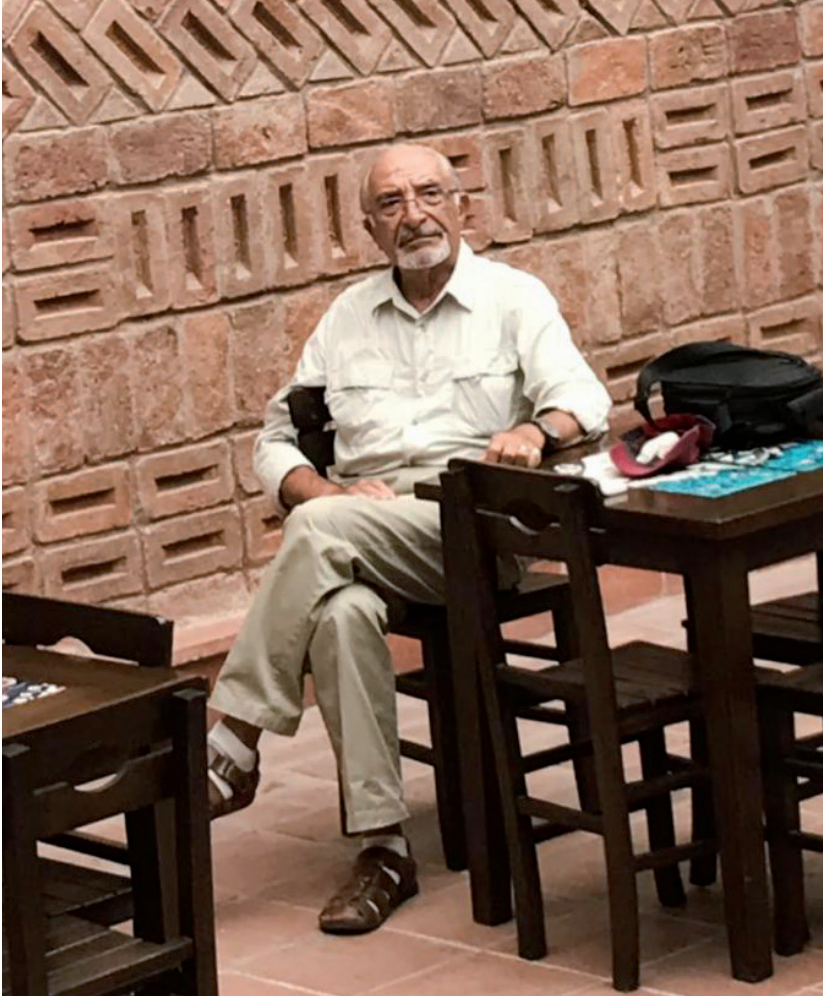
Özcan Bey, 14 Eylül 1938’de Bursa’da doğdu. Üniversite öğreniminin ilk bölümünde İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisinden 1961 yılında Yüksek Mimar unvanı ile mezun oldu. Mezuniyetinin ardından Belediye Başkanı Necdet Uğur tarafından oluşturulan İstanbul Belediyesi Planlama Bürosunda çalışmaya başladı.

1964 yılında yüksek lisans eğitimi için gittiği İngiltere’de önce Büyük Londra Konseyi’nin (Greater London Council) Mimarlık Bölümünde 2 yıl süreyle mimar olarak çalıştı. Bu büroda İkinci Dünya Savaşı sonrasında, İngiltere’de şehir planlaması eğitimi ve uygulamaları alanında çok önemli yeri olan mimar ve şehir plancısı Profesör Patrick Abercrombie’nin yönetiminde 1943 yılında Londra Planı (County of London Plan), 1944 yılında da, Abercrombie Planı olarak tanımlanan Büyük Londra Planı (Greater London Plan) hazırlanmıştır. Abercrombie Planının başta gelen özeliği, büyük donatı alanı eksikliği olan Londra’nın yağ damlası şeklinde gelişmesi yerine, Londra çevresinde yeşil kuşak oluşturulması ve yeşil kuşağın ötesinde uydu kentler inşa edilmesidir. Abercrombie’nin planında yer alan ve yapımı gerçekleştirilen uydu kentler, Ebenezer Howard’ın 1902 yılında yayınlanan “Garden Cities of - Tomorrow” başlıklı kitabında önerdiği doğrultuda ortaya çıkan bahçe kent hareketinin devamı niteliğindedir. Londra çevresinde 1903 yılında yapımına başlanan Letchworth and Hertfordshire ile 1920 yılında inşa edilen Welwyn bahçe kentleri ilk bahçe

kent örnekleri olmuştur. Abercrombie Planı doğrultusunda 1946 yılında parlamentoda kabul edilen Yeni Kentler Kanunu (New Towns Act) uyarınca, bir bölümü ülke mekanına dağılmış olan 1946-1950 yılları arasında 10 yeni kent, 1967-1970 yılları arasında da 6 yeni kent inşa edilmiştir.

Özcan Bey, dünyanın ilk şehir planlama okulu olan Liverpool Üniversitesi Kentsel Tasarım (Civic Design) Bölümünde 1965 yılında başladığı yüksek lisans öğrenimini, 1967 yılında yüksek lisans diploması olarak tamamladı. Abercrombie'nin 1915-1935 yılları arasında bu bölümde profesör ünvanıyla görev yapmış olmasının yüksek lisans öğrenimi için bu bölümü tercih etmesinde etkisinin olduğunu düşünüyorum. Özcan Bey, yüksek lisans programının ardından 1967-1968 yılları arasında Liverpool Şehir Konseyi Planlama Bürosunda çalıştıktan sonra Türkiye'ye dönmüştür.

Özcan Altaban, Efes Müzesi, 2015
(Şule Altaban Karabey arşivi).

Türkiye'ye döndükten sonra, 1970 yılında Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosunda kent plancısı olarak çalışmaya başlamıştır. Özcan Bey ile ilk kez, benim bir yıl önce çalışmaya başladığım bu büroda tanıştık ve ben 1972 yılının Eylül ayında doktora öğrenimi için İngiltere'ye gidinceye kadar birlikte çalıştık. Kendisi, bilgi ve deneyiminin yanı sıra çok sağlam kişiliği ile büyük takdir topladı, saygı gördü ve Büronun başkanı Haluk Alatan'ın yardımcısı pozisyonunda 1981 yılına kadar görev yaptı. Ankara Nazım Plan Bürosunun; değerli çalışanlarıyla birlikte kent planlamasında etik değerlerin en üst düzeyde gözetildiği bir kamu planlama bürosu olarak çalışması, Haluk Alatan ile Özcan Beyin büyük katkıları sayesinde olmuştur. Ankara Nazım Plan Bürosu tarafından kapsamlı araştırmalardan elde edilen bilgi ve veriler kullanılarak 1990 Ankara Nazım Planı hazırlanmıştır. Ankara'nın, Yücel-Uybadin Planı olarak tanımlanan önceki planından farklı olarak, büyük bölümü batı yönünde olmak üzere Ankara'nın mevcut çanağın dışında gelişmesinin öngörüldüğü ve 1982 yılında onaylanan 1990 Planını hazırlayan ekibin yöneticilik görevlerinden birini üstlenen Özcan Bey, planın temel kararlarının oluşmasında ve kararların plana aktarılmasında büyük katkılar yapmıştır.

Özcan Bey, Abercrombie'nin Büyük Londra Planında yer alan ve uygulanan yeşil kuşağı, Ankara'nın çevresine de önermiştir. Ankara'nın etrafında, ODTÜ'nün başlattığı ağaçlandırma ve orman oluşturma çalışmaları, Ankara Nazım Plan Bürosunun ilgili kurumları bu yönde harekete geçirmesiyle Ankara kentsel alanının birçok bölgesinde de gerçekleşmiştir. Yerleşik alanının ötesinde geniş arazilerin yapılaşma dışı tutulduğu Büyük Londra Planından farklı olarak, Ankara'da alanın topografik özellikleri nedeniyle yeşil kuşak kentin çoğunlukla yapılaşma dışı tutulabilen kamu mülkiyetindeki alanların ağaçlandırılması şeklinde oluşturulmuştur.

Özcan Bey, Ankara Nazım Plan Bürosunda çalışırken akademik çalışmalarını sürdürerek 1994 yılında İstanbul Teknik Üniversitesinden doktora derecesini almıştır.

Özcan Bey, 1981 yılında Ankara Nazım Plan Bürosundan ayrılarak ODTÜ Şehir

Özcan Altaban ve eşi Erten Altaban, Özcan Altaban'ın en çok sevdiği lokantada; Ankara İnegöl Köftçisi... 2014=2015 yılları (Şule Altaban Karabey arşivi).

ve Bölge Planlama Bölümünde, içinde benim de bulunduğum beş öğretim elemanı ile birlikte göreve başlamıştır. ODTÜ'de üçüncü sınıfların Planlama Stüdyosu dersi ile planlamanın yasal ve yönetsel boyutlarıyla ilgili dersleri vermiştir. Özellikle ikinci yarıyıldaki planlama stüdyosunda, kentsel planlama – kentsel tasarım ilişkisinin vurgulandığı projelerin yaptırılmış olması, stüdyonun özgün yönünü oluşturmaktadır. Eğitim, araştırma ve yayın alanlarındaki çalışmalarıyla 1996 yılında doçent ünvanı almaya hak kazanmıştır.

Özcan Beyin planlamanın yasal ve yönetsel konularına ilgisi nedeniyle idari yargıda bilirkişi olarak, özellikle karmaşık yönleri olan davalarda sıklıkla görüşlerine başvurulmuştur. Planlamanın teknik yönlerine hakimiyeti ile doğal verilerin korunması ve kamu yararı-özel yarar ilişkisi konularında kararlı tutumu nedeniyle idari yargıda en çok güven duyulan akademisyen planlılar arasında yer almıştır. Bazılarında Özcan Bey ile birlikte benim de yer aldığım bilirkişi kurullarında Özcan Beyin incelediği konuyu bir makale ayrıntısıyla tüm yönleriyle değerlendirdiği raporlar hazırladığımızı hatırlıyorum.

Görüşlerini yazılı olarak aktarma konusunda oldukça üretken olan Özcan Bey, planlamanın çeşitli konuları üzerinde yaptığı değerli yayınların yanısıra verdiği derslerle ilgili olan ve öğrencileriyle paylaştığı ders notları niteliğinde yazılar hazırlamış, ayrıca

gündeme gelen kentsel sorunlar ve planlama konuları üzerinde yakın çevresiyle paylaştığı yayına dönüşmeyen çok sayıda yazı kaleme almıştır. Özcan Beyin yayınlanan yazıları, aşağıda ayrıntılı ele alındığı gibi, beş grupta toplanabilir.

Birinci grupta, İngiltere'deki kentlerde ortaya çıkan yeni sorunlar ve kentsel planlama alanındaki gelişmelerin anlatıldığı yazılar yer almaktadır. Özcan Bey; İngiltere'de Londra ve Liverpool Belediyelerinin planlama birimlerinde toplam 4 yıl kadar süreyle çalıştığı ve Liverpool Üniversitesi Kentsel Tasarım (Civic Design) Bölümünden yüksek lisans derecesini aldığı 1960'lı yıllardan farklı olarak, 1979 yılında seçimi kazanarak başbakan olan Margaret Thatcher'in 1980'li yıllar ortalarında yasalaştırdığı kentsel planlamaya yeni düzenlemeler getiren kanunları ayrıntılı değerlendiren çok nitelikli makaleler yayınlamıştır.

İkinci grup, Ankara'da Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu yana yaşanan kentsel planlama deneyimleri üzerindeki yazılardan oluşmaktadır. Bu yazılardan özellikle 1990 planını hazırlayan Ankara Nazım Plan Bürosunun çalışmalarının anlatıldığı yazılar büyük önem taşımaktadır. Özcan Beyin, 1970-2001 yılları arasında görev yapmış olması ve 1990 planının hazırlanmasında büyük katkısı nedeniyle, 1984 yılında kapatılan Nazım Plan Bürosunun çalışmalarını ayrıntılı olarak anlatıp değerlendirebilecek başta gelen kişiler arasındadır.

Üçüncü grupta, İstanbul Teknik Üniversitesinde 1994 yılında kabul edilerek doktora derecesini aldığı tezinden üretilen "Kamu Servislerinin Kentlerde Mekânsal Sunumu Üzerine Kuramsal-Kavramsal Çerçevesel" konusu üzerine yayınlarıdır. Doktora tezinde incelediği Ankara'daki ilköğretim okullarının yer seçimi üzerine bir yayının yanısıra konunun kuramsal ve kavramsal çerçevelerinin değerlendirildiği değerli yayınları da bulunmaktadır.

Dördüncü grup, Liverpool Üniversitesinde yüksek lisans derecesini aldığı kentsel tasarım konusu (civic design) üzerine olan yayınlarıdır. Akademik önemi yüksek olan bu yayınlarda; kent planlamanın ölçeklere göre hiyerarşik yapısında parselasyon

planlaması ile birlikte son aşama olan kentsel tasarım proje ve planlarına üst ölçekli planlardan geçişte dikkate alınması gereken hususlar ve kentsel tasarımdan bu süreçte beklenenler vurgulanmaktadır. Kentlerin değişen işlevsel özellikleri ve sosyal yapıları ile ilişkili olarak kentsel tasarımdan beklenenler, kentsel tasarımın içeriği, nitelikleri, kentsel tasarım planlarını hazırlatan ve onaylayan kurumlar ile planların hazırlanmasına katkı yapan ve uygulanmasından etkilenecek kamu kurumları, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarını kapsayan paydaşların rolleri ile kentsel tasarım planlarını hazırlamak için gerekli olan hüner ve beceriler bu yazılarda ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Beşinci grupta, Türkiye’de kent planlama politikaları ve uygulamalarını değerlendiren yazılar yer almaktadır. Bu kapsamda kentsel gelişme strateji

ve planları, arsa ve konutla ilgili yaklaşım ve uygulamalar, toplu konut alanlarında uygulama ve işletme, kent planlamasında donatı standartları konuları sayılabilir.

Özcan Bey, Türkiye’de kent planlaması ve kentsel tasarım alanlarında, plan yapıcı ve öğretici olarak değerli katkılar yapmıştır. İdari yargıda, planların hazırlanmasında meslek kurallarına ve etik değerlere uygunluğunun sağlanmasına gösterdiği özenin planlama mesleğine olumlu katkıları olmuştur. Türkiye’deki kentsel planlama politika ve uygulamalarını değerlendiren yayınları bu alanlarda bilgi üretimine katkı sağlamıştır.

Çok değer verdiğim bir dostum ve meslek insanı olan Doç. Dr. Özcan Altaban’ın kaybından büyük üzüntü duyuyorum. Değerli eşi Erten Hanıma, çocukları Ayşegül ve Şule’ye sabır ve başsağlığı diliyorum.

ÖZCAN ABİM

Feridun Duyguluer*

Özcan Abim, 1970 yılında girdiği İmar ve İskân Bakanlığının Ankara Nazım Plan Bürosunda görevine devam ederken, ben de 1975 yılında bakanlık merkez binasında Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, Şehir Planlama Dairesi Başkanlığında işe başlamıştım. Yani aynı bakanlıktaydık ama binalarımız ayrı olduğu için tanışmamıştık. Tanışmamız 1994 yılında oldu. Onun ders programına öğretim görevlisi olarak atanmıştım. CRP382 ve CRP479 derslerini yürütüyorduk. Okuldaki beraberliğimiz 2021 yılı başına kadar devam etti. Sorularını sorduğu son final sınavı 20 Ocak 2021 tarihinde idi.

Berberliğimiz usta-çırak ilişkisi ile başlamıştı ve ben çıraklığı hiç bırakmadım. Benim için çok kıymetli olan “sen benim kardeşimsin” ifadesini kullanırdı. Ben de zaten her zaman onu “Özcan Abim” olarak kabul ettim. Farkında olmadan Özcan Abimden pedagojik formasyon eğitimi de aldım. Öğretme ilkeleri, öğrencinin öğrenme psikolojisi, öğrenciyi sınıfa bağlama, öğrenci ile ilişkilerde nezaket ve hoşgörü davranışlarını Özcan Abimden öğrendim.

Ders anlatımında detaylı ve titizlikle hazırlanmış el yazısı notlarını kullanır; fotokopilerini öğrencilere dağıtırdı. Ders içeriklerini güncel konularla birleştirir; planlamaya ilişkin politik eleştirilerle zenginleştirirdi. Sınav kâğıtlarını kalın uçlu kalemini kullanarak el yazısı ile detaylı ve seçmeli soru formatıyla hazırlardı. Özcan Abimin çok severek anlattığı ders konuları; yapısal planlama, metropoliten planlama, mülkiyet, konut ve arsa politikası, kentsel servisler, toplumcu belediyecilik gibi konulardı. Kendisinin Liverpool öğretilerinden gelen “civic design” dediği kentsel tasarım konuları, öğrencilerin yanında bana da çok önemli katkılar sağlamıştır.

Ankara Metropolitan Nazım Plan Bürosundaki deneyimleri ve o çok meşhur mavi kapaklı raporlar ise ayrı bir ders niteliği taşımaktadır. Nazım Plan Bürosu (diğer nazım plan büroları gibi) planlama mesleği ve planlama mesaisi olarak bizim bakanlık merkez binamızdaki çalışmalarından çok farklı konuları ele alıyordu. İşlerini heyecanla yapan bir kadronun varlığını Özcan Abimden devamlı olarak dinlemiştir. Söz konusu kadro, merkezi kurumların güdümünde olmayan ve yerel olarak üretilen bir planlama sürecinin örneğini vermiştir. Detaylı sosyal ve

* ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Yarı Zamanlı Öğretim Görevlisi

METU - Department of City & Regional Planning	
2017-2018 Academic Year - Spring Term	
CRP-479 Elective Course, Mid Term Exam - 7 th April 2018 -	
(10 ⁰⁰ -12 ³⁰ - R:47v48)	
Aşağıda sıralanan Sorulardan 50 pt'lik Soru seçerek Cevaplayınız:	
SORULAR:	
(5 ^{pt}) Q ₁ - a)	Mülkiyet kavramı ne ifade eder? Kısaça tanımlayınız?
	b) TC'nin 1961 ve 1982 Anayasalarında Mülkiyet Hakkı ve Mülkiyet hakkının kullanımına ilişkin olarak getirilen ilke(leri) yazın ve açıklayınız?
(7 ⁵ pt) Q ₂ -	"Mülkiyet anlayışı Feodal Dönemden Liberal Düşünceye ve Neo-Liberal Döneme, günümüze kadar çok önemli değişiklikler geçirmiştir."
a)	Liberal Mülkiyet anlayışı/yaklaşımı Toplumsal Düzeni olumsuz etkilemeye başlayınca ortaya çıkan 3 türeleştiriler sonucu oluşturulan Sınırlamalar (başlılarıyla) nelerdir? Yazınız?
b)	Son 50-60 yıl içinde Mülkiyet anlayışında oluşan üçlü ilişki kavramını (Malik-Nesne ilişkisinden Ötede) basit bir şekilde gösteriniz ve kısa olarak açıklayınız?.
(12 ⁵ pt) Q ₃ - a)	Kentsel Arazi/Arsa Politikası ne demektir? Neden gereklidir? Arazi/Arsa Politikasıyla Yararlanmalar ve Planlama arazisinde Nasıl bir ilişki bulunur? Planlı gözleyle kısaca açıklayınız?
b)	Arsa Politikasını açıklayabilmek için önemli/gerekli Hedeflerin En üstteki (Top Level) ve 1. derecedeki Alt Hedeflerini yazınız ve kısa olarak açıklayınız?.
c)	Arazi/Arsa Politikasının Uygulama Araçlarını (a,b,c,d) yazınız ve Planlama mesleğini doğrudan ilgilendiren "Planlama Araçlarını" özetle yazınız?.
d)	Türkiyede Planlama-Uygulama Sürecinde (1969-2002/2003) yasal olarak varolan ve etkin olarak kullanılan Arsa Politikası Uygulama Araçlarından birisini hatırlayın? Son 10-15 yıldır tamamen unuttuğunuz bu politika ve aracının önemi hakkında görüşünüzü açıklayınız?.
- 3 -	

Özcan Altaban'dan bir sınav kağıdı:
El yazısı kalın kalem kullanımı ve seçenekli sorular (ilk sayfa).

ekonomik analizler, plan alternatifleri, 1976 yılında Ankara'nın metropoliten alan sınırının tespit edilmesi ve bu çalışmaların yapıldığı çok büyük bir atölye salonu, mesleki açıdan akıldan çıkmayacak konulardır. Fakat bana göre çok özgün bir çalışma ise Özcan Abimin bana verdiği, o meşhur mavi kapaklı raporlardan biri olan 1973 tarihli rapordur. 1972 yılında İmar Kanununa yapılan bir ilave ile kentler için zorunlu minimum 7 m²/kişi yeşil alan standardı getirilmişse de, Büronun tespit ettiği standart çok üst düzeydeydi. Kanun değişikliğinden bir yıl sonra hazırlanan raporda, Ankara için yeşil alan standardının minimum 7+20 m²/kişi olarak kabul edilmesi öneriliyordu. Yerel ve özgün bir tespit olarak, şehir planlama tarihimiz için önemli bir kazanım olarak kabul edilmesi gerekir.

Kıyafetine çok dikkat ederdi. Boyalı loafer ayakkabısı ve balıksırtı spor

ceketi titizliğinin göstergeleriydi. Fular kullanırdı. Yakası düğmeli gömleklerini hep çok beğenmişimdir. Hatta bir gün sohbet sırasında "sevdiğim gömlek" ifadesiyle üstündekini göstererek kullanımını uzatmak için yakasını terzide ters yüz ettirdiğini söyleyince, ben de aynısını yaptığımı ifade etmiştim. Ortak bir özelliğimizi keşfetmek benim için önemliydi.

Sabahları fakülteye geldiğimizde gözlemediğim, bond çantasından çıkardığı kalın uçlu keçeli renkli kalemler ve ders notlarının yanında, torununun resmini de hiç ihmal etmemişti. Tabi bir de Cumhuriyet Gazetesi; hiçbir gün aksatmadan o çantada yerini almıştı.

Sonsuzluğa uğurladık Sevgili Özcan Abimi. Öğretileri yol göstermeye devam edecek.

1976-1977 öğrenim yılında, ODTÜ İdari Bilimler Bölümünden Prof. Rona Aybay'ın "Türk Kamu Hukuku" seminer dersi için, Özcan Altaban'ın hazırladığı ödev.

1977 tarihli dönem ödevinin çoğaltılarak ODTÜ Mimarlık Fakültesinde dağıtılmasını organize ederken, Özcan Altaban'ın isteği üzerine yazdığım önsöz (Feridun Duygulu).

MÜLKİYET HAKKININ YASAL NİTELİĞİ ve MÜLKİYET HAKKI SINIRLAMASININ TOPLUMSAL GELİŞMEDEKİ YERİ
Özcan ALTABAN (Mart 1977)

ÖNSÖZ (FD)

Özcan ALTABAN'ın arşivinden:

- Evdeki geniş arşivini toplamaya çalışıyor
- Bu sırada bir doküman geçiyor eline.
- Ve bunu ODTÜ'ye getiriyor.
- İlgilenen olursa birer kopyasını vermeyi düşünüyor.
- Nedir bu doküman?
- "Mülkiyet" konusunda temel bilgileri aktaran bir ödev
- Prof. Rona AYBAY'ın ODTÜ İdari Bilimler Bölümü'nde 1976-1977 öğrenim yılında açtığı "Türk Kamu Hukuku" seminer dersi için hazırlanmış bir ödev.
- Ödevde yer alan bazı detaylar:
 - *1951 Anayasası'nın geçerli olduğu dönemde kaleme alınmış olmasına rağmen sıcağına kaybetmemiş.
 - *"Mülkiyetin toplumsallaşması" ana fikri üzerinden çok önemli referanslar var.
 - *"Kamu yararı" ve "toplum yararı" kavramları tartışılıyor.
 - *Şehir planlaması ve imar uygulamaları bakımından dikkat edilmesi gerekenler...de var
- Bu Doküman'ın 1-2 kopya ile kısıtlı tutulması doğru değil...
- Bu nedenle Doküman'dan yararlanma kapsamını genişletmek için çoğaltılması kaçınılmaz.
- Özcan Abi de çoğaltılmasından yana düşünüyor.
- Bu Doküman'ın orijinal dizgesi korunarak, ilgililenen hocalarımızın ve öğrencilerimizin kullanımına sunuluyoruz.

Feridun DUYGULUER
Nisan 2016 - ODTÜ ANKARA

SEVGİLİ ÖZCAN ALTABAN HOCAM...

Osman Balaban*

Özcan Altaban Hoca, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde lisans eğitimi aldığım dönemde, bölümün en etkili ve faal hocalarından birisiydi. O dönemde bölümde iki "Özcan Hoca" vardı, birisi 2014 yılında kaybettiğimiz Özcan Esmer Hoca, diğeri de Özcan Altaban Hoca. Tabi o dönem içimizden birisi "Özcan Hoca" dediğinde kaçınılmaz olarak "hangi Özcan Hoca?" sorusuyla karşılaşırız. Bu karışıklığı gidermenin yolunu, Özcan Altaban Hocadan çoğu zaman "Altaban Hoca" diye söz ederek bulduğumuzu anımsıyorum.

Akademi dışı dünya ile güçlü ilişkiler

Altaban Hoca, ben bölümde lisans öğrencisiyken birden çok dersimize giriyordu. Bunların başında üçüncü sınıf planlama stüdyosu dersi gelir. O dönem; Tansı Şenyapılı, Özcan Altaban ve Murat Güvenç'ten oluşan çekirdek kadro, yarı zamanlı öğretim görevlileri ve araştırma görevlileri ile birlikte üçüncü sınıf stüdyosunu yürütüyordu. Bu çekirdek ekip içinde akademi dışı planlama ve yerel yönetim camiasıyla güçlü ilişkilere sahip olanın Altaban Hoca olduğu hemen anlaşılıyordu. Tabi ben o dönem Hocanın, lisans eğitimi itibarıyla mimar olduğunu, nazım plan bürosu geçmişini ve İngiltere ile Türkiye'de pek çok önemli planlama çalışmasında yer aldığını bilmiyordum. Ama dediğim gibi

pek çok şeyden bihaber olan bir lisans öğrencisi bile Altaban Hocanın mesleki yönünün ne denli güçlü olduğunu ve bunun akademik dünya ile sınırlı kalmadığını hemen anlayabilirdi. Hocanın plancı değil de aslen mimar olduğu ise konu bile olamazdı çünkü bizim stüdyoda birlikte çalıştığımız Altaban Hoca, kelimenin tam anlamıyla bir "şehir plancısıydı". Planlama mesleğinin uygulama yönüne dair son derece kıymetli bilgileri bize aktarır, projeleri geliştirme sürecimizde ve jürilerde bu yöndeki değerlendirmeleri, ayaklarımızın yere basmasını sağlardı. Bu açılardan baktığımda bana bölümü ve mesleği sevdiğim hocalarım arasında Özcan Altaban Hoca da yer alır.

1994-1995 akademik yılında ben lisans üçüncü sınıf öğrencisiydim ve o dönem Bursa çalışıyorduk. Büyükşehir Belediyesinin bizim stüdyo çalışmamıza ve projelerimize çok önem verdiğini ve Bursa'ya yaptığımız geziler sırasında çok güzel bir şekilde ağırladığımızı hatırlıyorum. Belediyenin ilgisi bunlarla da sınırlı kalmamıştı. Dönemin Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı Erdem Saker, ODTÜ'ye gelerek proje jürilerimize katılmış ve dinlediği projeler hakkında görüşlerini bizlerle paylaşmıştı. Bugün için gerçekleşmesi çok zor olan bu durumu o dönem mümkün kılan etmenlerden ikisi sanırım, Özcan Hocanın Bursalı olması

* ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi Editörü, Prof. Dr.

ve akademi dışı dünya ile güçlü ilişkilere sahip olmasıydı.

Hocadan devraldığım miras: Legal dersi

Özcan Hocanın lisans dönemimizde birçok dersimize girdiğini söylemiştim. Bunlardan birisi de CRP382 kodlu “*Legal and Administrative Aspects of Planning*” dersi idi. Biz öğrenciler arasında kısaca “legal” olarak anılan bu derste Özcan Hoca, imar hukukunun temel konuları ile Türkiye’de planlamanın uygulama aşamasını belirleyen yasal ve kurumsal durumu anlatırdı. Bugün o dersi ben veriyorum. Altaban Hocanın bölümdeki mirasının bir kısmını devralmış olmaktan ve yıllar önce çok severek kendisinden dinlediğim Legal’i şehircilik üçüncü sınıf öğrencilerine vermekten dolayı çok mutluyum. Dersi Hocadan devraldığım dönemde kendisi ile çok güzel sohbetlerimiz oldu, Hoca bana, dersi nasıl bir yaklaşım ve içerikle verdiğini aktarıp ve bazı tavsiyelerde bulundu. Ben de dersin içeriğini geliştirirken bu bilgilere ve önerilere

sadık kaldım ancak bir miktar değişiklik de yaptım.

Nevi şahsına münhasır olma

Altaban Hoca, eskilerin “nevi şahsına münhasır” dedikleri türden kendine özgü tarzı ve tavırları olan birisiydi. Herkesin çok iyi bildiği gibi harikulade bir el yazısı vardı ve birilerine yazılı olarak aktarmak istediklerini o güzel el yazısı ile kâğıda dökerdi. Büyük-küçük harf kullanımında bile kendine özgü bir yaklaşımı vardı.

Altaban Hocanın kendine ait tarzının bir diğer yansıması ise giyim kuşamında karşınıza çıkardı. Lisans döneminden beri Hocanın hep şık ve güzel giyinen birisi olduğunu düşünmüşümdür. Balıksırtı desenli kaşmir ceketleri, örme kravatları, son derece şık atkı ve fularları hep aklımda yer etmiştir. Ayrıca kıyafetlerindeki renk uyumu da dikkat çekiciydi. Çok iddialı olmayan ancak birbirini çok güzel bütünleyen bordo, yeşil ve kahverenginin farklı tonlarının ağırlıkta olduğu renklerde giyinirdi Hoca.

Nezakat sahibi ve geleneklere bağlı olma

2014 yılının Mayıs ayında oğlum Ozan dünyaya geldiğinde, Özcan Hocadan çok güzel bir mesaj almıştım. Hoca benimle özel olarak görüşmek istediğini söylemişti. Bunun üzerinde bir gün sözleşerek Fakülte’de buluştuk. Hocanın, akademik otoparktan fakülteye giriş koridorundaki odasındaydık, Hoca, sol avucumun içine bir küçük altın koydu, beni çok tebrik ettiğini, bir erkek çocuk babası olduğum için de ayrıca tebrik ettiğini söylemişti. Hocanın ne denli ince ve nezaket sahibi bir insan olduğuna ve gelenekçi yanının da ne kadar güçlü olduğuna o gün bir kez daha tanıklık ettim.

Aramızdaki bu güzel görüşme ve sohbetten 10 yıl sonra yine bir Mayıs ayında Sevgili Özcan Altaban Hocayı kaybettik. Bana öğrettikleri ve yol göstericiliği için minnettarım. Yattığı yer incitmesin, ışıklar yoldaşı olsun...

Özcan Altaban, Ankara Mezzaluna’da doğumgünü kutlaması, 2019-2020 (Şule Altaban Karabey arşivi).

DOÇ. DR. ÖZCAN ALTABAN HOCAMIZIN ANISINA

27 Mayıs 2024

Saat: 15:00

ODTÜ Mimarlık Fakültesi,
Kubbealtı

27.05.2024 tarihinde Doç. Dr. Özcan Altaban Hoca için düzenlenen anma toplantısının posterini (Hazırlayan: Arş.Gör. Ceyda Başaran)

“BAZILARI DİĞERLERİNDEN DAHA ÇOK PLANCIDIR”**Emine Yetişkul***

* ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Öğretim Üyesi ve Bölüm Başkanı, Prof. Dr.

Doç. Dr. Özcan Altaban Hocamız, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümünden 1961 yılında mezun olan bir mimardır. Ancak hepimizin bildiği üzere; çalışma hayatına İstanbul Belediyesi Planlama Müdürlüğünde başlamış, ardından 1965-1968 yılları arasında İngiltere’de şehir planlama alanında yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. Sonrasında Londra ve Liverpool Belediyelerinde çalışan Hocamız, 1970-1981 yılları arasında 10 yıldan fazla bir süre Ankara Metropolitan Alan Nazım Plan Bürosunda başuzman yardımcılığı ve yöneticilik görevlerini yürütmüş bir mimar ve şehir plancısıydı. 1981 yılından 2021 yılına kadar geçen 40 yıllık süre boyunca da ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde öğretim üyesi olarak bulunmuştur.

Özcan Hocamızı ben ilk olarak 1993-1994 yıllarında, lisans eğitimim döneminde aldığım CRP301-302 Planlama Stüdyosu V-VI derslerinde tanıdım. O dönemde bizlere, orta ölçekli bir kentten bir büyükşehire hızla dönüşen Denizli Metropolitan Alanının 1/25.000 ölçekli planlama projelerinin nasıl yapılacağını ve kentin gelişimine nasıl yön verebileceğimizi yapısal plan ve eylem planı örnekleriyle öğretti. O dönemde biz öğrencileri, ne Denizli’nin bu denli hızlı bir şekilde büyüyerek metropolleşeceğini ne de hocamızın aslında Almanya doğumlu olup sonrasında Kanada’ya göç eden, “*The Modern Metropolis: Its Origins,*

Growth, Characteristics and Planning” adlı ünlü kitabın yazarı mimar şehirci Hans Blumenfeld’e benzediğini anlamıştık. O dönemki meslek insanlarının ve profesyonellerinin güzel el yazısı belki de onları günümüzden ayıran bir başka özellikleriydi. İlginçtir; David Lewis’in derlediği ve yazarları arasında Hans Blumenfeld’in de olduğu “*Growth of Cities (Architects’ Year Book XIII)*” adlı kitabının internet satışında, yazarların el yazılarını da içeren bir tanıtıma rastladım. Herhalde tesadüf değildir.

Özcan Altaban Hoca ile ikinci beraberliğim, 1997-1998 yıllarında Hocamın danışmanlığını yaptığı yüksek lisans tez çalışmasını yaptığım dönemindeydi. Tezimin başlığı, “*The Effects of Land Ownership on Urban Transformation Processes. A Case Study Öveçler (Ankara)*” idi. Belki de yine ben o dönemde öğrencisi olarak, son 25-30 yıldır kentlerimizin gelişimini belirleyen kentsel dönüşüm uygulamalarının bu denli yaygınlaşacağını anlamamıştım. İlgiçtir ki 1990’ların ikinci yarısında yazdığım tezimin başlığında kentsel dönüşümü bugün kullandığımız gibi “*urban transformation*” olarak adlandırmışız.

Ve son olarak yine Hans Blumenfeld için söylenmiş, benim de Hocam için söylemek istediğim şu cümleyi okuyorum ve Hocamızı saygıyla anıyorum.

“*Herkes plancı olmasına rağmen bazıları diğerlerinden daha çok plancıdır.*”

HERMANN JANSEN TARSUS PLANI, KORUNAN İZLER VE KENTSEL SÜREKLİLİKLER Züleyha Sara BELGE*

Alındı: 18.10.2023; **Son Metin:** 08.10.2024

Anahtar Sözcükler: Tarsus; Hermann Jansen;
kent tarihi; kentsel süreklilik; planlama tarihi

Erken Cumhuriyet Döneminde hazırladığı Ankara Kent Planı ile bilinen Hermann Jansen, 1936 yılından sonra İzmit, Adana, Ceyhan, Tarsus, Mersin ve Gaziantep için de farklı ölçeklerde kent planları hazırlamıştır (Keskinok, 2013, 75; Ülkenli, 2017; Karakaya, 2017). O dönemde, Modern Türkiye'nin inşasında önemli bir girdi olarak görülen kent planları hakkında oldukça detaylı tarihsel analizler bulunmaktadır. Özellikle, Ankara – Jansen Planı üzerine yapılan çalışmalar, hem Jansen'in planlama yaklaşımını ortaya koyan hem de yirminci yüzyılda kurulan bir başkentim imarı konusunda bilgi veren öncül çalışmalardır (Tankut, 2000). Jansen tarafından hazırlanan Adana, Mersin, İzmit ve Gaziantep Planlarına ilişkin de farklı bağlamlarda mekânsal araştırma ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalarda Jansen Planının temel ilkeleri incelendikten sonra, günümüz kent formunun oluşmasında plan kararlarının etkileri değerlendirilmektedir. Ancak, nüfus büyüklüğü ve tarihsel birikimi değerlendirildiğinde, yirminci yüzyılın başında önemli bir tarımsal sanayi ve ticaret merkezi olan Tarsus için Jansen tarafından hazırlanmış olan plan ve kentsel tasarım çalışmalarına ilişkin kapsamlı bir değerlendirme ve çalışma bulunmamaktadır.

Bu bağlamda, yazı kapsamında öncelikle Jansen'in Ankara Planının yanı sıra, Mersin, Adana, İzmit ve Gaziantep Planları literatür araştırmasına dayalı olarak incelenmiştir. Daha sonrasında, Tarsus Jansen Planına ilişkin mekânsal bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmanın amacı Jansen tarafından hazırlanan Tarsus İmar Planını inceleyerek Tarsus kentinin kentsel dokusu, tarihi izleri ve korunmuş öğelerine ilişkin kentsel süreklilik ve korunmuş izler bağlamında değerlendirme yapmaktır. Bilindiği üzere, çok katmanlı kentlerde kentsel dokunun morfolojik izleri günümüzde takip edilebilmektedir. Yerleşimlerin sürekli kullanımı nedeniyle doğal yapının değiştirilmesi ve düzenlenmesiyle oluşturulan sokaklar ve yapı adaları daha sonraki dönemlerde sokak ve hatta mülkiyet dokusunun oluşmasında belirleyici olmaktadır (Aydınoglu ve Belge, 2023, 63). Ancak, kentsel süreklilik her ne kadar korunmuş izler üzerinden okunabilirse de, kentsel

* Department of City and Regional Planning,
Faculty of Architecture, Mersin University,
Mersin, TÜRKİYE.

morfoloji araştırmaları sadece tek tek yapılara değil, tarihi dokuya tüm bileşenleri bütünleştiren bağlamsal bir süreklilik olarak bakar, bu nedenle de tarihi şehirlerin eski eserler olarak dondurulamayacağını, her geçen gün kendilerini yenilemeleri gerektiğini kabul etmektedir (Bianca, 2014, 95). Tarihi kentlerdeki kültürel değerler, biçimler, ilişkiler ve mekânsal pratikler göz önünde bulundurularak bütüncül bir şekilde anlaşılabilir. Bazı değerler günümüz kentsel dokusu içerisinde kolayca fark edilebilirken, bazı değerler ve izler ise kentsel süreklilik içerisinde gömüldür (Stephenson, 2008, 136). Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus kentsel sürekliliğin sosyo-kültürel bir kavram olduğudur. Bu nedenle, kentsel sürekliliğin izlenebildiği korunan izler de sadece kentsel yapılı çevreyle sınırlı kalmamaktadır. Özellikle kamusal alanlarda, işlevler, ritüeller ve kentsel ritimler kendini korur ve her dönemde başka bir bütünün parçası olurlar. Çok katmanlı tarihi kent merkezleri, parça ve bütünlük korunan izlerini birlikte taşıdığı için, kentli, kullanıcı ve ziyaretçilerine her seferinde ayrı bir deneyim kazandırır ve bu sürekliliğe dahil olmanın hazzını verir. Bu çerçevede, yazı kapsamında Hermann Jansen'in Tarsus Planı, kent içerisinde tarihsel süreklilik bağlamında üç ana başlık içerisinde ele alınacaktır.

Tarsus için hazırlanan ilk kentsel gelişim planı olan Hermann Jansen Planının detayları ile ele alınması bu çalışmanın temel konularından bir tanesidir. Jansen Planlarında tarihi kent dokularının korunması yönünde bir yaklaşım izlediği bilinmektedir. Bu yazı kapsamında ele alınan ikinci özgün husus ise, Jansen'in Tarsus tarihi kent dokusu ve izlerine ilişkin ürettiği plan kararlarıdır. Söz konusu değerlendirmeye ek olarak, Jansen Planı altlıklarında görünen tarihi doku ve izler, kentin çok katmanlı yapısına ilişkin yapılan çalışmalar çerçevesinde ele alınacaktır. Son olarak, Tarsus içerisinde korunmuş/oluşmuş kamusal alanların ortaya çıkışında Jansen Planının etkisi değerlendirilecektir.

HERMANN JANSEN VE TÜRKİYE'DEKİ KENT PLANLARI

Hermann Jansen'in Türkiye'deki kent planlarına ilişkin bir değerlendirme yapmadan önce, ilk olarak Jansen'in planlama yaklaşımı ve ilkelerini değerlendirmek yerinde olacaktır. Jansen'in gerçekçi ve ölçülü planlama anlayışı (Tankut, 2000, 304) ve yirminci yüzyıl kentinde Barok düzenlemelere yer olmadığı inancı onu Fransız-Hausmann ekolünden ayırmaktadır. Kentlerin yol ve meydanlardan değil de mahallelerden olduğu görüşü de, diğer bir ondokuzuncu yüzyıl sonu şehircilik akımı olan iki boyutlu "yol planlaması" alışkanlığından da farklı kılar (De Fries, 1924/1925, 43-47, aktaran Tankut, 1993, 67). Jansen, kendisini bir stadtbauer (urbanist) yani şehirci olarak tanımlamamış, stadttarchitekt (şehir mimarı) terimini kullanmış; planlarında insan ölçeğine, kentin tarihi meydan ve sokak dokusunu bozmadan kente biçim vermeye ve kente bütüncül olarak bakmaya öncelik veren Camillo Sitte akımını benimsemiştir. Ayrıca, Bahçe Kent yaklaşımını ortaya koyan ve siedlung planlamasının öncüsü Ebenezer Howard akımından etkilenmiştir (Tankut, 1998 aktaran Keskinok vd., 2023, 19). Stadtebau Dergisi'nde Ankara İmar Planı üzerine olan yazısından hareketle Jansen'in gösterişten çok, elverişli konut ve hayat şartlarının şehirciliğe hâkim olmasını isteyen bir şehirci yaklaşımı izlediği anlaşılmaktadır (Yavuz, 1952, aktaran Keskinok vd., 2023, 19). Jansen'in kentlerin ve mekânın tasarlanmasında estetik yönün yanı sıra kent sağlığı ve sağlıklı kentler anlayışıyla tasarım yaptığı da bilinmektedir (Burat, 2008; 64). Jansen'e göre planlama sosyal bir olgudur. Jansen bu olgunun

kamu sağlığı ve mutluluğu biçiminde anlatılması gerektiğine ve bu amaca kendi içinde uyumlu, doğa ile bütünleşmiş Siedlung tipi yerleşmelerle erişileceğine inanmaktadır (Reuther, 1963, 340-41, aktaran Tankut, 2000, 304).

Türkiye’de, Anadolu’nun özgün coğrafi ve doğal koşullarına ek olarak, ticaret, savaş ve büyük göçler gibi etkileşimlerle çok farklı kent modelleri ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet öncesi Türk kentleri, şehir ve kasabalar ticaret yolları üzerinde veya kentsel ve dini külliyelerin, ticaret ve ticaret için yapılan hanların ve bedestenlerin etrafında organik olarak gelişmiştir. Planlı kentsel gelişme ise, ondokuzuncu yüzyıl içerisinde öncelikle yangın (harik) mahallelerinde başlamıştır. Erken Cumhuriyet Döneminde ise, Jansen Planları, özellikle Başkent Ankara’nın planlanması ve gelişmesi açısından özel bir anlam taşımaktadır. Bu nedenle, Türkiye’de yapılan Jansen planları açısından bir incelemeye öncelikli olarak Ankara Planı üzerinden başlamak gerekir. Jansen’in Ankara Planında ortaya koyduğu temel yaklaşım ve planlama ilkeleri, daha sonraki planlarında da belirleyici olmuştur. Türkiye’nin planlama deneyiminde, 1927’de yeni başkent Ankara için açılan uluslararası planlama yarışması öncül bir çalışma olsa da aslında İzmir Kenti için daha önce 1924 yılında, Cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra kapsamlı bir imar planı geliştirilmiş, ancak 1930’lu yıllardan önce kısmi uygulamalar olmuştur (Bilsel, 1996, 2009). Cumhuriyet yöneticilerinin Ankara’nın imarı için Batılı şehircilere başvurmaları bu iddiayla açıklanabilir (Bilsel, 2011). Bu dönemde, şehircilik alanındaki uygulamalar, yurttaşın çağdaş yaşam biçimi ile şekillenen bir çevrede kamusal mekânların vurgulanmasına, yaratılmasına ve geliştirilmesine yöneliktir (Keskinok, 2009, 47)

Lörcher Planının kısmen uygulanabildiği Ankara’da, hızlı nüfus artışı sebebiyle 1927 yılında yapılan yarışmaya Joseph Brix, Leon Jaussely ve Hermann Jansen katılmıştır (Altaban ve Güvenç, 1990, 149; Günay, 2012, 5; Cengizkan, 2010). Bu yarışmada birinci olan Hermann Jansen’in Planı 1932 yılında Bakanlar Kurulunca onaylanmıştır (Tankut, 1988). Jansen’in planı Lörcher’in Planının (Cengizkan, 2003) temel prensiplerini kabul ederek Ankara için sade ve düzenli bir plan önermiştir. “Olabilirin sınırları içinde” ilkesi (Cengizkan, 2019, 394) ile yarışmayı kazanan Jansen Planı; insan ölçeğinde, sosyal kaygılara sahip ve dolayısıyla mütevazı Anadolu insanını temsil etmektedir (Karakaya, 2010; 2012). Jansen’in yarışmayı kazanmasındaki en temel gerekçelerden biri de kent mühendisliği ve güzel sanatlar anlayışının egemen olduğu yarışmada hazırladığı planın her iki durumu da dikkate almasıdır. Jansen’in mevcut tarihi kent dokusunu koruma yönündeki önerisi de yarışmanın kazanılmasında önemli bir etmen olmuştur (Bilsel, 2011). Bu bağlamda Jansen öncelikli olarak sosyal kaygılara sahip ve dönemin koşullarını gözeten bir plan şemasını sanatsal ve estetik kaygıları da gözetererek ortaya koymuştur.

Jansen, nüfusu 75.000 olan Ankara kentinin 50 yıllık bir süre içerisinde tahminen 300.000 kişi olması ön koşuluna göre plan hazırlamıştır (Yavuz, 1952, 27). 300.000 nüfusu günümüz kentleri için mütevazı bir büyüklük olarak görünse bile, mevcut kent nüfusunun dört kat artmasının öngörülmesi açısından dikkat çekicidir. Başkent Ankara’nın planlanmasındaki fikir, modern ve çağdaş bir yaşam ortamı yaratacak örnek bir kasaba inşa etmek, diğer şehir merkezlerinde kullanılabilecek yeni bir sosyal normlar dizisi geliştirmek ve bu yeni şehrin yaratılmasında Cumhuriyet’in başarılarını sembolize etmektir (Günay, 2012).

Plan, doğal faktörlere ve tarihi anıtlar ile simge yapıların korunmasına yönelik bir kaygıyla hazırlanmıştır. Konut alanları için Jansen Planında düşük yoğunluklu mahalleler ve müstakil evler tercih edilmiştir (Altaban ve Güvenç, 1990, 149). Jansen'in sosyal olgu saydığı kamu sağlık ve mutluluğunu fiziksel çevre aracı ile sağlaması, (Reuther, 1963,340-41, aktaran Tankut, 1993, 67) kent içinde ve dışında yeşil alanlar geliştirme eğilimi, çağdaş trafik ağı anlayışını benimsemesi (Cuda, 1939, 564, aktaran Tankut, 1993, 67) endüstrinin önemi-bilinci, amele mahallesi vurgusu, onun hem ilerici hem de tutucu görüşleri arasındadır (De Fries, 1924-1925, 47, aktaran Tankut, 1993, 67).

Hermann Jansen, pamuk üretiminin önemli olduğu Çukurova bölgesinde (güney-güneydoğu bölgesi) Adana, Mersin ve Gaziantep olmak üzere üç önemli şehri planlamıştır. Mersin bu üretimin ticaretini yapacak liman şehridir. Ayrıca İzmit, Jansen tarafından İstanbul'un Marmara bölgesindeki önceliğine alternatif olarak bir sanayi düğümü ve bir liman kenti olarak planlanmıştır. Güney-güneydoğu Anadolu'da Tarsus ve Ceyhan, verimli hinterlandlarının tarımsal üretimi için sanayi kentleri olarak planlanmıştır (Karakaya, 2010; 2011; 2012).

Jansen'in Mersin Planını inceleyen, Beyhan ve Uğuz (2012, 8) Camillo Sitte ve Bahçe-Kent akımının etkisinde kalan Jansen için, bir yandan açık bir şekilde eski kent formunu korumaya yönelik stratejiler aradığını, diğer yandan da kırsal alanların sunduğu fırsatlardan yararlanarak şehirlerin büyüklüğünü sınırlamayı ve şehirleşme baskısını önlemeyi amaçladığını belirtirler. Bu bağlamda Jansen, Howard'ın Bahçe Kent modellerinde olduğu gibi konut parsellerini büyük yeşil eksenlerle böler ve Camillo Sitte ilkeleri doğrultusunda tarihi yapıları önemli yaya dolaşımı düğümleri olarak belirleyerek tanımlar ve korur (Beyhan ve Uğuz, 2012, 8).

Jansen'in Adana Planını inceleyen Saban Ökesli (2009) de Jansen'in Camillo Sitte, Ebenezer Howard ve Theodor Fritsch'den etkilendiği hususları vurgulamaktadır. Adana Planı üzerinden yapılan değerlendirmelerde ise, plan çalışmalarının tarihsel süreci ve değişimi alt bölgeleme ilkeleri çerçevesinde ele alınmaktadır (Saban Ökesli, 2009, 57-59). Ayrıca, planda tarihi kent dokusunu iyileştirme amacıyla Adana Tepebağ'da yer alan tarihi dokuda sınırlı müdahaleler önerdiği görülmektedir (Saban Ökesli, 2009, 67).

Jansen'in İzmit Planı'nı inceleyen Karakaya (2017), planın Cumhuriyetçi kadronun kentsel mekândaki karar alma mekanizmaları ile Hermann Jansen'in planlama tutumunun karakteristik bir bileşimi olduğunu belirtir. Plan eski şehrin korunması ve sanayi kenti vizyonunun desteklenmesi amacıyla 2 etaplı olarak hazırlanır (Öz, 1936 aktaran Karakaya, 2017,16). Ankara, Mersin, Gaziantep planlarında da görüldüğü üzere Howard'ın Bahçe Kent yaklaşımıyla benzerlikler olduğu anlaşılmaktadır. İzmit Planında devasa bulvarların ve aşırı ölçekli kent meydanlarının olmadığı insan ölçekli bir yaklaşım öngörmüştür. Kentin kıyı şeridinde yer alan ve tasarlanan kent meydanlarında "yayalaştırma" esas alınmış, "sokak yaşamı" ön plana çıkarılmıştır. Jansen'in planlarında önerilen konut alanlarında Siedlung yaklaşımının etkisi görülmektedir. Kıyı şeridinde yeni bir sosyal ve kültürel yaşamın aktivite desenini hazırlayacak yapılar ve Bahçe Kent yaklaşımında olduğu gibi merkezde kamu binaları, konser alanları, tiyatro, belediye, park, sinema, Halkevi vb. kentsel kamusal kullanımlara yer vermektedir (Karakaya, 2017, 18).

Gaziantep Planı incelendiğinde diğer planlarda olduğu gibi kentin özgün mimari karakterini oluşturan eski kent dokusunun korunarak ve yeni yerleşim alanlarını denetim altına alarak kontrollü bir gelişmenin amaçlandığı görülmektedir (Kuyucu ve Say Özer, 2019). Jansen'in Gaziantep Planında önerdiği demiryolu hattının ve ulaşım ağının biçimlenmesinin kentin bugünkü gelişim yönünde etkili olduğu ve Alleben deresi boyunca öngördüğü yeşil aksın izlerinin bugün de okunması, kentin karakterini önemli ölçüde etkilemiştir (Kuyucu ve Say Özer, 2019). Jansen'in diğer planlarında da olduğu gibi Gaziantep Planında da Camillo Sitte'nin pitoresk, Ebenezer Howard'ın yeşil kuşaklar, geniş yeşil alanlar ve çalışanlar için konut alanları planlaması ile Bahçe Kent yaklaşımı, ve konut alanlarında doğa ile bütünleşmiş Siedlung yaklaşımı ilkeleri doğrultusunda kararları olduğu görülmektedir.

Görüldüğü üzere, Hermann Jansen'in ürettiği planlar, sahip olduğu planlama yaklaşımı ve bununla birlikte dönemin siyasi öngörü, irade ve beklentisi ile birlikte şekillenmiştir. Bu bağlamda plan üretim sürecinde dönemin siyasi öngörüsü incelenmelidir. Keskinok (2013, 75), Cumhuriyet Döneminin başlangıcındaki şehircilik uygulamalarına daha geniş bir çerçeve çizmekte ve bu süreci yönlendiren temel ilke ve siyasaları, 1) Ulusal bütünleşme ve milli iktisadın oluşturulması (kır-kent, bölgeler arası ve tarım-sanayi bütünleşmesi), 2) sanayileşme ve sanayi-kent bütünleşmesi, sanayi kentlerinin kuruluşu, 3) geri kalmış bölgelerin geliştirilmesi ve feodal ilişkilerin tasfiyesi, 4) merkezi planlama, sürekli planlama ve örgütlenme, 5) kamusal hizmetlerin geliştirilmesi ve kamusal alanlar, 6) kamulaştırılan topraklar üzerinde kentsel gelişme, 7) toplumsallaşmanın ve kamusallığın geliştirilmesi ve güçlendirilmesi olarak sıralamaktadır. Bu kentlerin planlaması, Cumhuriyet yönetiminin toplumsal ideal ve ilkelerini yansıtmaktadır (Keskinok, 2013, 75).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde şehircilik uygulamalarında görev alan yabancı şehirci ve mimarların mesleki bakış açıları ve yaklaşımları, kentsel biçimlenmedeki etkileri ve rollerinin Cumhuriyet'in kuruluş felsefesi, ilke ve idealleri ile birlikte değerlendirilmesi önemlidir (Keskinok, 2013, 75). Bu stratejiler bağlamında bölgesel ve bölgelerarası bütünleşebilme, yeni bir başkent hedefiyle mümkün olabilecektir (Keskinok, 2009; 2013; 2023). Jansen'in Türkiye'deki planlamanın ıslahı konusunda yazdığı yazısından da anlaşılacağı üzere, Türkiye'de dönemin siyasi ve ideolojik yaklaşımı ve benimsediği halkçılık ilkesinin, Jansen'in planlama anlayışı ile örtüştüğü ve planlama sürecini bir "memleket planlaması" olarak ele aldığı anlaşılmaktadır (Jansen 1936; Keskinok 2009). Bu nedenle kapsamlı bir planlama anlayışı olduğu söylenebilir (Keskinok vd., 2023,1)

Jansen 1917 yılında verdiği "Die Grossstadt der Neuzeit" başlıklı konferansta modern şehirciliğin amaçlarını, tasarladığı planlar üzerinden kentsel gelişmede ekonomi, ulaşım, sağlık ve estetik ilkeleri olarak ele almaktadır (Tankut 1983, 80 aktaran Keskinok vd., 2023, 1).

Jansen'in tarihi kenti koruyarak plan kararlarını üretmesi tarihi kent dokusunun korunmasını amaçladığı kadar kentin Cumhuriyet'in kuruluşunda oynadığı rolü de vurgulama amacı taşımaktadır. Şöyle ki, Jansen Ankara Planı sürecinde tarihi kent Ulus ve koruma bölgesini kapsayan Eski Şehir Kanunu başlıklı bir yönetmelik hazırlayarak bu kuralların tüm Türkiye şehirleri için uygulanabileceğini belirtmiştir (Jansen 1936 aktaran Keskinok vd., 2023, 23). Jansen'in planlarındaki "Eski

Şehir" vurgusu ile kentin karakterini, özünü dikkate alarak tasarladığı görülmektedir.

Jansen planlarında kenti yalnızca binalar, yapılar ile oluşturmak yerine, kentin bütününe biçimlendirme kaygısı taşıdığı gözlenmekte ve kentin biçimlenmesinde yapıların bütüncül görünüşe katkı sağlayacak şekilde bir araya gelmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır (Keskinok vd., 2023, 19-20)

Jansen Türkiye'de planladığı kentlerde bir sanayi bölgesi, bu bölgeler ile ilişkili işçi konutları bölgesi, kentsel merkezler ve bunları bütünleştiren bir demiryolu ağı ile çalışan toplu taşıma sistemi öngörmektedir (Keskinok, 2013, 79). Jansen şehrin merkezi işlevlerini, Avrupa şehir gelişiminin bir arketipi, ilk örneği olarak merkez istasyona ve eski şehre atıfta bulunarak geliştirmeyi planlamıştır. Ankara 'da tarihi kent merkezi ve istasyon arasında kalan alandaki bataklıklar nedeniyle, ekolojik bir koridor ve spor tesisleri oluşturulmuş, merkez istasyon kentin giriş kapısı olarak tanımlanırken, Ankara'ya gelen yabancılar üzerinde ilk intibai oluşturabilmek için Gençlik Parkı ve parkın anayolu düzenlenmiştir (Keskinok, vd., 2023, 195-7). Bu yaklaşım, Jansen'in Türkiye'deki kent planlarıyla kentlere kazandırılmak istenilen misyonun da bir göstergesidir.

JANSEN TARSUS PLANI

Jansen Mersin Şehir Planı çalışmaları sırasında Tarsus Belediye Başkanı Muvaffak Ziya Uygur'un girişimleriyle Tarsus'un imar planı çalışmalarına da başlamıştır (Öz, 2012, 172). Plan çalışmaları öncesinde Tarsus kentinin tarihsel gelişimini incelediğimizde (Belge, 2016; Belge, 2017; Belge ve Aydınoglu, 2017) antik dönemden itibaren sürekli yerleşilen çok katmanlı bir kent dokusunun bulunduğu görülmektedir. Bu yazı kapsamında kentin çok katmanlı kent dokusuna ilişkin ayrıca bir değerlendirme yapılmayacaktır. Ancak, Jansen Planına ilişkin yapılan değerlendirmelerde, kentsel süreklilik ve korunan izler çerçevesinde çok katmanlı yapıya atıfta bulunulacaktır. Jansen'in Tarsus Planına ilişkin bir değerlendirme öncesinde, kentin yirminci yüzyıldaki yerleşik dokusunun incelenmesi yerinde olacaktır.

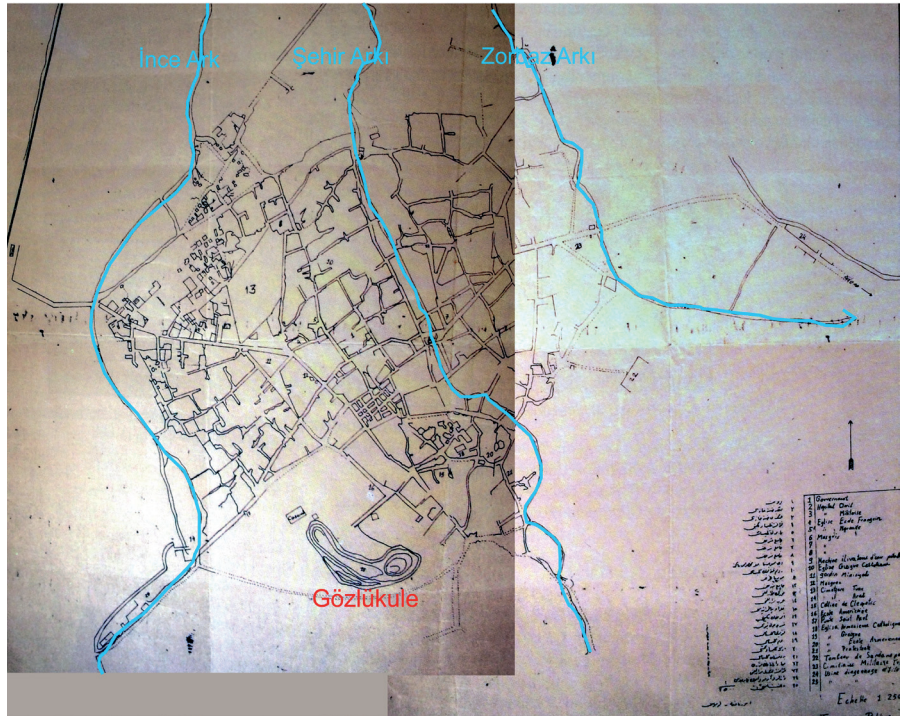
JANSEN PLANI ÖNCESİNDE TARSUS

Yirminci yüzyıl başında kente ilişkin hazırlanan haritalarda, kentin üst semasına ve temel arazi kullanım kararlarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Yirminci yüzyıl başına tarihlenen haritada, yerleşimin güneyinde kalan Gözlükule Höyüğü'nün ve kuzeyinin Osmanlı Dönemi sonunda terk edilmiş olduğu, kentin büyük oranda Orta Çağ kentinin sınırları içerisinde kaldığı görülmektedir. Aynı zamanda kent içerisinde de geniş açık alanlar dikkat çekmektedir. Günümüzde Cumhuriyet Meydanı olarak bilinen ve Roma Yolu kazılarının tamamlandığı alanın kent içerisinde mezarlık olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu alanın mezarlık olarak kullanılması, arkeolojik değerlerin korunmasına olanak sağlamıştır. Kentin batısında yeni açılan demiryolu hattının ise, henüz kent makroformu üzerinde etkisi olmamıştır (**Resim 1**).

1919 yılına tarihlenen ve Fransız askeri uzmanları tarafından hazırlandığı anlaşılan bir başka haritada (**Resim 2**) ise (Öz, 2012), kentin yerleşik alan sınırları, sokak dokusu, kent merkezi daha net biçimde okunabilmektedir. Ayrıca, harita yanında yer alan liste üzerinden kentteki önemli arazi kullanımlarının ve anıtsal yapıların konumları anlaşılabilir. 1919

Resim 1. Hikmet Öz'ün kişisel arşivinde yer alan yirminci yüzyılın başına ait harita (Uğuz, 2011; 419) (Yazar tarafından yer isimleri eklenmiştir)

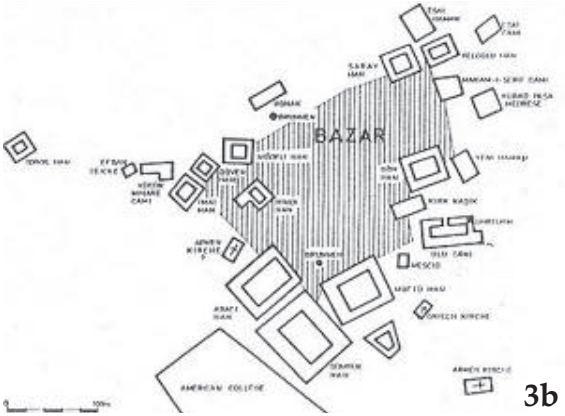

Resim 2. 1919 yılına tarihlenen ve Fransız askeri uzmanları tarafından hazırlanan harita (Öz, 2012) (Yazar tarafından yer isimleri eklenmiştir)

tarihi harita üzerinde, kent içerisindeki mezarlık alanları ve dini yapıların yanı sıra okul ve hastane gibi kamusal kullanım alanlarının konumları da görülebilmektedir.

3a

3b

Abb 44
BAZAR VON TARSUS

HANDWERK	HANDEL	SONSTIGE
○ SÄTTLER	☒ BAUMWOLLE oder GETREIDE	+ TEE-KAFFEESTÜBEN
⊙ SCHÜSTER	■ STOFFE	⊕ RESTAURANTS
⊖ SCHNEIDER	■ KURZWAREN	X FRISCHKUR
⊙ SCHREINER	□ KOLONIALWAREN	▲ BÄCKER, MÜLLER
⊙ SCHNURMACHER	☒ BAUMATERIAL	▲ HETZGER
● JUWELIER	☒ SONSTIGE	△ SOSSWAREN
● KUPFERSCHMIED	⊙ HANE	☒ ÖFFENTL. GEBÄUDE
⊙ METALLERARBEITG.	⊙ BÜROS-LAGERRÄUME	⊙ BAUMWOLL-BAZAR
⊙ WEIZEN-BAZAR	⊙ BAUMWOLL-BÖRSE	

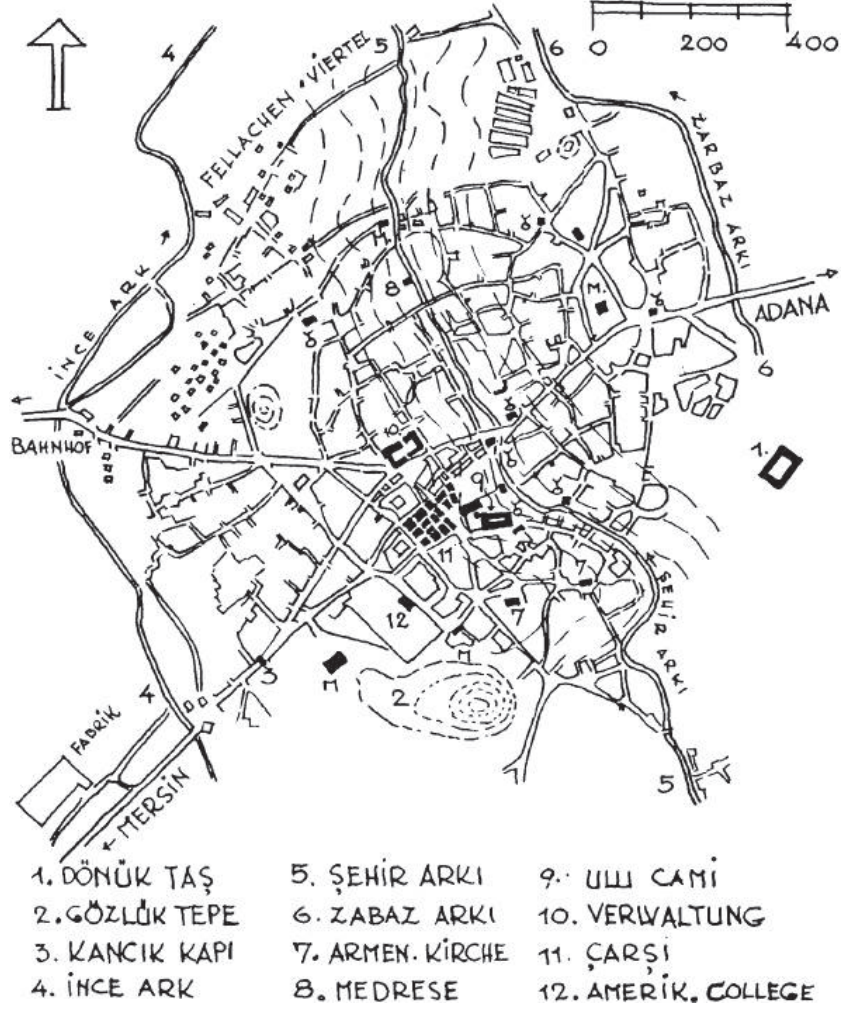
3c

Resim 3. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda kentin temel arazi kullanımlarını, etnik yapısını, kent merkezinin genel sınırlarını ve geleneksel çarşı içerisindeki kullanımları işaret eden haritalar (Rother, 1971)

Çukurova kentleri olarak, Adana, Mersin ve Tarsus özelinde kent coğrafyası araştırması yapmış Rother (1971) tarafından hazırlanan haritalar ise, kentin ondokuzuncu yüzyıl sonunda etnik yapısına, yerleşik alanın sınırlarına ve özellikle tarihi kent merkezine dair önemli bilgiler içermektedir (**Resim 3a**). Tarihi kent merkezinde yer alan çarşı ve dükkânlar *Bazar* olarak işaretlenmiştir (**Resim 3b**). Rother (1971, 234) tarafından, Bazar alanı olarak gösterilen alana ilişkin, bu alandaki dükkânları ve işlevlerini gösteren detaylı bir harita (**Resim 3c**) daha hazırlanmıştır. Bu harita üzerinde, tarihi kent merkezi içerisinde kalan dükkânlar ve temel kullanımları görülebilmektedir. Bu alan içerisinde yer alan, Buğday Pazarı, Pamuk Borsası ve Pamuk /Koza Pazarı açık alanlar olarak işaret edilmiştir. Ancak, kent formu ve kentsel süreklilik açısından bir değerlendirme yaptığımızda, her ne kadar alan geleneksel ticaret merkezi rolünü korumuş olsa da, çok sayıdaki han yapısının kaybolduğu görülmektedir. Bu sürece ilişkin daha kapsamlı değerlendirme yazının ilerleyen bölümlerinde sunulmaktadır.

Görüldüğü üzere, yirminci yüzyıl başına tarihlenen haritalarda, Tarsus'un yerleşik alan sınırlarını batıda İnce Arkı, doğuda ise Zorbaz Arkı olarak bilinen su kanalları belirlemektedir. Ayrıca, yerleşik alanın ortasından, Berdan Çayı'nın antik dönemdeki yatağından geçen Şehir Arkı da önemli bir öge olarak ön plana çıkmaktadır. Haritaların tamamında Gözlükule ve kuzeyinde kent içerisinde yerleşilmemiş bir alanın ortaya çıktığı görülmektedir. Hermann Jansen'le birlikte çalışan Alfred Cuda'nın Türkiye'de kentsel gelişme konusunda hazırladığı yayınında yer alan

TARSUS : VORHANDENES STADTGEBIET.

Resim 4. Tarsus – Mevcut Kentsel Alan
(Cuda, 1939, 88)

haritada da (Resim 4) bu durum açık biçimde görülmektedir (Cuda, 1939, 32-37). Gözlükule ve tarihi kent merkezi arasında kalan alanda, Tarsus Amerikan Koleji yer almaktadır. Kuzeyde ise mevcut kent merkezinin de bulunduğu alanda tarihi ticaret merkezi ve Ulucami önemli odak noktalarıdır. Kentin yerleşik alanının güneyinde büyük bahçe - tarımsal faaliyet alanları görülmektedir. Ayrıca, bu dönemin kentte önemli izleri olarak, batıda Rasim Dokur, doğuda ise Çukurova Fabrikalarının ön plana çıktığı görülebilmektedir. Bu dönemde, kent merkezi ve yerleşik alan sınırları içerisinde daha detaylı incelediğimizde, kentin doğu ve batı girişlerinde mezarlık alanlarının bulunduğu görülmektedir. Kentin batı girişinde yer alan mezarlık alanı Kleopatra Kapısı kuzeyindeki tepelik alanın üzerinde, kent merkezindeki mezarlık alanı ise günümüzde Roma Yolu kazı alanının bulunduğu alanı kapsamaktadır. Kentin doğu girişinde ise askeri bir mezarlık bulunmaktadır. Mezarlık alanları dışında, konut dokusu içerisinde yapılaşmamış geniş açık alanlar bulunmaktadır. Bu açık alanlar, kentin planlanmasında kamusal ve ortak kullanımlar için değerlendirilmiştir. Kentin kuzeybatısında ise, tarım işçisi olarak Tarsus'a yerleşmiş olan Fellahların mahallesinin, Jansen Planında

“Amele Mahallesi” olarak planlanması, kentsel sürekliliğin ve izlerin, sadece kentsel formlar üzerinden değil, sosyo-kültürel yapı açısından da korunduğunu göstermektedir. Bu durum, Jansen’in sosyal yapıyı dikkate aldığını göstermektedir.

JANSEN PLANI

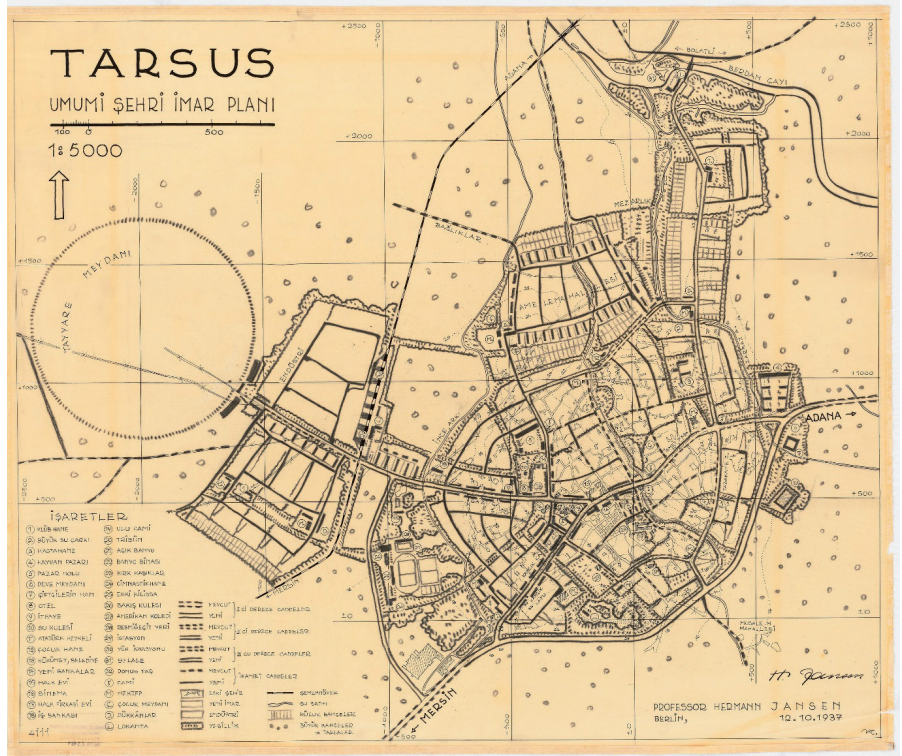
Tarsus’un ilk planları, Hermann Jansen, Walther Banghert ve Walter Moest tarafından 1935 yılından itibaren etaplar halinde hazırlanmıştır. Berlin Mimarlık Müzesi (TU, Berlin Mimarlık Müzesi) kayıtlarına göre Jansen 1/500 ölçekli Tarsus Resmigeçit Yeri Planını 15.10.1935 tarihinde Berlin’den, 1/500 ölçekli Tarsus Yeni İstasyon çalışmasını 25.08.1937’de Berlin’den, 1/5000 Tarsus Umumi Şehir İmar Planını 12.10.1937 tarihinde Berlin’den, 1/2000 planı 06.01.1940 tarihinde Berlin Grunewald’dan, 1/5000 planı 13.01.1940 tarihinde Berlin Grunewald’dan göndermiştir.

1936 yılı ortalarında Tarsus Şehir Planını hazırlayan Jansen, plan önerilerini görüşmek ve bu önerileri yerinde tartışmak üzere Tarsus’a gelmiştir. 1937 yılı sonlarına doğru da önerilere dayalı düzeltmeleri yaparak, 14.10.1937 tarihli “Tarsus Şehri’nin Umumi İmar Planını İzah Edici Rapor” ile birlikte Tarsus İmar Planını Tarsus’a göndermiştir (Öz, 2012, 172-3). Öz (2012, 173) 1/5000 ölçekli plana ek olarak sunulan plan raporunda, ulaşım öngörülerine ve temel arazi kullanım kararlarına ilişkin bilgilerin yer aldığını belirtmektedir.

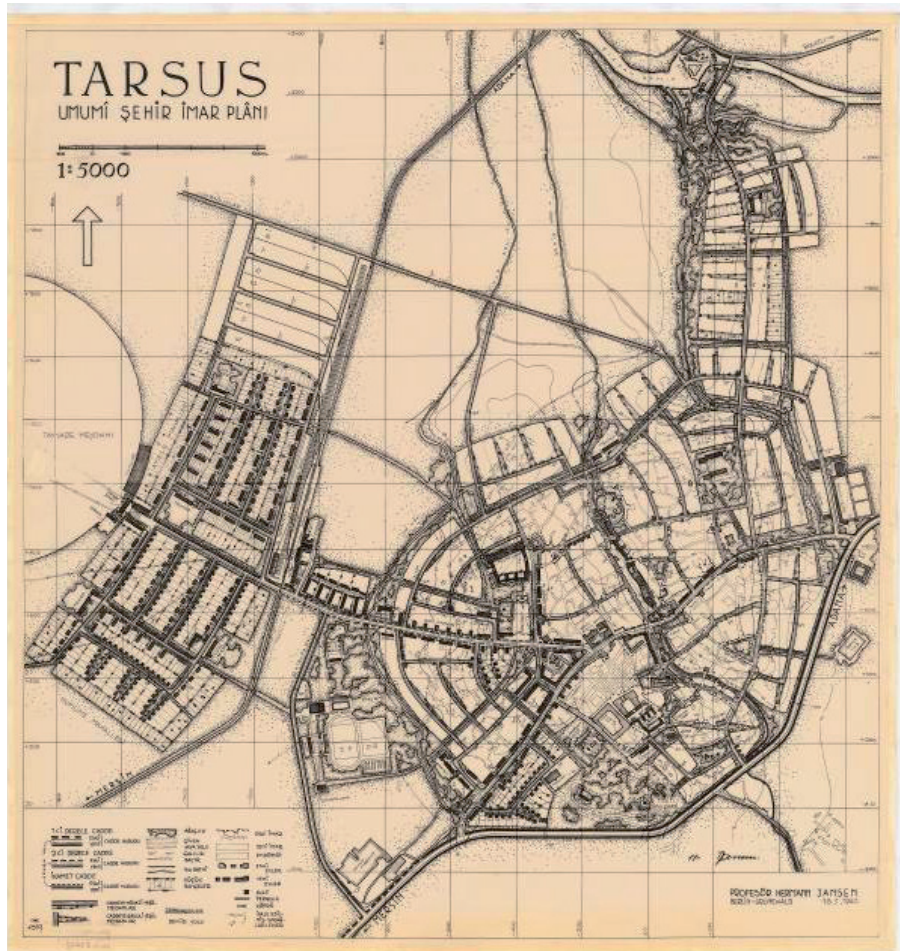
Jansen 12.10.1937 ve 06.01.1940 tarihlerinde olmak üzere iki adet 1/5000 ölçekli Tarsus Umumi Şehir İmar Planı hazırlamıştır. İki planın gösterimleri ve detayları birbirinden farklıdır ve planlar küçük değişiklikler içermektedir. 1937 yılında hazırladığı planda Şehrin öne çıkan yapıları ve kullanımları yer almaktadır (**Resim 5**). 1940 tarihli planda ise 1.derece cadde, 2. derece cadde ve ikamet cadde hiyerarşisi ile ulaşım ağının yer aldığı görülmektedir (**Resim 6**). Yeşil alanlar hem caddelere paralel hem de dik olarak bağlanarak, yeşil meydanlar, ağaçlık, çimen, yaya yolu, çalılık, bayır, su hattı ve küçük bahçeler olarak yeşil bir sistem kurgulamıştır. Eski imar, yeni imar, endüstri, eski evler, yeni evler, kule, pergola, köprü, isale edilmemiş sokaklar ve evler ile de kentteki yapıları tüm detayları ile tasarlamıştır.

Jansen’in 1937 ve 1940 yıllarında hazırladığı 1/5000 ölçekli planlarda farklı gösterimler yer almaktadır. 1940 yılında hazırlanan planda, 1937 yılında önerilen Amele Mahallesi genişletmiş ve bu alanda önerdiği Endüstri Bölgesini kuzeye kaydırmıştır. Endüstri Bölgesinin kuzeyinden kentin kuzey bağlantısı olan Şelale Yoluna bir bağlantı yolu önerilmiştir. Ayrıca, Amele Mahallesi’nden doğrudan kent merkezine yeni bir bağlantı önermiştir. Söz konusu değişiklikler nüfus artışıyla ortaya çıkan talebin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. 1940 tarihinde hazırladığı 1/5000 ölçekli plana baktığımızda yeni kenti, kentin ulaşım ağını, yeşil alan olanaklarını ve potansiyelini, konut alanlarını, endüstri bölgesini, hayvan pazarını, dükkânlar gibi ticaret alanı ve aksları, Hükümet, PTT, İtfaiye, Halkevi ve CHP binası gibi yönetim birimlerini, eğitim alanlarını ve birimlerini, otel gibi konaklama birimleri ile kentin işlevsel dağılımını kapsamlı bir şekilde tasarlamıştır.

Plan gösterim dili ve kapsamı açısından 1940 tarihli ve 1/2000 ölçekli plan daha detaylıdır. 1937 tarihli 1/5000 ölçekli planda ve 1940 tarihli 1/5000 ölçekli planda yapılan değişiklikler, 1/2000 ölçekli plana da işlenmiştir. Tayyare Meydanı doğusunda yer alan Endüstri Alanı, 1940

Resim 5. 1937 Umumi Şehir İmar Planı (TU, Berlin Üniversitesi Mimarlık Müzesi Arşivi, Envanter No: 23469)

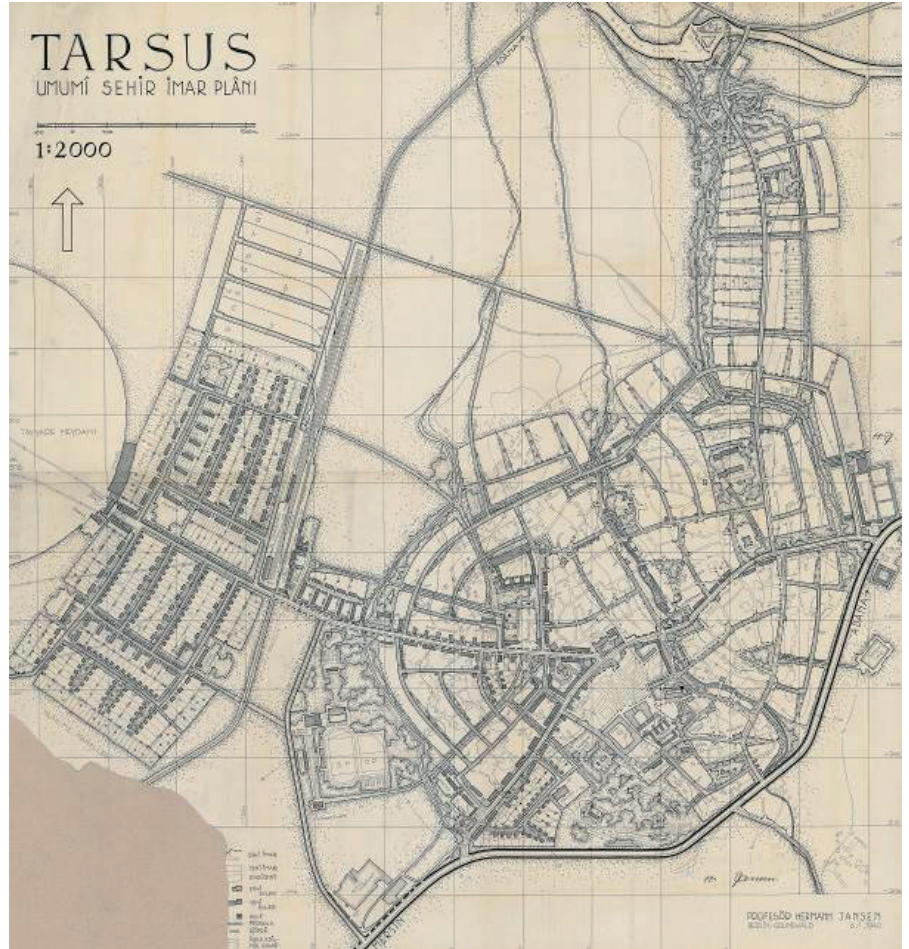

Resim 6. 1940 Umumi Şehir İmar Planı – 1/5000 (TU, Berlin Üniversitesi Mimarlık Müzesi Arşivi, Envanter No: 23472)

planında Bağlıklar Caddesine cepheli tasarlanmıştır. 1937 yılında Endüstri Mahallesi olarak belirlediği alanı ise Amele Mahallesi olarak tasarlamıştır. 1937 planında önerdiği Bağlıklar Caddesi doğrultusunu ve bağlantısını değiştirerek kentin kuzeybatısına uzanan doğrusal bir eksen önermiştir. 1937'de tasarladığı konut alanlarının oranını 1940 tarihli planda değiştirmiş ve bu alanda öngördüğü Amele mahallesini 1940 planında endüstri alanının güneyinde tasarlamıştır. Ayrıca, 1940 planında 1937'den farklı olarak Zorbaz Arkı doğusunda ve Hayvan Pazarı kuzeyinde konut alanları öngörmüştür. Jansen 1940 yılı başında hazırladığı 1/5000 ölçekli planı, 1/2000 ölçekli hazırladığı Şehir Planı ile desteklemiştir (**Resim 7**).

Söz konusu planları incelediğimizde, Jansen'in ulaşım şemasına önem verdiği görülmektedir. Adana-Mersin Demiryolu hattı yeni gelişme alanları ile tarihi kenti birbirinden ayırsa da, Tarsus İstasyonu önemli bir odak noktası olarak planlanmıştır. Gazi Caddesi kentin omurgasını oluşturacak şekilde tasarlanmıştır. Kent içerisinden geçen Adana-Mersin Karayoluna alternatif olarak, Kleopatra Kapısı batısından itibaren çevre yolu niteliğinde Gözlükule Höyüğü güneyinden geçen bir yol önerilmiştir. Ulaşım şemasının önemli bir ögesi olarak, yeni yerleşim alanlarının batısında Tayyare Meydanı önerilmiştir. Tarihi kent dokusu büyük oranda korunmaya çalışılmış, ancak kentin omurgasını ve yol ağını güçlendirmek amaçlı eski dokuda bazı koridorların açılması öngörülmüştür.

Jansen'in yeşil ve açık alanlar kurgusuna önem verdiği görülmektedir. Jansen yeşil ve açık alanları; ağaçlık, çimen, yaya yolu, çalılık, bayır, küçük

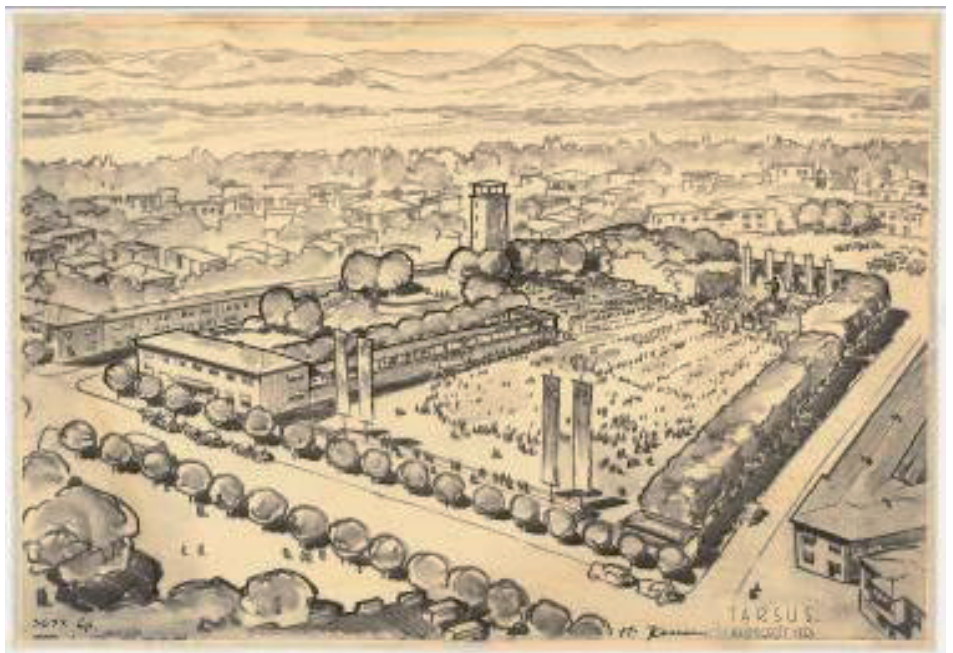
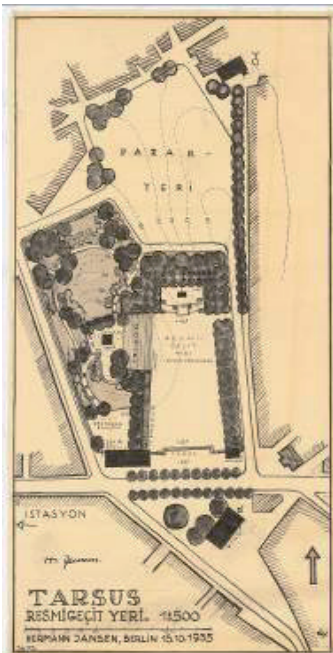

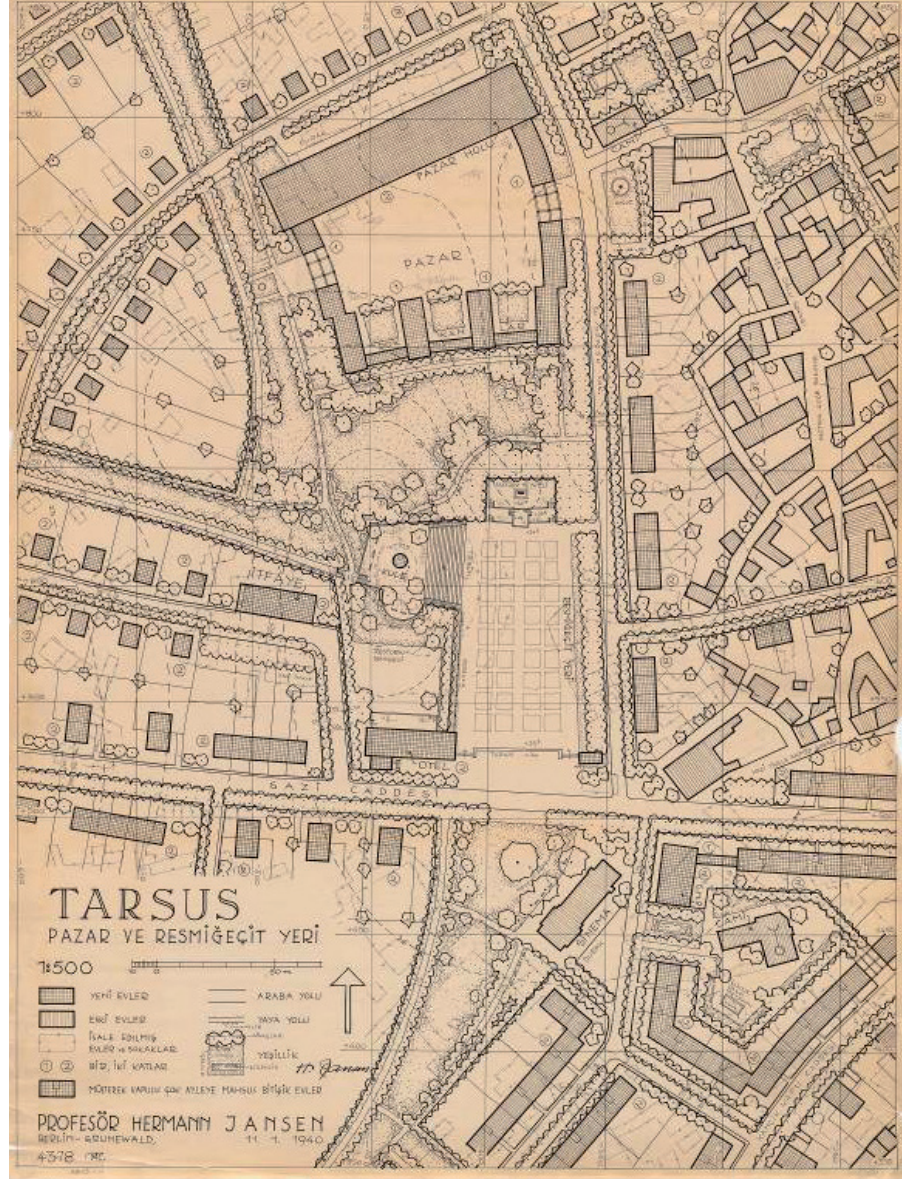
Resim 7. 1940 Umumi Şehir İmar Planı – 1/2000 (TU, Berlin Üniversitesi Mimarlık Müzesi Arşivi, Envanter No: 23470-71 nolu paftalar birleştirilerek üretilmiştir)

bahçeler olarak sınıflamış ve su yollarını da su sathı olarak adlandırmıştır. Hem arkeolojik değeri olan hem de kentin yeşil alan ihtiyacını giderebilecek Gözlükule Höyüğünü, içinde kahve evi olan ağaçlık bir yeşil alan olarak tasarlamıştır. Mevcut yeşil alanları da koruyarak kentin karakterini korumaya yönelik bir tasarım yaptığı anlaşılmaktadır. 1932 yılında ilk temeli atılmış olan Tarsus Parkı (Öz, 2012, 148) ve bugün Kültür park olarak bilinen Şehir Parkı Jansen tarafından tasarlanmıştır. Kleopatra kapısının (Kancık Kapı) kuzey batısında yer alan Şehir Parkını Tarsus kentinin üç önemli su yolundan biri olan İnce Ark ile birlikte kurgulamıştır. Şehir Parkı tasarımında kentlinin toplu taşıma ile ulaşmasını sağlamak amaçlı durak, Cimnastikhane, futbol ve tenis sahası gibi spor alanları, güneş banyosu için tasarlanan yeşil alan, Kulüp, Kahve ve Havuz ile kentin sosyo-kültürel ihtiyaçlarına büyük oranda cevap veren bir tasarım öngörmüştür.

Kent geneline ilişkin hazırlanan 1/5000 ve 1/2000 ölçekli planlara ek olarak, Jansen, kent içerisinde nitelikli kamusal alanlar oluşturabilmek için 1/500 ölçekte kentsel tasarım çalışmaları ve uygulamaya yönelik kararlar üretmiştir. Jansen 15.10.1935 tarihinde, 20.000 kişinin kullanımı için Tarsus Resmi Geçit Yeri tasarlamıştır (**Resim 8**). Ayrıca, 1940 yılında Pazar ve Resmi Geçit Yerini birlikte tasarladığı bir plan çizmiştir (**Resim 9**). Bir önceki çizimde Pazar yeri olarak belirttiği alanı bu çizimde detaylandırarak, Pazar Holü ve dükkânlar ile birlikte tasarlamıştır. Pazar Holünün kuzeyinde ise Pazar yerine gelecek ürünler için servis durağı yer almaktadır. Pazar yerinin doğusunda ise bugünkü St. Paul Kuyusu'nun bulunduğu alanda çocuk oyun meydanı ve kumluk alan tasarlamıştır. Meydan olarak öngörülen alanda 1993 yılında yapılan kazılarda Roma Yolu – Sütunlu Cadde bulunmuştur ve alan 1.Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak korunmaktadır. Bu alanda yer alan, üzerinde su kulesi bulunan höyük ise tamamen tahrip olmuş ve kültür katmanları Gözlükule Höyüğü'ne taşınmıştır. Bu planı özgün kılan öğelerden bir tanesi ise, Meydan ve Pazar Alanı doğusunda kalan Kızılmurat Mahallesi içerisindeki geleneksel dokunun, açıklıklar ve ağaç kümeleriyle birlikte büyük

Resim 8. Resmi Geçit Yeri Plan ve görseli (TU, Berlin Üniversitesi Mimarlık Müzesi Arşivi, Envanter No:23465-66)

Resim 9. Pazar ve Resmi Geçit Yeri (TU, Berlin Üniversitesi Mimarlık Müzesi Arşivi, Envanter No:23468)

oranda korunmuş olmasıdır. Tarihi dokuya yönelik tek müdahale önerisi Resmi Geçit Alanı'nın doğu cephesini tanımlamak için, tarihi dokudan ayrılan yapıların öngörülmüş olmasıdır. Resmi Geçit Alanı'nın batısında ise mevcut İtfaiye yapısını daha büyük olarak kuzeyde öngörmüştür. Resmi Geçit Alanı'nın güneyinde kalan Gazi Caddesi (Atatürk Caddesi) ekseninde de caddeyi ve kamusal alanı tanımlayacak büyük yapılar önerilmiştir. Resmi Geçit Alanı'nın güneyinde yer alan Şar Sineması (Uçar, 2007) güneyinde durak alanı öngörülmüştür. Bu alanda, geleneksel konut dokusundan bağımsız olarak CHP binası ve Cami'nin de yer aldığı, çocuk oyun meydanı ve kumluğu da içeren büyük yapılar tasarlanmıştır. Bu alandaki yeni yapılaşma kurgusu güneyde Kançık Kapu Caddesini de (İsmet Paşa Caddesi) kapsayacak şekildedir.

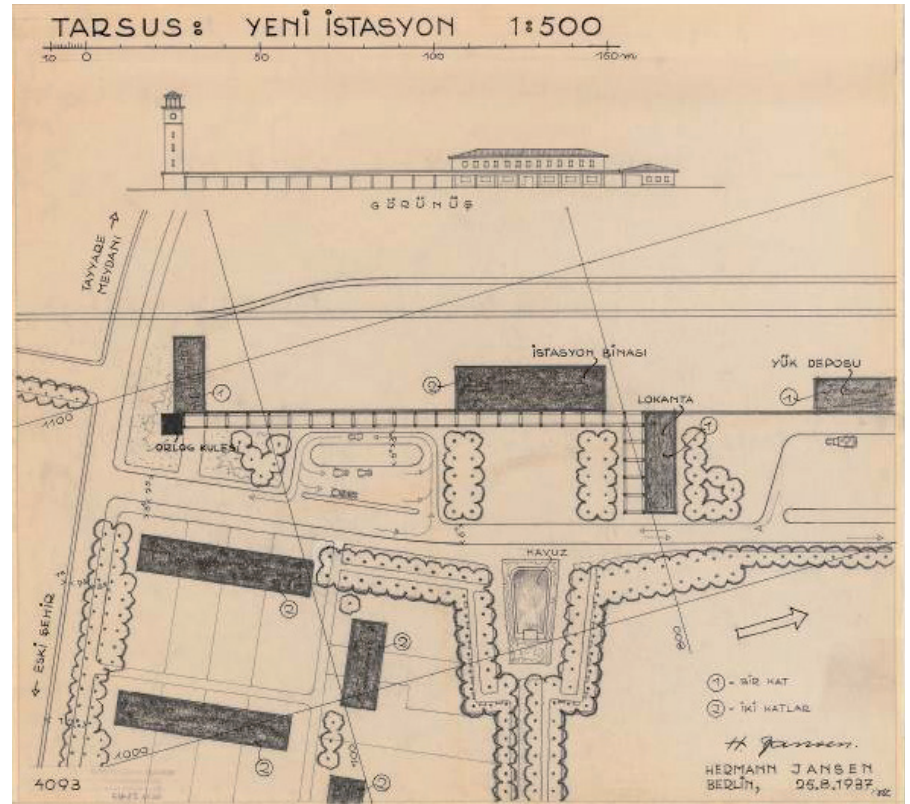
Tasarımda yer alan Pazar ve Pazar Holü üzerinde 1954 yılında inşa edilen 100.Yıl Belediye Hal Binası, Atatürk Çarşısı ve Kent Lokantası yer almaktadır. Pazar yeri ve Resmi Geçit Alanı olarak öngörülen alanlar arasında günümüzde trafiğe açık servis yolu bulunmaktadır. 3 boyutlu

eskizini yaptığı bu alanda Atatürk Heykeli, su kuyusu, su kulesi, otel, abdesthane gibi detayların belirtildiği görülmektedir. Ayrıca alanda yer alan höyük, açık alan sisteminin parçası olarak Resmi Geçit Alanı ile ilişkilendirilmiştir. Jansen'in çiziminde görünen konutların ise geleneksel dokuya uygun olarak bahçeli ve müstakil tasarlandığı görülmektedir. Bu bağlamda tasarlanan alanın kullanım açısından büyük bir nüfusa ve çeşitli kentsel kullanımlara hitap ettiği, ancak çevresinde yer alan konut alanlarının bu yoğun kullanım alanlarından ayrıştırıldığı anlaşılmaktadır.

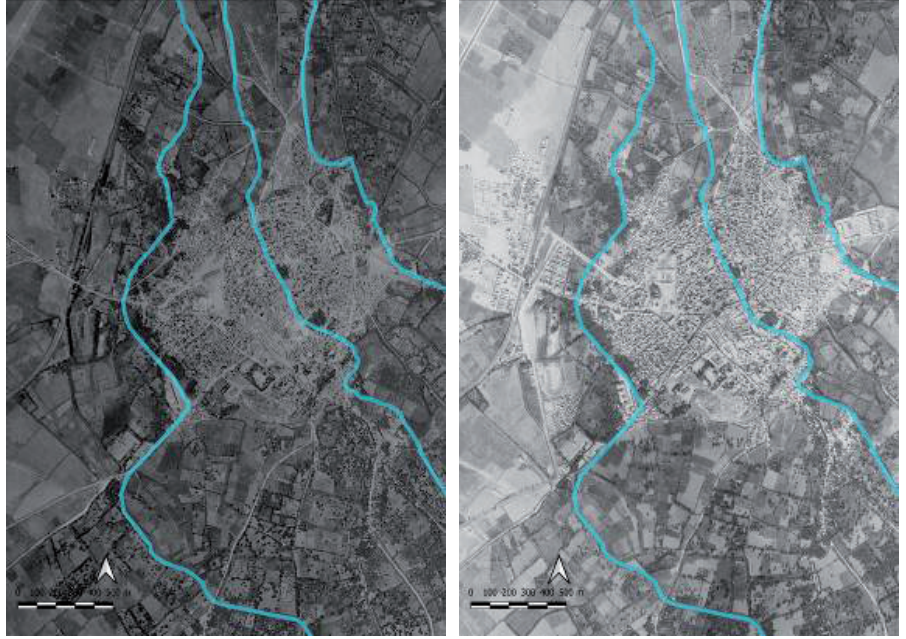
Jansen tarafından bir diğer önemli kamusal alan olan Yeni İstasyon alanına ilişkin de 1/500 ölçekte kentsel tasarım çalışması hazırlanmıştır. 25.08.1937 tarihli çalışmada, Jansen, İstasyon ve çevresini tüm detayları ile tasarlamıştır (**Resim 10**). Kendisini şehir mimarı olarak tanımlayan Jansen, 1937 yılında hazırladığı 1/5000 ölçekli plana ek olarak mimari kesitlerle beraber alt ölçekli tasarımlar yapmıştır. Planda İstasyon Binası, Yük Deposu, Lokanta ve Orlog Kulesi (gözlem-savaş-hareket kontrol kulesi) önerilmiştir. Planda, Orlog kulesi, İstasyon Binası ve Lokantanın yer aldığı bir kesitte yer almaktadır. Jansen tasarımlarında peyzajı tüm detaylarıyla ele almakta ve önemli yapıların girişlerini ve yönlendirmelerini bu tasarımlar ile vurgulamaktadır. Bu planda da, havuz ve ağaçlar ile yönlendirmeleri ve İstasyonu ön plana çıkaracak giriş tasarımını yaptığı görülmektedir.

JANSEN PLANINDA KORUNAN İZLER VE KENTSEL SÜREKLİLİK

Görüldüğü üzere, Jansen kentin bütünü için gelişme yönü, üst biçim ve temel arazi kullanımları hakkında karar üretirken, kentteki kamusal odaklar için de detaylı öneriler geliştirmiştir. Bu önerilerin bazıları Tarsus kentinde kısmen uygulanırken, bazı kararlar ise farklı nedenler

Resim 10. Tarsus: Yeni İstasyon (TU, Berlin Üniversitesi Mimarlık Müzesi Arşivi, Envanter No:23467)

Resim 11. 1948 (a) ve 1955 (b) tarihli Hava Fotoğrafları üzerinde kentte korunmuş suyolları ve kentin yerleşik alanı (Yazar tarafından hazırlanmıştır.)

ile uygulanamamış ve değişikliklere uğramıştır. Tarsus Jansen Planı üzerinden korunan izler ve kentsel süreklilik açısından bir değerlendirme yapılırken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise, hazırlanan plan çalışmalarının altlıkları üzerinde yer alan izlerin sağladığı morfolojik bilgidir.

Bu bölümde Jansen Planı esas alınarak kent tarihinde iki yönlü bir değerlendirme yapılacaktır. Daha açık bir ifadeyle, ilk önce Jansen Planında korunan izler dikkate alınarak kentin tarihine ve planın koruma yaklaşımına ilişkin bir değerlendirme sunulacaktır. Daha sonrasında ise, planın önerilerinin kente kazandırdığı kamusal alanlar ve günümüzdeki izlerine ilişkin değerlendirmeler sunulacaktır.

Jansen Planında görünen tarihsel izleri arkeolojik veriler ve kent tarihi açısından değerlendirmek, planın sınırlarını ele aldığımızda önemli bir dönüm noktası sunmaktadır. 1940'lı yıllarda hazırlanan Tarsus Jansen Planı ile kentin 1948 ve 1955 yıllarına ait hava fotoğrafları karşılaştırıldığında (**Resim 11**), yerleşik kent dokusunun sınırlarının belirli bir alana yoğunlaştığı ve yayılım göstermediği anlaşılmaktadır. Bu alan, Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 28.11.2013 tarih ve 3004 sayılı kararı ile tescil edilmiş ve 12.01.2014 tarih ve 28880 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş 3.Derece Arkeolojik Sit Alanı sınırları ile çok büyük bir oranda çakışmaktadır. Belge (2016; 2017) bu alanı çok katmanlı tarihi kent merkezi olarak tanımlamaktadır.

Tarsus kentinin tarihsel coğrafyasının çok önemli bir parçası olan Berdan Çayı, antik dönemde kentin yerleşik alanının ortasından geçmektedir. Berdan Çayı'nın neden olduğu sel ve taşkınlar nedeniyle dere yatağı MS 527 yılında doğuda kalan günümüzdeki yatağına yönlendirilmiştir (Belge ve Aydınoglu, 2017, 467). Ancak, dere yatağının doğuya taşınması sonrasında, kent içerisinde akmaya devam eden kontrollü suyolları, kanallar bulunmaktadır. Kentin önemli su kaynakları olan ve su ile ilişkili hamam, su çarkı, değirmen, vb. yapıların yer seçiminde belirleyici olan batıdan doğuya doğru sırasıyla İnce Arkı, Şehir Arkı ve Zorbaz Arkı'nın Jansen Planının üst biçimi üzerinde belirleyici rol oynadığı görülmektedir

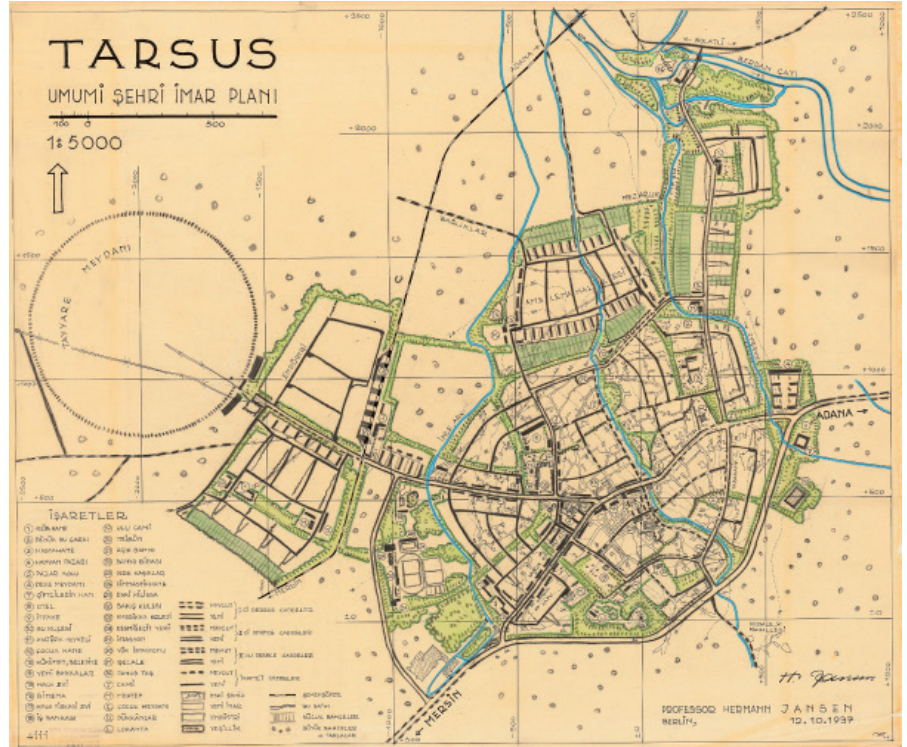

Resim 12. Tarsus Umumi Şehir İmar Planı
(Cuda, 1939: 89)

(Resim 12). Kent içerisinde kalan Gözlükule, Kleopatra Kapısı, Donuktaş, ve Ulucami gibi önemli odaklar su akşları ile ilişkilendirilerek kent içerisinde açık koridorlar öngörülmüştür. Jansen Planında vurgulanan kent yerleşik alanı çeperindeki Şelale ve Tarsus Parkı, suyollarıyla kente ilişkilendirilmiştir. Daha açık bir ifadeyle, Jansen'in Tarsus Planında, yeşil alan veya bahçe olarak tasarladığı alanlarda görüleceği üzere, kentin çeperinde olduğu kadar, kentin içerisinde de açık alanların - yeşil ağın sürekliliğini önemseydiği ve buna yönelik bir tasarım yaptığı görülmektedir (Resim 13). Plan açıklama raporunda, yeşil alan sisteminin kent, tarihi doku ve öneri kamusal alanlar ile ilişkisi hakkında,

"...Resmi geçit yerinden bir çok yeşil hatlar muhtelif istikametlere uzanmaktadır. Garba doğru 25 metro genişlikte bir hiyaban, hemen su kulesinden itibaren istasyona doğru ve oradan itibaren ğazi caddesinin uzatılmış kısmının yanı başı ile tayyare meydanına kadar gidiyor. Böylece, Adana'da olduğu gibi, trene tayyare meydanına kısa ve düz yoldan ve vesaiti nakliye tarafından taciz edilmeden yaya gitmek imkan hasil olmuştur. Bu hiyaban istasyon ve tayyare meydanı yanında süs meydanaçıklar ile tevessü edilmiştir.

Aynı bir hiyaban, sinemanın (rakam 16) yanından geçmek üzere cenubu ğarbi istikametinde spor sahasına doğru uzanıyor. Ve oradan trenin ğarbinde bulunan mahalleye kadar devam ediyor. Ve bu suretle spor

Resim 13. Tarsus Umumi Şehir İmar Planında suyolları ve açık yeşil alan sistemi (1937 tarihli 1/5000 ölçekli Jansen Planı atlık olarak kullanılarak Yazar tarafından hazırlanmıştır)

sahasına giden ve bilhassa gelen sporcular caddelerin tozundan müteessir olmayacaklardır. Bundan başka spor bayramlarında seyirciler vesaiti nakliye tarafından taciz olunmadan spor sahasına gidip gelebilecekler. Bu hiyaben mihverli olarak Atatürk abidesine doğru sevk ettiği için, resmi geçitlerin burada yapılmasına bilhassa gelen sporcular müsait bir vaziyet teşkil ediyor. Bu hiyebandan cenubi şark istikametinde bir irtibat kolu ayrılarak manzara tepesine doğru gidiyor. Pazarın yanından geçmek üzere resmi geçit yerinden itibaren yeşil bir şerit şimal istikametinde incearka (Nokta:G) doğru gidiyor. Burada şimali şark istikametine eğilerek şehir arkını geçiyor. Ve mezaristanın cenup nihayetine (Nokta A) vasıl oluyor. Burada tekrar şimal istikametini alarak zorbaz arkının iki tarafı ile şelaleye doğru uzanıyor.

Nihayet yeşil bir şerit daha resmi geçit yerinden başlayarak şark istikametinde eski şehrin ortasından geçiyor. Sonra takriben yüz metre cenuba doğru şehir arkını takip ediyor. Ve tekrar şark istikametini alarak hastahaneye kadar devam ediyor. Bu yeşil şerit, bulunmakta olan eski şehir caddelerinden biri vesaiti nakliye için yasak edilerek ve içerisine ağaçlar dikilerek elde edilecektir. Bu suretle yapılan yeşil şeritler (yaya yolları) en mühim yeşil sahaları ve vesaiti nakliye müesseselerini şehrin merkezi ile raptetmiş oluyor. (12.10.1937 tarihli Tarsus Umumi İmar Planınının 14.10.1937 tarihli İzah Edici Raporu (Öz, 2020, 147-8).

... ifadeleri yer almaktadır.

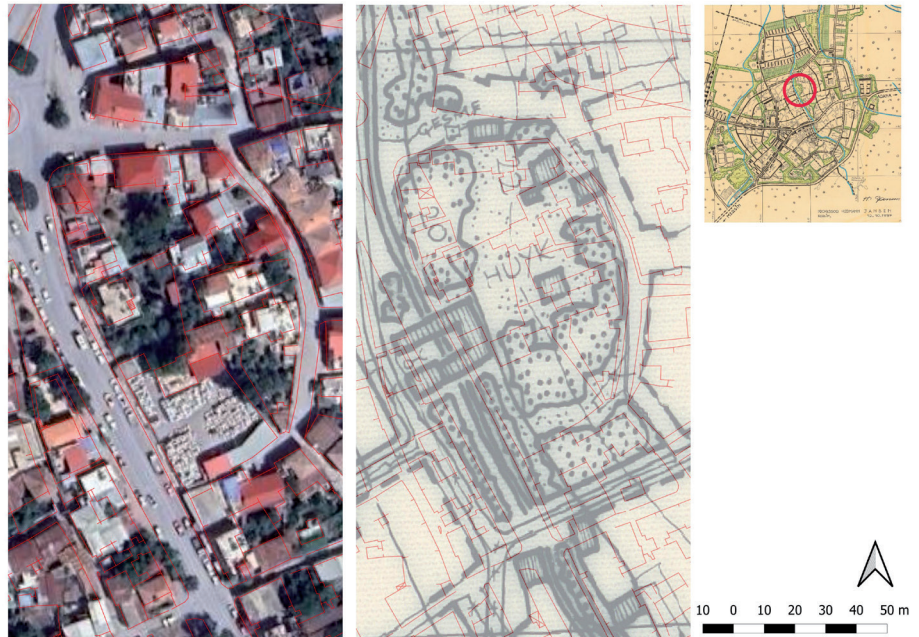
Söz konusu suyolları, farklı dönemlerde üzeri kısmen veya tamamen kapatılarak kentin yeşil – açık alan sisteminden koparılmıştır. Günümüzde sadece Muvaffak Uygur Caddesi içerisinde su kanalının, İnce Ark'ın kısmen izlenebilmesi mümkündür. Bu nedenle, Tarsus Jansen Planı, kent içerisinde kaybolmuş izlerin takibi için de önemli bir veri kaynağıdır.

Jansen Planına ilişkin yukarıda yapılan değerlendirmeler ışığında, plan kararları ile kentin batı ve kuzey yönünde gelişmesi öngörülürken, yerleşim içerisinde önerilen açık yeşil alan sistemi ve kamusal alanları suyollarıyla bütünleştirmek istediği anlaşılmaktadır. Jansen, Eski Şehir

dokusunu korumak amacıyla, ulaşım kurgusunda tarihi doku içerisinde taşıt yolları önermezken, kentin yeni konut alanlarını önerdiği kuzey ve batı yönlerinden kent merkezi yakınına bağlantılar önermiştir. Öneri konut dokuları da açık yeşil alan sistemleriyle bütünleştirilmiştir. Özellikle kentin ortasından geçen Şehir Arkı ekseninde büyük oranda kamusal alanlar öngörülmüş, ilerleyen bölümlerde daha detaylı vurgulanacağı üzere bu alanlar kısmen veya değişerek korunabilmiştir. Kentin batısından geçen İnce Ark ekseninde ise büyük ölçekli Kent Parkları kurgulanmıştır. Bu kurgu, İstasyon Caddesi üzerinden kente gelecekler için de bir karşılama ve ilk intiba alanı olarak değerlendirilebilir. Ancak, 1958 yılında yapılan imar planlarında, söz konusu açık yeşil eksenler, taşıt trafiği için omurgalar olarak değerlendirilmiş ve yerleşik alan içerisinde kalan suyolları – kanallar kapatılmıştır. Ayrıca, Jansen'in tarihi dokuyu koruma yönündeki ilkelerinden uzaklaşmış ve tarihi kent dokusu içerisinde ana taşıt yollarının açılması öngörülmüştür. Özellikle, tarihi kent merkezinden kuzeye doğru açılan Ali Menteşoğlu Caddesi, Şehir Arkı'nın tamamen kapatılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, Jansen'in kentin üst formundan başlayarak öngördüğü mekânsal kurgu bozulmuştur.

Bu bağlamda bir değerlendirme yaptığımızda, Tarsus tarihi kent merkezinde, Şehir Arkı ekseninde, günümüzde Ali Menteşoğlu Bulvarı doğusunda kalan alanın açık yeşil alan olarak öngörülmesi kentsel izler açısından ilgi çekicidir. Bu alan, Jansen Planında "Hüyük" olarak işaretlenmiştir. Söz konusu alan Tarsus Müzesi yetkilileri tarafından da bilinmemektedir ve alanda herhangi bir arkeolojik araştırma yürütülmemiştir. Ancak, **Resim 14**'te görüleceği üzere Hüyük olarak belirtilen bölge ve yakın çevresindeki tarihi doku açısından kadastral yapı farklılaşmaktadır. Bu alanın doğusunda ve batısında kalan tarihi çevrede organik kadastral doku korunuyorken, bu alanda daha sonraki dönemlerde yeni bir kadastral doku üretildiği görülmektedir.

Suyollarıyla benzer şekilde kaybolan diğer izler arasında kentin su altyapısında önemli yer tutan Hamamlar ve Su Çarkları (Su Dolabı veya Mavra) yer almaktadır. Tarihi kent merkezi içerisinde kalan

Resim 14. Jansen Planında Hüyük olarak işaretlenmiş alan. Alanın sınırları sokak dokusunda korunmuştur. Ancak, alandaki kadastral sınırlar çevre dokusundan farklılaşmaktadır. Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile karşılaştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

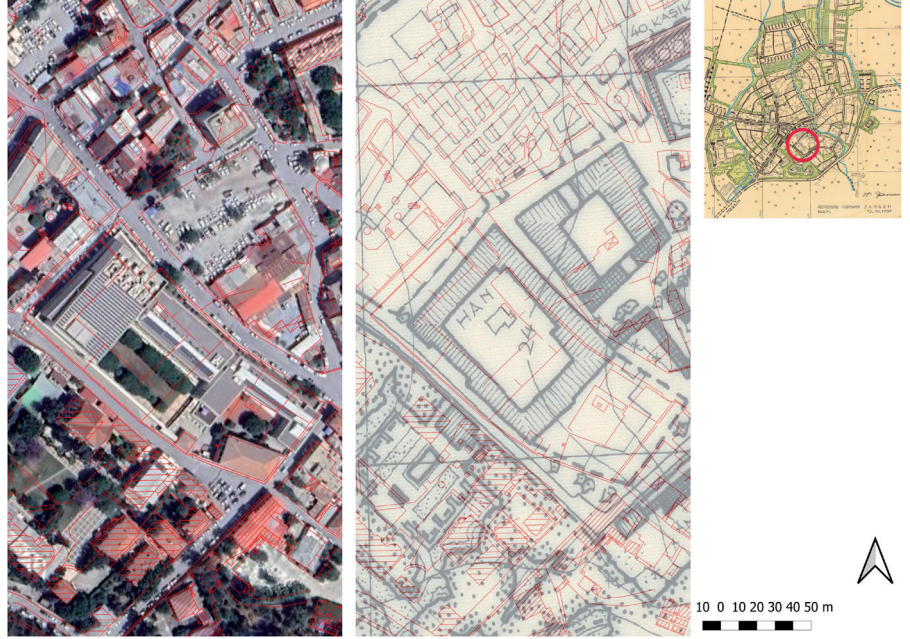
Şahmeran Hamamı ve Yeni Hamam, Şehir Arki'nin korunmuş izleri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, alanda yer alan arkeolojik izler, Zeytin Pazarında yer alan Su Yapısı, Altından Geçme olarak bilinen Roma Hamamı ve St.Paul Kilisesi'nin doğusunda korunmuş Roma Hamamı kalıntıları (Belge ve Aydınoğlu, 2017), kent içerisinde antik çağda geçen Berdan Çayı'nın yatağının Şehir Arki ile benzer olduğunu göstermektedir. Ancak, sadece taş taşıyıcı yapısı korunmuş olan Koca Dolap olarak bilinen Büyük Su Çarkı da Jansen Planında da görünebilen izlerden bir tanesidir (**Resim 15**). Söz konusu çarkın su taşıma ve kent içerisine temiz su aktarılmasında önemli bir rolü olduğu bilinmektedir.

Jansen Planında net bir biçimde görünen ancak günümüze kadar varlığını koruyamamış diğer önemli yapılar ise, Tarsus tarihi kent merkezinin güneyinde yer alan hanlardır. Rother'in (1971, 118) haritasında (**Resim 3b**) Tarsus'ta birçok han yapısının olduğu görülmektedir. Haritadan hanların, tarihi kent merkezinde yer alan ve Bazar olarak gösterilen dükkânların (**Resim 3c**) çevresinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Jansen Planında, kentin iki büyük hanı olan Müftü Han ve Gümrük Han'ın da korunduğu görülmektedir. Ancak günümüze her iki han da ulaşmamıştır. Gümrük Han'ın yerine Tarsus Amerikan Kolejinin yeni yerleşkesi inşa edilmiştir. Müftü Han'ın yerinde ise açık-düzensiz otopark alanı olarak kullanılan bir boşluk bulunmaktadır. Bu alan için geliştirilecek önerilerde Jansen Planında da görünen izlerin dikkate alınması kentsel süreklilik açısından olumlu bir yaklaşım olacaktır (**Resim 16**).

Jansen Planında görünen ve günümüze kadar korunan yapı ve izlere ilişkin bir değerlendirme yaptığımızda ise, özellikle o dönemdeki kentsel yerleşik alan sınırı olan Gözlükule Höyüğü ve yakın çevresindeki tarihi yapılar dikkat çekmektedir. Jansen tarafından Gözlükule üzerinde devam eden arkeolojik araştırmalara ilişkin öneride bulunulmamıştır. Höyük üzerinde kahve ve açık alan düzenlemeleri ile bakı noktası oluşturulmuştur. Höyüğün kuzeyinde kalan Tarsus Amerikan Koleji, Gözlükule'yle birleştirilmiştir. Plan açıklama raporunda Gözlükule Höyüğü, Büyük Yeşil Sahalar başlığı altında Manzara Tepesi olarak tanımlanmaktadır. Raporunda,

Resim 15. Jansen Planında Zorbaz Arki ve üzerinde yer alan Büyük Su Çarkı (Koca Dolap)(Koca Dolap olarak bilinen su çarkına ait eski fotoğraf Nadir DURGUN'un arşivinden temin edilmiştir. Güncel fotoğraf Yazar'ın kişisel arşivindedir.) Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile karşılaştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

Resim 16. Jansen Planında tarihi kent merkezinde yer alan Gümrük ve Müftü Hanları ve güncel uydu görüntüsü. Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile çakıştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

“Kemiyeği vaziye sıfır noktası etrafında ve V noktası şimalinde uzanan tepe şehrin en yüksek noktasıdır. Bu tepe şimdi bile yeşillikle gezintiye çıkanların hedefini ve istirahat yerini teşkil ediyor. Burası şimdi Amerikalı bir hafriyat heyeti tarafından kazılmaktadır. Tepenin tabii yükseklikte kalması ve mümkün olursa biraz daha yükseltilmesi için bu heyetle iş arda bulunmak lazımdır. Bu tepenin zirvesinde (rakam 26) şehir ve ovayı aşan uzak görüşün ta Toroslara kadar uzanması dolayısıyla yeşil şebekenin en mühim noktalarından biri olacaktır. Bu tepe üzerinde bir manzara kulesi yapılacaktır. Tepe park şeklinde, yeşillik ve ağaçlarla teşhiz edilecek, daha alçak olan ikinci zirve üzerinde bir kahvehane tasavvur olunmuştur. Amerikan kolejinin hudut teşkil eden güzel bahçesi her zaman için serbest saha ve inşaat müsaade edilmeyen bir yer olması lazımdır. Burası satılırsa şehrin dikkatli olup evvelden buranın satın alma hakkını ele geçirmesi mecburidir.” (12.10.1937 tarihli Tarsus Umumi İmar Planının 14.10.1937 tarihli İzah Edici Raporu (Öz, 2020, 146).

...ifadeleri bulunmaktadır. Gözlüküle'nin kuzeydoğusunda kalan St. Paul Kilisesi çevresindeki bahçesiyle birlikte görülebilmektedir. St. Paul Kilisesi günümüzde ziyarete açıktır. Höyüğün batısında kalan Kleopatra Kapısı da plan üzerinde görülebilen yerlerdendir. Kancık Kapu olarak işaretlenen yapının çevresinde açık yeşil alan öngörülmüştür (**Resim 17**). Plan kararları öncesinde Adana-Mersin karayolu içerisinde geçen Kleopatra Kapısı'nın korunabilmesi amacıyla yol sisteminde değişiklik önerilerinin yanı sıra, kapıya ilişkin koruma önlemleri de geliştirilmiştir. Plan açıklama raporunda söz konusu kararlara ilişkin,

“...Şimdi bulunan cadde kancık kapudan (Roma Kapusundan) geçiyor. Fakat bu vaziyetin vesaiti nakliyyeyi taciz ettiğini ve kaza olması tehlikesini meydana getireceği nazarı itibare alarak, cadde bu kapının şimali garbisinden geçirilmiştir. Bu kapı etrafında ağaçlar dikilmek ve evlere mukabil yerler verilmek suretiyle kendi ehemmiyetini muhafaza edecek.” (12.10.1937 tarihli Tarsus Umumi İmar Planının 14.10.1937 tarihli İzah Edici Raporu (Öz, 2020, 144).

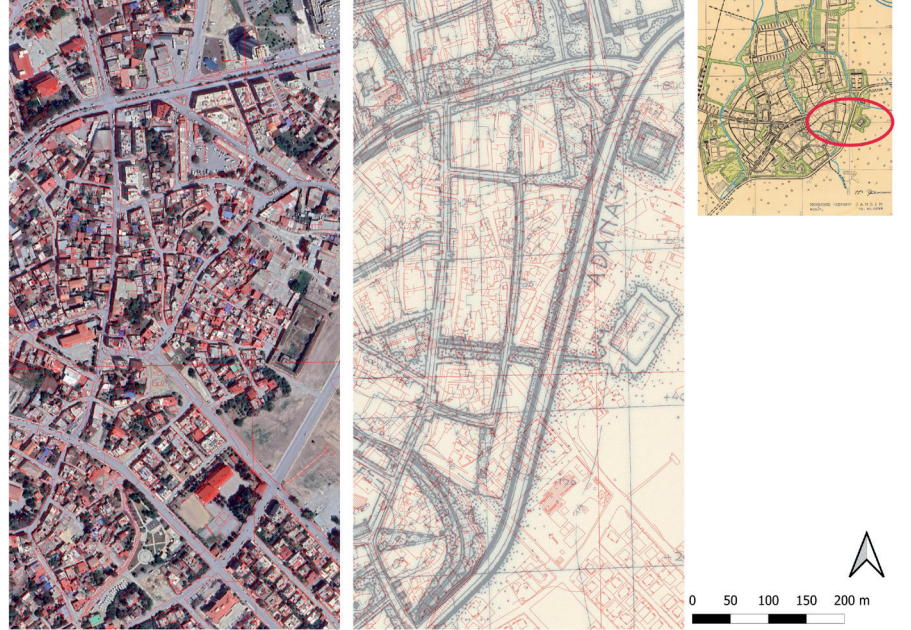
...ifadeleri yer almaktadır.

Kentte korunmuş olan bir diğer arkeolojik miras ise anıtsal Donuktaş Tapınağı'dır. Jansen tapınağın kent merkezine bağlanabilmesi için bir

Resim 17. Tarihi kent dokusunun güneyinde korunan üç önemli odak noktası, Kleopatra Kapısı, Gözlükule ve St. Paul Kilisesi. Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile çakıştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

Resim 18. Donuktaş Tapınağı ve kente ilişkisi için öngörülmuş ekseni Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile çakıştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

eksen ve bu bağlantı üzerinde açık yeşil alanlar öngörmüştür (**Resim 18**). Jansen Planında Donuk Taş olarak işaretli yapı, Antik Dönemin en büyük tapınaklarından bir tanesinin temel kalıntısıdır. Jansen, bu önemli anıttan başlayan ve batıya uzanan bir yaya yolu - eksen önermiş ve bu eksen konut alanları içerisinde önerdiği üçgen formlu Çocuk Yeri ile bütünleştirmiştir. Jansen Planında Çocuk Yeri olarak belirlenen alanda daha sonrasında Cumhuriyet İlköğretim Okulu açılmıştır.

Jansen Planında görünen ve/veya korunan izlere ilişkin yapılan değerlendirmelerde, planın hem tarihi belge niteliği taşıdığı hem de günümüzde de korunmuş yapı çevrenin oluşmasında belirleyici olduğu görülmektedir. Planın kentte oluşturduğu izler ve kentsel süreklilik

Resim 19. Jansen Planında Resmi Geçit Yeri ve günümüzde alanda bulunan Roma Yolu (Şar Sinemasına ait eski fotoğraf Nadir DURGUN'un arşivinden temin edilmiştir. Güncel fotoğraf Yazar'ın kişisel arşivindedir.) Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile karşılaştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

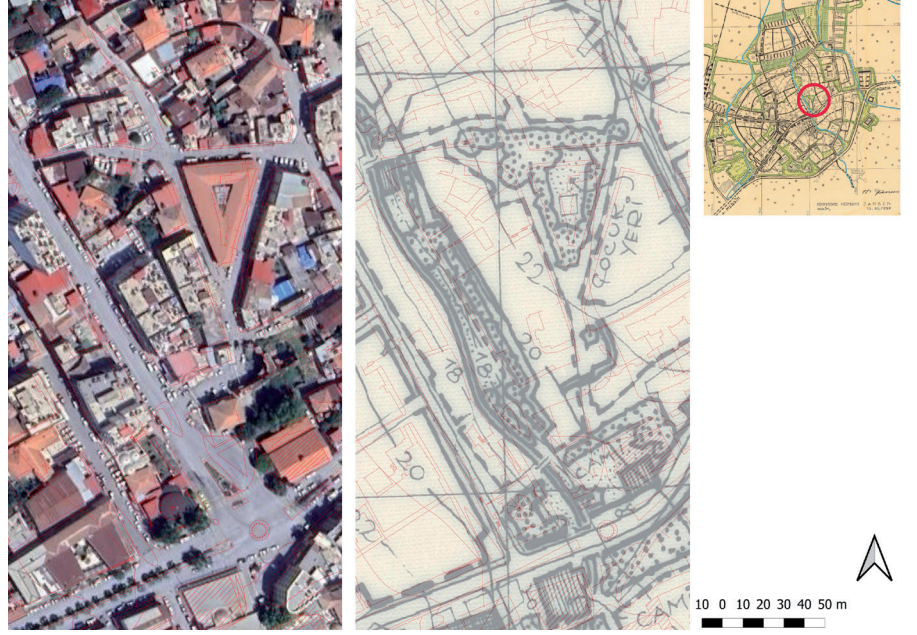
açısından değerlendirilmesi gereken bir başka husus ise, Jansen Planı ile kentte oluşturulan veya korunan kamusal alanlardır.

Bu alanların başında, yukarıda detaylı bir şekilde ele alınan Resmi Geçit Yeri gelmektedir. Jansen tarafından Resmi Geçit Alanı olarak öngörülen alan, Tarsus'un merkezindeki höyüğün doğusunda kalmaktadır ve geleneksel olarak Tarsus'un tören ve toplanma alanı olarak kullanılmaktadır. Resmi Geçit Alanı olarak öngörülen alanda yer alan höyük tahrip edilmiş ve güneyinde günümüzde Arkeoloji Müzesi olarak kullanılan Adliye Binası inşa edilmiştir. Resmi Geçit Yeri olarak öngörülen alanın güneyinde kalan Şar Sineması ise yıkılmıştır. Jansen tarafından Resmi Geçit Yeri olarak önerilen alanda kent meydanı yapılması amacıyla 1993 yılında başlatılan çalışmalarda ise Roma Yolu-Sütunlu Cadde ve çevresindeki yoğun arkeolojik bulgular bulunmuştur (Zoroğlu, 1996). Ne yazık ki bu alana ilişkin hazırlanan çevre düzenleme ve kentsel tasarım projeleri henüz uygulanmamıştır. Ancak, bu alanın kamusal alan olarak günümüze kadar korunmasında Jansen Planında öngörülen Resmi Geçit Alanı kurgusunun belirleyici olduğu görülmektedir (**Resim 19**).

Jansen Planında kamusal alan olarak öngörülen ve günümüz dokusunun oluşmasında belirleyici olan başka bir alan ise, Altından Geçme olarak bilinen Roma Hamamı'nın güneyinde kalan Eski Cami ve kuzeyinde kalan üçgen formulu Çocuk Yeri alanıdır. Altından Geçme olarak bilinen Roma Hamamı kalıntısı ve Eski Cami'nin yakın çevresinde açık alanlar korunmuştur. Konut dokusuyla ilişkili olarak Jansen tarafından öngörülen Çocuk Yeri alanının üçgen formu da günümüz dokusunda korunmaktadır. Ancak, söz konusu alanda, Siptilli Çarşısı olarak bilinen yapı inşa edilmiş ve çevresiyle birlikte kamusal alan olarak kullanılmaktadır (**Resim 20**).

Jansen Planının açık kamusal alan olarak kente kazandırdığı başka bir alan ise, Makam Cami'nin güneyinde, Ulucami'nin kuzeyinde kalan alandır. Jansen Planında Şehir Arki olarak bilinen su kanalının çevresinde açık yeşil alan olarak öngörülen alan, Şehir Arki'nin kapatılmasından sonra açık alan olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu alanın doğusunda yer alan ve günümüzde Tarsus Belediyesi tarafından Tarsus Kültür Evi olarak

Resim 20. Jansen Planında, Altından Geçme olarak bilinen Roma Hamamı'nın güneyinde ve kuzeyinde önerilen alanlar Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile karşılaştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

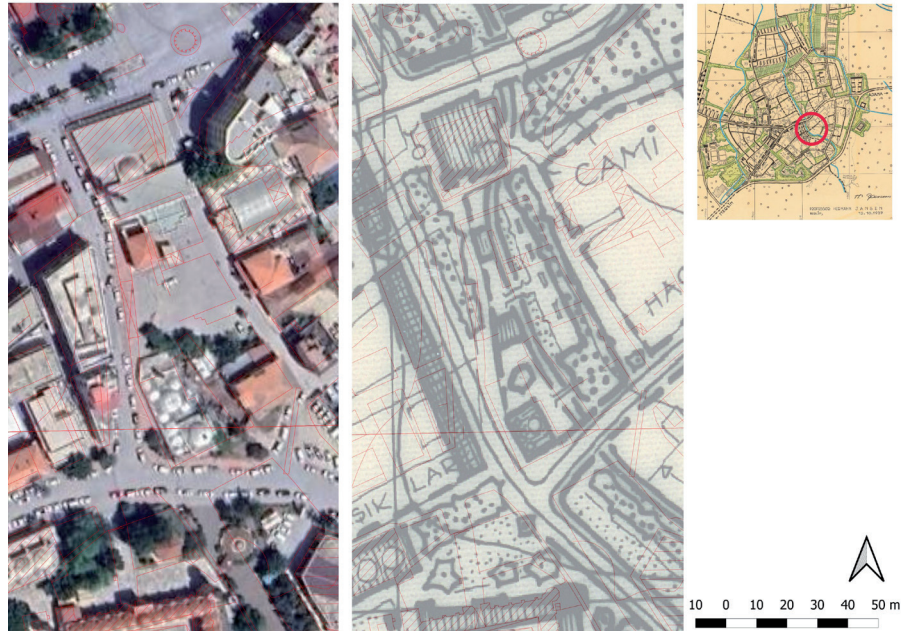

kullanılan Kubatpaşa Medresesi, alanın güneyinde yer alan Yeni Hamam, Ulucami ve Kırkkasık Bedesteni ve alanın kuzeyinde kalan Makam Cami kent merkezinde kalan anıtsal tarihi yapılarıdır. Bu yapıların ortasında kalan açık alan, suyunun kapatılmasıyla oluştuğu için, çevresinden görece daha düşük bir kottadır. Bu durumda, yaya kullanımı için önemli bir açık alan niteliğindedir (**Resim 21**). Bu alana ilişkin Plan Açıklama Raporunda aşağıdaki ifadeler yer almaktadır,

“Diğer yeşil irtibatlar

Şehir içerisindeki su yolları münferit arsa sahibi şahısların ellerinde bırakılmayıp heyeti umumiye için münferit gezinti yolları haline sokulmalıdır. Bu meseleyi incelemek ve zorbalı arkının yanında kolay tahakkuk ettirmek imkanı vardır. Çünkü bu çayların kenarında yok

Resim 21. Jansen Planında, Makam Cami, Yeni Hamam ve Kubatpaşa Medresesi arasında öngörülen açık yeşil alan Güncel uydu görüntüsü ve Jansen Planının karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi için güncel hali hazır harita ile karşılaştırılmıştır (kırmızı renkli çizgiler) (Yazar tarafından hazırlanmıştır).

denilecek derecede ehemmiyetsiz yapılar vardır. Cenupta incearkın yanında ve takriben U noktasının 100 metre şimalinde bulunan küçük türbenin etrafına ağaçlar yapılarak muhafaza edilmelidir. Zorbaz arkı yanından geçen yol mezaristanın cenubi şarkisinde bir su tekerleğinin (rakam 2) de yanından geçiyorki, bu tekerlek de muhafaza edilmelidir. Şehir arki yanında yapılacak olan yeşil sahanın yapılması güç olacak, çünkü burada çok binalar vardır. Buna rağmen hiç olmazsa çayın bir tarafında yeşil bir yolun yapılması birkaç yapının ortadan kaldırılması mümkündür. Bu yol cenupta birinci derece caddenin yanından başlar tabakhane caddesinin mabadine kadar bu sahil iki taraflı olmak üzere serbest bırakılabilir. Çünkü burada ya hiç veyahutta pek kötü yapılar vardır. Tabakhane caddesinin şimali ğarbisinden ve çayın ğarbinden geçen yol ulu caminin (rakam 19) önünde genişleyerek bir ön meydan şeklini alıyor. Bu öne meydan itihali bir surette techir edilmelidir. Çünkü bu cami "kırk kaşıklar evi" (rakam 23) ve kubbeli hamam (şimdi abdesthane) ile şehir güzel ve eski bir yapı grupunu teşkil ediyorlar. "Kırk kaşıklar evi" müzeye tahvil edilmelidir..." (12.10.1937 tarihli Tarsus Umumi İmar Planının 14.10.1937 tarihli İzah Edici Raporu (Öz, 2020, 148).

SONUÇ

Hermann Jansen'in Türkiye'deki kent planlarına ilişkin yapılan değerlendirmeler sonucunda, hazırlanan planların sadece mekânsal kararlar içermediği, Erken Cumhuriyet Döneminin ilke ve stratejilerinin yansması olarak kentlerin planlandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Jansen kamusal hizmetlerin, toplumsallaşmanın ve kamusal alanların geliştirilmesi ve güçlendirilmesi için planlarında kamusal alanlara önem vermiştir. Bu süreçte, Jansen Planlarında, "Eski Şehir" vurgusu ile planlanan kentin karakterini ve özgün özelliklerini dikkate alarak tasarım yapmıştır. Bu nedenle, Jansen Planları üzerinden kentsel süreklilik ve korunan izlerin tartışılması ve değerlendirilmesi özgün sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışma ile, Jansen tarafından hazırlanan Tarsus Planında korunan ve/veya günümüze taşınan izler ile kentsel-kamusal alanlarda değişimin-dönüşümün mekânsal yansmaları değerlendirilmiştir. Jansen planlarını incelediğimizde, kent merkezlerinde kamu binaları ile tanımlanmış geniş açık alanlar, meydanlar ve parkların önerildiği görülmektedir. Jansen planlarının özelliği Jansen'in bir yaya olarak kentleri tüm detayları ile analiz ederek alanları parça bütün ilişkisi ile tasarlamasıdır. Başka bir ifadeyle, Jansen kent planlarında, kendi tanımı olarak bir Şehir Mimarı rolüyle, kenti yalnızca binalar, yapılar ile oluşturmak yerine kentin bütününü biçimlendirme kaygısı taşımıştır. Bu bağlamda, her bir tasarım tüm detayları ile ve farklı ölçeklerde uygulamaya hazır şekilde yapılmıştır. Jansen Planlarında kentin özgün karakteristik değerleri korunarak tasarımlar yapılmıştır. Jansen'in hazırladığı detay çalışmalar özellikle şehrin merkezi işlevlerinin Avrupa şehir gelişiminin bir arketipi, ilk örneği olarak görüldüğü anlaşılmıştır. Tarsus Planındaki İstasyon Meydanı ve daha sonrasında planlanan Cumhuriyet Meydanı / Tören Alanı bu yaklaşımın göstergeleridir. Tarsus İstasyonu önemli bir odak noktası olarak planlanmıştır.

Jansen'in Tarsus Planında ön plana çıkan diğer önemli bir husus ise, planda suyuyla birlikte öngörülen açık yeşil alan sistemidir. Jansen'in yeşil kentsel kuşaklar, geniş rekreasyon ve spor alanları ve konut yerleşimleri arasındaki ilişkiler ile Ebenezer Howard'ın geliştirdiği "Bahçe Kent Modeline" benzer bir yaklaşım geliştirdiği söylenebilir.

Kentin üst biçimine ilişkin yapılan tartışmalarda, Endüstri Alanı yer seçimlerinde ve tasarımında ulaşım kolaylığına önem verdiği ve mevcut endüstri alanlarını koruduğu görülmektedir. Kentlerin sanayi alanları vurgusu ve yerleşimin sanayi alanları ile olan ilişkisinde ise Tony Garnier'in geliştirdiği 'Sanayi Kenti' yaklaşımına dayanmaktadır. Türkiye'de planladığı kentlerde bir sanayi bölgesi, bu bölgeler ile ilişkili işçi konutları bölgesi, kentsel merkezler ve bunları bütünleştiren bir demiryolu ağı ile çalışan toplu taşıma sistemi öngörmektedir.

Görüldüğü üzere, Tarsus örneğinde de meydan – kamusal alan olarak belirlenen yerlerin, kentlerin değişen dinamikleri ile farklılaşan dönüşümler yaşadığı görülmüştür. Jansen Tarsus Planında öngörülen kamusal alanlar ve korunan izler, bugün kentin kimliğini oluşturmada önemli bir yere sahiptir. Hermann Jansen'in hazırladığı Tarsus İmar Planı bugünkü Tarsus'un gelişimini ve mekân yer seçimlerini büyük oranda biçimlendirmiştir.

Tarsus Planı üzerinden korunan izler ve kentsel süreklilik açısından yapılan değerlendirme, Türkiye'deki diğer Jansen Planlarını da benzer bir yöntemle değerlendirmek için bir yol haritası sunmaktadır. Jansen Planlarında tarihi dokunun ve anıtsal yapıların korunması için geliştirilen öneri ve stratejiler, korunan ve sürekliliği sağlanan kamusal alanlarla birlikte Jansen Planları için karakteristik bir özellik olarak ön plana çıkmıştır. Planlar üzerinden yapılan değerlendirmeler kadar, altlık haritalar üzerinden görünen izler de önemlidir.

Sonuç olarak, Jansen'in Tarsus Planında görünen ve/veya korunan izlere ilişkin yapılan değerlendirmelerde, planın hem tarihi belge niteliği taşıdığı hem de günümüzde de korunmuş yapı çevrenin oluşmasında belirleyici olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

- ALTABAN, Ö., GÜVENÇ, M. (1990) Urban planning in Ankara. *Cities*, 7(2), 149-158.
- AYDINOĞLU, Ü., BELGE, B. (2023) Diocaesarea'nın Antik Dönem Kent Planına İlişkin Değerlendirme, *OLBA*, 31(XXXI), 61-78.
- BELGE, B. (2016) Development of a Methodological Framework for Handling Urban Archaeological Resources: Tarsus Historic City Centre, Turkey, *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 18, 422-48.
- BELGE, B. (2017) Planlama Sürecine Kentsel Arkeolojik Değerlerin Dâhil Edilmesi Sorunsalı: Tarsus Tarihi Kent Merkezi, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 2017, 34.
- BELGE, B. AYDINOĞLU Ü. (2017) Evaluating Tarsus's Spatial Structure in Roman Times as a Planning Basemap, *MEGARON*, 2017, 12, 460-474.
- BEYHAN, B., UĞUZ, S. (2012) Planning as a Tool for Modernization in Turkey: the case of Hermann Jansen's Plan for Mersin, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 2012, 29(2).
- BIANCA, S. (2014) Morphology as the Study of City Form and Layering, *Reconnecting the City: The Historic Urban Landscape Approach and the Future of Urban Heritage*, der. F Bandarin, R Van Oers, Wiley Blackwell; 85-111.

- BILSEL, F.C. (1996) Ideology and urbanism during the early republican period: two master plans for Izmir and scenarios of modernization. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 16(1-2).
- BILSEL, F.C. (2009) İzmir’de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965): 20. Yüzyıl Kentsel Mirası, *Ege Mimarlık*, 71(79), 12-17.
- BILSEL, F.C. (2011) “Türkiye de Şehircilik Yarışmalarının İlk Otuz Yılı 1927 1957 Cumhuriyet in Kent İnşasında Uluslararası Deneyim,” *Planlama*; 29–46.
- BURAT, S. (2008) *The Changing Morphology of Urban Greenways*, Ankara, 1923-1960, yayınlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- CENGIZKAN, A. (2003) Ankara 1924 Lörcher planı raporu, *Bellekten*, 67(248), 153-192.
- CENGIZKAN, A. (2010) The Production of a Mise en Scène for a Nation and Its Subjects: Clemens Holzmeister et al. in the Ministries Quarter for Ankara, Turkey. *The Journal of Architecture*, 15(6), 731-770.
- CENGIZKAN, A., CENGIZKAN, M. (Eds) (2019). *Bir şehir kurmak: Ankara 1923-1933*. VEKAM.
- CUDA, A. (1939) Stadtaufbau in der Türkei, *Die Welt des Islams*. [<https://www.jstor.org/stable/1569072>] Erişim Tarihi (01.09.2023)
- GÜNAY, B. (2012) Ankara Spatial History, AESOP 2012. [https://crp.metu.edu.tr/en/system/files/ankara_spatial_history.pdf] Erişim Tarihi (01.10.2023)
- KARAKAYA, E. (2010) *Construction of the republic in city space: from political ideal to planning principles*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- KARAKAYA, E. (2011) A Manifestation of Social and Political Dynamics behind Turkish Urban Planning: Dominance of German and French Ecoles till 1940s, *Archi- Cultural Translation through the Silkroad*, der. M. Dünder, S. Tanrıöver, N. Ü. Gülmez ve S. Kültür, Bahçeşehir University Press, İstanbul; 114-124.
- KARAKAYA, E. (2012) Reconstruction of Anatolia for the Construction of Nation-State: Roles Attained to Ankara and İzmir. 15th International Planning History Society Conference. Cities, Nations and Regions in Planning History, 15-18 July 2012, São Paulo, BRAZIL.
- KARAKAYA, E. (2012) Establishment of National Economic Space: Jansen’s Urban Planning in the Southern Anatolia. AESOP Association of European Schools of Planning Congress 2012, 11-15 July 2012, METU, Ankara, TURKEY.
- KARAKAYA, E. (2017) Policy-Oriented planning in 1930s in Turkey: Izmit Urban Plan, *A/Z: ITU Journal of Faculty of Architecture*; 14 (2), 9-20.
- KESKINOK, H. Ç. (2009) Ankara Kentinin Planlaması ve Atatürk Bulvarı’nın Oluşumu. *Cumhuriyet Devriminin Yolu Atatürk Bulvarı*, Koleksiyoncular Derneği.
- KESKINOK, H. Ç. (2013) Yabancı bir plancı Hermann Jansen ve Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de kent planlamanın temel özellikleri, *Bilim ve Ütopya*, 231, 75-79.

- KESKINOK, Ç., YAVUZ, I. ve EFEOĞLU, H. E. (2023) Jansen ve Ankara: Planlar-Yazışmalar. Ankara, Türkiye. Koç Üniversitesi Yayınları.
- ÖZ, H. (2012) *Yakın Tarihte Tarsus (1850-2000)*, Alev Dikici Basımevi, Adana.
- ÖZ, H. (2020) *Bilinmeyen Tarsus*, Tarsus Belediyesi Kent Yayınları, 2.Baskı.
- ROTHER L. (1971) *Die Städte der Çukurova: Adana-Mersin-Tarsus. Ein Beitrag zum Gestalt-, Struktur- und Funktionswandel türkischer Städte*, Geographischen Instituts der Univeritaet Tübingen, Tübingen.
- SABAN ÖKESLI, F.D. (2009) Hermann Jansen's Planning Principles and His Urban Legacy in Adana, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 26(2).
- STEPHENSON, J. (2008) The Cultural Values Model: An integrated approach to values in landscapes, *Landscape and Urban Planning*, 84(2); 127-139.
- TANKUT, G. (1988) Ankara'nın Başkent Olma Süreci, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, (8:2); 93-104.
- TANKUT, G. (1993) *Bir Başkentin İmarı*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, Ankara.
- TANKUT, G. (2001) Jansen Planı: Uygulama Sorunları ve Cumhuriyet Bürokrasisinin Kent Planına Yaklaşımı, *Tarih içinde Ankara 2 – Aralık 1998 Seminer Bildirileri*, der. Y. Yavuz, ODTÜ, Ankara; 9-16.
- TU Berlin Architekturmuseum, Berlin Teknik Üniversitesi, Mimarlık Müzesi Arşivi. [<https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/>] Erişim Tarihi (01.10.2023)
- UÇAR, M. (2007) *Assessment of User-Ascribed Values for Cultural Properties in Relation with Planning Process Case Study: Tarsus*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- UĞUZ, S. (2011) I. Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Tarsus (1876-1926), yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- ÜLKENLİ, Z. K. (2017) İç içe iki genç cumhuriyet ütopyası ve dönüşümleri: Ankara ve Atatürk Orman Çiftliği, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 27-72.
- YAVUZ, F. (1952) *Ankaranın İmarı ve Şehirciliğimiz*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları (21-3), Ankara.
- ZOROĞLU L. (1996) Tarsus Cumhuriyet Alanı 1994 Yılı Çalışmaları, 17. *Kazı Sonuçları Toplantısı (2)*, Kültür Bakanlığı Yayınları; 245-262

Received: 18.10.2023; Final Text: 08.10.2024

Keywords: Tarsus; Hermann Jansen; city in history; urban continuity; planning history

HERMANN JANSEN'S TARSUS PLAN: PRESERVED HISTORICAL TRACES AND URBAN CONTINUITY

Hermann Jansen, known for the Ankara Plan in the Early Republican Period, also prepared city plans for Izmit, Adana, Ceyhan, Tarsus, Mersin and Gaziantep (Ülkenli, 2017). Studies on these plans, especially on the Ankara – Jansen Plan, revealed Jansen's planning approach and provided information about the capital city established in the 20th century (Tankut,

2000). In studies on Jansen plans, after examining the basic principles of the plans, the effects of the plan decisions on the development of the current urban form are evaluated. However, there is no comprehensive evaluation and study on the plans and urban design studies prepared by Jansen for Tarsus, an important agricultural, industrial and commercial centre.

In this context, before the spatial evaluation of Tarsus Jansen Plan, the study first examines Jansen's Plans for Ankara, Mersin, Adana, İzmit and Gaziantep. The aim of the study is to make an evaluation of the urban pattern, historical traces and preserved elements of the city of Tarsus within the framework of the Jansen Plan. It is known that Jansen developed an approach to preserve the historical pattern in his plans. In addition to the evaluations made in this context, the historical pattern and traces visible in the plan bases were examined taking into account the multi-layered structure of the city. Finally, the impact of the Jansen Plan on the emergence of protected / created public spaces in Tarsus was evaluated. The visual documents of the Jansen Plan used within the article were obtained as high-resolution digital documents from the archives of the Technical University of Berlin - Architecture Museum (Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin). The provided images were primarily overlapped with the current base in the GIS by georeferencing. In this way, it became possible to make a comparative evaluation between today's pattern and plan decisions.

With this study, the traces preserved and/or carried to the present day in the Tarsus Development Plan prepared by Jansen and the spatial reflections of change and transformation in urban-public areas were evaluated. The public spaces and protected traces envisaged in the Jansen Tarsus plan have a significant role in creating the identity of the city. The Tarsus Development Plan prepared by Jansen purely guides the development of today's Tarsus.

HERMANN JANSEN TARSUS PLANI, KORUNAN İZLER VE KENTSEL SÜREKLİLİKLER

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde hazırladığı Ankara Planı ile tanınan Hermann Jansen, İzmit, Adana, Ceyhan, Tarsus, Mersin ve Gaziantep için de şehir planları hazırlamıştır (Ülkenli, 2017). Bu planlar üzerine, özellikle Ankara - Jansen Planı üzerine yapılan çalışmalar, Jansen'in planlama yaklaşımını ortaya koymuş ve yirminci yüzyılda kurulan başkent hakkında bilgi vermiştir (Tankut, 2000). Jansen planları üzerine yapılan çalışmalarda, planların temel ilkeleri incelendikten sonra, plan kararlarının mevcut kentsel formun gelişimine etkileri değerlendirilmektedir. Ancak önemli bir tarım, sanayi ve ticaret merkezi olan Tarsus için Jansen tarafından hazırlanan planlar ve kentsel tasarım çalışmaları üzerine kapsamlı bir değerlendirme ve çalışma bulunmamaktadır.

Bu bağlamda, Tarsus Jansen Planının mekânsal değerlendirmesinden önce Jansen'in Ankara, Mersin, Adana, İzmit ve Gaziantep Planları incelenmiştir. Çalışmanın amacı, Jansen Planı çerçevesinde Tarsus kentinin kentsel dokusu, tarihsel izleri ve korunmuş unsurları üzerine bir değerlendirme yapmaktır. Jansen'in Planlarında tarihi dokuyu korumaya yönelik bir yaklaşım geliştirdiği bilinmektedir. Bu kapsamda yapılan değerlendirmelere ek olarak, plan altlıklarında görülebilen tarihi doku ve izler, kentin çok katmanlı yapısı dikkate alınarak incelenmiştir. Son olarak Jansen Planının Tarsus'ta korunan/yaratılan kamusal alanların

ortaya çıkmasındaki etkisi değerlendirilmiştir. Yazıda kullanılan Jansen Planına ait görsel belgeler, Berlin Teknik Üniversitesi - Mimarlık Müzesi (Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin) arşivlerinden yüksek çözünürlüklü dijital belgeler olarak temin edilmiştir. Görüntüler coğrafi referanslanarak Coğrafi Bilgi Sistemleri tabanlı güncel uydu görüntüsü, hali hazır harita ve kadastral sınırlar ile karşılaştırılmıştır. Bu sayede günümüz dokusu ile plan kararları arasında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılabilmektedir.

Bu çalışma ile Jansen tarafından hazırlanan Tarsus İmar Planında korunan ve/veya günümüze taşınan izler ile kentsel-kamusal alanlardaki değişim ve dönüşümün mekânsal yansımaları değerlendirilmiştir. Çalışma, Jansen Tarsus Planında öngörülen kamusal alanlar ve korunan izlerin kentin kimliğinin oluşturulmasında önemli bir role sahip olduğunu göstermiştir. Jansen tarafından hazırlanan Tarsus İmar Planı, günümüz Tarsus'unun gelişimine rehberlik etmiştir.

ZÜLEYHA SARA BELGE; B.CRP, M.UD, PhD.

Received her bachelor's degree in city and regional planning (2008), master's degree in urban design (2012) and PhD. (2020) from Middle East Technical University. Major research interests include public space, pedestrian movement and behaviours, city in history and archaeological site management. zbelge@mersin.edu.tr

İNSANMERKEZCİLİK SONRASI MİMARİ BİR İNŞA: BİRLİKTE-YÜRÜME (1)(2)

Hatice Işıl UYSAL*, Gülçin PULAT GÖKMEN**

Alındı: 26.07.2022; Son Metin: 27.09.2024

Anahtar Sözcükler: Yeni materyalizm; mimari algı; madde-anlam; yürüyüş; bakım.

1. Bu makale İTÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimari Tasarım Programı'nda 2022 yılında tamamlanmış "Mimarinin Kıvamı: Dikiş Figürasyonu ve Şehirde Yürüyüş İnşaları Üzerinden Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinin kuramsal tartışma kısmından üretilmiştir.

2. Birlikte-yürüme (walking-with) kavramını Springgay ve Truman (2018) İnsandan-Fazla Bir Dünyada Yürüme Metodolojileri (Walking Methodologies in a More-Than-Human World) başlıklı kitabında ortaya koymakta ve tartışmaktadır. Başlıkta "birlikte-yürüme" ifadesi bu tartışmaya atıfla kullanılmıştır.

GİRİŞ: İNSANMERKEZCİLİK SONRASI İLİŞKİSELLİK VE BAKIM

Dünya eskijen ve yenilenen, sayısız maddi süreç içeren bir gezegen olarak birbirine bağlı ilişkilerden oluşmaktadır. Bir madde kütleli olan dünya, gezegenler arasındaki hareketlerden gezegendeki etkileşimlere kadar farklı ölçeklerdeki ilişkiler sayesinde değişmektedir. Dünyanın maddesinin yüzeyi olan yeryüzü, birbirine etki eden kuvvetlerle biçimlenirken, canlılığını devamlı göstermekte ve hatırlatmaktadır. Dağlar, vadiler, mağaralar, kanyonlar, kayalar, okyanuslar, nehirler, atmosfer gibi isimlendirilmiş oluşumlar ile diğer yeryüzü maddeleri olan bakteriler, mantarlar, bitkiler, hayvanlar arasında ve içerisindeki etkileşimler sürekli biçimlenmenin bağlarını oluşturmaktadır. Braidotti'ye (2019) göre bu ilişkisellik bizi oluşturan çoklu ekolojilerin tamamını kapsamaktadır. Ekolojik düşünce Morton'a (2012) göre her şeyin birbirine bağlı olarak görülebilmesidir. Kuramcıya göre bu düşünce ile birlikte bağlantısallık kavrayışı tüm alanları sarmakta ve artık bağların olmadığı bir dünya düşünülemez hale gelmektedir.

Dünya üzerinde uzak veya yakın mesafelerde, aynı anda veya farklı zamansallıklarda her şey birbirine bağlı ve birbiriyle temas halindedir. Barad'a (2007) göre bu ilişkiler şeylerin arasında değil, bütün bir maddenin içindedir. Braidotti'ye (2019) göre her şey ortak bir maddenin parçası, maddeden bedenlenen varyasyonlardır. Bunlar karşıtlıklar değil farklılıklar olarak görünür ve farklar maddedeki içsel kuvvetlerle oluşur. Tüm bağları maddesel ilişkiler olarak gören, gösteren, Spinoza eksenli monist bir bakış açısına sahip yeni materyalizm çerçevesinde madde; kendiliğinden, canlı ve eylemseldir. Kendi kendine örgütlenen madde ontolojik olarak bir ve çoktur (Bennett, 2010; Braidotti, 2017). Yeni materyalist düşünce, içkin yaşamsal ve ilişkiyel kuvvetin (*potentia*) etkin olduğu canlı, bağlı ve farklı maddesel bütünlükle ontolojik bir zemin yaratır. Braidotti (2017) bu ontoloji kapsamında özneliğin, insan ile insan olmayan canlı maddenin iç içe geçmiş ağında kurulduğunu ifade etmektedir. Bu ontolojik

* Corresponding Author; Department of Architecture, Faculty of Architecture and Design, Marmara University, Istanbul, TÜRKİYE.

** Department of Architecture, Faculty of Architecture, Istanbul Technical University, Istanbul, TÜRKİYE.

zemini oluşturan 1990'lardan itibaren tartışmaları yoğunlaşan yeni materyalist yaklaşım, insan-dışı olan bağların maddesel bir bütünlüğe ait olduğunun kavranmasıyla tüm bağlara karşı sorumlu olmayı ve genişleyen sorumluluk alanı ile birlikte oluşan çelişkileri de irdelemeyi gerektirmektedir.

Yeni materyalist ontoloji insanmerkezcilik sonrası bakışı içermekte ve insan merkezli görme ve yapma biçimlerini çözen alanlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Braidotti'nin (2019) insanmerkezcilik sonrası yaklaşımlar olarak nitelendirdiği alan, insanın bir tür olarak, türler hiyerarşisinde merkezi konumu ve dünyayı anlamlandırarak maddi olarak biçimlendiren pozisyonlarına eleştirel bakışlar geliştirilmesinde rol oynamaktadır. Bağların ve ilişkiselliklerin düşünülmesi merkezi ve ayrıcalıklı konumların istikrarsızlaşmasını ve çözülmesini sağlamaktadır. İnsan-doğa veya kültür-doğa gibi birbirinden ayrı imgelenen ve inşa edilen ikilik ve kavramları ortadan kaldırmaktadır.

İnsanmerkezcilik sonrası bir bakışla dünyanın ekolojik krizini bir bağ krizi olarak anlamak mümkündür. Tartışmalar arasında bu krizin ve yıkıcı etkilerin faili olarak insan merkezli bakışlar sorumlu tutulmaktadır. Öte yandan maddesel bağların incelenmesiyle görülebilen dünyada kopan şeyin insanların doğadan veya çevresinden değil, içsel dokularından kopmakta olduğudur: Kopukluk içeriden başlamaktadır. Her şeyin birbirine içerden ve yaşamsal kuvvetlerle bağlı olduğu düşüncesiyle, krizde olan şey bağ kurma biçimleri olmaktadır. Bu kriz, ilişkilerdeki bozulmalara, kopukluklara, dengelerdeki değişime, yeryüzünün insan için yaşanabilir özelliklerinin giderek kaybolduğuna işaret etmektedir. Merkezi ve ayrık bir bedensellikte inşa olan görme biçimleri maddesel bağlara zarar vermekte ve dünya bu bağları yara alan zarar görmüş bir gezegen olarak tartışılmaktadır (Gan vd., 2017). Braidotti'ye göre (2019, 69) dünyadaki hiçbir şeyin birbirinden ayrı olmadığını ve (yeni materyalist bir bakışla) aksine derinden maddi olarak bağlı olduğunu düşünmek "gezegenimizin hasarlı durumuna karşı, derin bir merhamet ve özen duygusunu harekete geçirmektedir". Dünyanın ve kendiliğin ihtiyaç duyduğu şey, bu noktada insandan-fazla görme biçimleriyle maddeye sağaltıcı bir temas; yeni bağların yapımı ve ilişkilerin bakımı olmaktadır. Bakımın kapsamını maddi oluşların, kolektif ilişkilerin kutlanması, dünyanın kopmuş ontolojik bağlarıyla yakından ilgilenilmesi ve yeni öznelliklerin tartışılması oluşturmaktadır.

İçerden başlayan kopukluk ve ayrıklık yine içerden başlayarak sağaltılabilmektedir. Bu bağlamda insanın bedenselliği, ilişkileri ve maddi ilişkiliği bir tartışma konusu olmaktadır. İlgili tartışmalar bağlamında insan türünü kastederek kullanılan "biz" kavramını sorgulamak, "biz, insanlar" ifadesi ve bu ifadenin kapsadığı türdeşliğin yerine yeni öznellikler inşa edebilen genişlemiş bir biz olma imgelemi yaratmaktadır. Bağların sağaltımının bir adımını "biz" ifadesinin çağrıştırdığı türdeşliğin ve türdeşlikle oluşan ayrıklığın eleştirel olarak irdelenmesi oluşturmaktadır. Bu tartışmayı görünür kılan kuramcılardan Neimanis (2017) "bizi" oluşturan insanmerkezci tür ortaklığının ötesindeki bağlara değinerek "bizin" hâlihazırda bir tür hatasıyla tanımlı olabileceğine dikkat çekmektedir. İnsanın insandan-fazla bir bedenlenme olarak düşünülmesiyle biz kavramı sadece insan türünü ifade etmemekte; ortaklaşan, birlikte çalışan ve yaşayan türdeş olmayanların öbekleşmeleri olarak görülebilmektedir. Braidotti (2019) "biz (hepimiz) bu işte beraberiz ama hepimiz aynı değiliz" sözünü "biz" öbekleşmelerinin çerçevesini

farklılıklar vurgusuyla çizmektedir. Bu tartışma ekseninde öbekleşmeleri betimlemeyi ve betimlemenin bağların sağaltımında araçsallaşmasını figürasyonlar sağlamakta; kavramsal kişilikler olarak tanımlanan figürasyonlar, insanı bir zeminde zeminden ayrı bir figür olarak değil, öbekleşmeye bağlı olarak zeminden belirginleşen bir figürleşme/ bedenlenme olarak ortaya koymaktadır. Dolayısıyla figürasyonlar betimlendikçe insanın kopuk ve ayrık bedensellik imgelerinin içine batıp çıkıp onları çözmekte; insanı içinde bulunduğu ağda bağlı olduğu maddeyle birlikte görmeye ve dostane bağların inşasına çağırılmaktadır. Bu ağda insan, sınırları hava geçirmez şekilde kapalı bir yüzey veya ayrık ve belirleyici etki değildir; dağıtık/ çözülmüş/ yayılmış/ gevşek bedenselliğinin ilişkileriyle var olmaktadır (Neimanis, 2017). Figürasyonların gösterdiği ontolojik zeminde merkezi bir figür olmamasına bağlı olarak insan, pek çok şeyden oluşan ve bağlı olduğu maddede etkileşim içinde, yani insandan-fazla bir bedenlenme olarak görülmektedir.

Kuramcılarının konumlanma ve sorunsallaştırmalarına bağlı olarak birbirinden farklı figürasyonlar tartışılmaktadır. Braidotti (2011) *Göçebe Özneler* isimli kitabında figürasyonların kavramsal kişilikler olarak nasıl araçsallaştıklarını detaylı bir şekilde betimlemekte ve onları birer seyrüsefer aracı olarak nitelendirmektedir. Kuramcıya göre, figürasyonlar eleştirel olurken, aynı zamanda içkin yeniden konumlanmalar içerirler: Maddi derin bir bağlılık halindeyken eleştirellerdir. Haraway (1991) "Siborg Manifestosu"nda hepimizin sibernetik organizmalar olduğunu ifade etmekte ve biyolojik bedenselliği elektronik ve mekanik bir karışım olarak ele almaktadır. Braidotti (2011) göçebe özneyi ana akım özne konumlarına meydan okuyan bütüncül olmayan, çok katmanlı ve değişken bir figürasyon olarak öne sürmektedir. Neimanis (2017), insan ve insandışı olanın bizi oluşturduğu ve öbekleşmelerin varlık bulduğu materyalist bütünlük içinde insan bedenselliğinin ne olduğu ve neden yapıldığı üzerine düşünmekte ve insan bedenselliğine ilişkin madde imgelemine su üzerinden gerçekleştirmektedir. Kuramcıya göre dünyadaki sular ile çoğu sudan oluşan bedenlerimiz; içilen su, atılan ter, vücudun delikleri ile dünyadaki öfkeli sular doğrudan ilişkilidir. Neimanis (2017) su üzerine tartışarak betimlediği maddi bütünlük içinde, ayrık bedenselliği bir kurulum miti olarak nitelendirmektedir. Kuramcıya göre beden ayrık ve bu nedenle kuru değil, aksine maddi olarak bağlı ve hatta sudan oluşmaktadır. Böylece Haraway'ın (1991) siborgu, Braidotti'nin (2011) göçebe özneleri, Neimanis'in (2017) sudan bedenleri, kapsayıcı bir kavramsal kişilik olarak insan sonrası öznellik gibi figürasyonlar maddi bağları içerden düşünerek, başka "bizler" icat ve inşa ederek, merkezi konumları istikrarsızlaştıran ilişkileri görebilmeyi ve üretebilmeyi sağlamaktadır. Öte yandan birliktelik imgelemleri olan "biz" figürasyonları, Braidotti'ye (2017) göre verili değildir, inşa olmaları gerekmektedir.

"Biz" figürasyonları insanın inşa edilmiş ayrıklığını maddi ağlar içerisinde göstererek ve tartışarak dünyadaki bağların bakımını yapan kuramsal pratikler olmaktadır. Bakım ile ilişkili geniş tartışmalar içerisinde Fisher ve Tronto (1991, 40) bakımın "içinde olabildiğince iyi yaşayabilmemiz için dünyamızı sürdürmek ve onarmak üzere yaptığımız her şeyi içeren bir tür etkinliği" olarak görülmesini önermektedir. Kuramcılara göre bu dünya bedenlerimizi, kendimizi ve çevremizi içerir ve bunların hepsi karmaşık, yaşamın sürdüğü bir ağ içinde birbiriyle örülmeye çalışır. Bakım bu ağların iyi örülmesi ve onarılması olarak görülmektedir. Puig de la Bellacasa'ya (2017) göre Fisher ve Tronto'nun çizdiği çerçevenin içinde okunabilecek olan insandan-fazla oluş, insan-dışını da kapsayacak şekilde

Tartışma Arkaplanı		
<p><i>Problem Alanı:</i> mimarlık kuramında mimarinin anlam ve inşasına ilişkin betimlemeler</p> <p><i>Ontolojik Zemin:</i> yeni maddecilik</p>	<p><i>Amaç:</i> (genel ve içkin) insan merkezli üretimler nedeniyle dünyanın kopan bağlarına kuramsal bir bakım yapılması (özel ve belirgin) mimari inşa eden bir pratik olan yürümenin insanmerkezcilik sonrası perspektife yaklaştırılması (özel ve içkin) yürüme patikasından başlayarak mimarlık alanında insandan-fazla görme biçimlerinin inşası</p>	<p><i>Konu:</i> mimarinin insanmerkezcilik sonrası anlamının tartışılması, birlikte-yürüme figürasyonu ile mimari bir pratik olan yürümeye yakından bakılması</p>
<p><i>Yöntem: Çapraz Okuma</i></p>		
<p><i>Yöntem: Karşılaştırmalı Okuma</i></p>		
<p><i>Yöntem: Betimleme ve Figürleştirme</i></p>		
<p><i>Açıklama ve Tartışma Değerlendirmesi</i></p>		

Tablo 1. Tartışma arka planı.

bir bakım pratiğini ve bakımın yaşamsallığını göstermektedir. Bakım tartışmalı nitelikleriyle insanlar arası bir pratik olmasının yanı sıra, sadece insana özgü bir etkinlik olmayarak ve insan-dışı pratikleri de kapsayarak ilgi alanını genişletmektedir. Genişleyen anlamlarıyla çevreye yayılmış sürekli, maddesel, etkileşimli yapıcı bir teması talep etmektedir. Böyle bir pozisyondan hareket etmek temas nitelikleri ve niyetlerinin tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

Yeni maddecilik ontolojik zemininden yola çıkarak mimarlık kuramı alanında üretilen bu makalenin içkin amacı; insan merkezli üretimlerin kopardığı bağlara kuramsal bir bakım yapmaktır. İnsanmerkezcilik sonrası yaklaşımın getirdiği geniş perspektiften mimarlık kuramına bakılması ve mimarlık kuramındaki yürüme- mimari ilişkisinin insanmerkezcilik sonrası yaklaşıma doğru genişleten bir izlek oluşturulması ise makalenin belirgin amacını oluşturmaktadır (Tablo 1). Bu yolla gerçekleşen genişleme kuramsal bir bakım olarak değerlendirilmektedir.

Yürüme eylemi insanmerkezcilik sonrası tartışmaları içerisinde metodolojik bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Mimarlık kuramında yürümenin mimari inşa eden bir pratik olarak ele alındığı izlenmektedir. Öte yandan mimarlık kuramı yürümenin insanmerkezcilik sonrası bir olgu olarak değerlendirildiği tartışmaları içermemektedir. Bu bağlamda makalede tartışma odağına yürüme patikası alınarak, patika biz orada olmasak da etkileşim halindeki maddi oluşların içinden geçen ve insandan-fazla bağlar kuran mimari bir durum olarak belirginleştirilmektedir. Böylece insanmerkezcilik sonrası perspektifin yürüme tartışması ile mimari inşa eden bir pratik olarak yürüme eylemi birlikte değerlendirilmektedir. Bu bağlamda makalenin birbirinin detayını oluşturan iki ana tartışması vardır. İlk tartışma mimarinin ne olduğu sorusu üzerinden yürütülmekte, madde ve anlam kavramlarına odaklanarak mimarinin inşası ve bu insanın ardındaki maddiliğin ele alınmasından oluşmaktadır. Bu tartışmada mimarinin insanmerkezcilik sonrası maddi durumu irdelenmektedir. Aynı zamanda bu tartışma sayesinde oluşan genişleme makalenin ikinci tartışması olan mimari ve yürüme ilişkisinin detayını oluşturmaktadır. İkinci tartışmada mimari inşa eden bir pratik olan yürüme, insanmerkezcilik sonrası perspektife yaklaştırarak tartışılmaktadır.

Makaledeki ilk tartışma görsel algı ve görme biçiminin madde ve anlam arasındaki konumunu irdelenmektedir (Tablo 2). Bunun için algı, görme biçimi ve inşa bağlamında mimarinin fenomenolojisine yönelinmekte; bir Norberg-Schulz okuması yapılmakta, Norberg-Schulz ile Frascari, Frampton ve Picon çapraz olarak okunmaktadır. Aynı tartışma içerisinde görsel algıyı farklı biçimlerde ele alan Norberg-Schulz ve Gibson'un yaklaşımlarının karşılaştırmalı okuması yapılmaktadır. Tartışma Gibson'un algıya kapsamlı bakışı ile genişlemektedir. İlk tartışmada algı

Tartışma-1: Mimarın Anlamı ve İnşası		Tartışma-1 Anahattı			
düzen olarak mimari	kaosun içinde bırakılan iz, düzen (Careri)	geometrik deneyim sonucu olarak beden kendisiyle ilişkilenen bir düzenin yaratımı (Perez-Gomez)	ilişkilenilen ve ilişkilenen çevre mekânsallık (Unwin)		
madde ve anlam algılayan-özellik yüzeyler ve mimari	özdeşleşme "genius loci" yerin ruhu anlamlandırma (Norberg-Schulz)	dışavurum anlamı maddede bedenlenmesi mimari detaya gömülü anlam (Frascardi)	skenografi ve teknoloji ontolojik inşa (Frampton)	mimarlığın maddiliği: dışavurum isteği + maddenin direnci (Picon)	<p>Norberg-Schulz + (Frascardi + Frampton + Picon) algılayan-özellik insandan maddeye tek yönlü anlamlandırma ve biçimlendirme</p> <p>Norberg-Schulz X Gibson madde, algısal katman ve anlam özdeşleşme X etkileşim</p> <p>anlamın aşırılışması ve çok yönlü olarak anlaşılması tek yönlü biçimlendirme perspektifinin genişleyerek insandan-fazla etkileşimler ve etkilerin izlenmesi</p> <p>mimarının, maddesel bütünlükte sayısız anlam içinde bir anlam seti, algılayan-özelliğin düzen inşası olarak görülebilmesi</p>

Tartışma-2: Nesneden Patikaya Yürüyerek İnşa Olan Mimari		Tartışma-2 Anahattı						
yürümenin insanmerkezcilik sonrası durumu	yürürken çevreyle hizalı, uyumlanmış, ortak hissetme (Breton)	yürürken çevreyi bir ekosistem olarak görebilme, posthümanist yaklaşımla düşünme (Petrescu)	yürürken oluşan ontolojik kayma bağlar, ilişkiselikler, etkileşimler (Calderaro)	yürüyüşlerin kalabalıklığı birlikte-yürüme figürasyonu (Springgay ve Truman)	yürüyerek dikmek yürümenin yeryüzüne birleştirici ve sağaltıcı teması (Solnit)			
yürüme-beden-yer ilişkisi	beden yürütüldüğü kat edilen bir doğa parçası (Solnit)	yol kat ederken zihni kat etmek (Gros)	yürütüldüğü birbirine bağlanan yerler ve anılar (Stephan)					
düzen olarak yürüme patikası yürümenin zaman ve mekânsallığı çizgisel tercüme	kaosun içinden geçen çizgi insani bir düzen yapısı (Careri)	açık mimari mekân kente gömülü hareket halinde olmanın mimarisi (Careri)	mekânsal anlatı (Careri)	zihinde yürütüş okuma, yazma, resim yapma (Ingold)	mekânsallık olarak yürüme çizgisi paylaşım ortamı (Casey ve Davies)	yürüyerek oluşturulan yeryüzünü koruyan örtü, iplikler (Davis)	harita olarak patikayı anlatan Aborjin şarkıları (Chatwin, Solnit, Careri)	
yürüyüş inşaları	nesneye ve özneye bağımlı mimari (Zevi)	çevresel bir durum olarak heykel olarak yol (Carl Andre)	nesneden bağımsız özneye bağımlı heykel patika çizgisi (Richard Long)	Andre X Long nesnesinden bağımsızlaşan çevresel bir durum olarak heykel	nesneden bağımsız özneye bağımlı mimari "intervening" iç içe geçme ve paralıksız peyzaj (Holl)	nesnel gösteren öznenin bağımsız ilişkiler iğne ve dikiş "A Needle Woman" (Kimsooja)	nesnel gösteren öznenin bağımsız peyzaj kamera ve belgesel "Peyzazh" (Sergei Loznitsa)	<p>bir patika çizgisi olarak yürümeyle inşa olan ve nesneden bağımsızlaşan mimari</p> <p>mimari betimleme/ mekânsal anlatı/ patika çizgisine gömülü insanmerkezcilik sonrası etkileşimler</p> <p>yürüme patikasının birlikte-yürüten maddilikleri</p>

Tablo 2. Tartışma-1 ana hattı.

Tablo 3. Tartışma-2 ana hattı.

ve mimari çerçevesiyle başlayarak insanmerkezcilik sonrasına doğru genişleyen madde, anlam ve inşa yaklaşımı ikinci tartışmada için olarak yer almaktadır. İkinci tartışma yürüme patikası etrafında şekillenen ve birbirine bağlanan tartışmalardan oluşmaktadır (Tablo 3). Yürüme patikası mimari bir inşa olarak irdelenirken birbirine bağlanan mimarlık kuramcılarının ifadeleri ve sanatçıların işleri çapraz ve karşılaştırmalı olarak okunmaktadır. Aynı zamanda bu kısmın yöntemini sanatçı işlerinin betimlenmesi ve birbirini açmak üzere figürleşmeleri oluşturmaktadır. Patika bir çizgisel olgu olmaktan, iplik olmaya, mekânsallaşmaya; insandışı toplanma ve etkileşimler süregiderken insandan-fazla bir karışım olmaya doğru genişlemektedir. Bu okuma sayesinde patikanın inşasında var olan öznel, patikanın içindeki insanmerkezcilik sonrası bir fail olarak okunmaya başlanmaktadır. Yürüyerek inşa olan mimariyi insanmerkezcilik sonrası çok failli bir hattan görebilmek üzere Springgay ve Truman'ın (2018) İnsandan-Fazla Bir Dünyada Yürüme Metodolojileri (*Walking Methodologies in a More-Than-Human World*) başlıklı kitabında belirttiği birlikte-yürüme düşüncesi bir "biz" figürasyonu olarak işletilmektedir. İki tartışmanın ardından değerlendirme ve sonuç kısmında tartışmaları ve makalenin arka planını buluşturmak üzere yürümenin dokusu

konu edilerek insanmerkezcilik sonrası mimari bir inşanın olanakları irdelenmektedir.

MİMARİNİN ANLAMI VE İNŞASI

Mimarlık insanın dünyadaki var oluşu nedeniyle çevresini algılaması, anlamlandırması, isimlendirmesi yoluyla dünyaya yerleşmesi ve bu dünyada yaşamasını sağlayan ilişkilerdir. Dünya, isimlendirilmeden önce “kesintisiz ve bölünmemiş bir yığındır” (Moran, 2003, 189). Careri’ye göre (2007), insan için el değmemiş doğa, kaosu ifade etmektedir. Kaosun içinde insanın bıraktığı iz kendisi için düzen oluşturmakta; insan bedensel olarak eşleşebildiği düzenleri izleriyle üretmektedir. Perez-Gomez (1998) bedeninin dünya ile olan ilişkisini kendi yapısına bağlı olarak kurması nedeniyle, deneyimlerin (yere referans vererek) geo-metrik olduğunu ifade etmektedir. Kuramcıya göre geometrik deneyimler yerle beden arasındaki eşleşmelerdir ve yere bağlı anlamların oluşmasında aracı olarak çalışırlar. Bu nedenle deneyim, yani yer ile ilişkilerin kurulması, tanıdık ve anlamlı çevreler üretmektedir. Geometrik deneyim bedeninin kendisiyle titreşen bir düzen yaratımı olarak mimari tasarım isteğini uyandırmaktadır (Perez-Gomez, 1998). Böylece mimarlık algılama veya deneyimleme yoluyla biçimlendirme olarak, insanın; kaosu, doğayı, kesintisiz maddiliği veya bölünmemiş yığını tanıdık hale getirerek onun içine kendi düzeninde yerleşmesi olmaktadır.

İnsan için yerleşilen yer bir yürüyüş rotası, bir ağacın gölgesi veya bir ev olabilir. Sabit veya değişken, inşa edilmiş veya edilmemiş, dünya üzerinde tanışılan ve yakınlık kurulan herhangi bir yerde mimari ilişkiler oluşmaktadır. Unwin (2014) bir ağacın altında oturup gölgesinde uzanan çocukları betimleyerek, onların bu yer seçimini mimari bir karar olarak nitelendirmiştir. Çocukların uzandıkları zemin, dayandıkları ağaç gövdesi, birbirlerine olan yakınlıklarının; yüzeyler, konumlar ve mesafelerin birbiriyle çalışmasıyla buldukları yer yayılmış bir mekânsallık özellikleri göstermektedir. Bu mekânsallık çerçevesinde çeşitli niteliklerdeki yüzeyler seçilmekte ve onlara temas edilmektedir. Unwin’e (2014) göre bu seçimler ve temaslar sonucunda mimari yaşamın bir ürünü, yaşayışla inşa olan mekânsallıklar olmaktadır. İnsanın gördüğü, deneyimlediği, etkilediği ve etkilendiği tüm yüzeyler, yani tüm çevresi mimari ilişkiler oluşturmaktadır.

Mimari tasarım, dünyaya nasıl yerleşildiğini betimlemektedir. Norberg-Schulz’a (1984) göre dünyaya yerleşme ve düzenleme isteğinin ilk adımı özdeşleşmedir. İnsan dünyaya yerleşirken öncelikle çevresiyle yakınlık kurmakta, çevrede kendi bedensel izlerini, hareketlerinin ilişkilenebileceği yüzeyleri aramakta, bedeni ile gördükleri ve temas ettiklerini algısal olarak eşleştirmektedir. Kuramcıya göre insanın bedensel olarak ilişkilenebildiği ve aşına olduğu bir çevrede yaşama ihtiyacına karşılık, özdeşleşme sayesinde dünya üzerindeki herhangi bir konum bir yere dönüşmektedir. Çevre bu şekilde anlamlı hale gelmektedir. Çünkü ona göre dünya üzerinde herhangi bir konum, onunla ilişki kurulmadığı sürece henüz yer olmamış, evcilleşmemiş ve anlamı görünür olmamıştır. Bedensel ilişkilene olarak özdeşleşme sayesinde çevre, bedenle içten bağlı hale gelmekte, bedeninin yapısı ve hareket olanakları ile eşleştirilmesi sonucunda ölçülebilir olmaktadır. Özdeşleşme her adımda ve harekette gerçekleşmekte ve sonuçta deneyimler yeryüzü ile hizalanmış bir bedensellikle oluşmaktadır.

Norberg-Schulz'a (1984) göre özdeşleşme sayesinde yerde bulunan anlamların örtüsü kalkmaktadır. Kuramcı için temel bir kavram olan *genius loci* (yerin ruhu) bir yerin ne olduğu ve ne olmak istediğidir. Yerde anlamlar örtülü olarak bulunmakta ve bedensel ilişkilene sayesinde örtü kalkarak ortaya insan ile ilişkili ve insan için anlamlı bir çevre çıkmaktadır. Kuramcıya göre özdeşleşme bir görselleştirme sürecidir. Özdeşleşme sonucunda patikalar, yollar, basamaklar, basılabilir yatay yüzeyler gibi biçimlenmeler, insani izler veya bedensel olarak eşleşilen yüzeyler olarak görülebilmektedir. Görmek anlamlandırmayı beraberinde getirmektedir. Yerdeki gömülü anlamın açığa çıkarılması ve anlamlı çevrelerin oluşarak dünyaya yerleşilmesi için görselleştirmeyi; çevresel karakterin yoğunlaştırılması, yerde eksik olanın tamamlanması ve bu sürecin kültürel bir nesneye tercüme edilerek maddileştirilmesi izlemektedir (Norberg-Schulz, 1984). Kuramcı belirttiği bu adımlarla, özdeşleşerek yoğunlaştırma ve mimari üretimle açıklamayı birbirine sıkı sıkı bağlamaktadır. Yerde eksik olanın maddileşerek kültürel nesneye tercüme edilmesi, mimari-maddi biçimlendirme ile karşılık bulmaktadır. Bu durumda kültürel nesne insan eliyle yapılan bir mimarlık ürünü olmaktadır. Bu ifadelerle göre insan biçimlendirici bir kuvvet olarak kendi görme biçimine bağlı nesnelere üretmekte, doğaya temas ederek doğal kuvvetleri evcilleştirmektedir. Bu süreçte doğa ile kültürün karşı karşıya geldiği görülmektedir. İnsanın düzenleme isteği ve düzenleyici bakışı kültürün doğaya temasını yaratarak bir ilişki kurma hali olmaktadır. Bu yaklaşım değerlendirildiğinde kültürün insana ait bir katman, insan üretimi şeyler ve insan algısının inşaları olarak ele alındığı anlaşılmaktadır.

Frascari (1984), görselleştirmenin maddileştirilmesi yaklaşımını incelterek, mimari detayları, insanın kendisini dışa vurma isteğinin yoğunlaştığı ve anlamların gömülü olduğu mimari üretim birimleri olarak tanımlamıştır. Kuramcıya göre görme ve yapma biçimi, ilişkisel ve anlama bağlı inşa eylemi detaylarda gizlidir. Detay, anlamın maddede bedenlenmesi olup, maddeye temas, bir dışa vurma ve yansıtma süreci olarak gerçekleşmektedir. Aynı eksende Frampton'a (1995) göre, mimari inşa sürecinde skenografi ve teknoloji bir araya gelmektedir. Her iki kuramcının betimlemeleri içinde detay, insanın ontolojik inşasını, özdeşleşmenin yansıtılmasıyla gerçekleşen tek yönlü teması belirginleştirmektedir. Picon (2018) tüm mimari üretimleri maddilik rejimleri olarak tartışmakta, mimariyi, insanın kendini dışavurma isteği ile maddenin direnci arasında konumlandırmaktadır. Kuramcı, mimarlık alanında Vitruvius'tan bugüne oluşturduğu izlekte, mimari üretim pratikleri içinde maddenin cansız olarak görüldüğünü ve insanın kendisini maddeye yansıtarken aynı zamanda ona can verdiğini ifade etmektedir. Öte yandan bu durum, etkin olanın belirleyici olduğu tek yönlü bir ilişki, anlamlandırma ve inşa eylemine işaret etmektedir. Bu bağlamda Norberg-Schulz'un (1984) kültür-doğa ikiliği değerlendirildiğinde, kuramcının bu ikiliği yerleşmeyi betimlemek üzere araştırdığı görülmektedir. Kuramcının anlatısında mimari üretim, temas eden ve edilen, bakan ve ilişki kurulan, deneyimleyen ve anlaşılan, yan yana gelen insan ile çevresi arasında gerçekleşmektedir. Belirli bir görme biçiminin yarattığı bu inşa, insan merkezli bir uygulama olmaktadır. Norberg-Schulz'un yaklaşımıyla, yerde saklı duran sadece bir anlam vardır ve bir yerin ruhunu oluşturan bu anlam insan içindir. Orada duran anlam, insanın özdeşleşmesini beklemektedir. Anlamın açığa çıkarılarak kültürel bir nesneye tercümesi, tek yönlü biçimlendirici bir kuvvetin dışavurumu olmaktadır. Bu

bağlamda kültürel nesne ve mimari yüzeyler öznenin algılamasına bağlı birer inşa olarak ortaya çıkmaktadır.

Mimarlık kuramcısı Norberg-Schulz ile aynı dönemde görsel algıyı tartışan psikolog Gibson'un (1986) kurduğu çerçeve ile insanın çevreyle ilişkilene ve çevreyi anlamlandırma yaklaşımını genişlettiği izlenmektedir. Gibson (1986) *The Ecological Approach to Visual Perception* (Görsel Algıya Ekolojik Yaklaşım) başlıklı kitabında çevrede yalnızca aracı, madde ve yüzeylerin bulunduğunu ifade etmektedir. Kuramcı kitabında sadece insan türüne odaklanmamakta ve tüm karasal canlılar için algılamayı sağlayan aracının hava (bazen de su) olduğunu, yüzeylerin ise madde ve aracının kesişimiyle oluşarak, maddelerin yüzeyler olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bu yaklaşımla, yüzeylerin algısal birer katman olduğu anlaşılabilir ve hem yüzeyin kendisi hem de yüzeyin ardı esasen madde olmaktadır. Bu nedenle düzen yaratımı olarak mimarlık, algısal bir katman olan yüzeylerle ilgilenirken; mimarinin bir yüzey düzenleme ve yüzeyi bedensel olarak ilişkilenebilir bir düzende görme pratiği olduğu anlaşılmaktadır. Yüzeyin kendisinin ve ardının madde olmasına bağlı olarak mimari, yüzeyin kendisi ve derinliğindeki maddeler-arası bir olay olmaktadır. Dünyanın maddesindeki sayısız biçimlenme düşünüldüğünde mimari, maddiliğin içerisinde insan için anlamlı olan, öte yandan başka canlı ve cansızlar için farklı anlamlanabilecek bir ilişkiler seti oluşturmaktadır.

Norberg-Schulz (1984) için çevrenin insana bağlı anlamları içermesi, insan merkezli bir mimari tasvirini beraberinde getirirken, Gibson (1986) tüm yüzeylerin birbiri için anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Tüm yüzeylerin birbiri için anlamlı oluşu, insana bağlı olmayan anlamların da var olduğunu ve birçok farklı ilişki türünün olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda mimari, tüm bu ilişkiler içerisinde, sadece bir ilişkilene türü olmaktadır. Kendini dışı vurma, düzen kurma ve dünyaya yerleşmenin yarattığı tekil anlamlara karşın Gibson (1986) Sağlayıcılık Kuramı (*The Theory of Affordances*) ile bu tek yönlülüğü yeniden düşünmeye ve düşüncede bir genişlemeye çağırılmaktadır. Kuramcının betimlemesinde çevre, algılamaya bağlı bir unsur ve algısal bir üretimdir. Çevrede sadece yüzeylerin görünür olduğu, maddenin aracı ile kesişerek yüzeyleri oluşturduğu betimlemesi bağlamında, birbirine karışmış veya yan yana olan madde, yüzey düzenleri olarak görülmektedir. Öte yandan Gibson'a (1986) göre canlı ve cansız tüm varlıklar yüzey düzenleridir ve tüm yüzeyler birbiri için sağlayıcı olmaktadır. Bu durumda yüzeyler birbirleri için sayısız olanak oluşturmaktadır. Kuramcıya göre yüzeyler arasında gerçekleşen tüm ilişkiler, bu yüzeylerden birisi insan olsun ya da olmasın anlamlıdır. Kendiliğinden anlama sahip yüzeyler arasında kurulan ilişkilere bağlı olarak, anlamlar değişmekte, o ana özgü anlamlar oluşmakta ve çoğalmaktadır.

Norberg-Schulz (1984) tartışmasını belirgin bir ayrıklık ve karşı karşıya gelme durumu üzerine kurmaktadır. Birbirleriyle karşılıklı duran insan ve doğa arasındaki iç içe geçmenin yapısından bahsetmekte, ancak bunu tam da iç içe geçme ilişkisini yaratan doğa-kültür ikiliğinin içinden yapmaktadır. Gibson'un sağlayıcılık yaklaşımı ve yüzey betimlemelerinde ise insan merkezli bir bakış ve doğa-kültür ikiliği yer almamakta, aksine ilişki ve anlamların çokluğu vurgulanmaktadır. Görülen her şeyin yüzey ve yüzeylerin esas olarak madde oluşu ile algılamının içindeki maddilik belirginleşmektedir. Böylece Gibson merkezi bir bakışın tekil anlam üretimlerinin ötesine geçerek bakış açılarını çoğaltmakta ve anlamları aşırılaştırmaktadır. Gibson'un sağlayıcılık betimlemesi, her ne

kadar insanın merkezi olduğu veya olmadığı tüm yüzeyler arasındaki ilişkisellikleri kapsasa da kuramcı bunu maddesel bir bütünlük içerisinde düşünerek yapmaktadır. Öte yandan algılamaya bağlı kurduğu ilişkisellik tek bir maddesel bütünlük içinden düşünüldüğünde, algılama özneye bağlı değişen bir anlam katmanı olmakta, bununla birlikte topolojik ilişkiler belirginleşmektedir. Gibson'un çizdiği çerçeve içinden; algısal bir katman olarak ortaya koyduğu yüzeyler üzerinden bakıldığında Norberg-Schulz'un algılayan, ancak tekil anlamlar üreten özneliği aşırılaşmaktadır. İnsana bağlı oluşan anlamlar, sayısız anlam içerisinde, bir anlam seti olarak görülebilmektedir. Yüzeyler arasında ilişkiler oluşurken, yüzeyin ardındaki maddesel ilişkilenenin görünmeyen boyutlarda içerden ve etkileşim halinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda mimari, maddesel etkileşim içerisinde bir anlam üretme ve bu üretim sayesinde inşa etme durumu olmaktadır.

NESNEDEN PATİKAYA YÜRÜYEREK İNŞA OLAN MİMARİ

Yürüyüş eylemi, insanların dünyadaki ilişkileri içinde, çok tanıdık ve gündelik olan hareketlerinden bir tanesidir. Yeryüzünde, farklı seviyelerde ve değişen zeminlere temas halinde, dünyanın tüm maddesi gibi insanın madde-bedenin hareketiyle gerçekleşmektedir. Bir yürüyen mimar olan Careri'ye (2007) göre yürüyüş, maddi biçimlendirme öncesinde, insanlığın çevreye şekil verdiği tek sembolik mimaridir. Yürürken yeryüzünde kalıcı bir iz bırakmadan hareket edilmekte ve dünyaya yerleşilmektedir. Careri (2007) yürürken kurulan bu patikayı mimari bir arketip olarak nitelendirmektedir. Kuramcı henüz yeni tanışılan çevrenin kaos olarak görüldüğünü ve yürünmüş bir patikanın kaosun içinden geçen insani bir düzen olarak anlaşıldığını ifade etmektedir. Dünya yüründükçe deneyimlenmekte ve patikalar oluştuğunda tanıdık ve anlamlı hale gelmektedir. Öte yandan tüm karasal yeryüzü sonsuz ve planlanamaz patika olasılıkları taşımaktadır.

Yürüyüşlerde yürüyen çevreye çeşitli mesafelerdeki manzaralarla, görünen yüzeylerle, insanlarla, başka canlılarla sürekli yakınlıklar kurarak yer değiştirilmektedir. Breton'a (2000) göre yürüyüşler insanda anlamlandırma, dünya yapısı içinde yerini bulma, başkalarıyla olan bağını sorgulama kaygısı uyandırmaktadır. Yürürken kurulan yakın bağlar, bağ kurulanlarla hizalı, uyumlanmış ve ortak hissettirmektedir. Kuramcı bu hissi patikaların, toprağın, deniz kenarlarının, kayalıkların, bedenin yaşam ürpertisiyle aynı seviyede oluşu olarak betimlemektedir. Her adım sürekli hizalanmanın değişkenleriyle yüklenmektedir. Adım attıkça bir yürüyüş patikası kurulmakta, ilişkilenen çeşitli canlılık birimleri, farklı hızlardaki maddilikler bu patikada bir araya gelmektedir. Yürüyen kişinin içine batmış olduğu maddilikle bedeninin içinden dışına ve dışından içine doğru esneyen, büzülen, kopan ve tekrar birleşen bağlar oluşmaktadır. Petrescu'ya (2015) göre yürüyüşler çevreyi bir ekosistem olarak görmek, başka canlı ve cansız varlıklarla karşılaşmak ve posthümanist bir yaklaşımla düşünebilmek için yollar açmaktadır. Her adımda bağların, ilişkiselliklerin ve etkileşimlerin oluşumuyla yürüme eylemi yürüyen kişide bir ontolojik kayma yaratmaktadır (Calderaro, 2018). Yürüyen kişinin her adımdaki topolojik varlığı, merkezi bir figür ve inşacı bir öznellik olmasından farklı betimlenmektedir. Yürüyüş sırasında, yeryüzüyle birlikte gerçekleşen bu ilişki süresince, hareket eden sadece yürüyen kişi olmamaktadır; yürüyenin yakınından geçtiği ve temas ettiği her şey hâlihazırda hareket halindedir. Bu nedenle yürüyen kişi yalnız

değildir; yakınındaki ve temas ettiği her şey ile birlikte. Yürüyüşler hep kalabalık ve canlıdır. Springgay ve Truman (2018) yürüyüşleri insanmerkezcilik sonrası bir dünyada birlikte-yürüme (*walking-with*) pratikleri olarak nitelendirmektedir. Kişi yalnız yürüse de birlikte-yürümektedir: Birlikte yürümek bedenselliğin ortağı olduğu tüm madde etkileşimleriyle hareket etmektedir.

Kişi bir rotada hareket ettikçe aynı zamanda bedeninde içerden yol almakta; yerin nitelikleri bedenine, kaslarına, düşüncesindeki düğümlere yerleşmekte ve öngörülemeyen adımlarda bazen bu düğümler çözülmektedir. Solnit'e (2000) göre beden de bir doğa parçası gibi yürüdükçe kat edilmektedir. Gros'a göre insan bazı düşüncelerle "düzlüklerin altı bin adım yukarısında" karşılaşmaktadır (2009, 27). Stephan'a (1902) göre yürüyüşler, anıları birbirine bağlayan iplikler gibidir ve bu iplikler üzerinde her anın yeryüzünde karşılığı olan bir yeri bulunmaktadır. Beden ve çevre yürüyüşün ince bağında harmanlanmaktadır. Yer değiştirdikçe yeniden yapılanan bu içli dışlı bağlılık sayesinde yürüyen beden ve yürünen yer arasında yakın ve yoğun bir ilişki oluşmaktadır.

Solnit *Yol Aşk: Yürümenin Tarihi* başlıklı kitabında yürüme hızını ve bu hızda kurulan yakın ve yoğun ilişkileri düşünerek yürüyüşleri birer dikişe benzetmiştir: "Her yürüyüş uzamda bir ipliğin kumaşta yol alması gibi yol alır; uzamı kesintisiz bir deneyim olacak şekilde dikerek. Hava ulaşımının, hatta araba ve trenlerin zamanı ve uzamı kesip biçmesinden ne denli farklıdır bu!" (2000, 16). Bu betimleme deneyimin sürekliliğine vurgu yaparken aynı zamanda dikiş ile kurulan ilişkiye bağlı olarak zamanı ve uzamı maddi birer olgu gibi göstermektedir. Yürüyüş, geçtiği yere temas halinde, beden ölçeğinde süreklilik sağlarken, yürüyüş hızından yüksek hızların yarattığı süresizlikle madde kesilip biçilmektedir. Yazarın bu betimlemesine göre yürüme eylemi kesip biçmenin tersine çalışmaktadır. Dünyanın maddesinin biçimlendirilmesinde iki farklı tavır olduğu hissedilmektedir. Zamansal olduğu için çizgisel olarak görülen yürüyüşün, Solnit'in dikiş ile ilişkilendirmesi sayesinde sağaltıcı ve birleştirici temas niteliği ortaya çıkmaktadır.

Careri'ye (2007) göre yürürken inşa olan patika hem mekânı geçen çizgi olarak mimari bir nesne hem de anlatsal özellikleri itibarıyla mekânsal bir hikâye olmaktadır. Patikanın bir çizgi olarak düşünülmesi yürümek, yazmak, okumak, dikmek gibi zamansallık ve farklı ortamlarda yol alma ile ilişkili diğer çizgisel eylemler arasında bir tercüme alanı yaratmaktadır. Ingold (2007) çizgileri; ipler, izler, kesik, çatlak ve kırışıklıklar, hayali çizgiler ve hiçbir sınıflandırmaya uymayan çizgiler olarak sınıflandırmıştır. Ingold'un sınıflandırması geometrik bir tercüme olan çizginin maddi karşılıklarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda örneğin Ingold'un (2010) kendisi okuma, yazma, resim yapmayı birlikte düşünerek bu eylemleri zihinde yürüyüş yapmanın formları olarak ortaya koymaktadır. Casey ve Davies (2015) yürüme çizgisini bir mekânsallık olarak ele alarak bu çizgiyi olayların ortaya çıktığı, deneyimin olduğu ve paylaşımın gerçekleştiği bir ortam olarak tartışmaktadırlar. Davis'in (2009) aktardığı üzere Sierra Nevada yerlileri yaptıkları yürüyüşleri yeryüzüne koruyucu bir örtü serme imgelemiyi iplikler olarak isimlendirmektedir. Chatwin'in (1988) Aborjin şarkılarını bir yürüyüş rotasının haritası ve patika anlatısı olarak ele aldığı kitabı hem Careri hem de Solnit tarafından referans gösterilmektedir. Şarkı daha önce başkaları tarafından yürünen rotada yürüyüş boyunca gerçekleşen karşılaşmaları içermekte ve şarkı diğer yürüyecek olanlara

çevreyi aktarmaktadır. Şarkı, yürüyen kişiye rehberlik etmekte, bir harita gibi gelip geçilen yerin tüm niteliklerini içermekte ve şarkı bittiğinde rota da tamamlanmaktadır (Careri, 2007; Solnit, 2005). Yeryüzündeki yürünmüş ve henüz hiç yürünmemiş sonsuz patika içerisinden sadece birini aktaran bu şarkılar birer mimari anlatı olmakta, yüründükçe şarkı yol olarak açılmakta ve mimari inşa olmaktadır. Örnekleri artan bu tartışma ve tercüme yürümeyi zamansal bir durum ve bir anlatı evreni olarak ortaya koymakta, farklı nitelikleri üzerinden düşünülmesini sağlamaktadır. Yürüme patikasının tercüme olduğu çizgide maddilikler gömülü olarak sıralanmakta, birleşmekte ve açılmaktadır.

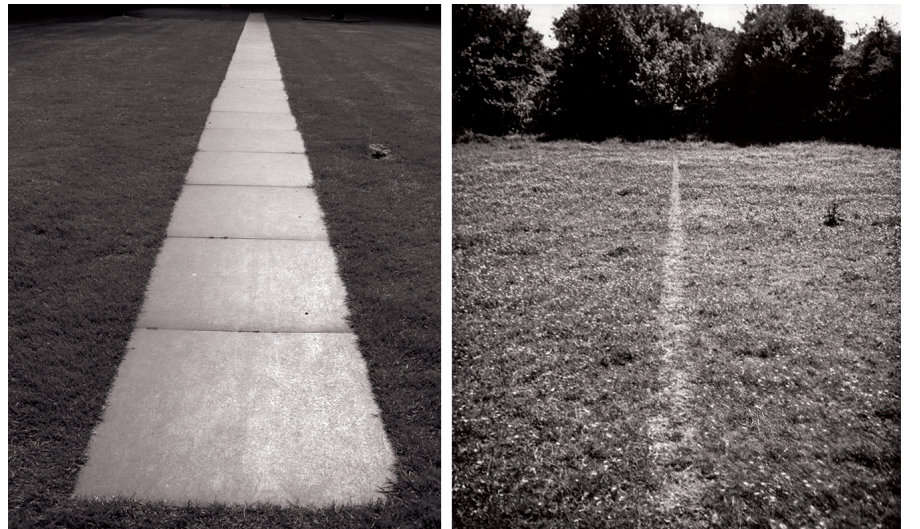
Careri (2007) *Walkscapes* (Yürüyüş Manzaraları) başlıklı kitabında göçebe yürüyüşlerden günümüz kentlerinde gömülü olan hareket halinde olmanın mimarisine kadar farklı nitelikte patikaları irdelediği bir izlek oluşturmuştur. Bu izlekte yürümenin doğayı veya henüz tanışılmamış olan kaosu açık mimari bir mekân olarak icat ettiğini ifade etmektedir. Fiziksel olarak inşa edilmeyen bu mimari sadece yürüyen kişinin var olan çevrenin içinden geçmesiyle inşa olmaktadır.

İnsan ne kadar ölçekleri değişen durağan mimarlık nesnelere üretse de kendisi hep hareket halindedir. Yürünmüş veya henüz yürünmemiş, ancak bir olasılık olarak duran patika bazen mimarlık nesnesine veya farklı ölçeklerdeki yerleşim alanlarına gömülü planlanmış bir katman olmaktadır. Yürüyüşün ve yürüyüş patikasının mimarlık kuramındaki yerine bakıldığında, hareket halindeki bir maddi-bedenin deneyimi ve ilişkiselliklerinin fenomenolojik betimlemelerle izlenebildiği görülmektedir. Hale (2000), Platon ile başlayıp Descartes ile derinleşen özne-nesne ayrımı ve zihnin bedene hükmünden sonra bedenli bir kendiliği tartışan fenomenolojik yaklaşım ile mimarlık arasında ilişki kurulmasıyla birlikte bedenın mimarlık kuramında tekrar konu olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda hareket halinde olmanın nitelikleri adeta yeniden keşfedilmektedir. Böylece öncelikle mimarlık nesnelere insan bedeninin ilişkisi, ardından nesnesi-olmayan mimarilerin inşası tartışmalar arasında yer almaktadır.

Zevi (1948) *Saper Vedere L'architettura* (Mimarlığı Görebilmek) başlıklı kitabında mimarının görülebilmesini bir sanat işinin izlenmesine benzetmiş ve mimari deneyimin sanatsal deneyimden farkını karşılaştırarak tartışmıştır. Zevi'nin tartışması mimarının inşa edilmiş bir mimarlık nesnesine bağlı olması üzerine kuruludur. Kuramcıya göre bir heykeli görmek ve deneyimlemek için etrafında dolaşılmasının, her açıdan bakılmasının, ona farklı mesafelerden yaklaşılmasının gerekmesi gibi, mimarının görülebilmesi için etrafında, içinde dolaşılması ve onunla yaşanması gerekmektedir. Çünkü mimari "...farklı zamanlarda ve hareket halinde oluşan görüntülerin art ardalığı, görüş açısının peş peşe yer değiştirmesiyle inşa olan, insanın içine girdiği, yürüdüğü, yaşadığı bir heykel gibidir" (Zevi, 1948, 16). Öte yandan Zevi'ye göre mimariyi görmek iki boyutlu bir resme bakmaktan oldukça farklıdır. Kübist resimlerde zaman katmanının görünür olması, farklı anlara ait görüntülerin yan yana gelmesi gibi, mimariyi görmek zamansallığı içermekte, ancak bedensel olarak doğrudan katılımı da gerektirmektedir. Böyle bir deneyim, zamansal bir olgu olarak, iki ve üç boyutu aşmakta, mimariyi görebilmek için mimarlık nesnesinin içinde ve etrafında hatları çizilmemiş ve üzerinde ne kadar zaman geçirilmesi gerektiği belirlenmemiş bir patika oluşmaktadır. Bu patika belirli bir nesneye bağımlıdır, ancak peş peşe görüntülerle inşa olacak mimarının patikası yapılandırılmamıştır. Zevi'nin

bu betimlemesinde özne ile nesnenin sınırları ve ilişki kurma biçimleri oldukça belirgindir. Bu durumda nesne etkin değildir, onu seyreden ve deneyimleyen bir özne tarafından alınılanmaktadır.

Zevi (1948) kitabında mimarının görülebilme biçimini anlatmak için heykelin deneyimlenmesi ile benzerliklerini göstermiştir. Bu betimleme kapsamında heykel de mimarlık nesnesi gibi bir nesne olmakta, heykelin sınırları belirli olduğu için etrafında dolaşılabilir. Öte yandan 1960'larda sanatçıların heykel yaptıkları atölyelerden ayrılıp farklı peyzajlarda yürümeye başladıkları görülmekte, bu dönemde üretilen sanat işleri artık sınırları belirli ve etrafında dolaşarak deneyimlenebilir işler olmamaktadır. Sanatçılar heykellerini peyzajı izleyerek, biçimlendirerek ve isimlendirerek üretmektedir. Böylece heykel sınırları belirgin bir nesne olmaktan bağımsız hale gelmektedir. Örneğin Carl Andre peyzajı geçen maddileşmiş bir yolu heykel olarak nitelendirmiştir (Careri, 2007). Richard Long'un 1967'de *A Line Made by Walking* (Yürüyerek Çizilen Bir Çizgi) isimli çalışmasında çimen yüzeyi üzerinde gidip gelerek oluşturduğu yürüme izi bir heykel olarak nitelendirilmektedir. Örnek verilen iki farklı yöntem heykelin anlamlarını açmaktadır (**Resim 1**). Andre'nin yere bağlı, çevrenin kendisini işin içine katarak geniş bir alana ve bir mesafeye yayılmış olan çalışması tüm ilişkileriyle birlikte heykel olarak üretilmiştir. Bu işte heykelin bir nesnesi vardır. Bu nesne çevreyle birleşmiş kalıcı bir iz şeklindedir ve yerden ayrık kendi başına bir nesne olmamaktadır. Long ise sanatçının maddi bedeninin zemine teması, farklı hız ve görünümlerdeki maddeler arası sürtünmeyle oluşan izi ve hareketi bir heykel olarak sunmuştur. Yürüme ile çizgi çizmek arasındaki tercüme bedeninin iz bırakan kalem gibi bir araç ve zeminin bir kağıt gibi düşünülmesini sağlamaktadır. Sanatçının işinde yürüme ve çizgi ilişkisi gidip gelme eylemini içerdiği için yürümenin zamansal niteliğini de belirginleştirmektedir. Aynı zamanda bir süre sonra Long'un bıraktığı iz ortadan kalkacak, heykele dair kalıcı olan şey iz bırakıldıktan sonra çekilen fotoğraf olacaktır. Her iki sanatçının işlerinde de heykel çevresel bir temasla üretilmiştir. Çevreye bir nesne olarak temas edilmekte ve sanatçının müdahalesi sonucunda oluşan iz heykelin anlamını açmaktadır. Öte yandan sanatçının bıraktığı iz çevreyi nesneleştirirken, sanatçı etkindir ve sanatçının bedeni merkezi bir figür olarak varlığını sürdürmektedir.

Resim 1. Solda, 43 Roaring forty (Andre, 1968); sağda, yürüyerek çizilen bir çizgi (Long, 1967).

Careri (2007) heykel sanatındaki bu değişimi, kendi anlatısındaki kaosu geçen patika olarak mimari betimlemesiyle ilişkilendirerek heykelin nesnesinden patikaya doğru açılan bir süreç olarak değerlendirmiştir. Heykelin üretim ve anlamlarındaki genişlemeyi Krauss (1979) *Sculpture in the Expanded Field* (Heykelin Genişletilmiş Sahası) başlıklı yazısında tartışmıştır. Allen'a (1999) göre 1960'lardaki bu pratiklerde heykelin çevresel bir sanat oluşuyla nesnenin kendisinden koparılan ve heykeli oluşturan anlam, hareketli bedenlerin deneyimine bağlı hale getirilmiştir. Sanat işi olmanın anlamı insanın algısında yeniden konumlandırılmıştır. Heykel genişleyen bir alanda algısal bir üretim haline gelmiş ve bir nesne olmanın ötesine geçerek sınırları muğlaklaşmıştır. Böylece Zevi'nin 1948'de mimarinin görülebilmesi için ilişkilendirdiği heykelin nesnesi 1960'lar itibarıyla çevreye yayılmıştır. Yayılan heykelde olduğu gibi mimariyi mimarlık nesnesi olmayanda da görebilmek ve bir patika üzerinden anlamak mümkün hale gelmiştir.

Holl (1998) mimarinin oluşumunu ve yürüyüş patikasının yapısını iç içe geçme (*intertwining*) kavramı ile genişletmiş ve detaylandırmıştır. Kuramcıya göre mimari tasarım bir düşünce-kuvvettir, başka kuvvetlerle çatışır, iç içe geçer ve kavram ile biçim arasındaki bağlantı olur. Strüktür, mekân, renk, malzeme, ışık, gölge mimari dokumayla birbirine dolaşır (Holl, 1998). Holl'un yaklaşımına göre mimari, bir mimarlık nesnesine bağlı olsa bile, algılamının yarattığı deneyimle bütüncül olmayan, çevreye yayılmış ve bu nedenle iç içe geçmiş bir ilişki sayesinde oluşur. Mimari, dünyaya yerleşen ve düzen kuran bir bakışın üretimi olarak, görünmez bir iplik gibi ince bağlarla kurulur. Bu ilişki adım adım ve her adımda değişerek gerçekleşir. Holl'un mimari betimlemesinde görülenler ve temas edilenlerin geçişliliği bir patika anlatısı üzerine kuruludur: Hareket halindeyken üst üste gelen perspektif ağlarının içinden geçilir, seviye değişimleriyle görüntüler açılır-kapanır ve uzak-orta-yakın mesafede art arda gelen görüntüler arasındaki hareketle paralaks denilen sürekli değişen görsel tektonik bir peyzaj inşa olur (Holl, 1998). Paralaks yürüdükçe ve yer değiştirdikçe değişen ve birbirine bağlanan görüntülerle oluşan çevreye işaret etmektedir. Bu rota üzerinde mimari, algı sahibi bir öznenin hareketiyle birbirine bağlanan görüntüler ve görünmez bir iplikle birbirine bağlanarak dolaşıklıkla bir çok katılımcıyla inşa olmaktadır. Zevi'nin anlatısında olduğu gibi, Holl'un anlatısında da mimarinin algılayan bir öznenin inşası olmasına bağlı olarak insan-özne etkin ve belirleyicidir, ancak sınırları belirsizleşmiştir; özne ve nesne iç içe geçmektedir. Öte yandan özne hâlâ merkezidir, çünkü içinde yaşayarak iç içe geçtiği nesneliliği mimari olarak deneyimleyen bir öznellikten bahsedilmektedir.

Sanatçı Kimsooja *A Needle Woman* (Bir İğne Kadın, 1999) isimli video performansında farklı şehirlerde arkası izleyiciye dönük olarak görüntü karesinin ortasında hareket etmeden durmaktadır. Sanatçının bulunduğu şehirlerin değişimi video karelerinde yazan şehir isimlerinden anlaşılabilir, seçilen yerlerin gündelik ve yoğun insan ve nesne akışlarının olduğu yerler olduğu görülmektedir. Şehirler değişse de sanatçının saçı, giysisi, baktığı yön ve görüntü karesindeki konumu değişmemektedir. Bu işinde kendisini bir iğne kadın olarak niteleyen Kimsooja sürekli görünür olmasına rağmen değişmeyen görüntüsüyle birlikte giderek kendisinden ziyade çevresinde olan biteni gösteren bir figür olmaktadır. Bir iğne olarak bulunduğu yerde yabancı olarak durmakta ve çevresini yorumsuz olarak belirginleştirmektedir. Bu video serisinde bir iplik veya kumaş görünmemekte, öte yandan şehirler değiştikçe yerler birbirine

bağlanmaktadır. Sanatçı iğne bedeniyle bir figür olarak dururken değişen yerler birbirine dikilmektedir. Bunun yanı sıra görüntüye girip çıkan insanlar, onların taşıdığı, kullandığı nesnelere, atmosferi oluşturan etraftaki binalar iğnenin etrafında hareket halindeki madde olarak birbirine karışmaktadır. Bu işte iğne nesnel bir pozisyon almakta, bağlantıların oluşması için aracılık etmekte ve iğne bedeniyle sanatçı görünür olduğu ölçüde kaybolmaktadır (Uysal, 2021).

Kimsooja'nın işinde Long'un yürüyerek çizilen çizgisinden farklı olarak işin öznesi olan sanatçı nesneleşmektedir. Long yürüyerek bıraktığı izin görünürlüğünün arka planında işin öznesi olarak varlığını sürdürmektedir. Fotoğrafta görünmeyen sanatçının izi sanat işi olmaktadır. Kimsooja ise tersine video karesinin merkezinde durmakta, ancak onun nesnel varlığı sayesinde gömülü bir patika olarak bir dikiş izlenmektedir. Bu dikiş Holl'un görünmez iç içe geçmiş bir iplik olarak mimari şeklinde betimlediği mimariyi inşa eden öznelikten de farklılaşmaktadır. Holl'a göre bir düşünce-kuvvet olan mimari öznenin algısal inşasını gerektirmektedir. Kimsooja'nın işinde algısal katman adeta ortadan kalkmıştır, biz orada olmasak da birbiriyle etkileşim halindeki şeyler merkezdeki öznenin varlığını bertaraf etmektedir.

Her ne kadar Kimsooja hareket etmeden dursa da sanatçının bu işine gömülü bir patika anlatısı mevcuttur. Değişen şehirler Kimsooja'nın videoda yer almayan anlardaki yer değiştirmesini barındırmakta ve o dururken etrafından gelip geçenlerin hareketi ile genişleyen, daralan ve kaybolan bir delik, geçici bir patika oluşmaktadır. Benzer nitelikteki bir iş Loznitsa'nın (2003) *Peyzazh* (Peyzaj) isimli belgeselidir. Belgeselde bir kameranın hareketi sayesinde açılan ve açıldıkça inşa olan bir peyzaj yer almaktadır. Kamera yanal bir hareketle özellikle bir noktada durmaksızın ve böylece belirli bir görüntüyü belirginleştirmeksizin hızını koruyarak hareket etmektedir. Belgeselin ilerleyen kısımlarında kameranın yanal-doğrusal hareketi bu kez yanal-dairesel hale gelmekte ve bir durakta araç bekleyen insanlar görülmektedir. Kamera özellikle bir kişiye odaklanmamakta ve tekrar tekrar aynı hızda aynı yerden geçtikçe kişiler, aralarındaki olaylar ve sohbetler tanıdık hale gelmektedir. Yanal hareket sayesinde görüntü kesintisiz olmakta, kameranın özellikle göstermeyen sadece gelip geçen varlığı nesnel bir durum olarak peyzajı açmaktadır. Loznitsa'nın yarattığı bu patikada kameranın çekim yaptığı andaki olağan durumlar, biz orada olmasak da birbiriyle ilişki içerisinde olan şeyler bir peyzaj olarak sunulmaktadır. Kimsooja'nın işiyle benzer nitelikte, ancak bu kez nesnel olan ve gösterenin görünür olmadığı bir inşa izlenmektedir (Uysal, 2021).

Careri (2007) patikadan başlayıp nesneye bağlanan ve nesneden ayrılıp patika inşa eden yürüyüş pratiklerine dair izlediği yürüyüş manzaraları (*walkscapes*) başlığı altında tartışmıştır. Yürüyüş manzarası şehir (*cityscape*) veya doğa manzarasının (*landscape*) gösterdiği tekil bir görüntü karesi olmaksızın yer değiştirdikçe görünenin değiştiğine işaret etmektedir. Holl'un (1998) ifade ettiği gibi yürürken paralaks bir peyzaj inşa olmaktadır. Yürüyüş bir bağlayıcı olduğu için manzaranın da biçimini değiştirmektedir. Bu manzara gözün bir anda görebildiği alanın sınırları dışına çıkmakta ve birçok görüntü birbirine bağlanmaktadır. Dolayısıyla yürürken oluşan insana bağlı bir zaman katmanıyla görülenler Loznitsa'nın belgeselinde olduğu gibi, ancak yanal olmayan bir hareketle kesintisiz bir film rulosu, çok uzun silindirik bir fotoğraf gibi açılmaktadır. Bu görüntü bir panoramadaki gibi perspektif bozulmaları birleştirip uzlaştırmaya

çalışmadan, yakın-uzak tüm görüntü geçişleriyle birlikte oluşmaktadır. Bu bağlamda Holl'un betimlemesindeki merkezdeki öznellik esasen mimariyi inşa eden kişiye vurgu yaparken Bir İğne Kadın ile Peyzaj örneklerinde olduğu gibi patika tüm katılımcılarıyla açılmakta, insan öznenin merkezietiy ortadan kalkmaktadır.

Bu izlekte yürüyüş öncelikle mimarlık nesnesinin deneyimlenmesi yoluyla mimariyi inşa etmektedir. Ardından nesne odağından ayrılarak patikaya sapmakta ve giderek nesne olmayan bir ilişkiselliğin betimlenmesine doğru açılmaktadır. Bu betimlemenin içinde çevre ve algılama mimari inşa eden unsurlar olarak yer almaktadır. İzlekte patika oluşurken çevresel olanın zamana bağlı dizilimiyle mimarinin inşa olduğu tartışılmaktadır. Bu dizilim bir mekânsal anlatıyken anlatıya gömülü maddi etkileşimler mimaride örtülü olan insanmerkezcilik sonrası ilişkileri göstermeye başlamaktadır. Bu bağlamda mimari algısal bir yüzey olmakta, yüzeyin ardını gören yaklaşım yürümeye dair başka imgelemleri beraberinde getirmektedir. Yürüyen ve çevresi arasındaki maddi ilişkiler, her adımın değişkenleri ve bunların zamansal olarak birbirine bağlanması, patika üzerine toplanan tüm görüntüler, deneyimler, etkileşimler bir mimari pratik olarak yürüyüşün özelliklerini oluşturmaktadır (Uysal, 2021).

DEĞERLENDİRME: MİMARİNİN ARDINA BİRLİKTE-YÜRÜYEREK GEÇMEK

Mimari, bedensel ilişkilene sonucunda çevrenin bir düzende, yüzey düzenleri halinde algılanmasıyla oluşmaktadır. Bu nedenle mimarinin inşası algılayan, ilişkilenen ve deneyimleyen bir öznellikle mümkün olmaktadır. Algılayan-özne çevrenin maddesini yüzeyler olarak görmekte ve deneyimlemekte; çevresiyle ilişkilendiği ölçüde eylemde bulunmaktadır. Öte yandan insan bedeni ve çevre ilişkilerinin yanı sıra dünya üzerinde süren insandan-fazla sayısız etki, etkileşim ve biçimlenme söz konusudur. İnsanın eylemselliği ve mimari etkinliğini tarif eden kavram ve olgular diğer tüm insan-dışı süreçlere bağlı olarak kapanmayan bir küme, bir kümelenme oluşturmaktadır. Mimari, bir anlamlandırma süreci olarak düşünüldüğünde, maddesel bütünlükte oluşan ve değişen sayısız anlam içerisinde kümelenmiş bir anlam seti olarak görülebilmektedir. İnsanmerkezcilik sonrası sorgulamalar, algısal bir katman olan ve mimari olarak deneyimlenen yüzey düzenlerinin ardındaki maddeselliği konu etmektedir. Yüzeylerden oluşan mimariyi inşa eden maddeliği tanıyıp tanımlayabilmek; yüzeyin ardına geçme yollarının aramak ve geçiş için yöntemler denemekle mümkün olmaktadır. Yüzeyin ardına dair mevcut ve oluşan deneyimi betimlemek, hem bir derinlik tartışmasını beraberinde getirmekte hem de yüzeyin derinliğinden yüzeye insanmerkezcilik sonrası perspektiften bakabilme olasılıklarını keşfetmek ve inşa etmek için yollar açmaktadır (Tablo 4). Mimari üretim ve söylemin sağaltımı için yüzeyi görme biçimini insanmerkezcilik sonrası düzleme çekmenin bir yolunu, yüzeye batıp çıkmak; algılamanın ötesini ziyaret etmek oluşturmaktadır.

Kimsooja ile yapılan röportajda sanatçı, sanat okulunda öğrenciyken tuval yüzeyi ile yaptığı bir çalışmanın gelecekte işlerinde nasıl bir yönetime dönüştüğünden bahsetmektedir (Bloomberg, 2017). Kimsooja bu çalışmasında bir iğneyi tuvale batırarak ve iğnenin yüzeyin ardına geçişiyle tuvalin yüzeyiyle birlikte arkası da sanat işine dahil olmuştur. Sanatçı iğne aracılığıyla yüzeyin ardına temas etmiştir. Bu röportajında Kimsooja iğnenin tuval yüzeyine battığı anda yüzeyin derinliğini keşfettiğini hissettiğini ifade etmektedir. Öte yandan Gibson'un (1986) çevresel

Tartışma Değerlendirmesi ve Sonuç Anahatları								
Değerlendirme: Mimarın Ardına Birlikte-Yürüyerek Çıkış	madde ve anlam algılayan-öznel yüzeyler ve düzen olarak mimari	yüzeyin derinliği yüzeyin ardına iğneyle geçiş (Kimsooja)	derinliğin olmayışı yüzeyler ve algılama (Gibson)	düzen olarak yürüme patikası yürüme patikasının nitelikleri	yürüyerek çizgi çizmek çizginin nesnelligi X yürüyerek dikmek dikişin maddiliği	dikiş ziyaret (Dormor)	yürüyerek dikmek yürümenin yeryüzüne birleştirici ve sağaltıcı teması (Solnit)	yürüyüşlerin kalabalıklığı birlikte-yürüme figürasyonu (Springgay ve Truman)
	mimarının, maddesel bütünlükte sayısız anlam içinde bir anlam seti, algılayan-öznel düzen inşası olarak görülebilmesi	Kimsooja X Gibson algısal katmanın ötesi yüzeyin derinliğindeki/ ardındaki maddilik		yürüyüş çizgisi zaman ve mekânsallık yüzey düzenleri	İğne ile yüzey derinliğine geçiş yüzeyin derinliği/ ardi ve algısal katmanın ötesindeki maddiliğe temas	Kimsooja + Solnit + Dormor + Springgay & Truman topolojik ilişkiler maddenin derinliğine sağaltıcı temas		
Sonuç: Tekrar Yüzeye Çıkış	düzen olarak yürüme patikası (yürümeyle inşa olan mimari)	İğne ile yüzey derinliğine geçiş (yürüyerek dikmek)	birlikte-yürüme figürasyonu ile yürüme patikasının birlikte-yürüyen maddiliklerinin görülmesi	yürüme patikası kuran topolojik ilişkilerin tanınması (kaosun içinden geçen çizgiye gömülü maddilik)	tekrar yüzeye çıkış	görme biçiminin sağaltıcı algısal katmandayken maddiliğin tanınması	insandan-fazla bağları görebilmenin, görme biçiminin sağaltıcılığının yüzeye yansımaları olanakları?	
	yüzey düzenleri olarak mimari	yüzeyin derinliği ve mimarın ardına geçiş algısal katmanın ötesindeki maddiliğe temas	mimarın ardındaki insandan-fazla çok yönlü bağların görülmesi	bağların kuramsal bakımı (maddesel bütünlükte sayısız anlam içinde bir anlam seti olarak mimari)				

Tablo 4. Tartışma değerlendirme ve sonuç ana hatları.

algı yaklaşımına göre derinlik yanaltıcı bir kavramdır. Kuramcı çevrede derinliğin var olmadığını, deneyimlenen şeyin sadece yüzeyler olduğunu belirtmektedir. Gibson'un ifade ettiği derinliğin olmayışı algılamanın dışında görünür bir maddiliğin olmadığını vurgulamaktadır. Bu yaklaşım çevreyi yassı bir biçimlenme olarak kavranmasını sağlamaktadır. Çevrenin bir canlıya bağlı olarak oluşması nedeniyle sadece yan yana gelen yüzey düzenleri görülebilmektedir. Gibson'un yaklaşımıyla derinlik adeta metafizik bir kavramdır. Derinliğe ilişkin Gibson'un ifadesinden hareketle, Kimsooja'nın iğne ile "Bir İğne Kadın" işi de dâhil kendi sanat pratiğinde algısal katmanın ötesinde gerçekleşenlere temas ettiği görülmektedir. Yüzeyin ardındaki derinliğe ilişkin tartışma bağlamında mimarın ardına geçiş, mesajını sadece tek bir bakış açısından veren anamorfik bir heykel gibi, yüzeyin oluşumunda yüzeye gömülü maddiliğin açılması biçiminde gerçekleşmektedir. Algısal bir inşa olan mimaride yüzeyi oluşturan maddilik, algısal katmanın hemen ardında yer almaktadır. Yüzeylerin ardındaki maddenin canlı ve bağlı olduğu düşüncesi ise yüzeyde ne görüldüğünü yüzeyin ardıyla birlikte tekrar tartışılmasını gerekli kılmaktadır. Yüzeyin ardına geçiş için iğneden yardım alınması olası yollardan bir tanesidir.

Yürüme patikası/ yürüyerek oluşan çizgi, sayısız yüzeyin tanınması ve tanımlanmasıyla yer değiştirme hareketini barındırmaktadır. Yürüyüş süresince gerçekleşen tüm karşılaşmalar ve bu süreçteki tanımlama ve anlamlandırmalar, Careri'nin (2007) kaos olarak betimlediği maddilik içerisinde düzen kurma eylemi olarak değerlendirilmektedir. İlişki kurulan, seçilen, yer ve yön değişimini sağlayan tüm yüzeylerin yan yana gelmesiyle mimari bir inşa gerçekleşmektedir. Bu nedenle, yürüme patikası çevreye yayılmış bir mimari durum olarak tanımlanabilmektedir. İnsani ölçeklerde tanımlandığında, yer değişiminden dolayı zamansal ve mekânsal niteliklere sahip olduğu izlenmektedir. Yürüyerek oluşan çizgi maddiliğin içinden geçip onu göstermektedir. Yürüyen kişi, tüm bu maddilikle birlikte yürümektedir. Birlikte-yürüme düşüncesi ve yürüyen kişinin, Kimsooja gibi bir iğne beden olduğu imgelemle yüzeyin ardına geçen iğne, zamansal olan ve çizgiler çizen yürüyüşü bir bağ kurucuya dönüştürmektedir. İğne ve iğnenin geçtiği yerde bıraktığı iz, yerleri birbirine bağlayan bir iplik imgesiyle birlikte, yürüme eylemi, Solnit'in (2000) ifade ettiği gibi dikişle ilişkilendirilmektedir. Dikiş, yürüyerek çizilen bir çizgiden farklı olarak, derinliği, algısal katmanın ötesindeki maddiliği uyandırmakta, maddenin derinliğine temas etmektedir (Uysal ve Pulat

Gökmen, 2020; Uysal, 2021). Yürürken iğnenin kumaşa batıp çıkması ve kumaş yüzeyinin içine temas ederek iplikle birleştirmesi gibi, her adımda yerler arasında gevşek bağlar oluşmakta, bağların esnekliği, ayrılıp birleşebilir olması sayesinde yeni dizilim olanakları sürekli korunmaktadır. Gündelik olarak bağlanmamış şeyler de dikişin imgeleneceğiyle birlikte birbirine bağlanmaktadır.

Bir dikiş gerçekleşmektedir, ancak bu dikiş çok sıkı değildir. Dormor (2018) dikişle kurulan ilişkiyi bir ziyaret olarak nitelendirmektedir. Dikişin failleri birbirine uğramakta, birlikte zaman geçirmekte ve ayrılmaktadır. İğne geçip giderken bu ziyaretin izini iplikle bırakmaktadır (Dormor, 2018). Patika ve patikada birbiriyle ilişkilenen şeyler değişkendir. Yürümenin dikmek olarak düşünülmesiyle, ipe pek çok maddilik takılmakta, yayılmakta, ipte gevşemekte ve çözülmektedir. Yürüyen kişinin kendisi de yürürken çözülmekte, patikaya dolaşmakta ve karışmaktadır. İnsanın insandan-fazla bir bedenlenme ve yürüyüşlerin birer birlikte-yürüme pratiği olması nedeniyle, yürüyüşlerin içerisinde gömülü maddilik tanıdık olan ilişkilerden başka ilişkisellikleri anlatmakta, dünyanın kumaşındaki bağları göstermektedir. Yürüyerek oluşturulan çizgilerin detaylarında bu topolojik ilişkiler yer alırken, ilişkilerin karmaşık yapısı çizginin geometrik tercümesini, zamansallığını ve insan merkezietini aşmaktadır. Çizgisel, ancak maddi olan iplik, kopan bağların bakımı, sağaltımı ve yapımı için gevşek bir ilişkileneceği çağrıştırmaktadır. Dolaşık bir birlikte-yürüme düşüncesi ile yürüyüş, mekânsallaşan sağaltıcı bir pratik olarak imgelenebilmektedir. Öte yandan Solnit'in (2000) ifadesiyle yürüyüşün sağladığı kesintisiz deneyim, yürüyenin dışındaki dünyaya yansıyan ve onu diken bir pratik değildir, deneyimin kendisi yürüyenin dünyayla birlikte var olduğu içsel bir birleşim yaratmaktadır. Bu bağlamda bakım pratiği içerisinde kendiliğın deneyiminin sağaltımı dünyayla ilişkilerin sağaltımı olmaktadır: Bağ içerden başlamaktadır.

Springgay ve Truman (2018) kendi pratiklerinde yürüyüşü düşünmenin bir insanın bireysel yürüyüşünü çapraz geçerek, hareket halindeki birlikteliğın etik ve politik bağlamda görülmesine doğru yol alınmasını sağladığını ifade etmektedir. Bu bağlamda bu makalenin iğnesi olan birlikte-yürüme düşüncesi insanmerkezcilik sonrası insandan-fazla öznellikleri görmek ve tartışmak için kavramsal bir alan oluşturmaktadır. Yürüyen kişi iğnenin kumaşa batıp çıkması gibi, maddesiyle maddeye başka türlü birleşen bir dikişçi, dünyayla ortak bir su kütleceği, atomik bir kümelenme ve her adımın değişen perspektifinin daimi üyesi olarak hareket etmektedir. Hareket her zaman konumlu olmakta, perspektivist ve konumlu bilgileri üretmektedir (Braidotti, 2019; Haraway, 1988). Yer değiştirmenin içindeki birliktelik birlikte-yürüme pratiğini konumlu bilgi üreten bir figürasyon olarak belirginleştirmektedir.

Birlikte-yürüyerek yüzeyin ardına geçmek kavramsal bir içeriden geçişi beraberinde getirmektedir. Bu kavramsallık, dünyayı bir kaynak olarak gören ve kendi özdeşleşmesine bağlı olarak dünyayı tekil anlamlarla isimlendiren insanmerkezciliğın içinden geçiş, muhalif olmadan ve karşıtlık üretmeden kurulu içsel bağları, yani tanıdık ilişkileri çözerek insanmerkezcilik sonrasına doğru yeni bağlar oluşturmaktadır. Yakın ilişkiler inşa ederken, merkezde inşa olan insanın bağlarını gevşetmekte, esnetmekte ve yeniden kurmaktadır. Ayrık olarak üretilen ve deneyimlenen doğa-kültür anlatılarının ziyaret edilip içinden geçip gidilmesi, kurulan yeni bağlarla, canlı-bağlı-dolaşık ilişkileri göstermektedir. Yürümenin inşa ettiğı mimari, hep canlı bir maddenin

içinden geçmektedir. Mimariye gömülü ortak maddenin varyasyonlarının, kuvvet etkileriyle oluşan farkların olumlanması merkezin katılığını istikrarsızlaştırmaktadır.

Ayrıklık imgelem ve uygulamalarının yarattığı maddi kopukluklar küresel salgın gibi, müsilaj gibi olaylarla kendilerini göstererek, hep süregiden, ancak konunun profesyonelleri dışındakiler için görünür olmamış ve tanınmayan ilişki ağlarının açıklıkla anlaşılmasını sağlamıştır. Ne kadar içerden, derinden ve hiçbir şeyi dışarıda bırakmayacak şekilde bağlı olduğumuzu hatırlatmışlardır. Maddi bağların ağları, giderek dünyadaki bağ krizinin haritaları haline gelmektedir. Toprakla, suyla, besinle, giysiyle, hayvanla, bitkiyle dolaylı veya doğrudan kurulan tüm ilişkilerle sayısız temas gerçekleşirken, neyi nasıl görüp nasıl ilişkilendiğimiz, tek insan ölçeğinde gündelik yaşamdan başlayarak bağlamsal ve gezegensel ağlarımızı oluşturmaktadır. Tanıdıklık, bu çerçeve içerisinde; gündelik hareket, eylem ve ilişkileri, bunların yönelimini belirleyen görme ve temas biçimlerini barındırmaktadır. Maddilik, tüm bu ilişki kurma biçimlerinde, tanıdık olanın ardında gömülü olarak var olmaktadır. Materyalist bütünlükte, bağlı olunan bir ve canlı maddede tanışılmış ve tanımlanmış olan şey, ardında hep geniş ağları ve bilinmeyen, tanıklık edilmemiş ilişkileri barındırmaktadır. Bu nedenle materyalist bütünlükte, içerden bağlı oluşun düşünülmesiyle birlikte dünyanın bağlarına bakmak, kendiliğin bağlarıyla ilgilenmek demektir. Kendiliğin bağlarına gösterilen ilgi ise içsellikle birlikte bir ağ içerisinde oluşun, eylemselliğin irdelenmesine, sağaltımına ve bakımına çağırma; bu ilgi tanıdık olana yakından bakışı ve özenli görme, eyleme ve temas etme biçimlerinin araştırılmasını beraberinde getirmektedir. Böylece yeni materyalist yaklaşım, sadece ağların görünür olması ve anlaşılması için çalışmakla kalmamakta, aynı zamanda maddi olarak bağlı oluş ile bir ve canlı maddedeki etkinliğe vurgu yaparak özenli ve dostane ağların inşa edilmesi için kavramsal ve bağlamsal bir pozisyon yaratmaktadır.

SONUÇ: TEKRAR YÜZEYE ÇIKIŞ

Makalede mimarinin anlam ve inşasının maddi bütünlükteki konumu ve oluşumu ile mimari bir inşa ve bir düzen yapısı olan yürüme patikasının maddiliği ve insanmerkezcilik sonrası durumu iki temel tartışmayı oluşturmuştur. Mimarinin inşasında etkin olan insan algısı odağından yola çıkarak madde, özdeşleşme, anlam ve ontolojik inşa betimlemeleri, Gibson'un algıya ilişkin tartışmaları ile birlikte ele alınmış ve insanmerkezcilik sonrası yaklaşıma genişletilmiş bir bakışla yerleşmiştir. Maddenin algılanan halini yüzey olarak düşünmek maddilikle ilişkilenecek için bir yol açmış ve yüzeyin ardına geçiş, maddeye temas etme yollarından birisi olarak değerlendirilmiştir. Yüzeyleri üzerinde çalışılacak algısal katmanlar olarak görmek ve yürüyerek inşa olan mimariye bu gözle bakmak, yürüyüşün tüm katılımcılarının yüzey-madde ilişkisi çerçevesinde düşünülmesini sağlamıştır. Böylece yürüyerek inşa olan mimariyi tartışmak için bir arka plan oluşmuş, madde-yüzey ilişkisi patika tartışmasının detaylarında yer almıştır. Makalede algısal bir durum olarak mimarinin nesneden bağımsız bir olgu olduğuna dair bir izlek oluşturulmuş, sonrasında, nesneden bağımsız mimariyi inşa eden insandan-fazla failer belirginleşmiş ve yürüme patikasının mimari bir düzen oluşundan düzeni kuran maddiliğin tartışılmasına geçilmiştir. Patika çizgisi, yüzeyin ardına geçmeyi düşündüren yürüyerek dikme

ingesi ve yürüyüşlerin kurduğu düzenin içinde birlikte-yürüyenlerin etkinliği sayesinde insanmerkezcilik sonrası zeminde tartışmaya açılmıştır.

Bir inşa olarak yürüyüş patikası kaosu içindeki düzen olmaya devam etmektedir. Mimari hâlâ maddeyle ilişkilenebilir halini, görme ve yapma biçimini yansıtmaktadır. Öte yandan tartışma sonucunda algılayan özne, artık olan maddesiyle inşa ettiği mimarinin dolaşık bileşenlerinden olmaktadır. Bu inşanın içeriğinde, yürüyerek çizilen çizgilerin derinliğinde ve detaylarındaki birlikte-yürüyüşler, birlikte-yürüyenlerin katkıları ile sayısız anlamı bir araya getirmektedir. Özdeşleşmenin tek yönlülüğü ve ürettiği tekil-büyük anlamlar birlikte-yürümeye ile çözümlenmekte, küçük birçok anlam, çok yönlü ancak tek sesli olarak oluşmaktadır. Böylece mimari pek çok küçük anlam içerisinde belirginleştirilmiş bir anlam silsilesi olarak görülebilmektedir.

Tanıdık pratiklerin maddi ayrıklığı barındırması nedeniyle ve bağ kriziyle ilişkilenen kendiliğinden bağlarının bakımı çerçevesinde tanıdık olanın irdelenmesi, makalenin genel tartışma konusunu oluşturmuştur. Çok tanıdık ve gündelik bir hareket olan yürüyüşün mimari inşa eden bir pratik oluşuna dair kuramsal tartışmalar arasından geçerek bir izlek oluşturulurken, aynı zamanda birlikte-yürümeye figürasyonun yarattığı maddi bağlılık izleğe içkin olarak eşlik etmiştir. İzleği oluşturmaktaki sağaltıcı niyet, yürümeye yakından bakmanın görünür kıldığı gömülü maddiliğin metne aktarılmasını sağlamıştır.

Dünyadaki bağ krizi içerisinde henüz emekleyen, yönünü ve uygulama olanaklarını bulmaya çalışan mimarinin insanmerkezcilik sonrası zemininde, bu makalenin çerçevelediği, yürüyerek kurulan yakınlığın detaylarında gezinmek, yeni görme biçimlerinin inşası için sayısız yoldan birisi olmaktadır. Yüzeyin içine dalarak ve yüzeyin ardındaki maddilikle birlikte-yürüyerek insanmerkezcilik sonrası mimariyi dünyanın maddesiyle ilişkileri içerisinde görebilmek ve mimari etkinliği bu çerçevede sürdürmek için tekrar yüzeye çıkıp, algısal katmana geri dönerek bu bakışın yüzeye yansıma olanaklarının irdelenmesi önemli görülmektedir. Makale yüzeyin ardına geçerek kuramsal bir bakım yapmayı amaçlamıştır, yüzeye tekrar çıkmamaktadır. Sonuç olarak, maddiliğin deneyimlenmesi ve betimlenmesinden sonra, maddiliğe ilişkin deneyimin eşliğinde; yüzeyin algılanması, özdeşleşme, anlamlandırma, temas etme ve inşa etme sürecinde (maddenin ilk yüzey olarak algılandığı yere dönerek), yüzeye temasta nelerin değişebileceği sorusu oluşmaktadır. Kuramsal bakımı takip eden tekrar yüzeye çıkışta, yüzeye yönelen görme biçimindeki farkın mimari inşa ve yüzey üretimine yansiyarak dostane, duyarlı ve bağlı pratiklerin gelişmesinde yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Mimari tasarım isteğini oluşturan beden ile titreşen düzen yaratımında titreşimin çok yönlü görülebilmesi önemsenmektedir. Görme biçiminin sağaltımının bağ kurma niteliklerinde yaratabileceği değişim geleceğe yönelik olarak önemli görülmektedir.

KAYNAKLAR

- ALLEN, S. (1999) *Points+ Lines: Diagrams and Projects for the City*, Princeton Architectural Press, New York.
- BARAD, K. (2007) *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, Duke University Press, Durham.
- BENNETT, J. (2010) *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Duke University Press, Durham.

- BLOOMBERG (2017) *Kimsooja explores the notion of being human | brilliant ideas ep. 45*. [<https://www.youtube.com/watch?v=P3Dq9dNmE-I>] Erişim Tarihi (30.05.2023).
- BRAIDOTTI, R. (2011) *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, *Göçebe Özneler: Çağdaş Feminist Kuramda Bedenleşme ve Cinsiyet Farklılığı*, çev. Ö. Karakaş (2017) Kolektif Kitap, İstanbul.
- BRAIDOTTI, R. (2017) 2017 Tanner Lectures on Human Values, Posthuman, All too Human: Memoirs of a Posthumanist, *Tanner Dersleri, İnsan Sonrası, Pek İnsanca: Bir Posthümanistin Anıları ve Emelleri*, çev. B. O. Doğan (2019) *Cogito* (95-96) 53-97.
- BRAIDOTTI, R. (2019) *Posthuman Knowledge*, *İnsan Sonrası Bilgi*, çev. S. Sam, E. Çaç (2019) Kolektif Kitap, İstanbul.
- BRETON, D. L. (2000) *Eloge de la marche, Yürümeye Övgü*, çev. İ. Yerguz (2014) Sel Yayıncılık, İstanbul.
- CALDERARO, B. (2018) *Walking as Ontological Shifter*. [<https://walkingart.interartive.org/2018/12/ontological-shifter-Calderaro>] Erişim Tarihi (09.03.2022).
- CARERI, F. (2007) *Walkscapes: Walking as an Aesthetic Practice*, Gustavo Gili, Barcelona.
- CASEY, S., DAVIES, G. (2015) *Lines of Engagement: Drawing Walking Tracking*, *Journal of Visual Art Practice* 14(1) 72-83.
- CHATWIN, B. (1988) *The Songlines*, Penguin Books, New York.
- DAVIS, W. (2009) *The Wayfinders: Why Ancient Wisdom Matters in the Modern World*, *Yol Bilenler: Kadim Bilgeliliğin Modern Dünyadaki Önemi*, çev. A. Terzi (2015) Kolektif Kitap, İstanbul.
- DORMOR, C. (2018) *The Event of a Stitch: The Seamstress, the Traveler, and the Storyteller*, *TEXTILE* 16(3) 301-10.
- FISHER, B., TRONTO, J. C. (1991) *Toward a Feminist Theory of Care, Circles of Care: Work and Identity in Women's Lives*, der. E. K. Abel, M. K. Nelson, State University of New York Press, New York; 35-62.
- FRAMPTON, K. (1995) *Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*, The MIT Press, Massachusetts.
- FRASCARI, M. (1984) *The Tell-the-Tale Detail, Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*, der. K. Nesbitt, Princeton Architectural Press, New York; 500-14.
- GAN, E., TSING, A., SWANSON, H., BUBANDT, N. (2017) *Introduction: Haunted Landscapes of the Anthropocene, Arts of Living on a Damaged Planet*, der. A. Tsing, H. Swanson, E. Gan, N. Bubandt, University of Minnesota Press, Minneapolis; 1-14.
- GIBSON, J.J. (1986) *The Ecological Approach to Visual Perception*, Classic Edition (2015) Psychology Press, New York and London.
- GROS, F. (2009) *Marcher, une philosophie, Yürümenin Felsefesi*, çev. A. Ulutaşlı (2017) Kolektif Kitap, İstanbul.
- HALE, J.A. (2000) *Building Ideas: An Introduction to Architectural Theory*, John Wiley& Sons, Chichester.

- HARAWAY, D.J. (1988) Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective, *Feminist Studies* 14(3) 575-599.
- HARAWAY, D.J. (1991) *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, Routledge, New York.
- HOLL, S. (1998) *Intertwining: Selected Projects 1989-1995*, Princeton Architectural Press, New York.
- INGOLD, T. (2007) *Lines: A Brief History*, Routledge, New York.
- INGOLD, T. (2010) Ways of Mind-Walking: Reading, Writing, Painting, *Visual Studies* 25:1 15-23.
- KRAUSS, R. (1979) Sculpture in the Expanded Field, *October* (8) 30-44.
- LOZNITSA, S. (Yönetmen) (2003) Peyzazh [Peyzaj] [Film]. Ma.Ja.De. Filmproduktion; Mitteldeutscher Rundfunk (MDR); ARTE.
- MORAN, B. (2003) *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MORTON, T. (2012) *The Ecological Thought*, Harvard University Press, Cambridge.
- NEIMANIS, A. (2017) *Bodies of Water: Posthuman Feminist Phenomenology*, Bloomsbury Academic, London and New York.
- NORBERG-SCHULZ, C. (1984) *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, New York.
- PEREZ-GOMEZ, A. (1998) Introduction to Architecture and the Crisis of Modern Science, *Architecture Theory Since 1968*, der. K. M. Hays, The MIT Press, New York; 462-475.
- PETRESCU, D. (2015) Architecture of Walking, *Architecture and Movement: The Dynamic Experience of Buildings and Landscapes*, der. P. B. Jones, M. Meagher, Routledge, London and New York; 112-20.
- PICON, A. (2018) La matérialité de l'architecture, *Mimarlığın Maddiliği*, çev. A. Tümertekin (2019) Janus Yayıncılık, İstanbul.
- PUIG DE LA BELLACASA, M. (2017) *Matters of Care: Speculative Ethics in More Than Human Worlds*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- SOLNIT, R. (2000) Wanderlust: History of Walking, *Yol Aşkı: Yürümenin Tarihi*, çev. E. Kıvılcım (2016) Encore Yayınları, İstanbul.
- SOLNIT, R. (2005) A Field Guide to Getting Lost, *Kaybolma Kılavuzu*, çev. G. Gündüç (2015) Encore Yayınları, İstanbul.
- SPRINGGAY, S., TRUMAN, S.E. (2018) *Walking Methodologies in a More-than-Human World: WalkingLab*, Routledge, New York.
- STEPHEN, N. (1902) *Studies of a Biographer: Volume 3*, Cambridge University Press, Cambridge.
- UNWIN, S. (2014) *Analysing Architecture*, Routledge, New York.
- UYSAL, H. I., PULAT GÖKMEN, G. (2020) Tracing Paper as a Site for "Taking the Mind for a Walk", *ITU A|Z* 17(3) 127-139.
- UYSAL, H. I. (2021) *Mimarinin Kıvamu: Dikiş Figürasyonu ve Şehirde Yürüyüş İnşaları Üzerinden Bir Araştırma*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimarî Tasarım Programı, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

ZEVI, B. (1948) Saper Vedere L'architettura, *Mimarlığı Görebilmek*, çev. A. Tümertekin (2015) Daimon, İstanbul.

Received: 26.07.2022; Final Text: 27.09.2024

Keywords: New materialism; architectural perception; matter-meaning; walking; care.

A POST-ANTHROPOCENTRIC ARCHITECTURAL CONSTRUCTION: WALKING-WITH (3)

The ecological crisis in the world is happening right next to us, and it is not related to a distant concept of nature. Thinking of ecology as the interconnectedness of everything makes the imagery of relationships established from our current position forming a network more distinct: It can be observed that what is in crisis are our connections. New materialism, with the idea that we are part of a network of “one” and “living” matter, creates an ethical-ontological ground where the connections between the visible and us are discussed as belonging to a broad, friendly, and spontaneous plane; it opens up a conceptual and practical space to heal the ruptures and connections in crisis. Along with the expanding field of responsibility created by this ground, what is needed is the construction of ways of seeing, the care, construction, and healing of the connections through reexamining what is seen. One of the problematized ways of seeing is the anthropocentric cultural-nature dichotomy, which conceptually and practically creates the privileged position of culture, that is, human productions, and the secondariness of nature. The perceiving-human, a subject of the cultural-nature dichotomy, identifies with nature, produces meanings, constructs orders through their own experiences, and experiences these orders as architecture.

This article aims to discuss the theorists of matter-meaning approaches that establish the culture-nature dichotomy in architectural theory through cross-reading them and a close examination of the materiality embedded in the experience of the perceiving subject. The specific aim of the article is to examine the material and entangled structure of walking constructions. Walking is considered a practice that constructs architecture in architectural theory; however, it needs to be covered in this literature as a practice that creates close contacts, deep relationships, and more-than-human bonds. This article establishes a path that questions the relations of subjectivity by moving from walking as an architectural construction towards a post-anthropocentric walking-with approach. Within this path, the lived experience of the walking subject hosts the materialities, and the close view of the lived experience unfolds as a space for seeing the material connections and relationality. While discussing the walking path as an architectural construction in this article, the position of walking within the post-anthropocentric approach is also examined with an emphasis on walking-with. As a result of this examination, the change in what is visible and in architectural construction is discussed.

This article brings a critical perspective to the understanding and practice that creates ecological ruptures in the vibrant and entangled material world. Consequently, architecture is discussed as a set of meanings in the material interactions of the world. Within these interactions, walking is considered as a figuration of togetherness that enables the manifestation of relationality.

3. The concept of walking-with is introduced and discussed by Springgay and Truman (2018) in their book *Walking Methodologies in a More-Than-Human World*. The expression “walking-with” in the title refers to this discussion.

İNSANMERKEZCİLİK SONRASI MİMARİ BİR İNŞA: BİRLİKTE-YÜRÜME

Dünyadaki ekolojik kriz yanı başımızda gerçekleşmektedir ve uzaktaki bir doğa kavramıyla ilgili değildir. Ekolojinin her şeyin birbirine bağlı oluşu olduğu düşünüldüğünde, mevcut konumda kurulan ilişkilerin bir ağ oluşturduğu imgelemi belirginleşmektedir: Krizde olan şeyin bağlar olduğu görülebilmektedir. Yeni maddecilik “bir” ve “canlı” maddenin ağında yer aldığımız düşüncesiyle görünür olanla aramızdaki bağların geniş, dostane ve kendiliğinden bir düzleme ait olarak tartışıldığı etik-ontolojik bir zemin oluşturmakta; krizdeki bağları, kopuklukları onarmak için düşünsel ve pratik bir alan açmaktadır. Bu zeminin yarattığı genişleyen sorumluluk alanıyla birlikte, ihtiyaç duyulan şey, görüleni yeniden tartışarak bağların bakım, yapım ve sağaltımı için yeni görme biçimlerinin inşası olmaktadır. Sorunsallaştırılan görme biçimlerinden biri, kavramsal ve pratik olarak kültürün, yani insani üretimlerin ayrıcalıklı konumunu ve doğanın ikincilliğini yaratan insanmerkezci kültür-doğa ikiliğidir. Kültür-doğa ikiliğinin bir öznesi olan algılayan-insan doğayla özdeşleşmekte, anlamlar üretmekte, deneyimleri üzerinden düzenler inşa etmekte ve bu düzenleri mimari olarak deneyimlemektedir.

Makalenin genel amacı mimarlık kuramındaki kültür-doğa ikiliğini kuran madde-anlam yaklaşımlarının kuramcılarını çapraz okumalarla tartışmak ve algılayan-öznenin deneyiminde gömülü maddiliğe yakından bakmaktır. Makalenin özelleşen amacı ise yürüme inşalarının maddi ve dolaşık yapısının irdelenmesidir. Yürüme, mimarlık kuramında mimariyi inşa eden pratiklerden birisi olarak ele alınmış, ancak insanmerkezcilik sonrası bir olgu, yakın temas ve derin ilişki kuran bir yapı olarak tartışılmamıştır. Bu makalede mimari bir inşa olarak yürüyüşten, insanmerkezcilik sonrası birlikte-yürümeye doğru ilerleyerek öznellik ilişkilerini sorgulayan bir izlek oluşturulmaktadır. Bu izlekte, yürüyen özne deneyimi içerisinde maddilikler barındırmakta; yakından bakılan bu deneyim, maddi bağları ve ilişkiselliği görebilmek için bir alan oluşturmaktadır. Makalede yürüme patikası mimari bir inşa olarak ele alınırken, birlikte-yürüme vurgusu ile yürümenin insanmerkezcilik sonrası yaklaşım içindeki konumu irdelenmektedir. Bu irdelenmeye bağlı olarak görünür olanda ve mimari inşadaki değişim tartışılmaktadır.

Makalede canlı ve bağlı maddi dünyada ekolojik kopukluk yaratan kavrayış ve pratiğe mimarlık kuramı üzerinden eleştirel bir bakış getirilmeye çalışılmaktadır. Mimari, dünyadaki tüm etkileşimler içerisinde bir anlam seti olarak tartışılmakta ve bu etkileşimler içinde yürüyüş ilişkiselliğinin belirginleşmesini sağlayan bir birliktelik figürasyonu olarak değerlendirilmektedir.

HATİCE İŞİL UYSAL; B.Arch, M.Sc, PhD.

Received her B.Arch (2009), M.Sc (2012) and PhD (2022) degrees in architecture from Istanbul Technical University. Her major research interests include architectural design, theory, tectonics, bodily practices and new materiality. isilhuysal@gmail.com

GÜLÇİN PULAT GÖKMEN; B.Arch, M.Sc, PhD.

She graduated with a B. Arch (1981), M.Sc (1984), and PhD (1991) from ITU Institute of Science, Department of Architecture. Her primary research interests are design, theory, and methods of architecture housing, quality, memory, and borders. ggokmen@itu.edu.tr

İSTANBUL'DA KENTSEL DÖNÜŞÜM ALANLARINDAKİ PLANLARIN SOSYAL ALTYAPI ALANLARI YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

Adem SAKARYA*, Yasin BEKTAŞ**

Alındı: 18.11.2023; Son Metin: 04.10.2024

Anahtar Sözcükler: Kentsel dönüşüm;
sosyal altyapı alanları; yoğunluk; kentsel
yoğunlaştırma; İstanbul.

GİRİŞ

Fizik mekân, nüfusun mekânsal dağılımı, kent içi ulaşılabilirlik ve erişilebilirlik gibi kentin temel parametrelerinde değişim meydana geliyorsa buna genel olarak dönüşüm denilmektedir (Tekeli, 2013). Kent ekonomisinin gelişmesi, nüfusun artması, eskime/yıpranma, merkezi konumu nedeniyle rant potansiyeli yükselmiş alanlar, tarihi konut ve gecekondu alanları, sosyal ve ekonomik açıdan çöküntü alanlar ile deprem, sel, yangın, heyelan, tsunami gibi çeşitli afet riskleri kentsel mekânda farklı dönüşüm biçimlerini tetikleyen değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değişkenlerin belirli bir etkileşim içerisinde olduğu da görülmektedir (Tekeli, 2013). Kentsel dönüşüm olgusu sosyo-ekonomik, mekânsal ve uygulama boyutlarında farklı bağlamsal içerikler barındırmaktadır (Ataöv ve Osmay, 2007). Bu bağlamsal içerikler çerçevesinde farklı boyutların etkileşimi sonucunda kentsel mekânda farklı dönüşüm uygulamaları karşımıza çıkmaktadır. Kentsel dönüşüm olgusu ilk olarak gelişmiş Batı ülkelerinde sosyo-mekânsal açıdan sorunların yoğunlaştığı bölgelerin yeniden canlandırılması amacıyla başlatılmıştır (Ataöv ve Osmay, 2007).

Tarihsel olarak kentler çeşitli radikal dönüşüm evrelerinden geçmiştir. Bu radikal dönemler, ekonomik, siyasi, üretim ve emek örgütlenmelerindeki değişimlerin hızlandığı zamanlara denk gelmiştir. Bu değişimlere eşlik eden kentlerde kısa zamanda hızlı nüfus artışları yaşanmıştır. Kentsel problemlerin yoğunlaştığı bu radikal dönemlerde, dönüşüm politikaları, yeni sınıfsal ayrışma kalıplarını üreterek, kentsel mekânın biçimlenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur (Türkün, 2015).

Ondokuzuncu Yüzyıl sonrasında dünyanın farklı kentlerinde üç önemli radikal dönüşüm evresi ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm evrelerinin ilki 1800'lü yıllardan başlayıp 1950'li yıllara kadar olan bir dönemi kapsamaktadır. Sanayi kapitalizminin bir ideolojisi olarak ortaya çıkan modernite, ulus-devlet oluşumu ve kentleşme süreçlerinin birbirini destekleyen unsurlar olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu

* Corresponding Author; Department of Urban and Regional Planning, Faculty of Architecture, Yıldız Technical University, İstanbul, TÜRKİYE

** Department of Urban and Regional Planning, Faculty of Architecture, İstanbul Technical University, İstanbul, TÜRKİYE

dönüşüm evresinin ilk olarak Batılı ülkelerin önemli sanayileşmiş kentlerinin dönüşümünde etkili olduğu görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1960'ların sonlarına kadarki dönem ikinci radikal dönüşüm evresidir. Bu süreçte Batılı ülkelerin gündemi İkinci Dünya Savaşı sonrasında yıkılan kentlerin yeniden inşasıdır. Bu dönemde aynı zamanda Batılı ülkelerde sosyal refah devleti politikalarının da etkisiyle düşük gelirli gruplara yönelik çok sayıda sosyal konut üretilebilmiştir (Türkün ve Kurtuluş, 2005).

Türkiye'nin de dahil olduğu geç sanayileşen ülkelerin bazı kentlerinde bu ikinci radikal dönüşüm evresi yaşanmıştır. Ancak Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nda yer alan ve yıkıma uğrayan Avrupa kentlerindeki dönüşüme benzer bir yapılanmadan ziyade, I. Dünya Savaşı sonrasında Cumhuriyetin kurulmasıyla başlatılan kentleşme ve modernleşme süreçleriyle ilişkili bir süreçten bahsetmek mümkündür. Bu süreçte ilk olarak Başkent ilan edilen Ankara'nın yeniden imarı kentte yeniden yapılaşma faaliyetlerini önemli derece artırmıştır (Tekeli, 1998; Tankut, 1993; Altaban, 1998; Şenyapılı, 1998; Sat, 2007).

İthal ikameci sanayileşme politikalarının uygulandığı bu dönemde, kentlerde yeni istihdam alanlarının açılması, tarımda makinalaşma, ulaşım-iletişim olanaklarının gelişmesi ve kırsal alanda daralan çalışma olanaklarıyla birlikte başlayan hızlı çözülme, kentlere doğru kısa zamanda gerçekleşen büyük ölçekli göç hareketlerine neden olmuştur (Türkün ve Kurtuluş, 2005; Keyder, 2020). Bu göç hareketleri karşısında yetersiz kalan konut arzı ve sosyal altyapı alanları, özellikle büyük kentlerde gecekonduların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Sey, 1998; Tekeli, 1998). Bu dönemde hızlı kentleşme sonucunda büyük kentlerde formel sınırlar içerisinde kent merkezinde yapılaşmalar devam ederken, aynı zamanda enformel yollarla kentin çeperinde gecekondular türü yapılaşmaların kentlerin dönüşümünde etkili olmuştur.

1973 petrol krizinden itibaren kapitalizmin içine girdiği sermaye birikim krizi, üretim teknolojilerinde ve sanayi alanlarındaki dönüşümler (Hirst ve Zeitlin, 1991, Arbacı, 2007; Fainstein, 2008) ile 1980'lerden sonra ortaya çıkan ve kentsel gelişimi, yatırımı, ekonomik büyümeyi piyasa dinamikleriyle gayrimenkul sektörü üzerinden ön plana çıkartan neoliberal kentleşme politikalarının da etkisiyle, dünyada farklı ölçeklerde sosyo-mekânsal dönüşümler yaşanmıştır. Küreselleşme olarak da tariflenen üçüncü dönüşüm evresinde, büyük kentler küresel sermayeyi ve işgücünü kendilerine çekecek kentsel dönüşüm politikalarıyla, ekonomik gelişme görevini üstlenmişlerdir. Büyük ölçekli kentsel dönüşüm projeleriyle lüks konut siteleri, alışveriş merkezleri, stadyumlar gibi kullanımlar yatırım aktiviteleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Weber, 2002; Swyngedouw vd., 2002). Bu dönemlemeye ek olarak, 2000'ler sonrasında sağlıklı ve güvenli yerleşim alanlarını oluşturmaya yönelik uygulanan kentsel dönüşüm girişimleri meşru bir müdahale aracı haline gelmiştir. Literatürde bu süreç üçüncü dönemin ikinci alt evresi olarak ifade edilmektedir (Yalçınan vd., 2014).

Son yıllarda kentsel dönüşüm olgusu hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere "yeni kentleşme politika"nın önemli bir unsuru olarak gündeme gelmiştir (Kim vd., 2020; Tallon, 2020; Korkmaz ve Balaban, 2020). 2000'ler sonrasındaki dönemde kentsel dönüşüm olgusunun özellikle sosyal altyapı dengesi açısından kentlerde farklı sosyo-mekânsal ayrışmaları ve eşitsizlikleri ortaya çıkardığına ilişkin literatürde oldukça geniş bir tartışma alanı bulunmaktadır (Swyngedouw vd., 2002; Musterd,

2002; Kristensen, 2002; Malpass, 2002; Deakin, 2009; Özdemir, 2010; Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; Ay ve Penpecioglu, 2022; Ağin ve Zengin Çelik, 2022).

Literatürde kent planlama alanındaki kentsel dönüşüm çalışmaları farklı konular üzerine geniş çerçevede tartışılmıştır (Zheng vd., 2014). Özellikle kentsel dönüşüm alanlarında sosyal altyapı dengesinin sağlanması üzerinde çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Brown ve Barber (2012) kentsel dönüşüm alanlarında sosyal altyapı ve sürdürülebilirlik ilişkisine odaklanmıştır. Çalışmasında sosyal altyapı alanlarının sosyal fayda (*social benefit*) sağlaması, sürdürülebilir ve kentsel yaşam kalitesinin artırılması açısından bu alanların yeterlilik ve erişilebilirliklerinin önemi üzerinde durmuştur (Brown ve Barber, 2012). Mell (2009) ise yeşil altyapının artan nüfusun entegrasyonunu, ekolojik sürdürülebilirliği ve ekonomik yenilemeyi teşvik etme rolünü vurgulamaktadır. Ayrıca yeşil altyapı entegrasyonunun iklim kontrolü ve ekonomik yenilenmeye yönelik daha geniş etkilerinin, uzun vadede devam eden bir kentsel rönesans için temel girdi sağlayacağını öne sürmektedir. Burrage (2011) ise İngiltere içeriğinde yeşil alanların kamusal bir mekân olarak sürdürülebilir gelişmenin yanında, sosyal uyumun ve toplulukların birbirine entegrasyonunun bir aracı olduğuna dikkat çekmiştir.

Kentsel dönüşüm olgusu, Türkiye'de özellikle 2000'ler sonrasında yeni bir kentleşme politikası ve pratiğinde temel bir alan haline gelmiştir. Kentsel dönüşüm hem uluslararası hem de ulusal ölçekte birçok perspektiften tartışılmaktadır. Türkiye ölçeğinde yapılan çalışmalar ise daha çok kentsel dönüşüm süreçlerine odaklanan, kentsel dönüşümün sosyal, hukuksal boyutunu ele alan çalışmalardır. Diğer yandan kentsel dönüşüm temelde daha yaşanabilir ve kentsel yaşam kalitesi yüksek çevrelerin oluşturulması açısından bir araçtır. Bu, kentsel dönüşüm alanındaki planlarda sosyal altyapı alanlarının artırılması amacıyla kendisini göstermektedir. Türkiye'de kentsel dönüşüm alanlarını bu çerçevede inceleyen çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir (Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; Terzi, 2017; Sönmez, 2019; Adı ve Bingöl, 2018; Bektaş, 2021; Bektaş, 2022). Bu anlamda yapılan kısmi çalışmalar tek ya da birkaç kentsel dönüşüm alanına odaklanmakta, bir kent bütününde bu incelemeyi yapmamaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada ülkede en fazla nüfusa sahip İstanbul'daki kentsel dönüşüm alanlarının temelde sosyal altyapı alanları açısından incelenmesi amaçlanmaktadır.

6306 sayılı Afet Riskli Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun'da kentsel dönüşümle ilgili üç temel kavram üzerinden dönüşüm süreci ele alınmaktadır; riskli alan, rezerv yapı alanı ve riskli yapı. Riskli yapı, yapı ölçeğinde bir kavramken, rezerv yapı alanı (1) ise bu kanun uyarınca gerçekleştirilecek uygulamalarda kullanılmak üzere belirlenen alanları içermektedir. Riskli alan ise zemin yapısı ve/veya üzerinde yapılaşma nedeniyle, mal ve can kaybına yol açma riski taşıyan mevcut yapılaşmış alanları kapsamaktadır. Kanundaki tanım genel olarak bir afet riskinden bahsetmektedir. 6306 sayılı Kanunun Uygulama Yönetmeliği'ne göre riskli alanların tespitinde zemin açısından riskli olma durumuna yönelik yerbilimsel etüt raporu, yapı açısından ise riskli yapıların tespitine dair analiz ve rapor gereklidir. Ancak, bununda yanında sel, yangın, heyelan, tsunami, iklim değişikliği gibi çoklu afet risklerine dair analizler bu kapsamın dışındadır. Bu açıdan riskli alanların belirlenmesinde detaylı bir analiz yapılmamaktadır (Bektaş, 2021). Kanunda da ifade edildiği şekliyle "Üzerindeki toplam yapı sayısının en az %65'i imar mevzuatına aykırı

1. 7.11.2023 tarihli ve 7471 sayılı Kanunun altıncı maddesiyle rezerv yapı alanı tanımından "yeni yerleşim alanı olarak" ibaresi madde metninden çıkarılmıştır.

olan veya yapı ruhsatı alınmaksızın inşa edilmiş olmakla birlikte sonradan yapı ve iskân ruhsatı alan yapılardan oluşan alanlar..." dahi riskli alan kapsamına alınabilmektedir. Bu çerçevede söz konusu alanların riskli alan olarak belirtilmesinin tartışmalı olduğu görülmektedir. Çalışma, Kanun gereği "riskli alan" olarak ilan edilen alanlara odaklanarak sosyal altyapı alanlarının değişimini incelemektedir. İnceleme riskli alan kararı sonrası üretilen nazım imar planı ve uygulama imar planında getirilen kararların, mevcut durumla karşılaştırmasını içermektedir.

Bu açıdan çalışmanın temel sorusu, mevcut durumda kişi başına düşen sosyal altyapı alanı miktarı kentsel dönüşümle nasıl değişti şeklinde tasarlanmıştır. Bu soruya yönelik cevap İstanbul'da riskli olarak ilan edilen alanlarda kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının artıp artmadığı hususunu ortaya koyacaktır. Bu temel soruyla ilişkili olarak iki alt soru da belirlenmiştir. Bunlardan ilki mevcut durumda nüfus ve yoğunluk kentsel dönüşümle nasıl değişti? şeklindedir. Bu sorunun temel amacı hem İstanbul'da riskli alanların tamamında hem de riskli alanların her birinde nüfusun ve yoğunluğun artıp artmadığının tespit edilmesidir. İkinci alt soruysa mevcut durumdaki arazi kullanımı kentsel dönüşümle nasıl değişti şeklinde olup bu soruyla arazi kullanımında hangi fonksiyondan hangi fonksiyona dönüşümün ön görüldüğü ortaya konmaya çalışılmaktadır.

İstanbul'da 2023 yılı Temmuz ayı itibariyle 68 adet riskli alan bulunmaktadır. Yine aynı tarih itibariyle bu alanlardan 51'inde riskli alan kararı sonrası, kentsel dönüşüm amaçlı 1/25000 - 1/5000 ölçekli nazım imar planı ve 1/1000 ölçekli uygulama imar planı kapsamında yeni plan çalışması yapılmıştır. Çalışmada bu 51 adet riskli alan kapsamında yapılan planlar ile mevcut durum karşılaştırılmıştır. Sonuçlar hem İstanbul'daki riskli alanlar bütününde hem de her riskli alan ölçeğinde aktarılmıştır. Sosyal altyapı alanı açısından karşılaştırma, Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nde sosyal altyapı alanı olarak tanımlanan eğitim tesisleri alanı, açık ve yeşil alan, sağlık tesisleri alanı, sosyal ve kültürel tesis alanlar ile ibadet yeri kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Çalışma giriş bölümü akabinde özellikle 1980'li yıllardan sonra şekillenen kentsel dönüşüm olgusunun kavramsal çerçevesinde neoliberal ekonomi politiği açıklanmış, sonrasında bu pratik içerisinde afet risklerini azaltma ve kentsel standartları artırma söylemi tartışılmıştır. Üçüncü bölümde çalışmanın yöntemi açıklanmıştır. Dördüncü bölümde bulgular, bütününde ve her riskli alan ölçeğinde tablo ve mekânsal gösterimlerle verilmiştir. Son bölümde genel sonuçlar literatür bulgularıyla ilişkilendirilerek aktarılmış ve önerilere belirtilmiştir.

Neoliberal Kentleşme, Kentsel Dönüşüm ve Yoğunlaştırma Stratejisi

1980'li yıllardan sonra dünyanın pek çok ülkesinde uygulanan neoliberal ekonomi politikaları uluslararası, ulusal ve bölgesel ölçeklerde sosyal, ekonomik, politik ve mekânsal dönüşümleri harekete geçirmiştir (Arbaci, 2007; Fainstein, 2008; Hirst ve Zeitlin, 1991; Kayasü ve Yetişkul, 2014). Neoliberal ekonomi politikalarının ekonomik sembolleri olarak büyük kentlerdeki toprak arzı en önemli sermaye birikim araçlarından (Amin ve Thrift, 2007; Scott, 2006). Yeni ekonomik düzende ulus-devlet sınırları önemini kaybederken uluslararası sermaye ve yerel yönetimler önem kazanmıştır. Yerel yönetimler sermayenin yatırım yapmasını kolaylaştıracak altyapı, vergi avantajı ve işgücü ilişkileri gibi olanaklarıyla önemli bir aktör durumuna gelmiştir (Harvey, 1989; Roberts, 2005; Andersson vd., 2010; Turok, 2004; Loftman ve Nevin, 1995).

1980'li yıllardan sonra Batıdaki sanayi kentlerinin birçoğu sanayisizleşerek, üretim mekanlarını özellikle gelişmekte olan ülkelerin düşük emek maliyetine sahip kentlerine doğru taşımıştır. Bu durum küresel ölçekte finans sektörü ile hizmetler sektörünün büyümesiyle Batıdaki sanayi kentlerinin birçoğunda hizmet ve tüketim mekanına doğru evrilmesine neden olmuştur (Öktem, 2006; Duman ve Coşkun, 2015). Bu bağlamda kentsel dönüşüm politikaları, kent mekanının büyük ölçüde değişim değeri üzerinden yeniden yapılanmasının belirleyicisi olmuştur. Bu değişim aynı zamanda kentsel mekânda uluslararası sermayeyi çekecek ve en çok rant getiren işlemlere doğru bir dönüşüm getirmiştir. Özellikle kentlerin girişimcilik ve rekabetçilik özellikleri devreye sokularak yeni üretim ve hizmet sektörleri teşvik edilmiştir (Harvey, 1989; Weber, 2002; Scott, 2006). Bu yapıda kentlere sermaye önceliklerine göre şekillenen dönüşüm projeleriyle yerelde ekonomik gelişimi oluşturmak üzere önemli bir rol atfedilmektedir (Harvey, 1989; Swyngedouw vd., 2002; Weber, 2002; Bartu Candan ve Kolluoğlu, 2008).

Küreselleşme ve sanayisizleşme sürecinin yaşandığı bütün önemli kentlerde, finans, sigorta, gayrimenkul ve film yapımı, televizyon, grafik tasarım, moda ve müzik gibi kültür endüstrileri olarak ifade edilen bir yapıya doğru evrilme söz konusudur. Kentsel Rönesans olarak da tarif edilen bu sürecin yatırımları, küresel ölçekte sermayeyi ve nitelikli işgücünü çekerek, kentlerde pek çok sektörü canlandıracağı beklenmektedir. Artan iş olanaklarıyla, refah artışının toplumun kesimlerine yayılmacı etki (*trickle down effect*) göstereceği düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle kentsel dönüşüm projelerine kentsel gerilemeyi azaltma görevi atfedilmektedir. Bu dönüşüm sürecinde kentsel mekân, ofis kuleleri, rekreasyon alanları, lüks kapalı konut siteleri gibi bir dizi mekânsal gelişim odaklarıyla şekillenmektedir (Fainstein, 2008; Montgomery, 2003; Peck, 2005; Amin ve Thrift, 2007; Pratt, 2008; Scott, 2006; Tallon, 2010).

Küresel ağların düğüm noktalarında bulunan büyük kentlerin rekabet edebilirliğini güçlendirecek yeni kentleşme stratejisi, mega-öncü dönüşüm projeleridir. 1980'li yıllardan sonra merkezi yönetimden gelen kaynakların azalması nedeniyle yerel yönetimler kamu-özel ortaklıklarıyla küresel sermayeyi çekecek nitelikteki kentsel dönüşüm projelerini desteklemiştir. Mega-öncü dönüşüm projeleriyle, kentlerin yeni imajları piyasaya sürülerek farklı kentlerle yarışır ve pazarlanır hale getirilmektedir (Fainstein, 2008; Swyngedouw vd., 2002; Turok, 2004; Loftman ve Nevin, 1995; Andranovich vd., 2001; Erman, 2016; Öktem, 2005; Özdemir, 2010; Aysev, 2022). Günümüzde bu sürecin birçok şehirde benzer sonuçlarıyla gündeme geldiği bilinmektedir. Büyük kentsel dönüşüm projeleri öncelikle piyasanın karlılığına ve kentler arasındaki rekabeti destekleyecek proje temelli özel yatırımlara yönelmektedir (Swyngedouw vd., 2002; Fainstein, 2005; Fainstein, 2008; Loftman ve Nevin, 1995; Aysev, 2022).

Küresel sermayenin kentlerde farklı sektörleri canlandırarak toplumdaki çoğu kesimler için iş imkanlarını artıracığı beklenmektedir. Ancak artan iş imkanları kentlerde her zaman eşit bir dağılım gösterememektedir. Küresel ekonomi, ekonomik değişimler ve kentsel dönüşüm karşılıklı bir etkileşim içerisinde. Ekonomik değişimler kentlerin dönüşümünü etkilerken, kentsel dönüşüm de ekonomik gelişmeyi desteklemiştir. Küresel ekonomiye entegre olma teknolojik ilerleme, politik iş birliği, sosyo-demografik ve kültürel yayılım ve çevresel boyutlarıyla kentleri dönüştürmüştür. Kentsel dönüşüm ise küresel ağlara entegre olmayı

kolaylaştırmıştır. Birçok farklı araştırmada, küresel ekonomiye entegre olan kentlerin kentsel dönüşüm projeleriyle, bir yandan profesyonel, üst yönetici, teknisyen, tasarımcı gibi toplumun çoğunlukla orta ve üst kesimin yararlandığı yüksek ücretli işler üretirken, diğer yandan da çoğunlukla dar gelirli / dezavantajlı kesimlerin istihdam edildiği, düşük beceri gerektiren düşük ücretli işleri ürettiği belirtilmektedir. Kentsel dönüşüm projelerinin ürettiği kentlerdeki iş imkanlarının eşitsiz bölüşümü, neredeyse tüm dünyada ortaya çıkan toplumsal bir sonuçtur. Birçok araştırma, kentlerin büyük projeler yoluyla dönüştürülürken artık çok daha net bir biçimde yeni mekânsal eşitsizlikleri ortaya çıkardığını göstermektedir (Harvey, 1989; Roberts, 2005; Swyngedouw vd., 2002; Scott, 2006; Turok, 2004; Eraydın, 2008; Işık ve Pınarcıoğlu, 2009; Öktem Ünsal ve Türkün, 2014).

Son yıllarda özellikle Amerika ve Batı Avrupa ülkelerinde kentlerin dönüşümünde kullanılan en önemli stratejilerden birisi kentsel yoğunlaştırmadır (*urban densification*). Kentsel yoğunlaştırma kaynak tüketimini önleme çabalarının bir parçası olarak gelişen bir kavramdır (Gerber ve Debrunner, 2022). Temelde, kentsel gelişim/dönüşüm süreçleri iki tür gelişime yol açmaktadır. Bunlar mevcut yerleşim alanları içinde yeni konut birimlerinin inşası (yoğunlaşma) veya daha önce açık olan arazilerde yeni yerleşim alanlarının geliştirilmesi (genişleme)dir (Broitman ve Koomen, 2015; McFarlane, 2020; Salvati ve Ricciardo Lamonica, 2020). Kentsel yoğunlaştırma yazını incelendiğinde özellikle ekolojik hedefler, ödenebilir konut üretimi, enerji verimliliği, kentsel yayılmanın minimize edilmesi, etkin ve verimli arazi kullanımı, doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir kentsel gelişme açısından derinlikli bir şekilde tartışıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar ve özellikle şehir plancıları karbon emisyonlarının, enerji tüketiminin ve hava kirliliğinin azaltılması, enerji verimliliğinin sağlanması açısından optimum yüksek yoğunluklu ve kompakt kent formunun daha etkili bir şekilde çalışacağını savunmuştur (Skovbro, 2002; Kazimee ve Bartuska, 2004; Broitman ve Koomen, 2015; Ferrante vd., 2020; Gerber ve Debrunner, 2022; Miljanović vd., 2023).

Ancak optimum yoğunluk dağılımı, alt merkezler ve ulaşım sisteminin kurgulanmadığı/planlanmadığı bir kentsel yoğunlaştırma ve tipik bir kompakt kent formunda yüksek yoğunluklu, yüksek katlı blokların, yeşil alanların eksikliği, yerel çevreye daha yüksek baskı, sosyal altyapı alanlarının yetersizliği, trafik yoğunluğunun artması, gürültü ve hava kirliliğinin artması gibi kentsel yaşam kalitesi üzerinde potansiyel olumsuz etkilerinden dolayı da sorgulanmıştır (Skovbro, 2002; Ferrante vd., 2020; Gerber ve Debrunner, 2022; McFarlane, 2020). Ayrıca kentsel yoğunlaştırma sonrası artan kira fiyatlarını karşılayamayan sakinler açısından yerinden edilme problemini de oluşturmaktadır (Skovbro, 2002; Gerber ve Debrunner, 2022). Bu durum aynı zamanda sosyal ilişki ağlarının kaybedilmesi ve kentin daha dış mahallerine gitmek zorunda kalanlar açısından bir sosyal uyum problemi de doğurmaktadır.

Ekolojik hedefler ve uygun fiyatlı konut üretimi gibi sürdürülebilirlik hedefleriyle uygulanan yoğunluk artışı Türkiye özelinde ise kentsel dönüşümde finansman sağlama, afete dayanıklı konut üretimi ve sosyal altyapı alanlarının planlanması konusundaki tartışmalı bir sürecin içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu kavram, çalışmanın odaklandığı sosyal altyapı alanlarının değişimiyle doğrudan ilintilidir. Bu doğrultuda bir sonraki bölümde kentsel dönüşüm olgusu Türkiye özelinde afet risk azaltma ve kentsel standartları artırma söylemi çerçevesi tartışılmaktadır.

Kentsel dönüşüm olgusunun, son yirmi yılda Türkiye'de yeni bir kentleşme stratejisinin önemli bir unsuru olarak gündeme geldiği görülmektedir (Smith, 2006; Ataöv ve Osmay, 2007; Yalçıntan vd., 2014; Bektaş, 2021; Bektaş, 2022). Bu strateji afet risklerini azaltma (Şenol Balaban, 2019) ve kentsel sosyal altyapı alanı standartlarını artırma söylemiyle ilişkilendirilmektedir. Türkiye'de kentsel dönüşüm olgusu 2000'lerden sonra yeni bir içeriğe evrilmiştir. Özellikle 17 Ağustos 1999 Gölcük Depremi ve 12 Kasım 1999 Düzce Depremi sonrasında kentsel dönüşümde aciliyet söylemi gündeme gelmiş ve kentsel dönüşüm projeleriyle bu soruna çözüm getirileceği ifade edilmiştir. 23 Ekim ve 9 Kasım 2011 Van Depremi ise Türkiye'de kentsel dönüşümle ilgili politikalarında önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda 2000'li yıllardan başlayarak günümüze kadar geçen süreçte kentsel dönüşümle ilgili birçok yasal düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan yasal düzenlemelerle kentsel dönüşümün niteliği, müdahale alanları ve hızı büyük ölçüde değişime uğramıştır (Tekeli, 2011; Tekeli, 2013). Genel kentsel dönüşüm kanunlarıyla (5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 73 maddesi, 5366 sayılı Yenileme Kanunu'nu, 6306 sayılı Kanun), bazı kamu kurumlarının yetkileri artırılmış, dönüşüm sürecinde engeller ortadan kaldırılmıştır.

2005 yılında 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 73. maddesiyle kentsel dönüşüm yerel yönetimler bünyesinde geçerlilik kazanmıştır. Bu kanunun 73. maddesine göre belediyeler, kentlerde her türlü sosyal altyapı alanı oluşturmak, kentin eskiyen kısımlarını yenilemek ve deprem riskine karşı tedbir almak amacıyla kentsel dönüşüm uygulayabilmektedir (Bektaş, 2022). 5366 sayılı Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun ile afet risklerine karşı tarihi ve kültürel taşınmaz varlıkların sadece fiziksel açıdan yenileme yoluyla dayanıklı hale getirilmesi amaçlanmaktadır (Ataöv ve Osmay, 2007). 2010 yılında çıkarılan 5998 sayılı Kanun ile Belediye Kanunu'nun 73. maddesinde kapsamlı bir şekilde değişikliğe gidilmiştir. Bu kanun kapsamında belediyelere, planlı, plansız, yapılaşmış veya boş alanlarda kentsel dönüşüm yapma yetkisi verilmiştir. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'yla birlikte büyükşehir belediyeleri Belediye Kanunu'nun 73. maddesindeki yetkileri kullanabilir hale gelmiştir. Büyükşehir belediyeleri, ilçe belediyesi sınırları içerisinde, en az 5 en çok 500 hektara kadar dönüşüm alanı ilan edebilme yetkisi ile yetkilendirilmiştir. Bu şekilde dönüşüm alanı ilan edilen yerdeki imar planı, parselasyon planı, bina inşaat ruhsatı, yapı kullanma izni ve 3194 sayılı İmar Kanunu'nda belediyelere verilen yetkilere büyükşehir belediyesi sahip olmaktadır (Bektaş, 2014).

2012 yılında çıkarılan 6306 sayılı Afet Riskli Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun'la birlikte kentsel dönüşüm daha güçlü bir hareket alanına ulaşmıştır. Bu bağlamda kentsel dönüşümün en önemli gerekçeleri "deprem, zemin riski, "riskli alan", eskime, plansız kentleşme..." gibi gerekçeler etrafında sunulurken, kentsel dönüşüm müdahalesiyle "...kentsel yaşam düzeyinin yükseltilmesi... fen - sanat norm ve standartlarına uygun, sağlıklı - güvenli yaşama çevreleri oluşturması..." hedeflenmektedir. Dolayısıyla kentsel dönüşüm uygulamalarıyla bu tür afet risklerinin azaltılması ve standartlara uygun, kentsel yaşam kalitesinin yükseltildiği çevrelerin oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda hem merkezi hem de yerel yönetimlerce afetlere karşı dayanıklı kentler oluşturma hedefi sıklıkla dile getirilmektedir. Özellikle gecekondular, kaçak yapılaşmış alanlar, tarihi mirasın canlandırılması gereken alanlar, yıpranmış konut stokuna sahip bölgeler ve boş alanlar kentsel dönüşümün

müdahale alanları olarak karşımıza çıkmaktadır (Aysev Deneç, 2014; Türkün, 2014; 2015; Bektaş, 2014; 2021). Boş alanlar her ne kadar 6306 sayılı Kanun mantığı içerisinde rezerv yapı alanı kapsamında riskli alan ve riskli yapıda yaşayan grupların rezerv alana taşınması amacıyla çıkarılmış olsa da zamanla rezerv yapı alanı tanımlarının değiştirildiği, gelir ve hasılat getirecek her türlü uygulama kapsamına alındığı görülmektedir (29/11/2018-7153/23 madde). Ancak alan çalışmasında da belirtildiği üzere, riskli alandan rezerv yapı alanı transfer süreci işletilen bazı uygulamalarla da karşılaşmak mümkündür.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, riskli alanlar, rezerv yapı alanları ve riskli yapıların bulunduğu alanlarda; özel kanunlara ilişkin olanlar da dâhil olmak üzere her tür ve ölçekteki planlama işlemlerine esas teşkil edecek standartları belirlemeye ve bu standartlarla plan ve kentsel tasarım projeleri yapmaya, yaptırmaya ve onaylamaya yetkili kılınmıştır. Kentsel Dönüşüm Başkanlığı veya uygulamayı yürütmesi hâlinde TOKİ (Toplu Konut İdaresi Başkanlığı) veya ilgili idare, riskli alanlarda ve rezerv yapı alanlarında her türlü imar ve yapılaşma işlemlerini toplamda üç yıla kadar durdurabilmektedir. Kentsel Dönüşüm Başkanlığı bu alanlardaki taşınmazlara ilişkin her tür harita, plan, proje, arazi ve arsa düzenleme işlemleri ile toplulaştırma yapmaya yetkili kılınmıştır. Bu durum Bakanlık tarafından her ne kadar yetki devri yapılabilse de yerel yönetimlerin plan, proje, arsa düzenleme gibi önemli yetkilerini kısıtlı hale getirmektedir.

Ayrıca 6306 sayılı Kanun'un 3194 sayılı İmar Kanunu'ndaki belirli kısıtlamalardan (14.02.2020 tarihli Ek Madde 8: Plan değişiklikleriyle parsel bazlı yoğunluk artışının yapılamaması; 1000 m²'den az olmamak koşuluyla ada bazındaki plan değişikliklerinde; yoğunluk artışı sonucunda gereken 500 metre mesafede sosyal altyapı sağlama zorunluluğu) muaf tutulması kentsel sistemin bütünlüklü olarak afet risklerine karşı hazır hale getirilmesi olanağını da ortadan kaldırmaktadır (Bektaş, 2022).

Günümüzde yaklaşık otuz beş farklı kurumun plan yetkisinin bulunması üst ölçek-alt ölçek plan kararlarının bütünlüğünün bozulmasına yol açmıştır (Tekeli, 2013). Yeni kentsel politika, gayrimenkul sektöründe sermaye birikimine kolaylık sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, TOKİ ve Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı yapısındaki değişimlerle birlikte kentsel dönüşümdeki yeni aktörler olarak öne çıkmıştır (Bartu Candan ve Kolloğlu, 2008). Gayrimenkul Yatırım Ortaklıklarının kurumlar vergisi ve gelir vergisinden muaf olması gibi avantajlarıyla ön plana çıkarken (Türkün vd., 2014; Bektaş, 2021), TOKİ ise büyük inşaat şirketleriyle hasılat paylaşımı ve kat karşılığı yöntemleriyle konut üretimine katılarak yapısında ve uygulamalarında büyük bir değişim yaşamıştır. Tüm bu avantajlarıyla birlikte Bakanlık, TOKİ ve Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları kentsel dönüşüm ve inşaat sektöründe önemli yetkilere sahip aktörler olarak rol almaktadır.

Bu süreç çerçevesinde farklı dönüşüm biçimleri de ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki sağlıklı ve güvenilir yaşam çevreleri olmadıkları gerekçesiyle ekonomik açıdan dezavantajlı mahallelerde başlatılan kentsel dönüşüm/yenileme projeleridir. Buna İstanbul'da Sulukule, Tarlabası ve Ayazma örnekleri verilebilir. İkinci ise büyük kamu yatırımlarıyla gerçekleşen dönüşüm projeleridir. İstanbul'da rezerv yapı alanı ilan edilen Yeni Şehir Projesi önemli örneklerinden biridir. Özellikle Karadeniz kıyısına yapılması planlanan projede konut alanları, oteller, liman

ve marinalar, fuar alanları, üniversiteler ile bir dünya finans merkezi inşa edilmesi planlanmıştır. Üçüncüsü büyük sermaye yatırımlarıyla gerçekleşen kentsel dönüşüm girişimleridir. Farklı boyutlarda iş merkezleri, alışveriş merkezleri, lüks kapalı konut siteleri ve karma kullanımlı alanlar büyük sermaye eksenli dönüşüm projeleridir. İstanbul'da iş merkezi haline gelen Beşiktaş-Şişli-Maslak hattı bu girişime örnek verilebilir. Sonuncusu ise imar planları (nazım imar planı, uygulama imar planı) aracılığıyla uygulanan kentsel dönüşüm biçimidir. Bu çerçevede bu alanlar özellikle kentte kilitlenmiş ve özel dönüşüm kanunlarıyla (5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 73 maddesi-Büyükşehir Belediyeleri, il ve ilçe belediyeleri yetkilidir. 5366 sayılı Yenileme Kanun'u, 6306 sayılı Kanun) müdahale gerektiren alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentsel dönüşüm ilanı sonrasında çoğunlukla mevcut imar planlarında revizyon/değişikliğe gidilmekte, yeni planlar yapılmaktadır. Bu durum uygulamada kentsel dönüşüm alanındaki planlarla parçalı müdahalelere gidildiğini gösteren diğer önemli problem alanıdır. Bu kapsamda riskli alanlar içerisinde kalan, yasal ve planlı gelişen alanlar ile gecekondular, kaçak yapılaşma ve zemin açısından sakıncalı alanlarda fonksiyon, yoğunluk ve sosyal altyapı değişikliklerine gidilerek dönüşüm sağlanmaktadır (Yalçın vd., 2014).

2000'li yılların başından itibaren uygulanmaya çalışılan kentsel dönüşümü önceki dönemlerden ayıran en önemli özellik, kamu/özel sektörlerde güçlü aktörle ve çok hızlı bir şekilde gerçekleşiyor olmasıdır (Tekeli, 2013). Bu süreci ilk olarak 1999 Marmara Depremi ve 2001 Ekonomik Krizi tetiklemiştir. Sonrasında 2011 Van Depremi kentsel dönüşümde aciliyet ve afet riski söylemini yeniden gündeme getirmiştir. Özellikle 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri sonrasında kentsel dönüşüm uygulamalarının daha da hızlandırılmasına yönelik çeşitli girişimler başlatılmıştır. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı bünyesinde 16 Ekim 2023 tarihinde Kentsel Dönüşüm Başkanlığı'nın kurulmasıyla başlayan süreç kanunlara eklenen yeni maddelerle hem dönüşümün başlatılması hem de yargı süreçlerinin hızlandırılmasını hedeflemektedir. Bir diğer önemli yenilik ise 7 Haziran 2024 tarihinde Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik'tir. Bu yönetmelikle birlikte ilk kez afet ve iklim değişikliği kaynaklı tehlike ve risklere karşı dirençlilik konusu, kentsel risk analizleri, sakınım planları ve risk azaltma planlarındaki tedbirlerin mekânsal planlarda girdi sağlanmasına yönelik önemli bir hedef olarak belirlenmiştir. Ancak üst ölçekli politika belgelerinde belirlenen eylemlerin mekânsal planlarda nasıl karşılık bulacağı ve uygulanacağı belirsizliğini korumaktadır.

Türkiye'de kentsel dönüşüm projelerinin gerekçelerinde sıklıkla dile getirilen bazı hedeflerin sadece fiziksel boyutlarına odaklanılarak uygulamalar yapıldığı, sosyal, ekonomik ve çevresel koşullar için standartların sağlanması ve sürdürülebilir çözümler üretilmesinde eksikliklerin bulunduğu görülmektedir (Türkün, 2011). Kentsel dönüşüm sürecinde karşılaşılan problemler dört temel başlıkta toplanmaktadır. Bunlardan birincisi; kentsel yaşam kalitesi yüksek yerleşmeler oluşturma düzeyinin yetersiz kalmasıdır (Gür ve Dostoğlu, 2016; Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; Korkmaz ve Balaban, 2020). İkincisi; kentsel dönüşüm süreçlerinin yerinden edilme ve toplumsal eşitsizlik üretme problemidir (Uzun, 2003; Güzey, 2009; Şen, 2011; Karaman ve İslam, 2012; Ünsal, 2015); üçüncüsü kentsel dönüşüm uygulamalarında riskli alanların belirlenmesinde risk dışındaki faktörlerin baskın olması nedeniyle afet risklerini azaltmada etkin bir araç olarak kullanılamamasıdır (Türkün,

2015; Güzey, 2016; Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; Terzi, 2017; Bektaş, 2021; 2022). Sonuncusu ise, kentsel dönüşüm alanındaki planlarda kent bütününe yönelik plan kararlarının sürekliliğini ve niteliğini bozucu nitelikte olmasıdır (Terzi, 2017; Bektaş, 2022). Kentsel dönüşüm kararları sonrasında yapılan plan değişiklikleri/revizyonlarıyla dönüşüm finansmanının sağlanması amacıyla genellikle nüfus ve yapı yoğunlukları artırılmaktadır. Bu süreç kentsel dönüşüm alanındaki planların ana kent planının nüfus tahmin hesaplarına uyum sağlayamaması ve sosyal altyapı standartlarını düşürücü nitelikte olma sorununu doğurmaktadır. Ayrıca kentsel dönüşüm projelerinin kent bütünü ile ulaşım ve işlevsel kararlar açısından da büyük oranda uyum sağlayamamaktadır (Terzi, 2017; Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; Sönmez, 2019; Bektaş, 2022). Bu durum kentsel kaynakların eşitsiz paylaşımı sorununu da getirmektedir. Türkiye’de kentsel dönüşüm uygulamalarında inşaat hakkı artırımı dışında yeni bir finansman sağlama modeli henüz daha kurulamamıştır. Kentsel dönüşüm alanlarında çoğunlukla imar hakları yükseltilmekte ve yine piyasa içinde dönüşümleri sağlanmaya çalışılmaktadır. Kentsel dönüşüm alanındaki planların standartlara uygun ve güvenli kaliteli kentsel çevreler oluşturulması hedeflenirken, dönüşüm sonrasında artan nüfusun gereksinimleri aynı oranda karşılanmadığı için kent bütününde planlanmış sosyal altyapı dengesi de bozulmaktadır (Bektaş, 2022).

Planlama literatüründe bu soruna yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Zengin Çelik ve Çilingir (2017) İzmir ilinde Bostanlı- Karşıyaka Mahallesi’nde yaptığı çalışmada parsel bazında yenileme uygulamalarında yapı yoğunluğu artışının yol açtığı nüfus değişiminin yanında, kentsel sosyal altyapının aynı kaldığını ve bunun kent planlama penceresinden ve yaşam kalitesini düşürdüğüne yönelik önemli tespitlerde bulunmuştur (Zengin Çelik ve Çilingir, 2017). Benzer durum Bektaş’ın Kayseri’de 2022 yılında yaptığı alan çalışması bulgularında da ortaya çıkmıştır. Araştırmada 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkındaki Kanun uyarınca ilan edilen tüm riskli alanlar özelinde yapılan planlar kentsel yoğunluk artışı ve sosyal altyapı uyumsuzluğu (yeterlilik- m^2 /kişi, yerseçimi) problemi üzerinden analiz edilmiştir. Bu uyumsuzluk kişi başına düşen alan (m^2) üzerinden incelenmiştir. Kentsel dönüşüm alanındaki planlarda ortalama %47 oranında nüfus artışı ve ortalama 2,08 katlık bir yapı yoğunluk artışı yapılırken; sosyal altyapı alanlarında ortalama %20 oranında azalma tespit edilmiştir. Araştırma bulguları 6306 sayılı Kanun’un en temel amaçlarından olan standartlara uygun yaşam kalitesinin artırılması söyleminin büyük oranda başarısız olduğunu göstermektedir. Sosyal altyapı standartlarının düşürülmesi, afet sonrasında acil ulaşım ve potansiyel toplanma/taahhüt noktası olarak kullanılacak alanlarda yetersizlik risklerini de oluşturabilmektedir. Bursa (ŞPO, 2017), Isparta (Adı ve Bingöl, 2018) ve İstanbul (Terzi, 2017; Sönmez, 2019) kent örneklerinde de kentsel dönüşüm alanındaki planlarda yapılan yoğunluk artırıcı müdahalelerin kentsel ölçekte sosyal altyapı standartlarını düşürme risklerini barındırdığı ifade edilmektedir. Dönüşüm uygulamaları afet risklerini azaltmada (Güzey, 2016; Bektaş, 2021), sosyal altyapı standartlarını ve dolayısıyla kentsel yaşam kalitesini artırmada (Türkün, 2014; 2015; Gür ve Dostoğlu, 2016; Zengin Çelik ve Çilingir, 2017) bir fırsat olarak kullanılabilirken, literatürde yer alan çalışmalarda bu fırsatın büyük oranda kaçırıldığı görülmektedir. Türkiye’de inşaat hakkı artırımı dışında gelişmiş bir dönüşüm finansman modeli bulunmadığından, kentsel dönüşüm ilanı sonrası planlarda yoğunluk artırımı yapılmakta ve çoğu planda aynı oranda artış göstermeyen sosyal altyapı alanları yeterlilik ve

erişilebilirlik sorunlarını oluşturabilmektedir. Bazı dönüşüm alanlarında (Ör. İstanbul ve Ankara'daki TOKİ Kentsel Dönüşüm Projeleri) (Bektaş, 2014; 2021) dönüşüm sonrası dini tesis alanı, ilkokul, çocuk parkı gibi kullanımlar açısından sosyal altyapı alanları artırılmış gibi görünse de kişi başına düşen m² büyüklükleri ve diğer sosyal altyapı alanları yeterlilikleri açısından problemler ortaya çıkabilmektedir.

Bu çalışma, yukarıda referans verilen, tek ya da birkaç kentsel dönüşüm alanına odaklanan çalışmalara ek olarak, İstanbul'da kentsel dönüşüm alanlarındaki planlarla öngörülen sosyal altyapı alanlarındaki değişimi, riskli alanlar kapsamında hazırlanan 1/25000- 1/5000 ölçekli nazım imar planı ve 1/1000 ölçekli uygulama imar planları üzerinden incelemektedir.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİ

Çalışma, İstanbul'da ilan edilen 68 adet riskli alandan, riskli alan kararı sonrası plan çalışması yapılan 51 adedini kapsamaktadır. Diğer 17 riskli alanla ilgili olarak Büyükşehir ve ilçe belediyelerindeki planlama birimleriyle görüşülmüş, 13'ünde yeni plan çalışmasının yapılmadığı, 3'ünde yeni plan çalışmasının devam ettiği bilgisi edinilmiştir. Bir riskli alana dair ise plan yapıldığı anlaşılacakla birlikte plan ve raporuna ulaşılamamıştır.

Çalışmada iki temel veri seti kullanılmıştır. Bunlardan ilki Resmî Gazete'de yayınlanan İstanbul ili kapsamında riskli alanlar verisidir. İkincisiyse çalışma kapsamını oluşturan 51 adet riskli alana ait meri nazım imar planları, uygulama imar planları ve raporlarıdır. 2023 yılı Temmuz ayı itibarıyla Resmi Gazete üzerinden yapılan sorgulamada İstanbul'da 68 adet riskli alanın olduğu tespit edilmiştir (2). İncelenen 51 riskli alanın, riskli alan ilan edilme tarihleri 2012-2020 yılları arasında değişmekle birlikte, 2012-2013 yılları ile 2016-2017 yıllarında riskli alan ilan sayısı yüksektir (38 adet). Plan raporlarından, bu alanlara yönelik yapılan planların bir kısmının süreç içerisinde iptal edildiği, sonrasındaysa yeni plan çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle meri planların daha çok 2020 yılı ve sonrasında yürürlüğe girdiği görülmektedir (31 adet) (Tablo 3).

Yöntemin ilk aşamasında Resmî Gazete'den, İstanbul'da ilan edilen riskli alanlar koordinat bilgileriyle edinilmiş, sonrasında koordinatlar coğrafi bilgi sistemine (CBS) aktarılarak riskli alanlar haritalandırılmıştır. Riskli alan kararı sonrası plan çalışması yapılan riskli alanların planları ve raporları, riskli alanlarda plan yapma ve onama yetkisine sahip Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın internet sayfasından edinilmiştir. Riskli alanlara dair planlar hem nazım imar planı ölçeğinde hem de uygulama imar planı ölçeğinde hazırlanmıştır. Çalışmada net alanların elde edilmesi amacıyla uygulama imar planındaki veriler kullanılmıştır. Bu anlamda mevcut ve plana dair arazi kullanım bilgilerinin bulunduğu uygulama imar planı raporlarından bu bilgiler tablolara aktarılmış, bu tür bilgilerin olmadığı riskli alanlar kapsamında ise uygulama imar planı üzerinden ölçüm yapılmıştır. Yine mevcut ve plan nüfusu bilgisi olan plan raporlarından bu bilgiler kullanılırken, bu bilginin olmadığı riskli alanlarda bağımsız konut birim sayısı, ilçenin ortalama hane halkı büyüklüğüyle çarpılarak nüfus değerine ulaşılmıştır.

Riskli alanlar kapsamında karşılaştırma nüfus, yoğunluk ve arazi kullanım büyüklükleri üzerinden yapılmıştır. Bu karşılaştırma hem sayısal hem de oransal olarak gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada bu karşılaştırma 51

2. Fikirtepe, Dumlupınar, Eğitim, Merdivenköy (#44) riskli alanında, riskli alan kararı 2016 yılında iptal edilmiş, alan 2021 yılında rezerv yapı alanı olarak ilan edilmiştir.

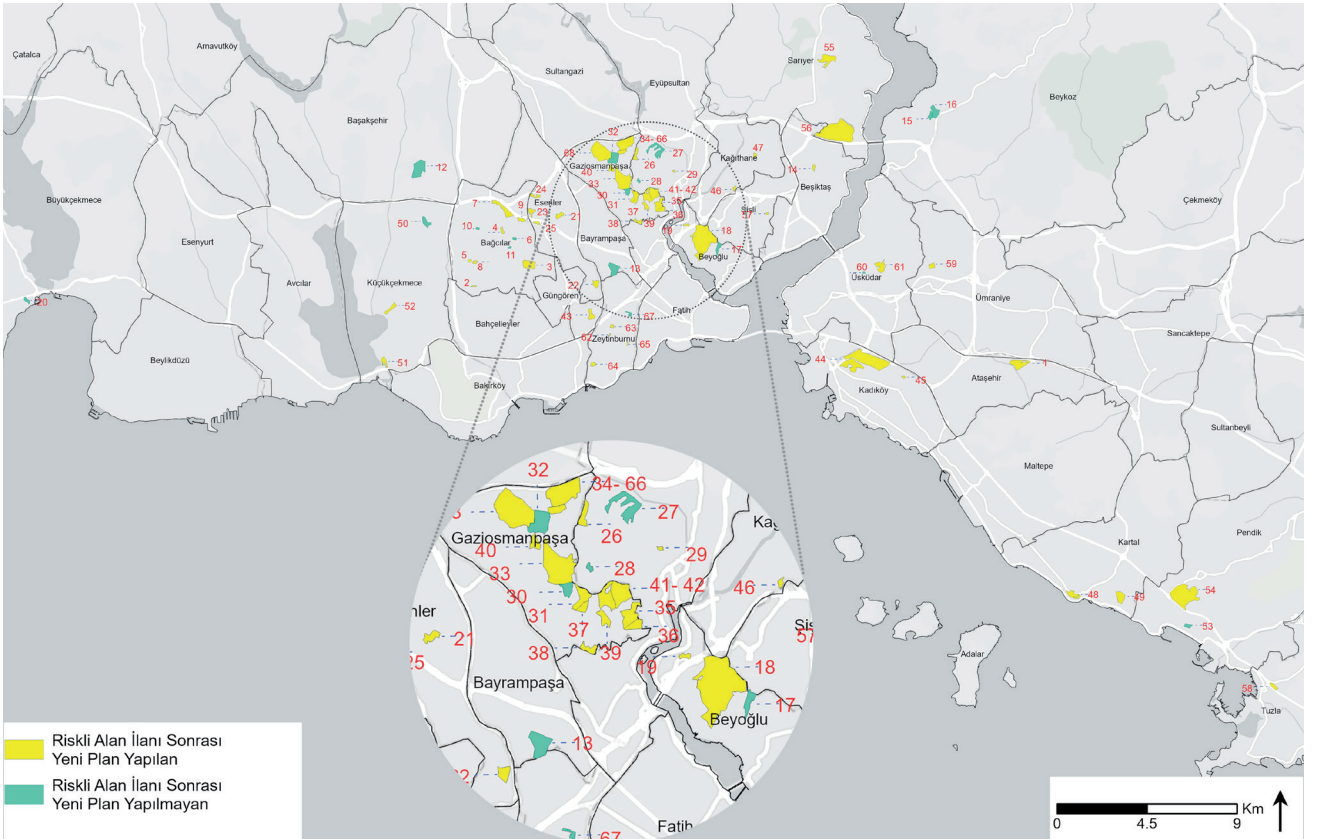
adet riskli alanın tamamı için verilmiştir. Sonrasında yine riskli alanların tamamında kişi başına düşen sosyal altyapı alanı miktarındaki değişim hesaplanmıştır. İkinci aşamadaysa sırasıyla nüfus, yoğunluk, kişi başına düşen eğitim tesisleri alanı, açık ve yeşil alan, sağlık tesisleri alanı, sosyal ve kültürel tesis alanlarıyla ibadet yeri büyüklüğündeki değişim riskli alanlar kapsamında CBS aracılığıyla görselleştirilmiş ve tablolaştırılmıştır. Bulgular ilk olarak riskli alanlar bütününde, sonrasındaysa mekânsal gösterimlerle her riskli alan özelinde aktarılmıştır.

BULGULAR

Mevcut durumda İstanbul'da 68 adet riskli alan bulunmaktadır. Bunların 51'inde riskli alan kararı sonrası yeni plan çalışması yapılmıştır. 68 riskli alanın 55'i Avrupa Yakası'nda, 13'ü ise Anadolu Yakası'ndadır. İlçeler açısından ise Gaziosmanpaşa öne çıkmaktadır. İlçede bulunan 15 adet riskli alan özellikle Gaziosmanpaşa- Eyüpsultan ilçe sınırı ekseninde yoğunlaşmaktadır. Zeytinburnu- Esenler- Bağcılar ilçelerinde de sayıları yüksek olan riskli alanlar, ilçelerin farklı noktalarında dağılmıştır. Riskli alanların sayıca yüksek olduğu bu ilçeler aynı zamanda yapı stoğunun bina yapım yılı açısından büyük oranda eski olduğu ilçelerdir (DEZİM 2020a; 2020b; 2020c; 2020d; 2020e). Beyoğlu ve Sarıyer ile Anadolu Yakası'nda Kadıköy'de yer alan riskli alanlarsa, alan büyüklüğüyle öne çıkmaktadır (Resim 1).

Çalışmanın bulguları, çalışmada ortaya konan sorularla ilişkili olarak aktarılmaktadır. İlk olarak alt araştırma soruları olan nüfus ve yoğunluk değişimiyle arazi kullanımı değişimi çerçevesinde bulgular aktarılırken,

Resim 1. Riskli alanların plan durumu (riskli alanların kodları görselde verilmiştir)

sonrasında çalışmanın ana sorusu olan kişi başına düşen sosyal altyapı alanları açısından bulgular verilmektedir.

Nüfus ve Yoğunluk Değişimi

Mevcut durumda İstanbul'da ilan edilen ve ilan sonrası yeni plan çalışması yapılan 51 adet riskli alanda yaşayan nüfusu yaklaşık 305 bindir. Yeni planlarla bu nüfusun yaklaşık 505 bine çıkması hedeflenmektedir. Bu durum incelenen riskli alanlar bütünde önemli bir nüfus artışının olduğunu, İstanbul'a ekstra yaklaşık 200 bin nüfusun ekleneceğini göstermektedir. Bu artış aynı zamanda yoğunluğa da yansımaktadır. Brüt 313 ki/ha olan ortalama yoğunluk 518 ki/ha'a çıkmaktadır. Arazi kullanımı değişiminde sosyal altyapı alanlarının da genel olarak arttırıldığı görülmektedir. Bununla ilişkili olarak planlar üzerinde yapılan incelemede konut alanlarının azaltıldığı, ancak bu alanlarda daha fazla nüfusun öngörüldüğü, bunun da üçüncü boyutta yükselmeye çözüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca plan raporlarında genel olarak kişi başı konut alanının mevcut duruma göre yükseldiği görülmektedir. Genellikle mevcut durumda 25 m²/ki olan konut kullanım alanı büyüklüğü, bu planların birçoğunda 35 m²/ki olarak alınmıştır (**Tablo 1**).

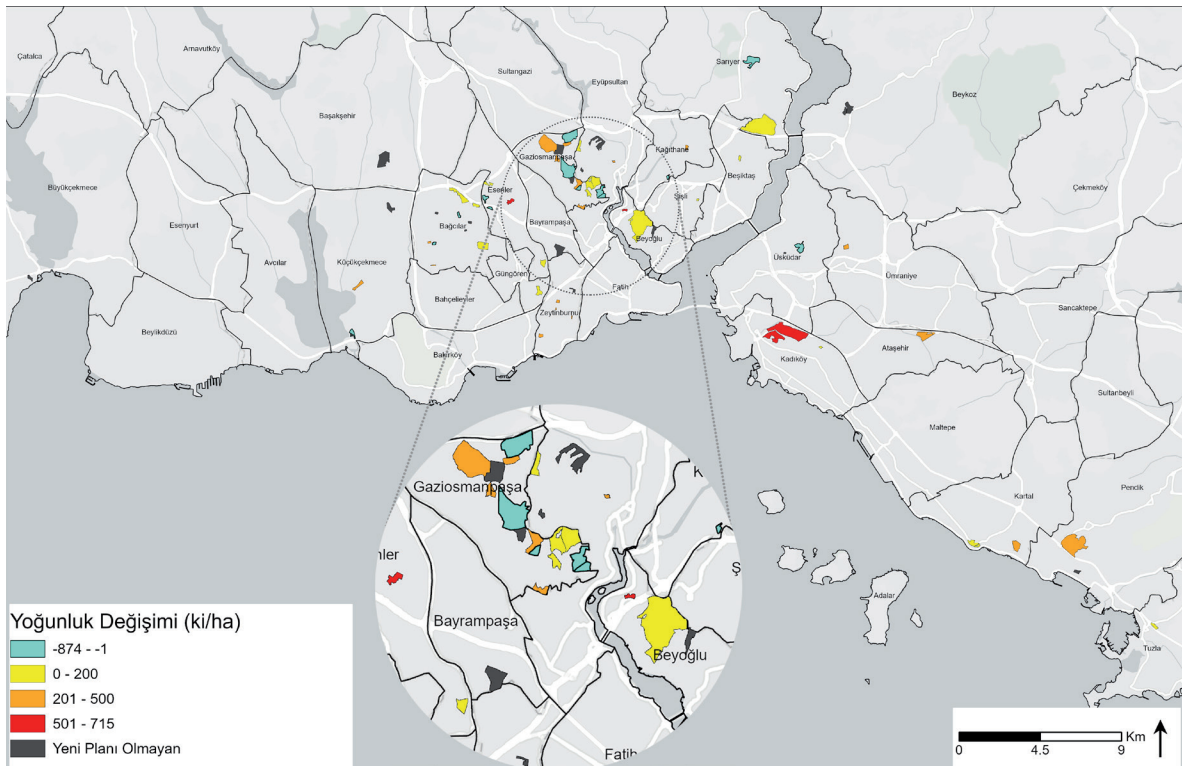
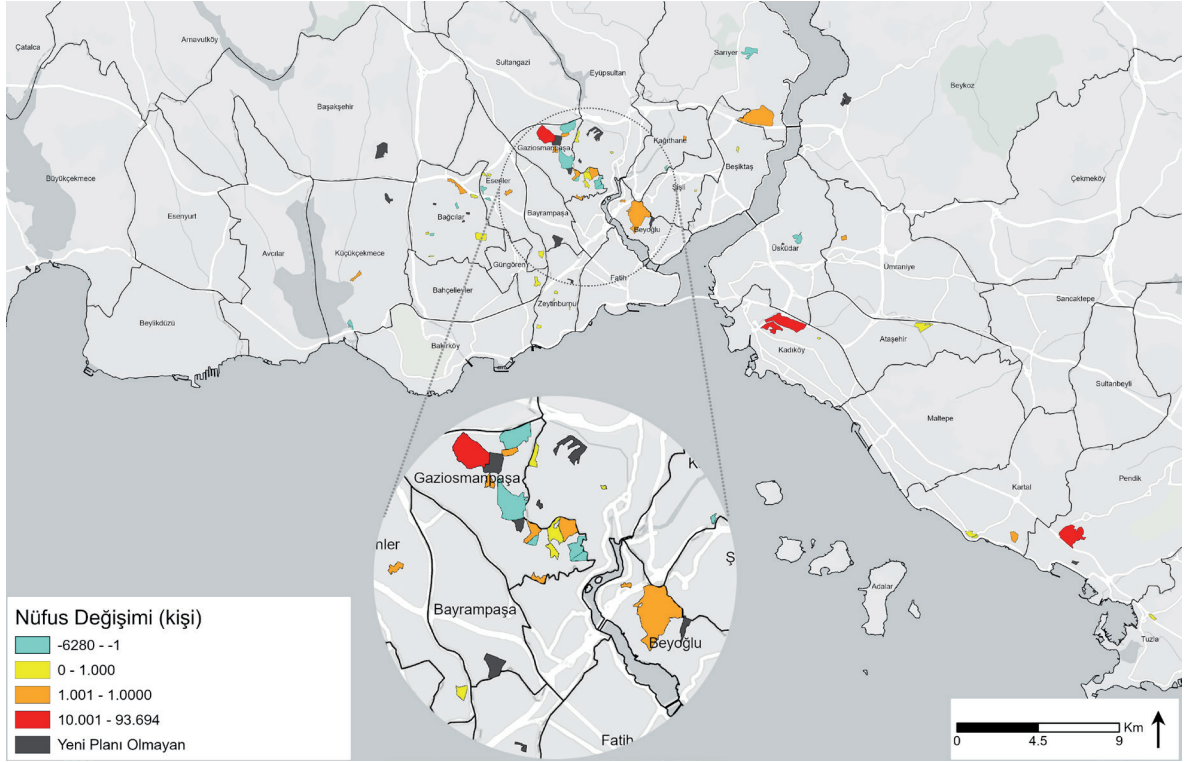
51 riskli alanın 38'inde nüfus artışı öngörülmektedir. 3 riskli alandaysa nüfus artışı 10.000 üzerindedir. Özellikle kamuoyunda Fikirtepe olarak da bilinen Fikirtepe, Dumlupınar, Eğitim, Merdivenköy (#44) riskli alanında yaklaşık 50 bin kişi olan mevcut nüfus, planlarda yaklaşık 140 bin olarak kurgulanmıştır. Nüfustaki bu artış, tüm diğer riskli alanlardaki nüfus artışına yakın bir değerdir. Pendik ilçesindeki Orta ve Dumlupınar Mahallesi (1.Etap) (#54) ile Gaziosmanpaşa ilçesindeki Karayolları Mahallesi (#68) riskli alanlarındaki nüfus artışı yüksek olan diğer riskli alanlardır. En fazla nüfus düşüşünün olduğu riskli alan ise Esenler ilçesi Oruçreis Mahallesi (1. Bölge) (#23) riskli alanıdır. Bu alandaki nüfusun ilçedeki rezerv alana transfer edilmesi öngörülerek alan büyük oranda açık ve yeşil alan kullanımına ayrılmıştır. Nüfusu en fazla azalan 2, 3 ve 4. sıradaki riskli alanlar Gaziosmanpaşa ilçesindeki sırasıyla Kazım Karabekir- Fevzi Çakmak Mahalleleri (8. Bölge) (#33), Pazariçi Mahallesi 3A Bölgesi (#36) ve Pazariçi Mahallesi 2. Kısım (4. Bölge) (#35) riskli alanlardır. Ancak bu riskli alanlardaki nüfus azalışı kısmi düzeydedir (**Resim 2**).

Yoğunluk değerlerindeki değişim, nüfus değişimiyle benzerdir. Yine Fikirtepe, Dumlupınar, Eğitim, Merdivenköy (#44) riskli alanı yoğunluk artışının en fazla olduğu riskli alandır. Atışalanı Mahallesi (#21) riskli alanında da yoğunluk artışı diğer riskli alanlara göre yüksektir (**Resim 3**).

Arazi Kullanım Değişimi

Arazi kullanımındaki temel değişim konut alanından, karma kullanım olarak tarif edilen konut+ ticaret, ticaret+ turizm ve konut+ ticaret+ turizm fonksiyonuna yönelik geçiştir. Bu durum, karma kullanımın riskli alanlarda öne çıkan temel kullanım olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan İstanbul'da sanayi sektörünün desantralizasyonu ile ilişkili olarak var olan sanayi alanları yine karma kullanım alanlarına dönüştürülmektedir. Bu konuda öne çıkan örnekler Kartal, Pendik ve Kadıköy'deki riskli alanlardır.

Planlarda, tüm sosyal altyapı alanlarında alansal artışın olduğu görülmektedir. Mevcut durumda sosyal ve kültürel tesis alanlarının az miktarda olması nedeniyle en fazla artış bu kullanımda görülmekle birlikte, eğitim tesisleri alanı ile açık ve yeşil alan kullanımında da

Resim 2. Nüfus kapsamında riskli alanlarda hazırlanan planların mevcut duruma karşılaştırılması

Resim 3. Yoğunluk kapsamında riskli alanlarda hazırlanan planların mevcut duruma karşılaştırılması

önemli artış görülmektedir. Alansal olarak en fazla artış açık ve yeşil alan kapsamındadır. Sosyal altyapı alanlarında en düşük artış ise sağlık tesisleri alanında öngörülmektedir.

	Mevcut Durum		Plan		Değişim	Değişim (%)
Nüfus (kişi)	305.380		505.317		199.937	65%
Alan (ha)	976					
Ortalama brüt yoğunluk (ki/ha)	313		518		205	65%
	Alan (ha)	Oran (%)	Alan (ha)	Oran (%)	Değişim (ha)	Değişim (%)
Konut	433,5	44,4	353,6	36,2	-79,9	-18
Ticaret	8,9	0,9	13,1	1,3	4,2	47
Turizm	0,2	0,0	0,3	0,0	0,2	91
Sanayi	10,7	1,1	0,0	0,0	-10,7	-100
Konut + Ticaret	162,2	16,6	164,8	16,9	2,7	2
Konut + Ticaret + Turizm	0,0	0,0	19,5	2,0	19,5	-
Ticaret + Turizm	0,0	0,0	0,4	0,04	0,4	-
Eğitim Tesisleri Alanı	12,1	1,2	47,0	4,8	34,9	289
Açık ve Yeşil Alan	58,1	6,0	124,0	12,7	65,9	113
Sağlık Tesisleri Alanı	9,4	1,0	10,5	1,1	1,1	11
Sosyal ve Kültürel Tesis Alanları	0,8	0,1	8,9	0,9	8,1	1039
İbadet Yeri	8,1	0,8	16,1	1,6	7,9	98
Resmi Kurum	10,2	1,0	11,9	1,2	1,8	18
Yol	204,4	20,9	177,3	18,2	-27,1	-13
Diğer	57,2	5,9	28,3	2,9	-28,9	-51
Toplam	975,7		975,7			

Tablo 1. Riskli alanlar bütünü kapsamında, hazırlanan planların mevcut durumla karşılaştırılması

Yol ve diğer (herhangi bir aktif kullanımı olmayan alanlar) olarak tarif edilen alanlardaki düşüş de öne çıkmaktadır. Kentsel dönüşümle genel anlamda site tarzı yerleşmeler öngörülmektedir. Bu nedenle mevcut durumda kamusal nitelikte olan yolların site içeresine alınıp, konut, ticaret gibi fonksiyon alanlarına dahil edildiği, bu nedenle yol alanında azalma olduğu görülmektedir. Diğer taraftan herhangi bir aktif fonksiyonu olmayan alanlara da planlarla yeni fonksiyonlar önerilmiştir (Tablo 1).

Kişi Başına Düşen Sosyal Altyapı Alanı Değişimi

Riskli alanların bütününde sosyal altyapı alanlarının artırılması öngörülmektedir. Bununla birlikte finansmanın sağlanması amacıyla nüfusun da büyük oranda artışı planlanmaktadır. Bu açıdan sosyal altyapı alanlarındaki yüksek oranlı alansal artış, kişi başına düşen büyüklük açısından sınırlı kalmaktadır. Öyle ki sağlık tesisleri alanı açısından kişi başına düşen alan azalmaktadır. Eğitim tesisleri alanıyla açık ve yeşil alan, kişi başına düşen alanın diğer sosyal altyapı alanlarına göre daha çok arttığı kullanımlardır. Sosyal ve kültürel tesis alanı ile ibadet yeri açısından da artış kısmi düzeydedir (Tablo 2).

Riskli alanların tamamında eğitim tesisleri alanı azaltılmamışken, nüfus ve yoğunluğun artışı nedeniyle 3 riskli alanda kişi başına düşen alan miktarı azalmış, 22'sinde ise sabit kalmıştır. Yoğunluğun arttığı Atışalanı Mahallesi (#21) ve Kartal ilçesindeki Yunus Mahallesi (#49) ile nüfusun yüksek oranda arttığı Karayolları Mahallesi (#68) riskli alanlarında, eğitim tesisleri alanı artmasına rağmen kişi başına düşen alan azalmıştır. Kişi başına düşen eğitim tesisleri alanı miktarının arttığı riskli alanlardan Eyüpsultan ilçesindeki Akşemsettin (Merkez) Mahallesi (#26) riskli alanında kısmi nüfus artışı olmasının yanında ilköğretim ve ortaöğretim alanı önerilmiştir. Nüfusun en fazla oranda azaldığı Oruçreis Mahallesi (1. Bölge) (#23) riskli

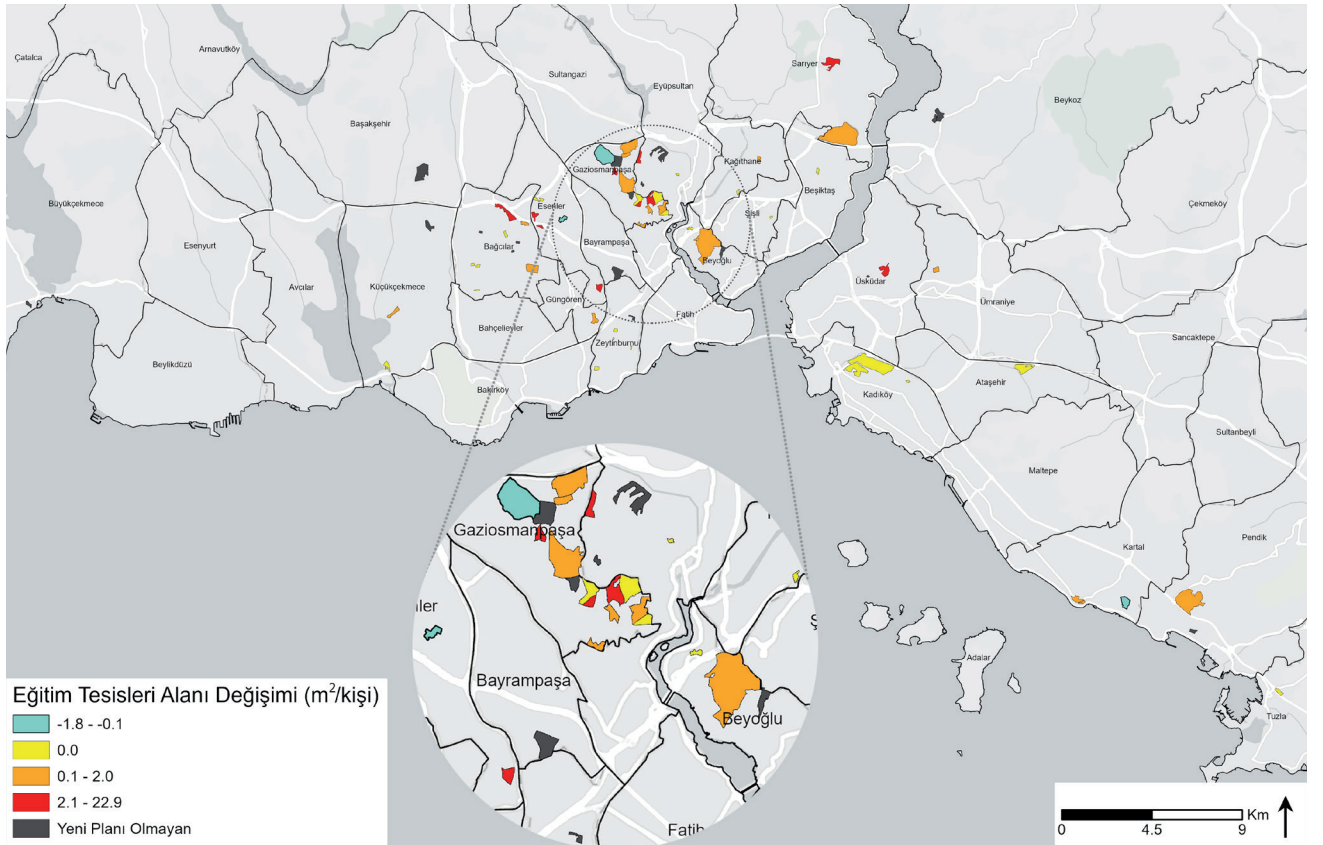
Tablo 2. Riskli alanlar bütünü kapsamında, sosyal altyapı alanları açısından hazırlanan planların mevcut durumla karşılaştırılması (m²/ki)

	Mevcut Durum	Plan	Değişim
Eğitim Tesisleri Alanı	0,40	0,93	0,53
Açık ve Yeşil Alan	1,90	2,45	0,55
Sağlık Tesisleri Alanı	0,31	0,21	-0,10
Sosyal ve Kültürel Tesis Alanları	0,03	0,18	0,15
İbadet Yeri	0,27	0,32	0,05

alanında da kişi başına düşen eğitim tesisi alanı miktarı artmıştır. Bunun yanında Avrupa Yakası'nda riskli alanların yoğunlaştığı Gaziosmanpaşa, Esenler ve Bağcılar ilçesinde genel anlamda kişi başına düşen eğitim tesisleri alanında artış olduğu görülmektedir (**Resim 4**).

51 riskli alanın yaklaşık yarısında kişi başına düşen açık ve yeşil alan miktarı artmıştır. Bu anlamda en öne çıkan riskli alan nüfus ve yoğunluk değerinin önemli oranda azaldığı, nüfusun rezerv alana transferinin amaçlandığı Oruçreis Mahallesi (1. Bölge) (#23) riskli alanıdır. Sarıyer ilçesindeki Fatih Sultan Mehmet Mahallesi (#56) ve Derbent (Darüşafaka) Mahallesi (#55), Küçükçekmece'de Fatih Meydanı ve Çevresi (#51), Tuzla'da İçmeler Mahallesi (#58), Üsküdar'da Kirazlıtepe (#61) ve Küçükçekmece ilçesindeki Fatih Meydanı ve Çevresi (#51) gibi meydan odaklı bir dönüşümün ön görüldüğü Bağcılar Meydanı (#3) riskli alanlarında da kişi başına düşen açık ve yeşil alan miktarını artırıcı plan kararları geliştirilmiştir. 16 riskli alandaysa kişi başına düşen açık ve yeşil alan miktarında azalma söz konusudur. Bu durum özellikle nüfus ve yoğunluk değerlerinin artırıldığı, Kartal ilçesindeki Yunus Mahallesi (#49), Ümraniye'de Elmalıkent Mahallesi (#59), Beyoğlu'nda Örnektepe

Resim 4. Kişi başına düşen eğitim tesisleri alanı kapsamında riskli alanlarda hazırlanan planların mevcut durumla karşılaştırılması

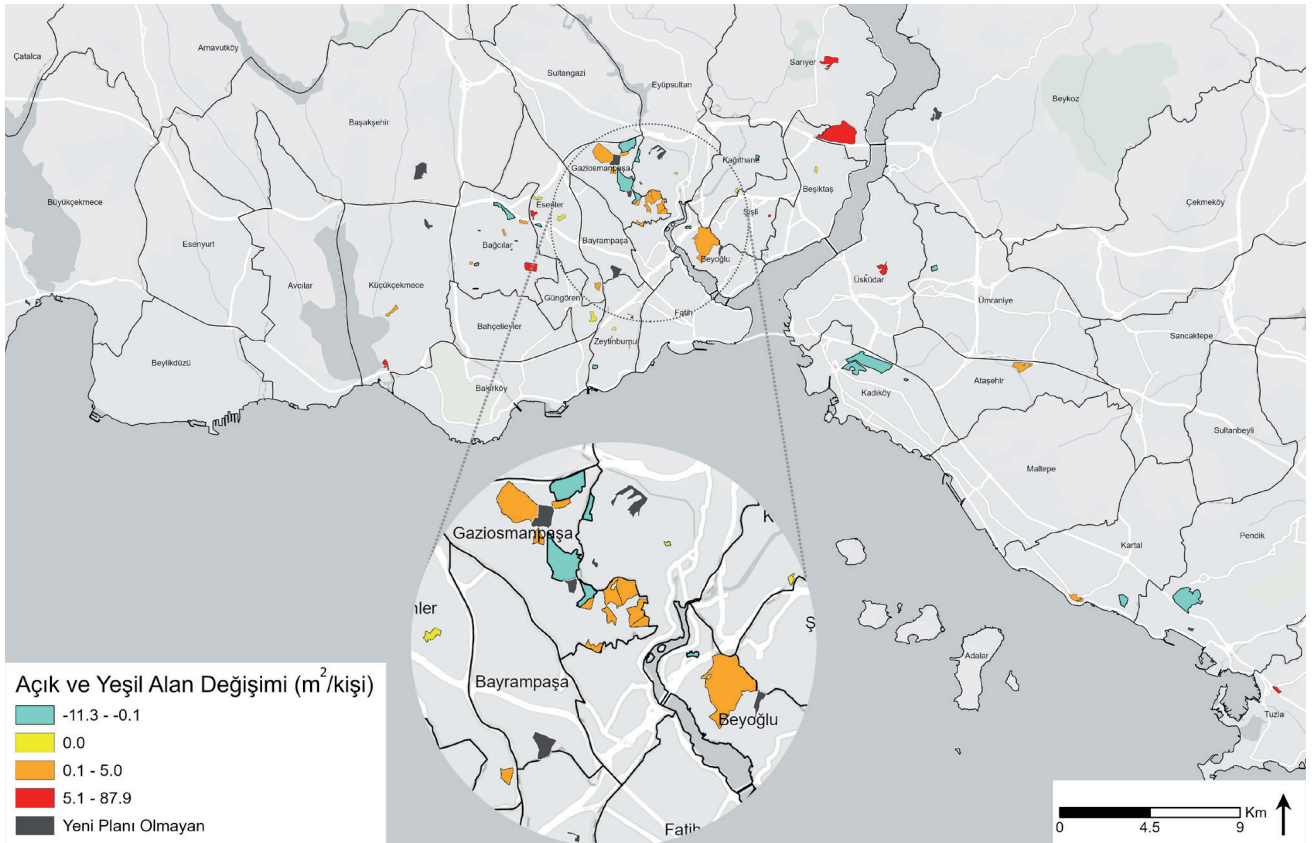

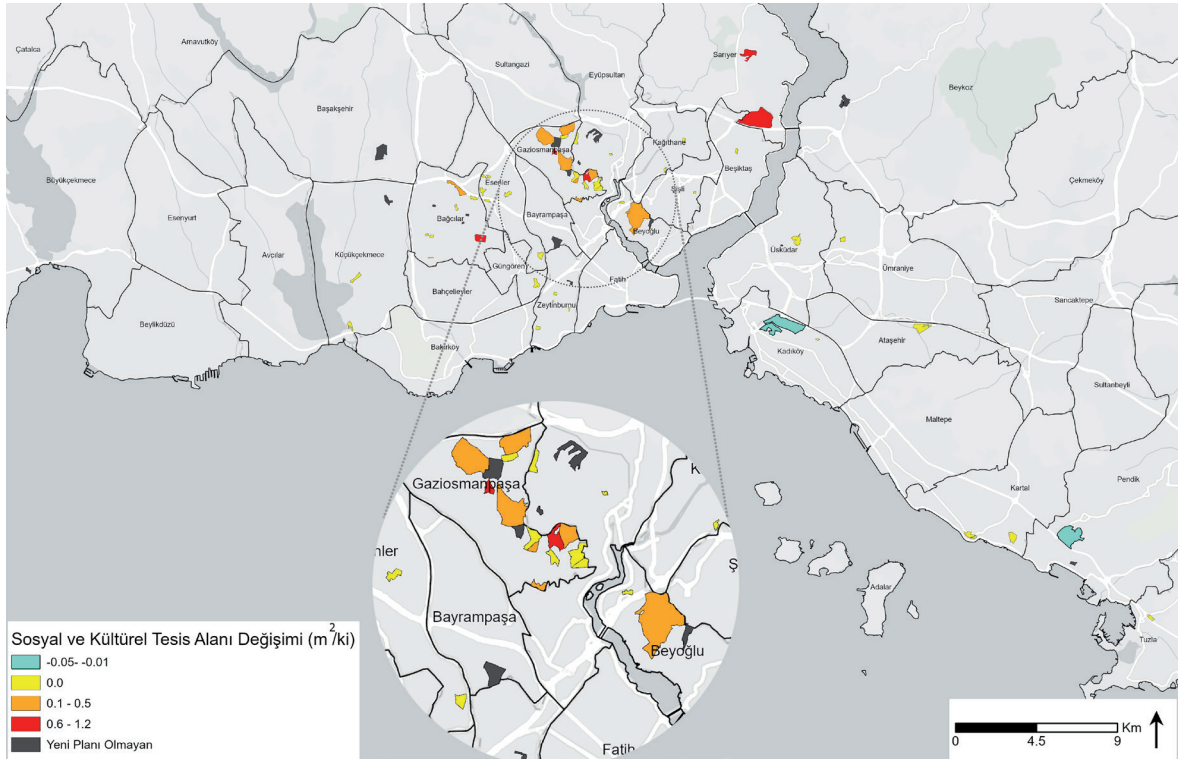
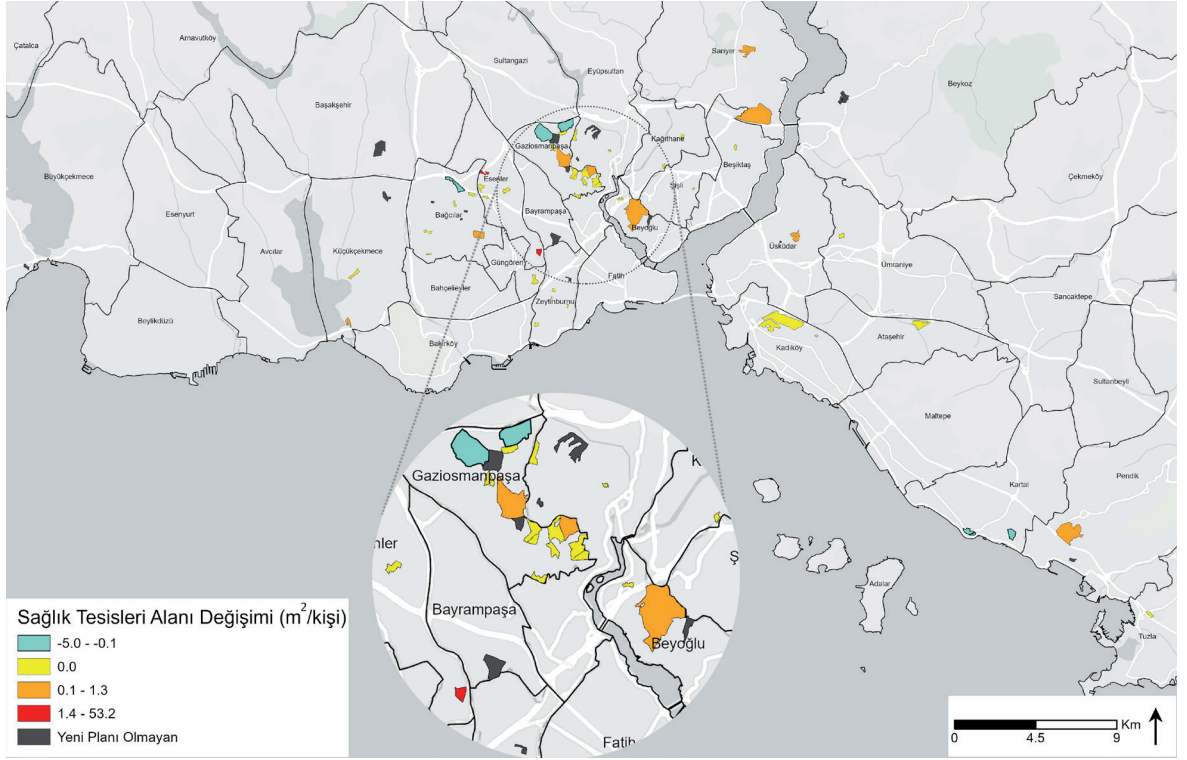
ve Söğütözü Mahalleleri (#19) riskli alanlarında görülmektedir. Nüfus ve yoğunluk değerlerinin azalmasında rağmen kişi başına düşen açık ve yeşil alan miktarının azaldığı Gaziosmanpaşa'daki Mevlana Mahallesi 1. Kısım (11. B Bölge) riskli alanında bu azalışın gerekçesi mevcut durumda yeşil alan olarak kullanılan alanın bir kısmının teknik gerekçe nedeniyle karayolları kamulaştırma alanı olarak ayrılmasıyla ilgilidir (**Resim 5**).

Sağlık tesisleri alanı, alansal büyüklüğün en az miktarda arttığı ve bütün riskli alanların ortalamasında kişi başına düşen miktarın azaldığı tek sosyal altyapı alanıdır. Bu anlamda 51 riskli alandan sadece 11'inde kişi başına düşen sağlık tesisleri açısından bir iyileşme görülmektedir. Değerin en yüksek sayıda arttığı iki riskli alan Esenler ilçesindeki Oruçreis Mahallesi (2. Bölge) (#24) ve Çiftehavuzlar Mahallesi (#22) riskli alanlarıdır. Değerin en fazla düştüğü riskli alanlar ise nüfusun arttığı Bağcılar'da Göstepe Mahallesi (#7), Gaziosmanpaşa'da Karayolları Mahallesi (#68) ve Kartal'da Kordonboyu, Yukarı Mahalleleri (#48) riskli alanlarıdır (**Resim 6**).

Mevcut durumda, sosyal altyapı alanları açısından en az alana sahip olan sosyal ve kültürel tesis alanı açısından 13 riskli alanda kişi başına düşen alanın artışı planlanmaktadır. Kişi başına düşen açık ve yeşil alan miktarının artırıldığı Sarıyer'de Fatih Sultan Mehmet Mahallesi (#56) ve Derbent (Darüşafaka) Mahallesi (#55) ile Bağcılar'da Bağcılar Meydanı (#3) ve Gaziosmanpaşa'da Y.Tabya Mah. 2. Kısım (6B Bölgesi) (#41) ile Yenimahalle 9A Bölgesi (#40) riskli alanlarında kişi başına düşen sosyal ve kültürel tesis alanı miktarı artırılmıştır. Nüfusun yüksek oranda arttığı Fikirtepe, Dumlupınar, Eğitim, Merdivenköy (#44) ile Orta ve Dumlupınar Mahallesi (1.Etap) (#54) riskli alanlarında bu değer azalmıştır (**Resim 7**).

Resim 5. Kişi başına düşen açık ve yeşil alan kapsamında riskli alanlarda hazırlanan planların mevcut durumla karşılaştırılması

Resim 6. Kişi başına düşen sağlık tesisleri alanı kapsamında riskli alanlarda hazırlanan planların mevcut durumu karşılaştırılması

Resim 7. Kişi başına düşen sosyal ve kültürel tesis alanı kapsamında riskli alanlarda hazırlanan planların mevcut durumu karşılaştırılması

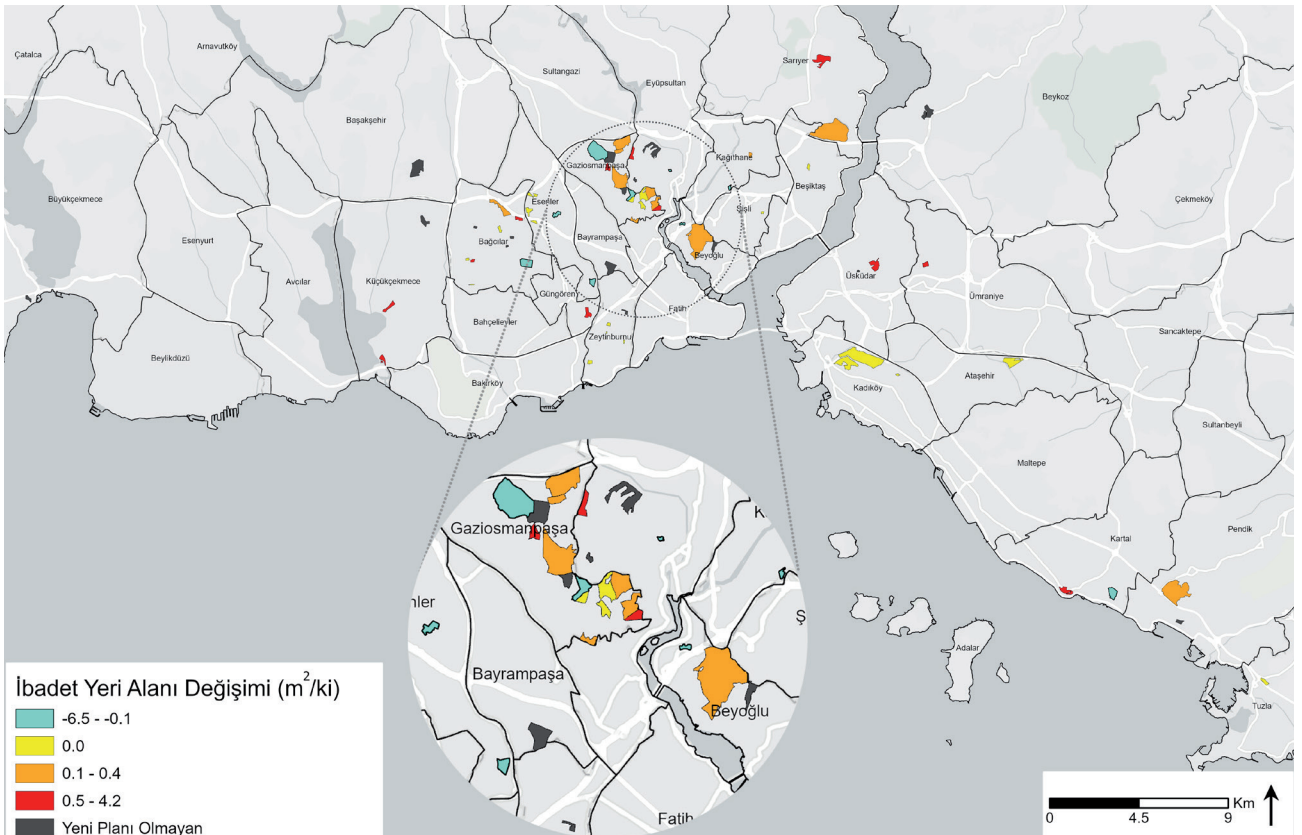
Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği 19. Maddenin (ğ) fıkrasının (2) bendinde Ticaret+Konut, Turizm+Ticaret, Turizm+Ticaret+Konut gibi karma kullanım alanlarında sosyal ve kültürel tesislerin yapılabileceği belirtilmektedir. İncelenen riskli alanların 28'inde (#1, #3, #5, #7, #9, #18, #21, #23, #24, #29, #31, #34, #35, #37, #40, #43, #44, #48, #49, #51, #52, #56, #58, #62, #63, #64,

#65, #68) bu tür karma kullanım alanları önerilmektedir. Bu alanların dördünün (#3, #9, #58, #62) dışındaki diğer alanlara ait plan hükümlerinde, mevzuata referans verilerek karma kullanım içerisinde sosyal ve kültürel tesislerin de yer alabileceği ifade edilmektedir. Sosyal ve kültürel tesislerin artırılmasına dair böyle bir karar getirilmesine rağmen, bu kullanıma dair herhangi bir sayısal veri, kullanım oranı bulunmamaktadır. Bu nedenle bu riskli alanlarda sosyal ve kültürel tesis alanı miktarının artma ihtimali olsa da alansal büyüklük ve kişi başına düşen alan açısından hesaplaması yapılamamaktadır.

Kişi başına düşen ibadet alanı miktarı 23 riskli alanda artmıştır. Bunlardan öne çıkanlar, kişi başına eğitim tesisleri alanı miktarının arttığı Eyüpsultan'daki Akşemsettin (Merkez) Mahallesi (#26), kişi başına açık ve yeşil alan miktarının arttığı Sarıyer'deki Derbent (Darüşafaka) Mahallesi (#55) ile Küçükçekmece'de Fatih Meydanı ve Çevresi (#51) riskli alanlardır. Değerin düştüğü riskli alanlar ise, nüfusun arttığı Gaziosmanpaşa'daki Karayolları Mahallesi (#68), Kartal'daki Yunus Mahallesi (#68) ve Beyoğlu'ndaki Örnektepe ve Sötlüce Mahalleleri (#19) ile nüfusun azalmasına rağmen ibadet alanının azaltıldığı Kağıthane'deki Gürsel Mahallesi Çağlayan Mevkii (#46) riskli alanlardır (**Resim 8**).

Yapılan planların mevcut durumla karşılaştırmasında, riskli alanları üç grupta değerlendirmek mümkündür. İlk grup nüfusun azaldığı ve kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının genel olarak arttığı riskli alanlardır. Bunlar; Oruçreis Mahallesi (1. Bölge) (#23), Sarıgöl Mahallesi 12C Bölgesi (#37), Fatih Meydanı ve Çevresi (#51), Derbent (Darüşafaka) Mahallesi (#55), Kirazlıtepe (#61) riskli alanlardır. Bunlardan özellikle Oruçreis

Resim 8. Kişi başına düşen ibadet yeri alanı kapsamında riskli alanlarda hazırlanan planların mevcut durumla karşılaştırılması

Mahallesi (1. Bölge) (#23) riskli alanının planlanmasında nüfusun bir kısmının rezerv alan transfer edilmesinin öngörülmesi önemlidir.

İkinci grup riskli alanlar hem nüfusun hem de kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının kısmen arttığı riskli alanlardır. Bunlar; Bağcılar Meydan (#3), Kemalpaşa Mahallesi (#9), Okmeydanı Mahallesi (#18), Mevlana Mah. 1. Kısım (11. Bölge) (#34), Sarıgöl Mah. (2 Nolu Bölge) (#38), Yenimahalle 9A Bölgesi (#40), Y.Tabya Mah. 2. Kısım (6B Bölgesi) (#41), Y.Tabya Mahallesi 5/6A Bölgesi (#42), Kanarya Mahallesi (#52), Fatih Sultan Mehmet Mahallesi (#56) riskli alanlardır. Bu alanlarda genel anlamda üçüncü boyutta yükselme söz konusudur.

Üçüncü grupsa nüfusun arttığı, buna karşılık kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının genel olarak azaldığı riskli alanlardır. Bunlar; Örnektepe ve Sütlüce Mahalleleri (#19), Atışalanı Mah. (#21), Bağlarbaşı Mahallesi 7A-7B Bölgesi (#31), Fikirtepe, Dumlupınar, Eğitim, Merdivenköy (#44), Yunus Mahallesi (#49) riskli alanlardır. Bu riskli alanlardan Fikirtepe, Dumlupınar, Eğitim, Merdivenköy (#44), Atışalanı Mah. (#21) ve Örnektepe ve Sütlüce Mahalleleri (#19) riskli alanları, nüfus yoğunluğunun en fazla arttığı 3 riskli alandır (Tablo 3).

Tablo 3. Riskli alanlarda hazırlanan yeni planların mevcut durumla karşılaştırılması (Yukarı yönlü ok artışı, aşağı yönlü ok azalışı, "0" ise değişim olmadığını göstermektedir)

Kod	Ad/ İlçe	Nüfus Değişimi (kişi)	Yoğunluk Değişimi (ki/ha)	Eğitim Tesisleri Alanı Değişimi (m ² /ki)	Açık ve Yeşil Alan Değişimi (m ² /kişi)	Sağlık Tesisleri Alanı Değişimi (m ² /ki)	Sosyal ve Kültürel Tesis Alanları Değişimi (m ² /ki)	İbadet Yeri Alanı Değişimi (m ² /ki)	Riskli Alan İlan Tarihi
1	Yukarı Dudullu Mahallesi / Ataşehir (İMAR, 2015)	▲	▲	0	▲	0	0	0	2020
2	Bağlar Mahallesi / Bağcılar (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Bağcılar Belediyesi, 2021)	▲	▲	0	▼	0	0	0	2018
3	Bağcılar Meydan / Bağcılar (Bağcılar Belediyesi, 2021)	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▼	2016
4	Demirkapı Mahallesi / Bağcılar (İMPO, 2015)	▼	▼	0	▲	0	0	0	2013
5	Evren Mahallesi-THY Sitesi / Bağcılar (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2015a)	▲	▲	0	▲	0	0	0	2013
7	Göztepe Mahallesi / Bağcılar (Promer Planlama, 2022)	▲	▲	▲	▼	▼	▲	▲	2020
8	Güneşli Mah., THY A - C Blokları/ Bağcılar (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Bağcılar Belediyesi, 2022a)	▼	▼	0	▼	0	0	▲	2018
9	Kemalpaşa Mahallesi / Bağcılar (İMPO, 2023)	▲	▲	▲	▲	0	0	▲	2013
14	Rumelihisarı Mahallesi / Beşiktaş (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2015b)	0	0	0	0	0	0	0	2013
18	Okmeydanı Mahallesi / Beyoğlu (Beyoğlu Belediyesi, 2022)	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	2016
19	Örnektepe ve Sütlüce Mahalleleri / Beyoğlu (Beyoğlu Belediyesi, 2015)	▲	▲	0	▼	0	0	▼	2012
21	Atışalanı Mah. / Esenler (Esenler Belediyesi, 2013)	▲	▲	▼	0	0	0	▼	2012
22	Çiftelavuzlar Mah. / Esenler (Esenler Belediyesi, 2021)	▲	▲	▲	▲	▲	0	▼	2013
23	Oruçreis Mahallesi (1. Bölge) / Esenler (Esenler Belediyesi, 2022)	▼	▼	▲	▲	0	0	0	2013
24	Oruçreis Mahallesi (2. Bölge) / Esenler (Esenler Belediyesi, 2020a)	▲	▲	0	0	▲	0	0	2013
25	Tuna Mahallesi / Esenler (Esenler Belediyesi, 2020b)	▼	▼	▲	▼	0	0	0	2012

26	Akşemsettin (Merkez) Mahallesi / Eyüpsultan (İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, 2021a)	▲	▲	▲	▼	0	0	▲	2018
29	Çırcır Mahallesi / Eyüpsultan (İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, 2021a)	▲	▲	0	0	0	0	▼	2018
31	Bağlarbaşı Mahallesi 7A-7B Bölgesi / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2015a)	▲	▲	0	▼	0	0	▼	2013
33	K. Karabekir- F. Çakmak (8. Bölge) / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2019)	▼	▼	▲	▼	▲	▲	▲	2013
34	Mevlana Mah. 1. Kısım (11. Bölge) / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2023)	▲	▲	▲	▲	0	0	0	2016
35	Pazariçi Mah. 2. Kısım (4. Bölge) / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2021a)	▼	▼	▲	▲	0	0	▲	2016
36	Pazariçi Mahallesi 3A Bölgesi / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2020a)	▼	▼	0	▲	0	0	▲	2016
37	Sarıgöl Mahallesi 12C Bölgesi / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2022)	▼	▼	▲	▲	0	▲	0	2015
38	Sarıgöl Mah. (2 Nolu Bölge) / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2015b)	▲	▲	▲	▲	0	▲	▲	2013
39	Yenidoğan Mah.1. Kısım (6D Bölgesi) / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2018)	0	0	▲	▲	0	0	0	2016
40	Yenimahalle 9A Bölgesi / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2020b)	▲	▲	▲	▲	0	▲	▲	2016
41	Y.Tabya Mah. 2. Kısım (6B Bölgesi) / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2021b)	▲	▲	▲	▲	0	▲	0	2016
42	Y.Tabya Mahallesi 5/6ABölgesi / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2021c)	▲	▲	0	▲	▲	▲	▲	2018
66	Mevlana Mah. 1. Kısım (11.B Bölge) / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2021c)	▼	▼	▲	▼	▼	▲	▲	2012
68	Karayolları Mah / G.O.Paşa (Gaziosmanpaşa Belediyesi, 2021d)	▲	▲	▼	▲	▼	▲	▼	2013
43	Tozkoparan Mah. / Güngören (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Bağcılar Belediyesi, 2020)	▲	▲	▲	0	0	0	▲	2020
44	Fikirtepe, Dumlupınar, Eğitim, Merdivenköy / Kadıköy (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2013)	▲	▲	0	▼	0	0	▼	2013
45	Merdivenköy Mahallesi / Kadıköy (MUAD Şehir Planlama, 2015)	▲	▲	0	▼	0	0	0	2015
46	Gürsel Mahallesi Çağlayan Mevkii / Kağıthane (İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, 2018)	▼	▼	0	0	0	0	▼	2017
47	Yahya Kemal Mahallesi / Kağıthane (TOKİ, 2020)	▲	▲	▲	▼	0	0	▲	2019
48	Kordonboyu, Yukarı Mahalleleri / Kartal (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Bağcılar Belediyesi, 2022b)	▲	▲	▲	▲	▼	0	▲	2013
49	Yunus Mahallesi / Kartal (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2018)	▲	▲	▼	▼	▼	0	▼	2013
51	Fatih Meydanı ve Çevresi / Küçükçekmece (Mekansal Planlama, 2021)	▼	▼	0	▲	▲	0	▲	2013
52	Kanarya Mahallesi / Küçükçekmece (Mekansal Planlama, 2017)	▲	▲	▲	▲	0	0	▲	2013
54	Orta ve Dumlupınar Mahallesi (1.Etap) / Pendik (Pendik Belediyesi, 2014)	▲	▲	▲	▼	0	▼	▲	2013
55	Derbent (Dartışafaka) Mahallesi / Sarıyer (İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, 2021b)	▼	▼	▲	▲	▲	▲	▲	2013
56	Fatih Sultan Mehmet Mahallesi / Sarıyer (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2017)	▲	▲	▲	▲	▲	▲	▲	2013
57	Hilton Sitesi / Şişli (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Bağcılar Belediyesi, 2022c)	▲	▲	0	▲	0	0	0	2017
58	İçmeler Mahallesi / Tuzla (Tuzla Belediyesi, 2017)	▲	▲	0	▲	0	0	0	2013

Tablo 3 devamı

59	Elmalıkent Mahallesi / Ümraniye (Ümraniye Belediyesi, 2021)	▲	▲	▲	▼	0	0	▲	2020
61	Kirazlıtepe / Üsküdar (Üsküdar Belediyesi, 2020)	▼	▼	▲	▲	▲	0	▲	2018
62	Beşelsiz Mahallesi / Zeytinburnu (Zeytinburnu Belediyesi, 2017)	▲	▲	0	0	0	0	0	2017
63	Seyitnizam Mahallesi / Zeytinburnu (Zeytinburnu Belediyesi, 2022)	▲	▲	0	0	0	0	0	2017
64	Sümer Mahallesi / Zeytinburnu (Zeytinburnu Belediyesi, 2018)	▲	▲	0	▼	0	0	0	2016
65	Telsiz Mahallesi / Zeytinburnu (Zeytinburnu Belediyesi, 2021)	▲	▲	0	0	0	0	0	2017

Tablo 3 devamı

SONUÇ

Son yirmi yıllık süreçte kentsel dönüşüm olgusu Türkiye'nin kentsel politikalarında belirleyici bir faktör olmuştur. 1999 yılı Gölçük depremi sonrasında sıkça gündeme gelen ve 2011 yılı sonrasında Van depremi akabinde 6306 sayılı Kanun ile hukuksal zemini oluşturulan kentsel dönüşüm olgusu, İzmir, Malatya, Elazığ ve en son olarak da Kahramanmaraş depremleriyle önemini ve güncelliğini korumaktadır.

Kentsel dönüşüm, temelde riskli alanlarına dönüştürülmesi üzerine kurulu olmasının yanında (Tekeli, 2013) kentsel yaşam kalitesi yüksek çevrelerin oluşturulmasında önemli bir araçtır (Zheng vd., 2014; Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; Sönmez, 2019; Adı ve Bingöl, 2018; Bektaş, 2021; 2022; Lewis vd., 2022). Bu açıdan kentsel dönüşümle sosyal altyapı alanlarının iyileştirilmesi, standartlarının artırılması beklenmektedir. Nitekim, 6306 sayılı Kanun'un temel amaçlarından birisi kentsel yaşam kalitesi yüksek çevreler oluşturmaktadır.

Bu çalışma, kentsel dönüşüm olgusunu sosyal altyapı alanları çerçevesinde, İstanbul'da riskli ilan edilen alanlar bütününde incelemektedir. İstanbul'da bulunan 68 adet riskli alanın, riskli alan kararı sonrasında yeni planı hazırlanan veya plan değişikliği yapılan 51'ini kapsamaktadır. İnceleme, söz konusu riskli alanlara dair riskli alan kararı sonrasında yapılan planlarla mevcut durumun karşılaştırmasına dayanmaktadır.

Çalışmanın dayandığı temel soru riskli alanlarda, kişi başına düşen sosyal altyapı alanı miktarının (m²/kişi) kentsel dönüşümle nasıl değiştiğidir. Yapılan incelemede riskli alanların neredeyse tamamında eğitim tesisleri alanı, açık ve yeşil alan, sağlık tesisleri alanı, sosyal ve kültürel tesis alanlarıyla ibadet yeri büyüklüğünün arttığı görülmektedir, ancak kentsel dönüşümle nüfusun bütünde %65 oranında artmasıyla kişi başına düşen sosyal altyapı alanları miktarındaki iyileşmenin kısıtlı kaldığı, hatta sağlık tesisleri açısından mevcut duruma göre düşüşün olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, Türkiye'de kentsel dönüşüm alanları üzerine yapılan çalışmaların bulgularıyla uyumaktadır (Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; SPO, 2017; Adı ve Bingöl, 2018; Terzi, 2017; Sönmez, 2019; Torun ve Bektaş, 2022).

Kentsel dönüşüm alanındaki planlarda sosyal altyapı alanlarının artmasına rağmen kişi başına düşen standardın kısıtlı kalmasının temel nedeni nüfus ve yoğunluk artışıdır (Zengin Çelik ve Çilingir, 2017; Adı ve Bingöl, 2018; Torun ve Bektaş, 2022). Bu açıdan çalışmanın alt sorularından birisi olan mevcut duruma göre nüfus ve yoğunluğun nasıl değiştiği konusundaki tespit kentsel dönüşüm alanlarının neredeyse tamamında arttığına yöneliktir. Temelde dönüşüm finansmanın sağlanmasıyla ilişkili olan

bu artış, 51 adet riskli alan kapsamında İstanbul'da olası nüfus artışının yaklaşık 200 bin kişi olmasına neden olmaktadır. Nüfus ve yoğunluğun artışıyla birlikte sosyal altyapı alanlarındaki kısmi alansal artışın sonucunda üçüncü boyutta bir yükselme gerçekleşmektedir. Kişi başına düşen konut alanı büyüklüğünün de yeni planlarda artması bu yükselmeyi arttırıcı bir diğer faktördür.

Çalışmanın cevaplamaya çalıştığı ikinci alt soru arazi kullanım deseninin nasıl değiştiğine dairdir. Özellikle kentsel alan içerisinde sıkışmış, geniş alan kullanımı gerektiren sanayi alanlarının konut, ticaret, turizm şeklinde karma kullanıma dönüşmesi çalışmanın önemli bir bulgusudur. Ayrıca, konut, ticaret şeklindeki tek fonksiyonlardan da karma kullanıma geçiş oranı yüksektir. 2014 yılında yürürlüğe giren Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nde tanımlanan karma kullanım, kentsel dönüşüm alanındaki planlar aracılığıyla artmaktadır (Yalçın, 2014). Tüm bunlarında yanında sosyal alt yapı alanlarının arttırıldığı, yoğun kent dokusu içerisinde nüfusun azaltıldığı ve rezerv alana transferinin öngörüldüğü Esenler ilçesi Oruçreis Mahallesi (1. Bölge) (#23) riskli alanı incelenen diğer alanlardan farklılaşmaktadır. Bu alanda yapılan planlama çalışması, riskli alanla rezerv alanı bir bütünde ele almasıyla sosyal altyapı alanını arttırması ve yoğun kent dokusu içerisinde bu alanları oluşturmasıyla gelecek plan çalışmalarını için önemli bir ipucu sunmaktadır.

Araştırma sorularına dair bulguları, yukarıda aktarıldığı gibi riskli alanların üç grupta değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu üç grup, literatür kısmında açıklanan kentsel yoğunlaştırma kavramıyla ilişkilidir. Genel olarak tespit edilen bu üç grup sırasıyla şöyledir; İlk grup nüfusun azaldığı ve kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının genel olarak arttığı, ikinci grup riskli alanlar hem nüfusun hem de kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının kısmen arttığı, üçüncü grupta nüfusun arttığı, buna karşılık kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının genel olarak azaldığı riskli alanlardır. Riskli alanların yoğunlaştığı ilçeler halihazırda yoğunluk değerlerinin yüksek olduğu, sosyal altyapı alanlarının kısıtlı olduğu ilçelerdir (Sakarya ve Paköz, 2022). Özellikle bu alanlarda, üçüncü grup olarak tanımlanan riskli alanlar örneğinde görüldüğü gibi kentsel dönüşüm alanındaki planlarla yoğunluğun daha fazla arttırılması sosyal altyapı alanlarında bir iyileşme sağlamamaktadır. Bu durum kentsel yoğunlaştırma stratejisinde ifade edilen optimum yoğunluk dağılımının sağlanmadığı durumda oluşan yüksek yoğunluklu, sosyal-tekni altyapı alanlarının yetersiz olduğu, trafik yoğunluğunun yüksek olduğu ve dolayısıyla kentsel yaşam kalitesinin düşük olduğu yerleşimlerin oluşmasına neden olmaktadır (Skovbro, 2002; Ferrante vd., 2020; Gerber ve Debrunner, 2022; McFarlane, 2020). Bu örneklerde görülen kentsel yoğunlaştırma stratejisi, dönüşümde finansman sağlama önceliğiyle yoğunluğun arttırılmasına, sosyal altyapı alanlarının azaltılmasına neden olma çerçevesinde mevzuatta yer alan söylemle karşılaşan uygulama arasındaki çelişkiye işaret etmektedir.

İkinci grup riskli alanlarda da sosyal altyapı alanlarındaki artışın kısıtlı kalması yine bununla ilgilidir. Diğer taraftan ilk grup riskli alandıysa kentsel yoğunlaştırmanın tersi yönünde bir strateji izlenerek nüfus azaltılmış ve kişi başına düşen sosyal altyapı alanı arttırılmıştır. Bu bulgular, kentsel dönüşüm alanındaki planlarda ilgili alana özgü gerekli sosyal altyapı alanını sağlayacak bir optimumum yoğunluk değerinin yakalanması gerektiğini göstermektedir (Lehmann, 2016).

Bu planlarla bir bölgenin nüfusunun arttırılması, ya da sosyal altyapı ve diğer kullanım alanlarına dair kararların riskli alan sınırları içerisinde kalması bütüncül bir bakış açısının eksikliğini göstermektedir. Nitekim literatürde yer alan diğer çalışmalarda da gösterildiği gibi (Terzi, 2017) riskli alanlar metropol bütününde parçalı bir plan deseni sunmaktadır. Bu anlamda kentsel dönüşüm alanındaki planlar üst ölçekli planlarda kent bütününe yönelik getirilen nüfus tahmin hesaplarına ve işlevsel kararlar açısından uyum sağlayamamakta, üst ölçekli plan kararlarının sürekliliğini bozucu nitelik taşıyabilmektedir. Diğer taraftan birçok kurumun plan yetkisine sahip olması da bu bütüncül çerçevenin oluşturulmasını engellemektedir. Örneğin kentsel alanda yerel idareler plan kararları üretirken, bu alanların çevrelediği riskli alanlarda 6306 sayılı Kanun gereği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın plan yapmasıyla planlar arasında yaklaşımların farklı olması, plan kararlarının birbiriyle uyumlu olmaması gibi sorunları doğurmaktadır. Ayrıca, kentsel alanda yapılan planlarda Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nde belirtilen sosyal altyapı standartlarının sağlama zorunluğu varken, yine 6306 sayılı Kanun gereği riskli alanlarda bu zorunluluğun olmaması, planlar arasındaki söz konusu uyumsuzluğa dair başka bir örnektir.

Bu bulgular, politika yapıcılara yönelik üç öneriyi işaret etmektedir. 6306 sayılı Kanun'da, bu Kanun kapsamında yapılacak çalışmalarda sosyal ve teknik altyapı alanı standartlarının planla belirleneceği ifade edilmektedir (Madde 6 (6)). Bu durum, Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nde tanımlanan kişi başına düşen asgari sosyal altyapı alanının sağlanmasına dair bir ilkenin planlarda ortaya konmamasına neden olmaktadır. Nitekim incelenen çalışmalarda kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarının, Yönetmelik'te belirtilen standartlar altında kalması bunu göstermektedir. Bu çerçevede, 6306 sayılı Kanun'un da temel amacı olan kentsel yaşam kalitesi yüksek çevrelerin oluşturulması amacıyla, standartların sağlanmasına dair yasal bir düzenlemenin yapılması gerekmektedir.

İkinci öneriyse kentsel dönüşüm alanlarının bütünde ele alınmasına dairdir. Parçalı bir yaklaşımla, ana plan kararlarını bozucu niteliğin önüne geçilmesi, getirilen nüfus ve yoğunluğun bütünde nasıl bir etkisinin olacağı ve buna dair çözümlerin üretilebilmesi amacıyla kentsel dönüşüm alanı sınırını aşarak bütüncül bir plan anlayışının geliştirilmesi elzem görülmektedir. Son olarak, Oruçreis Mahallesi (1. Bölge) (#23) riskli alanı özelinde görüldüğü gibi riskli alan ve rezerv alanların birlikte ele alınması; yoğun kentsel doku içerisinde nüfusun rezerv alanlara transferiyle kentsel alanda sosyal altyapı alanlarının oluşturulması ve bu anlamda bütünde sosyal altyapı alanlarının arttırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ADI, Y., BİNGÖL, B. (2018) Kentsel Dönüşüm Uygulamaları; Isparta Gülistan Mahallesi Örneği, *Kent Akademisi* 11(4) 591-9.
- AĞIN, C., ZENGİN ÇELİK, H. (2022) Kentsel Afetlerle Mücadelede 6306 Sayılı Kanun Kapsamındaki Kentsel Dönüşüm Uygulamalarının Türkiye Afet Durumu Üzerinden Okunması, *Kent Akademisi* 15(3) 1109-31.
- ALTABAN, Ö. (1998) Cumhuriyet'in Kent Planlama Politikaları ve Ankara Deneyimi, *75 yılda Değişen Kent ve Mimarlık* der. Y. Soy, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul; 41-64.

- AMIN, A., THRIFT, N. (2007) Cultural-Economy and Cities, *Progress in Human Geography* 31(2) 143-61.
- ANDERSSON, R., BRAMA, A., HOLMQVIST, E. (2010) Counteracting Segregation: Swedish Policies and Experiences. *Housing Studies* 25(2) 237-56.
- ANDRANOVICH, G., BURBANK, M.J., HEYING, C.H. (2001) Olympic Cities: Lessons Learned from Mega-Event Politics, *Journal of Urban Affairs* 23(2) 113-31.
- ARABACI, S. (2007) Ethnic Segregation, Housing Systems and Welfare Regimes in Europe, *European Journal of Housing Policy* 7(4) 401-33.
- ATAÖV, A., OSMAY, S. (2007) Türkiye'de kentsel dönüşüme yöntemsel bir yaklaşım, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 24(2) 57-82.
- AY, D., PENPECİOĞLU, M. (2022) Dönüşümsüzlük ve Beklemek: Devlet Öncülüğündeki Kentsel Dönüşümün Kurumsal Darboğazları ve Güvencesiz Mekanları, *İDEALKENT* 13(35) 6-39.
- AYSEV DENEÇ, E. (2014) The Re-Production Of The Historical Center of İstanbul In 2000s: A Critical Account On Two Projects In Fener – Balat, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 31(2) 163-88.
- AYSEV, E. (2022) Urbanization Processes of Northern İstanbul in the 2000's: Yavuz Sultan Selim Bridge and the Northern Marmara Highway, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 39(1) 137-64.
- BAĞCILAR BELEDİYESİ (2021) *Bağcılar Meydanı Kentsel Dönüşüm Alanı Revizyon Uygulama İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- BARTU CANDAN, A., KOLLUOĞLU, B. (2008) Emerging Spaces of Neoliberalism: A Gated Town and a Public Housing Project in İstanbul, *New Perspectives on Turkey* (39) 5-46.
- BEKTAŞ, Y. (2014) Bir kentleşme stratejisi olarak yasanın kentsel mekânı dönüştürmedeki etkisi: Ankara örneği, *Planlama* 24(3) 157-72.
- BEKTAŞ, Y. (2021) Genel kentsel dönüşüm alanları ile öncelikli riskli alanlar arasındaki ilişkinin sorgulanması üzerine bir değerlendirme: İstanbul örneği, *Planlama* 31(1) 78-94.
- BEKTAŞ, Y. (2022) Kentsel dayanıklılık ve kentsel dönüşüm arasındaki ilişkiyi kentsel yoğunluk ve sosyal altyapı değeri üzerinden okumak: Kayseri örneği, *Megaron* 17(1) 117-35.
- BEYOĞLU BELEDİYESİ (2015) *İstanbul İli Beyoğlu İlçesi Örnektepe ve Sütlüce Mahalleleri Riskli Alan İlişkin 1/1000 Ölçekli Revizyon Uygulama İmar Planı Plan Raporu*, İstanbul.
- BEYOĞLU BELEDİYESİ (2022) *İstanbul İli Beyoğlu İlçesi Okmeydanı Riskli Alana İlişkin 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı İle Okmeydanı Tarihi Sit Alanlarına İlişkin 1/5000 Ölçekli Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- BROITMAN, D., KOOMEN, E. (2015) Residential density change: Densification and urban expansion, *Computers, Environment and Urban Systems* (54) 32-46.
- BROWN, J., BARBER, A. (2012) Social infrastructure and sustainable urban communities, *Proceedings of the Institution of Civil Engineers: Engineering Sustainability* 165(1) 99-109.

- BURRAGE, H. (2011) Green hubs, social inclusion and community engagement, *Proceedings of the Institution of Civil Engineers: Municipal Engineer* 164(3) 167-74.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI (2013) *İstanbul İli, Kadıköy İlçesi Fikirtepe Rezerv Yapı Alanı ve Çevresine İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI (2015a) *Evren Mahallesi THY Sitesi Riskli Alana İlişkin Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI (2015b) *İstanbul İli, Beşiktaş İlçesi, Rumelihisarı Mahallesi, 12 Pafta 1545 Ada (E:1459) 317 Parsele Ait 1/1000 Ölçekli Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI (2017) *İstanbul İli Sarıyer İlçesi Fatih Sultan Mehmet Mahallesi Kentsel Dönüşüm ve Gelişim Alanı 1/5000 Ölçekli Nazım ve 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Plan Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI (2018) *İstanbul İli, Kartal İlçesi, Yunus Mahallesinin Bir Kısımına Ait Riskli Alan Sınırları Dahili 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Planı Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI, ve BAĞCILAR BELEDİYESİ (2021) *İstanbul İli, Bağcılar İlçesi, Bağlar Mahallesi 536 Parsel ve 3256 Ada 2 Parsele İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI ve BAĞCILAR BELEDİYESİ (2022a) *İstanbul İli, Bağcılar İlçesi, Güneşli Mahallesi Sınırları İçerisinde Yer Alan Kentsel Dönüşüm Alanına İlişkin 1/1000 Ölçekli Revizyon Uygulama İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI ve BAĞCILAR BELEDİYESİ (2020) *İstanbul İli, Güngören İlçesi, Tozkoparan Mahallesi, 10,4 Hektarlık Riskli Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI ve BAĞCILAR BELEDİYESİ (2022b) *İstanbul İli, Karta İlçesi, Yukarı Mahalle, Kordonboyu Mahallesi ve Petrol- İş Mahallesi Riskli Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ÇEVRE, ŞEHİRCİLİK ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAKANLIĞI, ve BAĞCILAR BELEDİYESİ (2022c) *İstanbul İli, Şişli İlçesi, Fulya (Dikilitaş) Mahallesi, 1073 Ada 41-42-43-44-45-46-47-48-49-50 Parseller, 1074 Ada 1-2 Parseller, 1075 Ada 13-14-15-16-17-18-19 Parseller, 1076 Ada 1-2-3 Parseller, 1077 Ada 1-2 Parseller, 1078 Ada 1 Sayılı Parsel ve Bir Kısım Tescil Harici Alana İlişkin Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.
- DEAKIN, M. (2009) A Community-Based Approach to Sustainable Urban Regeneration, *Journal of Urban Technology* 16(1) 91-112.
- DEZİM (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Deprem Risk Yönetimi ve Kentsel İyileştirme Daire Başkanlığı, Deprem ve Zemin İnceleme

Müdürlüğü) (2020a) *İstanbul İli Bağcılar İlçesi Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı*, İstanbul.

DEZİM (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Deprem Risk Yönetimi ve Kentsel İyileştirme Daire Başkanlığı, Deprem ve Zemin İnceleme Müdürlüğü) (2020b) *İstanbul İli Esenler İlçesi Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı*, İstanbul.

DEZİM (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Deprem Risk Yönetimi ve Kentsel İyileştirme Daire Başkanlığı, Deprem ve Zemin İnceleme Müdürlüğü) (2020c) *İstanbul İli Eyüp İlçesi Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı*, İstanbul.

DEZİM (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Deprem Risk Yönetimi ve Kentsel İyileştirme Daire Başkanlığı, Deprem ve Zemin İnceleme Müdürlüğü) (2020d) *İstanbul İli Gaziosmanpaşa İlçesi Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı*, İstanbul.

DEZİM (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Deprem Risk Yönetimi ve Kentsel İyileştirme Daire Başkanlığı, Deprem ve Zemin İnceleme Müdürlüğü) (2020e) *İstanbul İli Zeytinburnu İlçesi Olası Deprem Kayıp Tahminleri Kitapçığı*, İstanbul.

DUMAN, B., COŞKUN, İ. (2015) Kentsel Dönüşüm: Temel Meseleler Üzerine, *Neden Nasıl ve Kim İçin*, Kentsel Dönüşüm der. B. Duman, ve İ. Coşkun, Litera Yayıncılık, İstanbul; 21-52.

ERAYDIN, A. (2008) The Impact of Globalisation on Different Social Groups: Competitiveness, Social Cohesion and Spatial Segregation in Istanbul, *Urban Studies* 45(8) 1663-91.

ERMAN, T. (2016) *Mış Gibi Site, Ankara'da Bir TOKİ-Gecekondu Dönüşüm Sitesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

ESENLER BELEDİYESİ (2013) *İstanbul İli, Esenler İlçesi, Havaalanı Mahallesi Riskli Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu*, İstanbul.

ESENLER BELEDİYESİ (2020a) *İstanbul İli, Esenler İlçesi, Oruçreis Mahallesi 777 Ada 16 Parsele İlişkin Uygulama İmar Planı ve Oruçreis Mahallesi Riskli Alan ve Gecekondu Önleme Bölgesi'nin Bir Kısımına İlişkin 1/1.000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.

ESENLER BELEDİYESİ (2020b) *İstanbul İli, Esenler İlçesi, Tuna Mahallesi Riskli Alan Bölgesi 1/1.000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.

ESENLER BELEDİYESİ (2021) *İstanbul İli, Esenler İlçesi, Çiftelavuzlar Mahallesi Gecekondu Önleme Bölgesi – Riskli Alan Bölgesine İlişkin 1/1000 Ölçekli Revizyon Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu*, İstanbul.

ESENLER BELEDİYESİ (2022) *İstanbul İli, Esenler İlçesi, Oruç Reis Mahallesi (Kamulaştırma) Riskli Alanın Bir Bölümüne İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.

FAINSTEN, S.S. (2005) Cities and Diversity Should We Want It? Can We Plan For It?, *Urban Affairs Review* 41(1) 3-19.

FAINSTEN, S.S. (2008) Mega-Projects in New York, London and Amsterdam, *International Journal of Urban and Regional Research* 32(4) 768-85.

- FERRANTE, A., FOTOPOULOU, A., MAZZOLI, C. (2020) Sustainable Urban Regeneration through Densification Strategies: The Kallithea District in Athens as a Pilot Case Study, *Sustainability* 12(22) 9462.
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2015a) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi 26/01/2013 Gün ve 28540 Sayılı Resmi Gazetede Yayımlanan Bağlarbaşı Mahallesi Riskli Alanına Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2015b) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi 26/01/2013 Gün ve 28540 Sayılı Resmi Gazetede Yayımlanan Sarıgöl-Merkez Mahallesi Riskli Alanına Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2018) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi Yenidoğan Mahallesi, Sayaocağı Caddesi-Köşegen Sokak Arasında Kalan 7,12 Ha'lık Kısıma Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2019) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi, Fevzi Çakmak Mah. 31,41 ha.lık Riskli Alana (8C Bölgesi) İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2020a) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi 03/10/2016 Gün ve 29846 Sayılı Resmi Gazetede Yayımlanan Pazariçi Mahallesi 3A Bölgesi (1. Kısım) 7,22 Ha'lık Riskli Alanına Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2020b) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi, Yeni Mahalle (9A) Riskli Alanının Yaklaşık 6,56 Hektarlık Kısımına İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2020c) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi Mevlana Mahallesi, İbrahim Hayırlıoğlu Caddesi İle Tem Otoyolu Arasında Kalan 38,25 Ha.lık Riskli Alana Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2021a) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi 19.09.2016 Tarih ve 2016/9193 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı İle 03.10.2016 Gün ve 29846 Sayılı Resmi Gazetede Yayımlanarak İlan Edilen Pazariçi Mahallesi (2. Kısım) 16.16 Ha'lık Riskli Alana Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2021b) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi, Yıldıztabya Mahallesi, Gaziosmanpaşa Caddesi, Sultan Sokak, Karanfil Sokak, Süzer Sokak Arasında Kalan 6,32 Ha'lık Kısıma Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2021c) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi Yıldıztabya Mahallesi 13/11/2016 Gün ve 29887 Sayılı Resmi Gazete İle 17/03/2018 Gün ve 30363 Sayılı Resmi Gazetede Yayımlanan Riskli Alanlara Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu, İstanbul.*
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2021d) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi Karayolları Mahallesi 648. Sokak ve 649. Sokak ile Galeri Caddesi, 558. Sokak ve 560/1. Sokak ile Abdi İpekçi Caddesi Arasında Kalan 69,37 Ha'lık Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu, İstanbul.*

- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2022) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi Sarıgöl Mahallesi, Bilgin Sokak, Hamam Caddesi ve Güzel Sokak Arasında Kalan 4,84 Ha'lık Alana Ait (12C) 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.
- GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ (2023) *İstanbul İli, Gaziosmanpaşa İlçesi, Mevlana Mahallesi İbrahim Hayırlıoğlu Caddesi İle Sefa Caddesi Arasında Kalan 7,17 Ha'lık Kısıma Ait 1/1000 Ölçekli Revizyon Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu*, İstanbul.
- GERBER, J.-D., DEBRUNNER, G. (2022) Planning with power. Implementing urban densification policies in Zurich, Switzerland, *Land Use Policy* (123) 106400.
- GÜR, M., DOSTOĞLU, N. (2016) Bursa Doğanbey Üzerinden Kentsel Dönüşümde Yaşam Kalitesinin Tartışılması, *Megaron* 11(1) 89-105.
- GÜZEY, Ö. (2009) Urban regeneration and increased competitive power: Ankara in an era of globalization, *Cities* 26(1) 27-37.
- HARVEY, D. (1989) From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. *Human Geography*, 71(1): 3-17.
- HIRST, P., ZEITLİN, J. (1991) Flexible Specialization Versus Post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications, *Economy and Society* 20(1) 1-56.
- İŞİK, O. PINARCIOĞLU, M. (2009) İstanbul'da Kentsel Ayrışma: 1990'dan 2000'e Neler Oldu?", *Gecekondu Dönüşüm, Kent* der. S. Kayasü; O. Işık; N. Uzun, ve E. Kamacı, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara; 379-407.
- İMAR- İMAR PLANLAMA- PROJE MÜŞAVİRLİK A.Ş. (2015) *İstanbul İli, Ataşehir İlçesi, İçerenköy Mahallesi 1296, 1297, 1298 Adalar ve Bir Kısım Yol Alanına İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.
- İMPO İMAR A.Ş. (2015) *İstanbul İli Bağcılar İlçesi Demirkapı Mahallesi, Albayraklar Sitesi Riskli Alanına İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul
- İMPO İMAR A.Ş. (2023) *İstanbul İli Bağcılar İlçesi Kemalpaşa Mahallesi, Riskli Alan ve Yakın Çevresine Ait İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul
- İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE BAŞKANLIĞI (2018) *İstanbul İli Kağıthane İlçesi Gürsel Mahallesi 8483 ve 8486 Adalara Ait 1/1000 Ölçekli Kentsel Dönüşüm Amaçlı Uygulama İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE BAŞKANLIĞI (2019) *Eyüpsultan İlçesi, Akşemsettin Mahallesi, 33-829-830-831 Adalarda Yer Alan Muhtelif Parseller İle Bir Kısım Tescil Harici Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Raporu*, İstanbul.
- İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE BAŞKANLIĞI (2021a) *Eyüpsultan İlçesi Akşemsettin Mahallesi 113 Ada 160, 161, 162, 163, ... Parseller ve Yakın Çevresine İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.

- İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE BAŞKANLIĞI (2021b) *İstanbul Sarıyer İlçesi, Çamlıtepe (Derbent) Mahallesinde Bulunan Riskli Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- KARAMAN, O., İSLAM, T. (2012) On the dual nature of intra-urban borders: The case of a Romani neighborhood in Istanbul, *Cities* 29(4) 234-43.
- KAYASÜ, S., YETİŞKUL, E. (2014) Evolving Legal And Institutional Frameworks of Neoliberal Urban Policies In Turkey, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 31(2) 209-22.
- KAZIMEE, B. A., BARTUSKA, T. (2004) Sustainable urban regenerative process and densification: Theory and practice, *The Sustainable City III: Urban Regeneration and Sustainability*, der. N. Marchettini, C.A. Brebbia, E. Tiezzi, L.C. Wadhwa, WIT Press; 357-67.
- KEYDER, C. (2020) *State and class in Turkey: A study in capitalist development*, Verso Books.
- KIM, G., NEWMAN, G., JIANG, B. (2020) Urban regeneration: Community engagement process for vacant land in declining cities, *Cities* (102) 102730.
- KORKMAZ, C., BALABAN, O. (2020) Sustainability of urban regeneration in Turkey: Assessing the performance of the North Ankara Urban Regeneration Project, *Habitat International* (95) 102081.
- KRISTENSEN, H. (2002) Social Housing Policy and the Welfare State: A Danish Perspective, *Urban Studies* 39(2) 255-63.
- LEHMANN, S. (2016) Sustainable urbanism: towards a framework for quality and optimal density?, *Future Cities and Environment* (2) 1-13.
- LOFTMAN, P., NEVİN, B. (1995) Prestige Projects and Urban Regeneration in the 1980s and 1990s: A Review of Benefits and Limitations, *Planning Practice & Research* 10(3-4) 299-316.
- MALPASS, P. (2008) Housing and the New Welfare State: Wobbly Pillar or Cornerstone?, *Housing Studies* 23(1) 1-19.
- MCFARLANE, C. (2020) De/re-densification: A relational geography of urban density, *City* 24(1-2) 314-24.
- MEKANSAL PLANLAMA MİMARLIK MÜHENDİSLİK PROJE BİLİŞİM İNŞAAT TAH. SAN. VE TİC. LTD. Ş (2021) *İstanbul İli, Küçükçekmece İlçesi, Fatih Mahallesi, III. Derece Arkeolojik Sit Alanını Kapsayan Riskli Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- MEKANSAL PLANLAMA MİMARLIK MÜHENDİSLİK PROJE BİLİŞİM İNŞAAT TAH. SAN. VE TİC. LTD. Ş (2017) *Kanarya Mahallesi, 5514 (eski 5011) Parsel ve Çevresi Riskli Alana İlişkin Uygulama İmar Planı*, İstanbul.
- MELL, I.C. (2009) Can green infrastructure promote urban sustainability?, *Proceedings of the Institution of Civil Engineers: Engineering Sustainability* 162(1) 23-34.
- MİLJANOVIĆ, D.; VUKSANOVIĆ-MACURA, Z., DOLJAK, D. (2023) Rethinking the spatial transformation of postsocialist cities: Shrinking, sprawling or densifying, *Cities* (140) 104443.

- MONTGOMERY, J. (2003) Cultural Quarters as Mechanisms for Urban Regeneration. Part 1: Conceptualising Cultural Quarters, *Planning, Practise & Research* 18(4) 293-306.
- MUAD ŞEHİR PLANLAMA (2015) *İstanbul İli, Kadıköy İlçesi, Merdivenköy Mahallesi, 746 Ada, 1 Parsele Ait 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Açıklama Raporu*, İstanbul.
- MUSTERD, S. (2002) Response: Mixed Housing Policy: A European (Dutch) Perspective. *Housing Studies*, 17(1): 139-143.
- ÖKTEM ÜNSAL, B., TÜRKÜN, A. (2014) Neoliberal Kentsel Dönüşüm, Kentsel Alanlarda Sınıfsal Tahliye, Yoksullaşma ve Mülksüzleşme, *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm* der. A. Türkün, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 17-42.
- ÖKTEM, B. (2005) Küresel Kent Söyleminin Kentsel Mekânı Dönüştürmedeki Rolü, *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* der. H. Kurtuluş, Bağlam Yayınları, İstanbul; 25-76.
- ÖKTEM, B. (2006) Neo-Liberal Küreselleşmenin Kentlerde İnşası: AKP'nin Küresel Kent Söylemi ve İstanbul'un Kentsel Dönüşüm Projeleri, *Planlama Dergisi* (36)53-64.
- ÖZDEMİR, D. (2010) Kentsel Dönüşüm Olgusunun Süreç İçinde Değişen Anlamları, *Kentsel Dönüşümde Politika, Mevzuat, Uygulama: Avrupa Deneyimi* der. D. Özdemir, İstanbul Uygulamaları, 1. Baskı, Nobel Yayın, Ankara; 1-31.
- PECK, J. (2005) Struggling with the Creative Class, *International Journal of Urban and Regional Research* 29(4) 740-70.
- PENDİK BELEDİYESİ, (2014) *İstanbul İli Pendik İlçesi Dumlupınar ve Orta Mahalleleri Riskli Alanı Uygulama İmar Planı Açıklama Raporu*, İstanbul.
- PRATT, A.C. (2008) Cultural Commodity Chains, Cultural Clusters, or Cultural Production Chains?, *Growth and Change* 39(1) 95-103.
- PROMER PLANLAMA MÜH. İNŞ. SAN. VE TİC. A. Ş. (2022) *İstanbul İli, Bağcılar İlçesi, Göztepe Mahallesi Riskli Alan ve Çevresine İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- ROBERTS, B.R. (2005) Globalization and Latin American Cities, *International Journal of Urban and Regional Research* 29(1) 110-23.
- SAKARYA, A., PAKÖZ, M., Z. (2022) Covid-19 Salgını Sürecinde İstanbul İçi İkamet Yeri Değişikliğinin Analizi, *Pandemi Sürecinde Dirençli Şehirler* der. A. Mengi, Nobel Akademik Yayıncılık; 53-68.
- SALVATI, L., RICCIARDO LAMONICA, G. (2020) Containing urban expansion: Densification vs greenfield development, socio-demographic transformations and the economic crisis in a Southern European City, 2006–2015, *Ecological Indicators* (110) 105923.
- SAT, N.A. (2007) A critique on improvement plans: A tool for transformation of squatter housing areas in Ankara, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 24(2) 27–36.
- SCOTT, A.J. (2006) Creative Cities: Conceptual Issues and Policy Questions, *Journal of Urban Affairs* 28(1) 1-17.

- SEY, Y. (1998) Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Mimarlık ve Yapı Üretimi, *75 yılda Değişen Kent ve Mimarlık* der. Y. Sey, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul; 25-39.
- SKOVBRO, A. (2002) Urban Densification–A Sustainable Urban Policy?, *WIT Transactions on Ecology and the Environment* (54).
- SMITH, N. (2006) Yeni Küresellik, Yeni Şehircilik: Küresel Kentsel Strateji Olarak Soylulaştırma, *Planlama* (13) 13-27.
- SÖNMEZ, Ö. (2019) İstanbul’un Kentsel Dönüşüm Sürecinde Konut Yoğunlukları Değişimi, *Megaron* 14(Suppl 1) 145-54.
- SWYNGEDOUW, E., MOULAERT, F., RODRIGUEZ, A. (2002) Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy, *Antipode* 34(3) 547-77.
- ŞEHİR PLANCILARI ODASI BASIN AÇIKLAMASI, (2017) *Bursa Kamuoyuna*. Erişim adresi: https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/207f4756d081ff5_ek.pdf?tipi=3&turu=X&sube=3
- ŞEN, B. (2011) Kentsel mekânda üçlü ittifak: sanayisizleşme, soylulaştırma, yeni orta sınıf, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (44) 1-21.
- ŞENOL BALABAN, M. (2019) Afete dirençli yerleşimler oluşturmak: Afet risklerini azaltma planı, *Bilim ve Ütopya* 25(305) 29–34.
- ŞENYAPILI, T., (1998) Cumhuriyet’in 75. Yılı Gecekonduunun 50. Yılı, *75 yılda Değişen Kent ve Mimarlık* der. Y. Sey, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul; 310-6.
- TALLON, A. R. (2020). *Urban Regeneration in the UK*. Routledge.
- TALLON, A.R. (2010) İngiltere’de Kentsel Rönesans: Kentlerdeki Yansımaları ve Eleştirel Değerlendirmeler, *Kentsel Dönüşümde Politika, Mevzuat, Uygulama: Avrupa Deneyimi, İstanbul Uygulamaları* der. D. Özdemir, Nobel Yayın, Ankara; 79-97.
- TANKUT, G. (1993) *Bir Başkent’in İmarı: Ankara (1929-1939)*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- TEKELİ, İ. (1998) Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması, *75 yılda Değişen Kent ve Mimarlık* içinde, der. Y. Sey, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul; 1-24.
- TEKELİ, İ. (2013) İstanbul: Siyaset, ekonomi, mekân, *Prof. Dr. Kemali Saybaşılı Anısına Sempozyumu*, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- TEKELİ, İ. (1998) Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması, *75 yılda Değişen Kent ve Mimarlık* der. Y. Soy, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul; 1-24.
- TERZİ, F. (2017) “Üst Ölçekli Planlama Deneyimleri” konulu panelde AGÜ’de yaptığı konuşması, 13 Aralık 2017.
- TOKİ (TOPLU KONUT İDARESİ BAŞKANLIĞI) (2020) *İstanbul İli, Kağıthane İlçesi, Yahya Kemal Mahallesi Riskli Alan ve 6583 Ada 28 Parsel Ve 6566 Ada 1 Parselin Bir Kısımına İlişkin Uygulama İmar Planı Değişikliği Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- TUROK, I. (2004). Cities, Regions and Competitiveness, *Regional Studies* 38(9) 1069-83.

- TUZLA BELEDİYESİ (2014) *İstanbul İli Tuzla İlçesi İçmeler Mahallesi E-5 İçmeler KöprülÜ Kavşağı Afet Riski Altındaki Alanların Kentsel Dönüşümü Amaçlı 1. Etap Uygulama İmar Planı Değişikliği Plan Raporu*, İstanbul.
- TÜRKÜN, A., KURTULUŞ, H. (2005) Giriş, *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* içinde, der. H. Kurtuluş, Bağlam Yayınları, İstanbul; 9-24.
- TÜRKÜN, A. (2011) Konut Alanlarında Radikal Dönüşümler, *Konut Sempozyumu*, 3-4 Aralık 2009, TMMOB Mimarlar Odası, İstanbul Büyükkent Şubesi, 339-80.
- TÜRKÜN, A. (2014) Kentsel Ayrışmanın Son Aşaması Olarak Kentsel Dönüşüm, *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm* der. A. Türkün, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 3-15.
- TÜRKÜN, A. (2015) Kentsel Dönüşümü Yeniden Düşünmek: Mevcut Uygulamalar ve Hâkim Söylem Üzerinden Bir Değerlendirme, *Neden Nasıl ve Kim İçin, Kentsel Dönüşüm* der. B. Duman ve İ. Coşkun, Litera Yayıncılık, İstanbul; 285-332.
- TÜRKÜN, A., ÖKTEM ÜNSAL, B., YAPICI, M. (2014) 1980'ler Sonrasında İstanbul'da Kentsel Dönüşüm: Mevzuat, Söylem, Aktörler ve Dönüşümün Hedefindeki Alanlar, *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm* der. A. Türkün, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 79-139.
- UZUN, C.N. (2003) The impact of urban renewal and gentrification on urban fabric: three cases in Turkey, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 94(3) 363-75.
- ÜMRANİYE BELEDİYESİ (2021) *Hekimbaşı Topağacı Dumlupınar Mah. ve Kazım Karabekir Elmalıkent İnkılap Mahallelerinin Bir Kısımına İlişkin Uygulama İmar Planı*, İstanbul.
- ÜNSAL, B.O. (2015) State-led urban regeneration in Istanbul: Power struggles between interest groups and poor communities, *Housing Studies* 30(8) 1299-316.
- ÜSKÜDAR BELEDİYESİ (2020) *Üsküdar İlçesi 1151 Ada 44-74-101-102-193-195-197-198- 200-201 Parseller, 802 Ada 5-6-10-11 Parseller, 804 Ada 57 Parsel ile Tescil Dışı Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli K.A.U.İ.P. Teklifi Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.
- WEBER, R. (2002) Extracting Value from the City: Neoliberalism and Urban Redevelopment, *Antipode* 34(3) 519-40.
- YALÇINTAN, M.C., ÇALIŞKAN, Ç.O., ÇILGIN, K., DÜNDAR, U. (2014) İstanbul Dönüşüm Coğrafyası, *Yeni İstanbul çalışmaları sınırlar, mücadeleler, açılımlar* der. C. Özbay ve A. Bartu Candan, Metis Yayıncılık, İstanbul; 47-70.
- ZENGİN ÇELİK, H., ÇİLİNGİR, T. (2017) Parsel Bazındaki Dönüşüm Uygulamalarının Kentsel Maliyetleri, Karşıyaka-Bostanlı Mahallesi Örneği, *Planlama Dergisi* 27(3) 329-46.
- ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ (2017) *Zeytinburnu İlçesi, Beştelsiz Mahallesi, 389 Pafta 2321 Ada 23, 2, 3, 18, 17, 4, 20, 21, 24, 25, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 22, Parsellere İlişkin Uygulama İmar Planı Plan Açıklama Raporu*, İstanbul.

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ (2018) *Sümer Mahallesi, 395/5-404 Pafta, 3345 Ada 1 Parsele İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Plan Değişikliği Açıklama Raporu, İstanbul.*

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ (2021) *İstanbul İli, Zeytinburnu İlçesi, Telsiz Mahallesi, 389,402/1, 402 Pafta, 1508, 1509, 1512, 2653, 3301, 2167 Adalar Bütünü İle Bu Adalar Arasındaki Yolların Deplase Edilmesine İlişkin Uygulama İmar Planı Değişikliği Plan Açıklama Raporu, İstanbul.*

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ (2022) *İstanbul İli, Zeytinburnu İlçesi, Seyitnizam Mahallesi, Riskli Alana İlişkin 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı Değişikliği Plan Açıklama Raporu, İstanbul.*

ZHENG, H.W.; SHEN, G.Q., WANG, H. (2014) A review of recent studies on sustainable urban renewal, *Habitat International* (41) 272-79.

Symbols, Abbreviations

GYO: Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı

TOKİ: Toplu Konut İdaresi Başkanlığı

CBS: Coğrafi Bilgi Sistemi

Ha: Hektar

Received: 18.11.2023; Final Text: 04.10.2024

Keywords: Urban redevelopment; social facilities; density; urban densification; İstanbul.

EXAMINATION OF PLANS IN URBAN REDEVELOPMENT AREAS IN İSTANBUL REGARDING SOCIAL INFRASTRUCTURE

The phenomenon of urban redevelopment has had an important place in urban policies in Turkey since the 2000s. Urban redevelopment, which was mostly aimed at transforming squatter settlements at the end of the 1980s, and later expanded to transform at-risk areas, also aims to create healthy and safe living environments in accordance with the norms and standards of science and art. In this study, urban redevelopment is analyzed in terms of social facilities. The study focuses on at-risk areas in İstanbul. İstanbul has 68 at-risk areas, and 51 have new urban plans after the urban redevelopment declaration. In analyzing the change in social facilities in a comprehensive framework, these plans for 51 at-risk areas are compared to the current situation of the area. Educational facilities, open and green areas, health facilities, social and cultural facilities, and religious facilities that are all defined in Regulation for the Preparation of Spatial Plans are taken as social facilities in the study. Moreover, the change in population, density, and land use texture are analyzed. In conclusion, the social facilities were increased as area; but for the social facilities area per person, the increase is limited because of planning high population and density in at-risk areas. For most at-risk areas, the population and density increased because of the creation of financial sources. In land use, the transformation of industrial areas is the main concern, and the one-type zones are transformed into mixed-used as housing + commercial + tourism. The findings show that urban redevelopment plans are inconsistent with the population forecasts for the city as a whole in upper-scale plans. Additionally, the findings indicate that the plans for at-risk areas and reserve areas need to be interrelated. The relationship between at-risk areas

and reserve area plans shows an ideal process for future implementations to increase the social infrastructure areas in dense urban areas.

İSTANBUL'DA KENTSEL DÖNÜŞÜM ALANLARINDAKİ PLANLARIN SOSYAL ALTYAPI ALANLARI YÖNÜNDE İNCELENMESİ

Kentsel dönüşüm olgusu 2000'ler sonrasında Türkiye'de kentsel politikalarda önemli bir yere sahip olmuştur. 1980'lerin sonunda daha çok gecekondu alanlarının, sonrasında ise kapsamın daha da genişletilerek riskli alanların dönüştürülmesi amacını taşıyan kentsel dönüşüm aynı zamanda mekânda fen, sanat norm ve standartlarına uygun, sağlıklı ve güvenli yaşama çevrelerinin oluşturulmasını da hedeflemektedir. Bunun yanında sosyal altyapı standartlarının yükseltilmesi de birçok dönüşüm uygulamasında bir gerekçe olarak sunulmaktadır. Bu çalışmada kentsel dönüşüm, sosyal altyapı alanları açısından incelemektedir. Çalışma kentsel dönüşüm kavramı kapsamında İstanbul'daki riskli alanlara odaklanmaktadır. İstanbul'da 2023 yılı Temmuz ayı tarihiyle 68 adet riskli alan bulunmaktadır; bu alanların 51 tanesinde riskli alan kararı sonrası yeni plan çalışması yapılmıştır. İncelemede, söz konusu bu planlar ile mevcut durumu karşılaştırılarak sosyal altyapı alanlarında nasıl bir değişimin olduğu bütüncül bir çerçevede ortaya konmaktadır. Sosyal altyapı alanları olarak, Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği'nde tanımlanan eğitim tesisleri alanı, açık ve yeşil alan, sağlık tesisleri alanı, sosyal ve kültürel tesis alanları ile ibadet yeri fonksiyonları ele alınmıştır. Bunun dışında nüfus ve yoğunluk değerlerindeki değişimle birlikte, arazi kullanım deseninde ne tür bir değişim olduğu da incelenmiştir. Sonuç olarak, kentsel dönüşümle sosyal altyapı alanlarının alansal olarak arttığı tespit edilmiştir. Ancak, dönüşüm planlarında yüksek nüfus artışı öngörüsü nedeniyle kişi başına düşen sosyal altyapı alanlarındaki iyileşme çok kısıtlı kalmıştır. Riskli alanların büyük bir kısmında, finansman desteğinin sağlanması amacıyla nüfus ve dolayısıyla yoğunluk artmış; üçüncü boyutta yükselme planlanmıştır. Arazi kullanımında sanayi alanlarının dönüşümü öngörülmüş ve tek fonksiyondan, konut + ticaret + turizm şeklinde karma kullanım türlerine geçilmiştir. Bulgular, kentsel dönüşüm alanındaki planlarının üst ölçekli planlarda kent bütününe yönelik getirilen nüfus tahminiyle uyumsuz olduğunu göstermektedir. Ayrıca bulgular, kentsel dönüşümün yerleşme bütününde, riskli alan, rezerv alan ilişkisi kurularak değerlendirilmesi gerekliliğine işaret etmektedir. Riskli ve rezerv alanın birlikte ele alındığı dönüşüm kurgusunda, yoğun kentsel doku içerisinde sosyal altyapı alanlarının elde edilmesi gelecek uygulamalar açısından önemli bir örnektir.

ADEM SAKARYA; BCP, MCP, PhD.

Received his bachelor's and master's degrees in city and regional planning from Istanbul Technical University, Faculty of Architecture in 2010 and in 2013. Earned his PhD. degree in city planning from the Department of City and Regional Planning at Yıldız Technical University (2019). Major research interests include regional planning, urban economics, GIS, urban resilience. asakarya@yildiz.edu.tr

YASİN BEKTAŞ; BCP, MCP, PhD.

Earned his Ph.D. (2017) degree from Urban Planning Program at Yıldız Technical University. He received his master's degree (2011) from Urban Planning Program at Erciyes University, and his bachelor's degree (2009) in city and regional planning from the same university. Major research interests include housing policy, social interaction, disaster risk, climate change, risk mitigation, urban regeneration and urban resilience. yasinbektas@itu.edu.tr

INVESTIGATING THE IMPACT OF MUQARNAS ON THE DAYLIGHTING PERFORMANCE OF HISTORICAL TURKISH BATHS

Asli AGIRBAS*, Enes YILDIZ**

Received: 23.02.2024; Final Text: 24.10.2024

Keywords: Daylighting analysis; Muqarnas;
Turkish bath; optimization; building
performance; interior space.

INTRODUCTION

Following UNESCO's adoption of the Safeguarding of Intangible Heritage, the documentation and digitalization of intangible cultural heritage as a field gained importance (Hou et al., 2022). This development brought attention to the intangible features of historical buildings. Against this background, preserving the daylighting features of historical buildings through measurements, digitalization and documentation is essential. How historical buildings control daylight greatly influences the design and feel of their interior spaces (Al-Maiyah and Elkadi, 2007). Historical hammams, established as public bathhouses (Taşcıoğlu, 1998; Yegül, 2012), not only serve their primary purpose but also host various ceremonies, speeches, and entertainment activities (Yanar et al., 2021). Unlike other historical buildings, hammams are designed to receive daylight from above. The placement of openings in hammams is related to privacy, creating a distinctive way in which daylight enters these spaces.

The subject of light in hammams has attracted significant interest from researchers due to hammams' reliance on natural daylight as the primary source of illumination (Önge, 1978; Tsikaloudaki et al., 2013). Light substantially impacts the interior atmosphere of the hammams (Şabanović and Numan, 2019). Hammams typically comprise several distinct sections, including hot, tepid, and cold rooms, each with varying levels of daylight intensity (Tsikaloudaki et al., 2013). In their study regarding the daylighting of seven Ottoman hammams in Thessaloniki, specifically detailing one hammam, the Bey Hammam, they found that daylight levels vary across bath spaces, influenced by specific activities. For instance, tepid rooms are moderately but uniformly illuminated. The tepid room is located between the hot and cold rooms to help users adjust to the interior climate (Karadayı Yenice and Ararat, 2022).

In the tepid and hot sections, light is typically provided by oculi, vernacular glass bulbs, installed in the dome and vaults (Ertuğrul, 2009).

* *Corresponding Author*; Department of
Architecture, Özyeğin University, Istanbul,
TÜRKİYE

** Graduate School of Engineering and
Science, Özyeğin University, Istanbul,
TÜRKİYE

The use of oculi for light distribution is often preferred over larger openings in traditional Turkish baths (Ozel, 2013). Furthermore, Sibley (2018) analyzed the daylighting performance of 13 Moroccan heritage hammams, concluding that illuminance levels varied, with none exceeding 60 lx. The quality of light is also affected by the placement, shape, and color of the glass covering the oculi (Tsikaloudaki et al., 2013). These oculi can be round, octagonal (or polygonal), or stellar in shape (Orehounig and Mahdavi, 2011), allowing light to penetrate the interiors and create varying atmospheres, especially in the presence of steam (Sibley, 2018; Sibley and Sibley, 2013; Belakehal et al., 2004). Al-Maiyah and Elkadi (2015) investigated the changing daylight patterns through oculi across various wall surfaces in Demirci Hammam, assessing their suitability for different purposes. In contrast to these studies, the present study on Tavuk Pazarı Hammam discusses the influence of hammam ornamentations on daylight intake.

Baker and Steembers (2014) emphasize that window size, building form, orientation, roof lighting, courtyards, and shading devices influence the quality of daylight in buildings. Similarly, Cammarano et al. (2015) examined the effect of architectural features, such as window size, visible glazing transmittance, external obstruction angles, site orientation, and room depth, on daylight intake. Studies on optimizing daylighting intake have mostly focused on shading devices (De Almeida Rocha et al., 2020; Grobman et al., 2017) and building form optimization (Dino and Üçoluk, 2017; Agirbas, 2018, 2022). In addition, studies by Hosseini et al. (2019, 2020a, 2020b) also explore daylighting control through façade design. However, the effect of ornamentation on daylighting remains unexplored; hence, further research should be conducted on this topic.

Muqarnas is an ornamental element in Islamic architecture, found in various parts of buildings (Agirbas and Yildiz, 2021). The projection plans of the muqarnas distinctly show its two-dimensional (2D) geometric forms (Necipoglu, 1995; Agirbas et al., 2022), which, when extended into the third dimension, form three-dimensional (3D) cells. These cells can vary in form, with some being volumetric and others having thinner structures. Muqarnas are formed by arranging different types of these 3D cells side by side and stacked on one another. Given their composition of volumetric 3D cells (Dold-Samplonius and Harmsen, 2005; Gherardini and Leali, 2016; Ranjazmay Azari et al., 2023), muqarnas can impact various aspects of building physics, including daylighting.

Muqarnas manipulates light and shadow in buildings to alter visual effects. Outdoor muqarnas produce distinctive shadow patterns, while interior muqarnas directly affect the reception and dispersal of light within a space. Dold-Samplonius (1992) likens the geometrically cut surface created by the muqarnas to a crystal, breaking light into contrasts of light and shade. Burckhardt (2009) also notes that muqarnas trap and diffuse light through gradations across the room. Similarly, Özdural (1990) states that the interplay of light and shade in muqarnas ceilings creates a sense of infinity. These insights demonstrate the potential impact of muqarnas-styled ceilings on daylighting.

This study focuses on a historical building with muqarnas features, situated within the UNESCO World Heritage Site of the Khans Area (Vural Arslan, 2015; Gedik and Yıldız, 2016; Tlemsani Bozdağ et al., 2022). Originally a Turkish bath (*hammam*), the structure contains openings in its dome ceiling. Previous research by the authors, using simulation tools,

demonstrated that muqarnas impacts acoustic quality (Agirbas and Yildiz, 2023). This study aims to measure the effect of muqarnas on the daylighting performance of interior space through simulations.

METHODOLOGY

The comparison of annual daylight intake between the selected bath section with and without muqarnas was carried out. Daylight Autonomy (DA) and Continuous Daylight Autonomy (cDA) simulations were performed for this comparison. DA measures the annual indoor daylight performance based on the building’s location (Reinhart and Walkenhorst, 2001; Bian and Ma, 2017) and is defined as the percentage of time that a specific daylight level surpasses a given illuminance threshold. cDA is similar to DA but includes partial credit when illumination in the interior space is below the required level (Rogers and Goldman, 2006). These parameters measure light levels in relation to specific thresholds rather than directly assessing the visual comfort of occupants. In contrast to sDA (Lee et al., 2019) and UDI (Nabil and Mardaljevic, 2006), which are more concerned with visual comfort, this study utilized DA and cDA.

To retain the bath’s original state in the analysis, the researchers selected the closest available data, where specific data detailing a few parameters were missing. As the study investigates the impact of muqarnas on interior daylighting performance, the data used do not affect the findings. Since the bath is located in Bursa, but the EPW weather data for the city was unavailable, Istanbul’s weather data was used in the simulation due to its geographical proximity. The simulation software offers limited program type options, nonspecific to hammams or baths, therefore; the default ‘office’ setting was used. The purpose of determining a program type is to evaluate whether occupants receive sufficient daylight through various relevant metrics and identify when measures, such as artificial lighting or shading devices, are needed to ensure the visual comfort of occupants. Since this study aims to measure the effect of muqarnas on daylight intake, the program choice does not change the results. Additionally, surrounding buildings were excluded from the simulations, as their impact on daylight intake was beyond the focus of this study (Table 1).

For daylighting simulation, this study employed the Honeybee and Ladybug add-ons (2023) within the scope of Grasshopper (2023) program. The Galapagos add-on (2021) was utilized to conduct optimization. Galapagos is an optimization tool based on Genetic Algorithm (GA), a method rooted in the principles of biological evolution (Holland, 1992; Forrest, 1996). In this type of optimization, the algorithm generates an initial population and optimal solutions evolve through successive generations. To carry out the optimization, the desired Fitness Value and relevant variables, including their value ranges, must be defined. In this study, the Fitness Value was defined as adjusting the annual average

Location (weather data)	Istanbul (170600) EPW data
Programme (function of building)	Office
Operational hours of the building	9 a.m-12 a.m, 1 p.m-5 p.m, Monday-Sunday
Surrounding site	Not included
Size of grid cells	50 cm
Number of virtual sensor points	100
Height of sensor points	18 cm

Table 1. Setup for the daylighting performance simulations

Figure 1. Tavuk Pazarı Hammam. The plan and section were sourced from Şehitoğlu's (2000, 2008) work, where she credited T.A.Ç. Foundation archive and E.H. Ayverdi's studies for their development.

daylight level, either by decreasing or increasing it, while the variable values represented the geometric properties of muqarnas cells. Daylight tests were carried out for the tepid room of the women's section of the Tavuk Pazarı Hammam, also known as the Meyhaneli Hammam (**Figure 1**). Historical records show that the hammam was built in 1426 (Şehitoğlu, 2000; Şehitoğlu, 2008). The women's tepid room has a dome ceiling with many round-shaped vernacular glass bulbs on it. The hammam building is not currently used as a hammam. The 3D model of the hammam was created by the authors in their previous study (Agirbas and Yildiz, 2023), and this model was used for the daylighting analyzes conducted in this study (**Figure 2**). To handle the computational demands of optimization, hexagonal oculi were used for the simulations. The hammam's floor plan measures 544 cm by 544 cm. A grid at 50 cm intervals was laid across the floor, with each cell of this grid containing 100 sensors placed 18 cm above ground level, all required for the daylighting simulation. The operational hours were set from 9 a.m. to 12 a.m. and 1 p.m. to 5 p.m., running daily from Monday through Sunday.

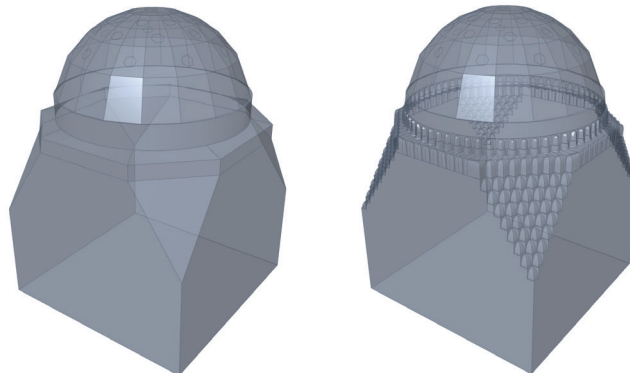
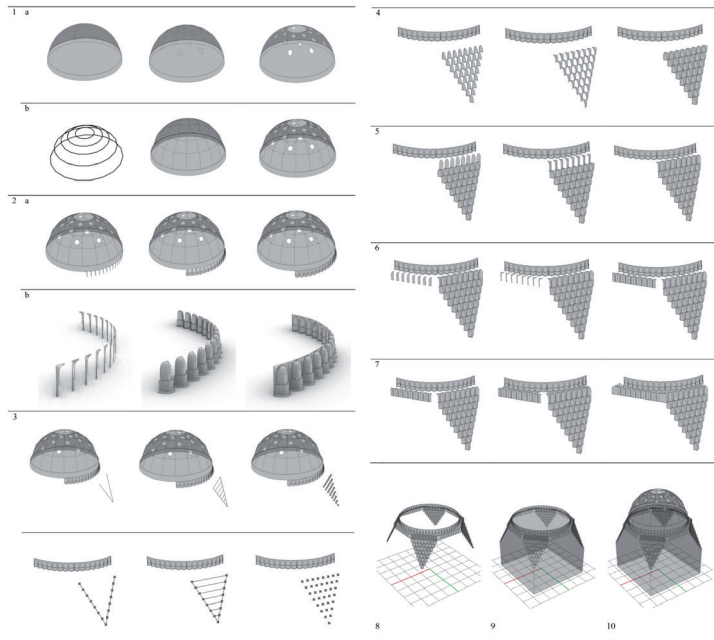
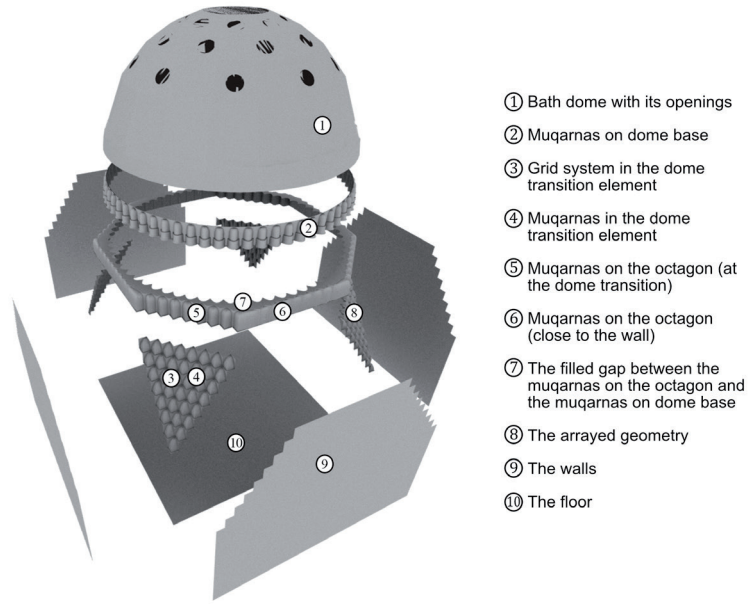

Figure 2. 3D model creation process (Agirbas and Yildiz, 2023)

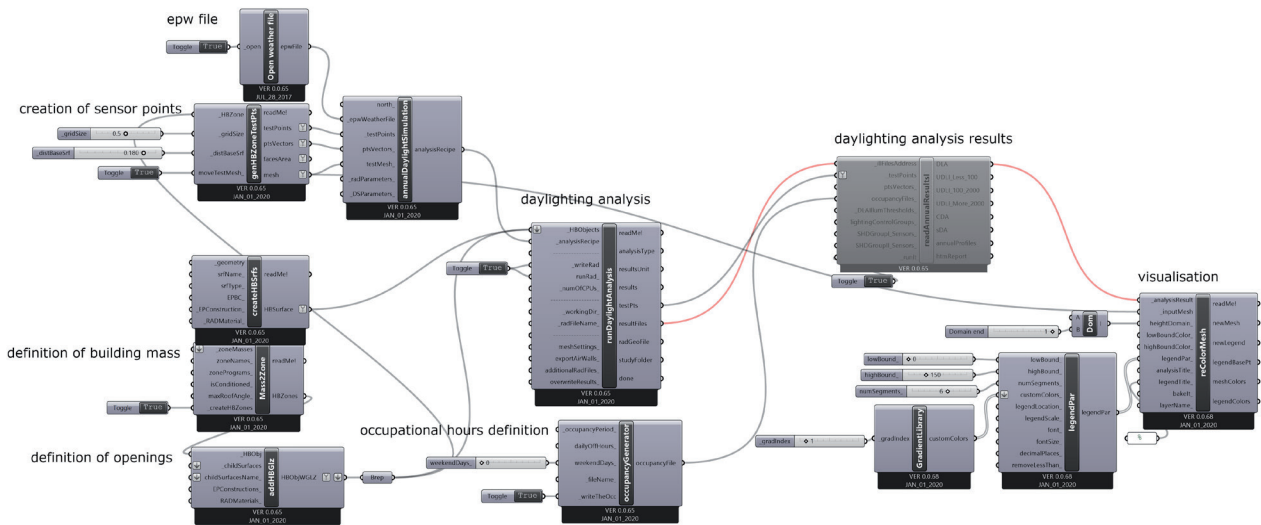

Figure 3. Daylighting analysis script

In the original setting, steam in the tepid room may have affected daylighting levels. However, in this current simulation setup, this impact remains unaddressed. Future studies may analyze this effect using various methods, such as in-situ analysis.

For the daylight analysis, the building mass and openings were defined within the “run daylight analysis” component. Sensors were arranged in the space, and EPW data was fed into the “annual daylighting simulation” component. The “read annual results” component was connected to the “run daylighting analysis” and “occupancy generator” components, which aided in defining occupational hours and days. DA and cDA results were derived from the simulation, with visual outputs generated through visualization components (Figure 3). This analysis built on Roudsari and Pak’s (2013) scripts. For the optimization, the average DA value from each sensor was linked to the Galapagos as the Fitness Value, with the muqarnas geometric parameters as variables. The Galapagos evolutionary solver was set with the following initialization settings: Max Stagnant = 50, Population = 50, Initial Boost= 2, Maintain = 5%, Inbreeding = 75%.

RESULTS AND DISCUSSION

Daylight simulations were performed on models with and without muqarnas to test their effect. Findings revealed that DA and cDA values were higher in the model without muqarnas (Table 2, Figure 4). The model with muqarnas had an annual average DA value of 21.81%, while the model without it recorded 22.84%. Similarly, the annual average cDA value followed the same trend, increasing from 61.96 % in the model with muqarnas to 62.48% without muqarnas. When sunlight strikes the building, some is reflected off the exterior, some is absorbed, and the rest passes through transparent materials. Once inside, the light may be absorbed, refracted by the interior surfaces, or penetrate through other transparent materials, such as oculi. Figure 4 illustrates a graphical representation of the annual distribution of refracted daylight within the interior space. These results suggest that muqarnas influence the amount of light entering the space, likely increasing light refraction due to their complex geometry.

Parameter	Type	Value (%)
DA	With muqarnas	21.81
	Without muqarnas	22.84
cDA	With muqarnas	61.96
	Without muqarnas	62.48

Table 2. Daylighting analysis simulation results for the models with and without muqarnas

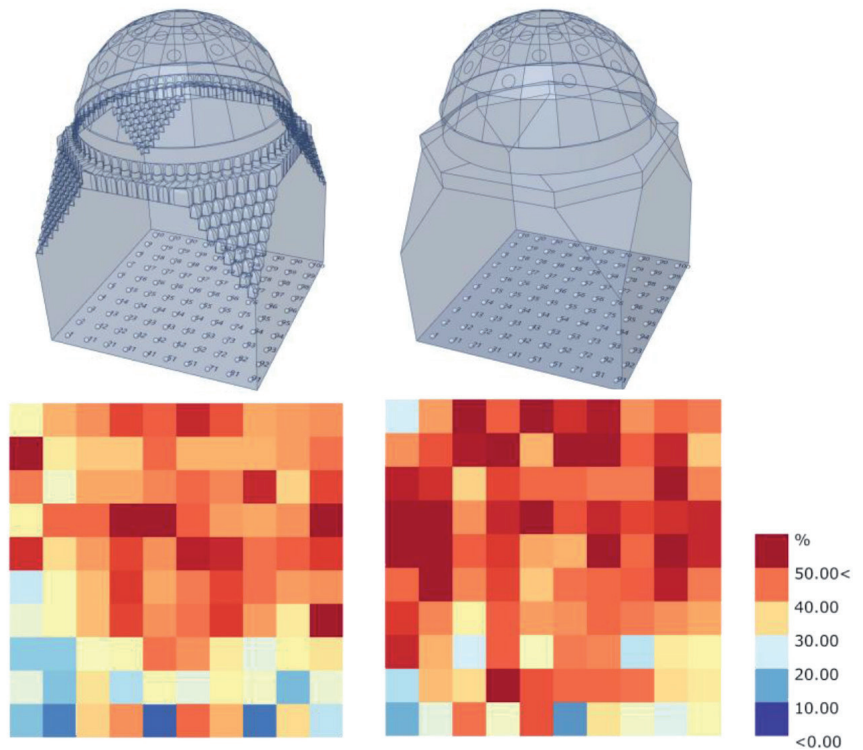

Figure 4. Graphical representation of the daylighting test results for DA simulations in the models with and without muqarnas decoration (Scale: 50% value is shown in red)

The variable value ranges for the muqarnas in the *hammam* model are presented in Table 3 and Figure 5. These ranges, used to parameterize the muqarnas geometries are based on the previous work of the authors (Agirbas and Yildiz, 2023). As shown in Figure 5, the minimum and maximum values are defined according to the geometrical constraints of the muqarnas. For example, the maximum height is limited by the building’s height, with potential unit configurations, such as the number of units, revised to fit accordingly. Similarly, the minimum and maximum values for unit protrusion and thickness are defined to maintain the geometric characteristics of the muqarnas. Using these values, optimization tests were conducted to measure the effect of various muqarnas dimensions on daylight intake. It is pertinent to note that sustaining the authenticity of the heritage hammam is crucial, however, the optimization results offer insights into how muqarnas affect interior daylight levels.

The optimization tests were conducted based on daylight intake levels. As a result of the test aimed at increasing daylight intake in the interior space, the muqarnas were found to be shortened. This process consisted of 17 generations and lasted approximately 14 days. The Fitness Value was connected to the average DA value in the Grasshopper script, leading to an annual average DA value of 29.34% and cDA value of 63.97 %. Variable

Table 3. Variables of optimization tests (Agirbas and Yildiz, 2023)

No	Variables	Min	Max	Values in the original
		Value	Value	model (approximately)
a	Unit height	10 cm	50 cm	25 cm
b	Number of units	7	9	8
c	Unit protrusion	5 cm	8 cm	7 cm
d	Unit thickness	1 cm	3 cm	2 cm

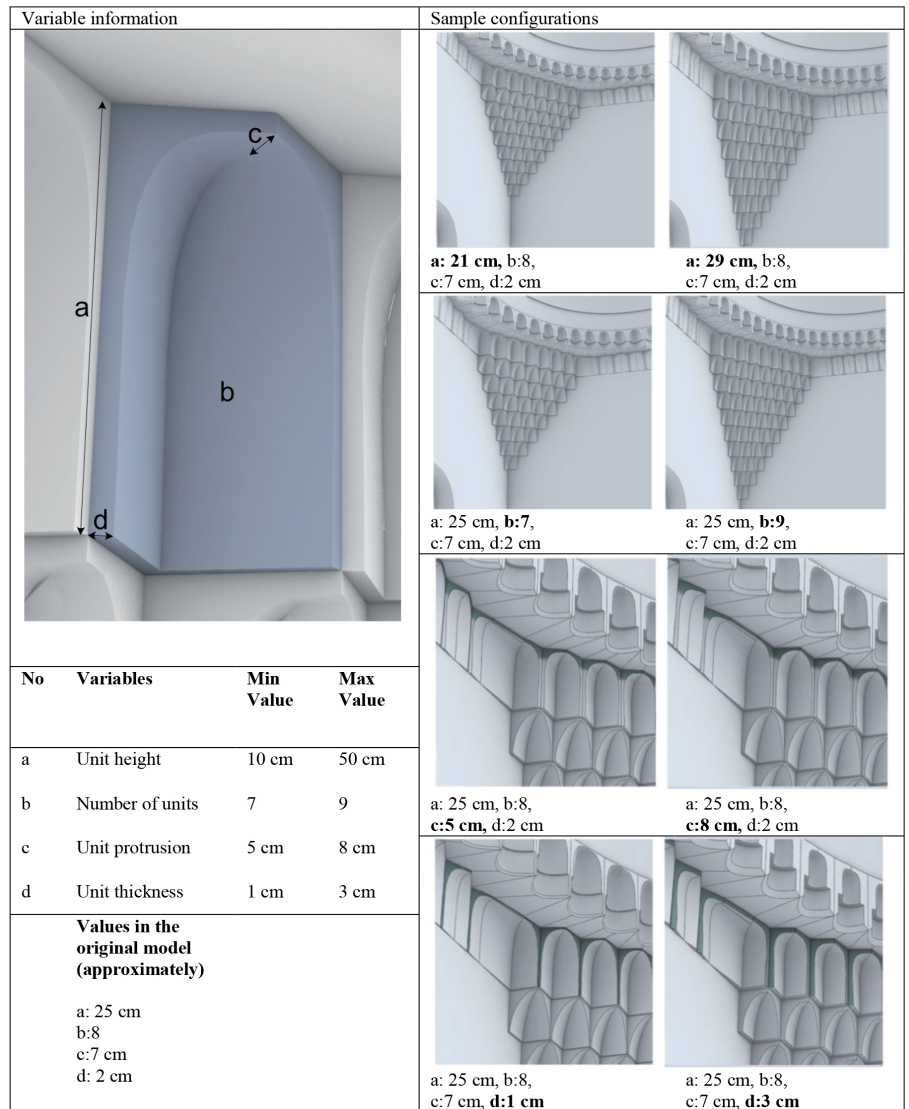

Figure 5. Muqarnas configurations according to the different variables (Agirbas and Yildiz, 2023)

were set as follows: $a = 14$ cm, $b = 7$ cm, $c = 8$ cm, and $d = 2$ cm (Table 4). For the reduced daylight intake, muqarnas maintained an average height. Five generations were conducted in 4 days, resulting in an average DA value of 20.05% and a cDA value of 60.3%. The variables were set as follows: $a = 22$ cm, $b = 8$, $c = 6$ cm, and $d = 2$ cm were obtained (Table 4). These tests were sufficient for understanding how muqarnas affect daylight levels.

The openings at the top of the space in the daylighting enhancement-oriented optimization indicate that shortening the muqarnas will logically enhance light diffusion. Therefore, the optimization results can be deemed

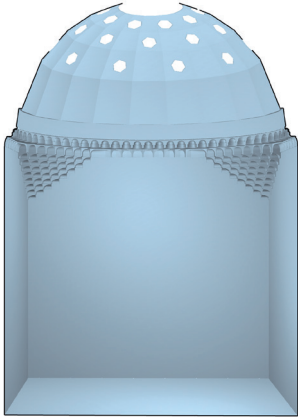
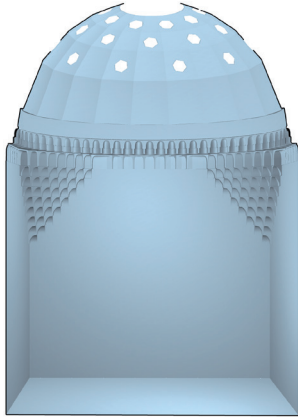
Test no	Resulted form	Results
Test no: 1 (Increase daylight intake)		DA: 29.34 % CDA: 63.97 % Variable a: 14 cm Variable b: 7 Variable c: 8 cm Variable d: 2 cm Duration: approx. 14 days Generation generated: 17
Test no: 2 (Decrease daylight intake)		DA: 20.05 % CDA: 60.3 % Variable a: 22 cm Variable b: 8 Variable c: 6 cm Variable d: 2 cm Duration: approx. 4 days Generation generated: 5

Table 4. Results of the optimization tests

logical. However, in the optimization study focused on decreasing daylight intake, the size of the muqarnas increases, which may lead to reduced light emission into the space. This suggests a correlation between daylight intake and the volumetric size increase of muqarnas.

Following the daylighting analysis of the tepid room in the selected bath, it became evident that muqarnas decorations affect the daylighting performance of the interior space. The annual daylighting intake in the bath model with muqarnas decorations is lower than in the model without. This disparity can be attributed to the excessive refraction of light caused by the complex geometry of the muqarnas decoration. Daylight preferences may vary for other spaces with different building functions and in various other locations. Furthermore, visual environment preferences can also change according to exterior conditions, outside views, personal preferences, etc. (Xiong et al., 2018).

The restoration and maintenance of hammam buildings should prioritize preserving the authentic level of refraction. This refractive quality in daylighting, combined with the presence of steam, is integral to the hammam’s intangible heritage. Maintaining this aspect, particularly with regard to the steam, can be achieved by keeping the hammam’s original

function intact. Moreover, digitalizing and documenting the original state of these buildings would be helpful for preserving their heritage for the future.

LIMITATIONS

Limitations of the study:

- The daylighting analyses in this study were conducted through simulations. Results from various simulation tools may differ.
- The daylighting simulation focused on a specific part of the selected hammam. The simulation setups were prepared by approximating real-world conditions as closely as possible. To generate definitive data, *in situ* daylighting analyses of the *hammam* should be performed.
- In this study, the behavior of daylight in the presence of steam and its effect on refraction were not taken into account. *In situ* daylighting analysis of a hammam that maintains its original functionality would provide further understanding of the effect of steam.
- This paper focuses only on one muqarnas in a hammam, and the results should be assessed alongside new studies on muqarnas applications in other hammams.

CONCLUSIONS

The combination of light and steam in hammams creates the mystical atmosphere of the interior space, and this atmosphere has become a traditional feature of the hammam. Whether the geometry of muqarnas affects daylighting performance in this space or not is discussed within the scope of this study. Accordingly, the possible effect of muqarnas on daylighting was discussed in the context of the selected hammam building. The results from the simulation tests for the tepid room, with and without muqarnas, indicated that muqarnas may influence daylighting performance. Additionally, optimization tests were carried out to clarify the relationship between daylighting and muqarnas.

The main contributions of this study are as follows:

- It was demonstrated that the use of muqarnas affects the daylighting performance of interior space based on its size and location.
- Optimization tests provided a sufficient understanding of the contribution of muqarnas to daylight level.

There is a growing interest in the reinterpretation of traditional geometric elements and motifs in contemporary buildings in the Middle East. These designs offer great potential, and advancements in technology can improve their architectural features. The optimization method presented in this study can be used to facilitate the design of spaces that optimize daylight intake.

BIBLIOGRAPHY

AGIRBAS, A. (2018) Performance-Based Design Optimization for Minimal Surface Based Form, *Architectural Science Review* 61 (6) 384-99.

- AGIRBAS, A. (2022) Multi-objective building design optimisation using acoustics and daylighting, *Indoor and Built Environment* 31 (3) 853-67.
- AGIRBAS, A., YILDIZ, G. (2021) Origin of Irregular Star Polygons in Ground Projection Plans of Muqarnas, *Nexus Network Journal* (23) 507-48.
- AGIRBAS, A., YILDIZ, G., SAHIN, M. (2022) Interrelation between grid systems and star polygons of muqarnas ground projection plans, *Heritage Science* 10 (12).
- AGIRBAS, A., YILDIZ, E. (2023) The Effect of Muqarnas on Acoustic Quality of Traditional Turkish Bath Interior Space, *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage* 16(3) 1 20.
- AL-MAIYAH, S., ELKADI, H. (2015) Turkish D-light: accentuating heritage values with daylight, *Proceedings of the Institution of Civil Engineers - Engineering History and Heritage* 168(4) 139-49.
- AL-MAIYAH, S., ELKADI, H. (2007) The role of daylight in preserving identities in heritage context, *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 11(7) 1544-57.
- BAKER, N., STEEMERS, K. (2014) *Daylight Design of Buildings: A Handbook for Architects and Engineers*. Abington, Oxon: Earthscan.
- BELAKEHAL, A., TABEL AOUL K., BENNADJI, A. (2004) Sunlighting and daylighting strategies in the traditional urban spaces and buildings of the hot arid regions, *Renewable Energy* 29(5) 687-702.
- BIAN, Y., MA, Y. (2017) Analysis of Daylight Metrics of Side-Lit Room in Canton, South China: A Comparison between Daylight Autonomy and Daylight Factor, *Energy and Buildings* (138) 347-54.
- BURCKHARDT, T. (2009) *Art of Islam, Language and Meaning* (Commemorative Edition). World Wisdom Inc, Indiana.
- CAMMARANO, S., PELLEGRINO, A., LO VERSO, V.R.M., AGHEMO, C. (2015) Assessment of daylight in rooms with different architectural features, *Building Research & Information* 43 (2) 22237.
- DE ALMEIDA R., PAULA, A., REYNOSO-MEZA, G., OLIVEIRA, R.C.L.F., MENDES, N. (2020) A pixel counting based method for designing shading devices in buildings considering energy efficiency, daylight use and fading protection, *Applied Energy* 262 114497.
- DINO, I.G., ÜÇOLUK, G. (2017) Multiobjective Design Optimization of Building Space Layout, Energy, and Daylighting Performance, *Journal of Computing in Civil Engineering* 31(5).
- DOLD-SAMPLONIUS, Y. (1992) Practical Arabic Mathematics: Measuring the Muqarnas by Al-Kashi, *Centaurus* (35) 193-242.
- DOLD-SAMPLONIUS, Y., HARMSSEN, S.L. (2005) The Muqarnas Plate Found at Takht-I Sulayman: A New Interpretation, *Muqarnas* (22) 85-94.
- ERTUĞRUL, A. (2009) Hamam Yapıları ve Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (13) 241-66.
- FORREST, S. (1996) Genetic Algorithms, *ACM Computing Surveys* 28(1) 77-80.

- Galapagos, <https://grasshopperdocs.com/addons/galapagos.html> (Accessed 11 November 2021)
- GEDİK, G.S., YILDIZ, D. (2016) Assessing the role of users in sustainable revitalization of historic urban quarters: The case of Bursa-Khans District, *A/Z ITU Journal of the Faculty of Architecture* 13(1) 195-208.
- GHERARDINI, F., LEALI, F. (2016) A Framework for 3D Pattern Analysis and Reconstruction of Persian Architectural Elements, *Nexus Network Journal* (18) 133–67.
- Grasshopper, Algorithmic Modeling for Rhino. www.grasshopper3d.com/ (Accessed on 10 February 2023)
- GROBMAN, Y.J., CAPELUTO, I.G., AUSTERN, G. (2017) External shading in buildings: Comparative analysis of daylighting performance in static and kinetic operation scenarios, *Architectural Science Review* 60(2) 126-36.
- HOLLAND, J.H. (1992) Genetic Algorithms, *Scientific American* 267(1) 66-73.
- HOSSEINI, S.N., HOSSEINI, S.M., HEIRANIPOUR, M. (2020a) The Role of Orosi's Islamic Geometric Patterns in the Building Façade Design for Improving Occupants' Daylight Performance, *Journal of Daylighting* (7) 201-21.
- HOSSEINI, S.M., MOHAMMADI, M., GUERRA-SANTIN, O. (2019) Interactive kinetic façade: Improving visual comfort based on dynamic daylight and occupant's positions by 2D and 3D shape changes, *Building and Environment* (165) 106396.
- HOSSEINI, S.M., MOHAMMADI, M., SCHRÖDER, T., GUERRA-SANTIN, O. (2020b) Integrating interactive kinetic façade design with colored glass to improve daylight performance based on occupants' position, *Journal of Building Engineering*, 31, 101404.
- HOU, Y., KENDERDINE, S., PICCA, D., EGLOFF, M., ADAMOU, A. (2022) Digitizing Intangible Cultural Heritage Embodied: State of the Art, *Journal on Computing and Cultural Heritage* 15(3).
- KARADAYI YENİCE, T., ARARAT, M. (2022) Turkish bath tradition: The example of Gaziantep, Turkey, *International Journal of Intangible Heritage* (17) 198-210.
- Ladybug Tools, <https://www.ladybug.tools/> (Accessed on 10 February 2023)
- LEE, J., BOUBEKRI, M., LIANG, F. (2019) Impact of Building Design Parameters on Daylighting Metrics Using an Analysis, Prediction, and Optimization Approach Based on Statistical Learning Technique, *Sustainability* (11) 1474.
- NABIL A., MARDALJEVIC J. (2006) Useful daylight illuminances: A replacement for daylight factors, *Energy and Buildings* 38 (7) 905-13.
- NECİPOĞLU, G. (1995) *The Topkapi Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture* The Getty Center for the History of Art and the Humanities, Santa Monica, CA.
- OREHOUNIG, K., MAHDAVI, A. (2011) Performance evaluation of traditional bath buildings via empirically tested simulation models, *Journal of Building Performance Simulation* 4(1) 63-74.

- OZEL, F. (2013) SolarPierce: A Solar Path Based Generative System, *Proceedings of the eCAADe Conference*, Delft University of Technology, Delft, The Netherlands, 18-20 September; 127-34.
- ÖNGE, Y. (1978) Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma, *Vakıflar Dergisi* (12) 121-35.
- ÖZDURAL, A. (1990) Giyaseddin Jemshid el-Kashi and stalactites, *METU Journal of Faculty of Architecture* 10(1-2) 31-49.
- RANJAZMAY AZARI, M., BEMANIAN, M., MAHDAVINEJAD, M., KÖRNER, A., KNIPPERS, J. (2023) Application-based principles of islamic geometric patterns; state-of-the-art, and future trends in computer science/technologies: A review, *Heritage Science* (11) 22.
- REINHART, C.F., WALKENHORST, O. (2001) Validation of Dynamic RADIANCE Based Daylight Simulations for a Test Office with External Blinds, *Energy and Buildings* 33(7) 683-97.
- ROGERS, Z., GOLDMAN, D. (2006) *Daylighting Metric Development Using Daylight Autonomy Calculations in the Sensor Placement Optimization Tool –Development Report and Case Studies*. Boulder, Colorado.
- ROUDSARI, M.S., PAK, M. (2013) Ladybug: A parametric environmental plugin for Grasshopper to help designers create an environmentally-conscious design, *Proceedings of the 13th international building performance simulation association conference*, Chambery, France, 26-28 August; 3128-35.
- ŠABANOVIĆ, N., NUMAN İ. (2019) Cultural Heritage Related to the Water Case Study: Hammams in Bosnia and Herzegovina, *SAR Journal* 2(2) 68-76.
- SIBLEY, M. (2018) Let There Be Light! Investigating Vernacular Daylighting in Moroccan Heritage Hammams for Rehabilitation, Benchmarking and Energy Saving, *Sustainability* 10(11) 3984.
- SIBLEY, M., SIBLEY, M. (2013) Hybrid Green Technologies for Retrofitting Heritage Buildings in North African Medinas: Combining Vernacular and High-tech Solutions for an Innovative Solar Powered Lighting System for Hammam Buildings, *Energy Procedia* (42) 718-25.
- ŞEHİTOĞLU, E. (2000) *Bursa Hamamları'nın Yapısal, Çevresel, İşlevsel Sorunları ve Çözüm Önerileri*. Master's thesis, Mimar Sinan University, Istanbul.
- ŞEHİTOĞLU, E. (2008) *The Historic Hammams of Bursa*. Tarih Vakfı Yurt Publications, Istanbul
- TAŞÇIOĞLU, T. (1998) *The Turkish Hamam*. Unilever & Duran Ofset, Istanbul.
- TLEMSANI BOZDAĞ, H., BENABBOU, R., VURAL ARSLAN, T. (2022) A Framework proposal for resilience assessment in traditional commercial centres: Case of the historical bazaar of Bursa as a resilient world heritage site, *Heritage Science* (10) 154.
- TSIKALOUĞAKI, K., CÖCEN, Ö.N., TASOPOULOU, K., MILONAS, I. (2013) Daylighting in Historic Bathhouses: The Case of Ottoman Hamams, *METU Journal of Faculty of Architecture* 30(1) 45-55.

- VURAL ARSLAN, T. (2015) Developing A Strategic Approach for Managing Sustainable Revitalisation in World Heritage Sites: Historical Bazaar and Khans District, Bursa – Turkey, *Archmet-IJAR: International Journal of Architectural Research* 9(1) 289-304.
- XIONG, J., TZEMPELIKOS, A., BILIONIS, I., AWALGAONKAR, N.M., LEE, S., KONSTANTZOS, I., SADEGHİ, S.A., KARAVA, P. (2018) Inferring personalized visual satisfaction profiles in daylight offices from comparative preferences using a Bayesian approach, *Building and Environment* (138) 74-88.
- YANAR, A., SÖYLEMEZOĞLU, F., ERDOĞAN, Z., ÖZGEN, Ö. (2021) Preservation of Tangible and Intangible Cultural Heritage: Sample of Turkish Bath, *Turkish Online Journal of Design Art and Communication* 11(1) 1-19.
- YEGÜL, F.K. (2012) Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak. In *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, eds. N. Ergin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 17-65.

Alındı: 23.02.2024; Son Metin: 24.10.2024

Anahtar Sözcükler: Günişığı analizi; Mukarnas; Türk hamamı; optimizasyon; bina performansı; iç mekan.

MUKARNASIN TARİHİ TÜRK HAMAMI'NIN GÜNIŞIĞI PERFORMANSINA ETKİSİ

Tarihi yapıların somut olmayan kültürel miras özellikleri, UNESCO'nun Somut Olmayan Mirasın Korunması kararının kabul edilmesinden sonra önemli bir konu haline geldi. Türk hamamlarının diğer tüm geleneksel özelliklerinin yanı sıra iç mekanlarının günişığını ve buharı da içeren atmosferi, onların somut olmayan kültürel miras özelliği olarak kabul edilebilir. Ayrıca günişığı ile hamamların geometrik özellikleri arasındaki ilişki de bu atmosferin yaratılmasında etkili bir parametre olarak sıralanabilir. Bu nedenle bu çalışmada geleneksel Türk hamamlarının günişığı alımı ile mukarnasları arasındaki etkileşime odaklanılmıştır. Bu çalışmanın amacı, tarihi Türk hamamı iç mekanındaki mukarnas süslemelerin günişığı alımına etkisini simülasyonlar yoluyla ölçmektir. Ayrıca bu çalışmada mekanda yıllık olarak istenilen günişığı miktarına göre mukarnas geometrisini optimize edebilecek bir model önerilmiştir. Hamamın kubbe geçiş elemanı mukarnaslı olan bir odası günişığı analizi için seçilmiştir. Simülasyon kurulumları yapıldıktan sonra mukarnaslı ve mukarnasız Türk hamamının 3 boyutlu modelleri üzerinde günişığı analiz simülasyonları yapılmıştır. Simülasyon sonuçlarına göre, mukarnasın günişığı alımına az da olsa etki ettiği görülmüştür. Önerilen optimizasyon modeli ile iç mekandaki günişığı miktarı ile mukarnaslar arasındaki ilişki vurgulanmıştır. Optimizasyon deneyleri, mukarnas süslemeleri yardımıyla doğal aydınlatma performansının artırılabilirliğini göstermiştir.

INVESTIGATING THE IMPACT OF MUQARNAS ON THE DAYLIGHTING PERFORMANCE OF HISTORICAL TURKISH BATHS

The intangible cultural heritage features of historical buildings became an important issue after the adoption of UNESCO's Safeguarding of Intangible Heritage. In addition to all their other traditional features, the atmosphere of the interior of Turkish baths (*hammams*), which includes

daylight and steam, can be regarded as their intangible cultural heritage feature. Furthermore, the interrelation between daylight and the geometric features of these baths is a crucial parameter in creating this atmosphere. Therefore, this study focused on the interaction between daylight intake and the muqarnas of traditional Turkish baths. The purpose of this study is to measure the effect of muqarnas decorations on daylight intake in the interior space of historical Turkish baths through simulations. Also, a model that can optimize the muqarnas geometry according to the desired amount of annual daylight intake in the space was proposed. A section of the bath with muqarnas in its dome transition element was selected for daylighting analysis. After the simulation setups were completed, daylighting analysis simulations were conducted on the three-dimensional models of the Turkish bath, both with and without muqarnas. According to the simulation results, muqarnas were observed to have a slight effect on daylight intake. The proposed optimization model emphasizes the relationship between the amount of daylighting in the interior and the muqarnas. The optimization experiments demonstrated that daylighting performance can be enhanced with the help of muqarnas decorations.

ASLI AGIRBAS; B.Arch, MSc., M.Arch., PhD.

Received her master's degree in architecture from Pratt Institute, New York and her Ph.D. from Mimar Sinan Fine Arts University, Istanbul. Her recent research focus is on computational design and building performance, but research interests also include macro-scale designs and optimization in the field of architecture. asliagirbas@gmail.com

ENES YILDIZ; B.Arch., MSc.

Received his master's degree in architecture from Fatih Sultan Mehmet Vakif University, Istanbul and received his bachelor's degree in architecture from Balikesir University. His research area includes computational design and building performance. enes.yildiz.39333@ozu.edu.tr

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KENT SURLARI VE YIKIM TARTIŞMALARI (1863-1917)

Evren DAYAR*

Alındı: 28.11.2023; Son Metin: 09.10.2024

Anahtar Sözcükler: Kent surları; modernleşme; kentsel dönüşüm; yerel aktörler; tarihi miras.

GİRİŞ: KENT SURLARININ DÖNGÜSEL BİYOGRAFİLERİ

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılması fikri, esas itibariyle kentsel mekânın ve kent kimliğinin dönüşümünü yansıtan çok boyutlu bir olgu olarak ortaya çıkmış ve yoğun olarak iki ayrı dönemde tartışılmıştır. Bu dönemlerden ilki, 1864-1865 yıllarında Galata'da gerçekleşen yıkımın ardından; ikincisi ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşandı. Her iki dönemde de yıkım fikri yerel aktörler tarafından coşkuyla desteklendi. Bu desteğin en önemli sebebi, 19. yüzyılda surların işlevsizleşmesiyle birlikte, geçmişte onları inşa eden ve savunan kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin niteliğinin değişmesiydi. Yıkım girişimlerinin yoğunlaştığı bu dönemde surlar, kentlerin imarını, insan ve emtia hareketliliğini güçleştirdiği, halk sağlığını tehdit ettiği ve kent sakinlerinin hayatını tehlikeye attığı gerekçeleriyle işlevsiz addedilmişti. Duvarların gereksizliğinin sürekli olarak vurgulandığı ve surların güvenliğin temin edilemediği geçmiş asırlarla özdeşleştirildiği bu dönemde, kentliler için yeni iftihar vesilesi açıklık olmuştu. Yıkım taleplerindeki kararlılık ve günümüze ulaşan yıkımların çağdaş anlatımlarındaki coşku, surların geçmişte sahip olduğu fiziksel ve sembolik önemin tamamen unutulduğuna işaret ediyordu.

Başkent'in konuya yaklaşımı ise dönemsel ihtiyaçlar ve önceliklere bağlı olarak değişkenlik gösterdi. Başkent, kent surlarını kimi zaman stratejik bir savunma aracı veya tarihi eser olarak değerlendirirken, kimi zaman da yerel aktörlerin talepleri doğrultusunda yıktırılmalarına veya ihmal edilmelerine göz yumdu. II. Meşrutiyet yıllarında yerel aktörlerin talebiyle tartışma tekrar canlandığında ise başkent genellikle yıkımları desteklemişti. Buna rağmen kapsamlı yıkımların gerçekleştirilememesinin sebepleri, imparatorluğun içinde bulunduğu mali sorunlar, tarihi miras savunucularının muhalefeti ve Balkan Savaşları ile başlayan uzun savaş yıllarının yarattığı koşullardı.

* Antalya Urban History Research Center, Karaalioğlu Park, Antalya, TÜRKİYE

1. Yıkım tartışmaları 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi, askeri, ekonomik ve sosyokültürel dönüşümlerin eşzamanlı ve birleşik etkileriyle şekillenmiştir. Bu sebeple, makalenin kronolojik çerçevesi ile tematik bölümleri arasında çapraz referanslara ve geçişkenliklere zorunlu olarak yer verilmiştir. Bu yapı, söz konusu karmaşık dönüşüm sürecini daha bütüncül bir şekilde analiz etmeye ve yıkım tartışmalarının çok boyutlu doğasını daha iyi yansıtmaya imkan tanımaktadır.

Sonuç olarak tüm bu faktörler, imparatorluğun son döneminde yıkım tartışmalarını güçlü bir kentleşme eğilimi olarak ortaya çıkarmakla kalmamış; aynı zamanda, surların, önce kentlilik gururunun sembollerinden gereksiz birer yük haline geldikleri, daha sonra tarihi miras olarak tanımlanıp değer gördükleri “döngüsel biyografiler” yaşamalarına yol açmıştı (Bruce ve Creighton, 2006, 240).

Bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları, geleneksel kentsel formların dönüştürülmesine yönelik imparatorluk genelinde etkili olan bir eğilimin yansımaları olarak değerlendirmeyi amaçlar. Makalede sur yıkımının yerel ve merkezi dinamikleri, yıkım taleplerinin arkasındaki aktörler, yıkımlara yönelik muhalefetin sebepleri ve yüzyılın sonlarından itibaren tarihi miras kavramının tartışmayı nasıl şekillendirdiği, arşiv malzemesinin içeriğini belirlediği tematik başlıklar altında ve kronolojik olarak ele alınmaktadır (1) Makalenin temel iddiası ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan yıkım tartışmalarının çok boyutlu bir olgu olarak ortaya çıktığıdır. Bu tartışmalar, kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin değişimi, kentlerin yeni öncelikleri ve merkezi yönetimin ihtiyaçları ile doğrudan bağlantılıydı. Bununla birlikte yıkımlar, kentsel sorunlara dair yerel ve merkezi aktörler arasında gerçekleşen dinamik bir müzakere sürecinin parçasıydı. Bu sebeple yıkım tartışmaları sadece Tanzimat'ın getirdiği kentsel modernleşme çabalarının bir ürünü değil, aynı zamanda 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği çok katmanlı dönüşümlerin bir tezahürüydü. Makale, bu dönüşümleri farklı yönleriyle inceleyerek yıkım tartışmalarının daha geniş bir tarihsel bağlam içerisindeki yerini belirlemeyi amaçlamakta, ayrıca, yıkım süreçlerinde yerel aktörlerin oynadığı kritik role özel bir vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım, Osmanlı modernleşmesinin sadece merkezden çevreye doğru ilerleyen tek yönlü bir süreç olmadığını, yerel dinamiklerin de bu süreci şekillendirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Tarihyazını ve Kaynaklar Üzerine

Mimarlık ve kent tarihçileri, Avrupa kentleri bağlamında surların ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmalarda yıkımların pragmatik sebeplerine ayrıntılı şekilde değinmişlerdir. Askeri teknolojide yaşanan devrimin surları gereksizleştirilmesi, özellikle Batı ve Orta Avrupa'da devlet merkezleşmesinin sur yıkımlarını teşvik etmesi, 18 ila 19. yüzyıllarda giderek daha fazla insan kent merkezlerine göçtükçe sürekli büyüyen kentlerin duvarlarını yutması ve büyüyen kentlerde sur duvarları ile kapıların kentsel genişleme için bir yük ve hızla artan trafik için bir engel olarak görülmeye başlanması bu sebepler arasında yer almaktadır (Jütte 2014, 224).

Şüphesiz, bu faktörlerin hepsi yıkım tartışmalarını genel olarak etkilemiştir. Ancak, 19. yüzyıldaki yıkım dalgası kesinlikle çok katmanlı bir olguydu ve Ross'un (2018) Madrid, Barselona ve Berlin özelinde vurguladığı gibi, kent kimliğiyle ilgili önemli bir sembolik değere sahip olan surların yıkımı sadece fiziksel bir mekân dönüşümünden ibaret değildi. Sur yıkımı, teknik ve mali bir mesele olmanın ötesinde, modernleşme ve kentsel kimlik arayışıyla bağlantılı karmaşık bir sosyokültürel dönüşümü temsil ediyordu. Bu sebeple, son dönemlerde yapılan çalışmalar, kent sakinlerinin surlara atfettiği önemin değişmesinin ve surların metafizik öneminin azalmasının yıkımlar üzerindeki etkisini daha fazla vurgulama gereği duymuştur. Örneğin, Hohenberg ve Lees (1995), 19. yüzyılda sur dışlarında kurulan “yeni mahalleler” ile “eski mahalleler” arasındaki ayrımın giderek

normatif bir içerik kazandığı dönüşüme dikkat çekmişlerdir. Wolfe (2009), 17. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'da merkezi yönetimin yerel savunmadan ziyade "iyi düzen" mefhumuyla daha fazla ilgilenmeye başladığı dönüşümün altını çizmiştir. Mintzker (2012) ise surları "kentin tarihi, gelenekleri ve itibarı hakkında soyut fikirleri temsil eden fiziksel anıtlar" ve "kent metafiziğinin parçası" olarak ele almıştır. Mintzker'e göre, surlar sadece fiziksel olarak değil, aynı zamanda insanların zihninde de yıkılmışlardı ve "tahkimatsızlaştırma" hem genel hem de yerel bir fenomen olarak anlaşılmalıydı. Son olarak, Poling (2020), kent sakinlerinin kentsel peyzajın bir parçası olarak surlarla nasıl etkileşimde bulduklarını incelemiş ve 1865-1866 yıllarında Berlin'de gerçekleşen yıkımı "kaçınılmaz bir dönüşüm" ve "kentin kolektif ruhunun bir ifadesi" olarak değerlendirerek duvarların ortadan kaldırılması sürecindeki toplumsal coşkuyu tasvir etmiştir.

Geç Dönem Osmanlı kentlerinde de sur yıkımı fiziksel bir mekân dönüşümünün ötesinde anlamlar taşıyordu ve Mintzker'in (2012, 225) ifadesini ödünç alacak olursak, "kent ile çevresi arasındaki ilişkinin köklü bir şekilde yeniden kavramsallaştırıldığı" bir süreci temsil ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yıkım tartışmalarında tek bir faktör etkili olmamış, konu; padişah, merkezi ve askeri bürokrasi, yerel yönetimler, kent sakinleri ve kültürel miras savunucuları gibi birçok paydaşın dâhil olduğu karmaşık bir olgu olarak ortaya çıkmıştı. Yıkım meselesi, hem kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin değişmesi ve kentlerin yeni öncelikleriyle, hem de merkezi yönetimin ihtiyaçlarıyla bağlantılı çok yönlü bir meseleydi. Yıkımların karmaşık yapısı ve bu dinamik müzakere süreçleri, konuyla ilgili birbiriyle çelişen genel yasal düzenlemelere de yansımıştır (**Tablo 1**).

Öte yandan, sur yıkımı gibi çok boyutlu bir konunun Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ele alınmasının önünde önemli engeller bulunmaktadır. İlk engel, mikro kent tarihi çalışmalarının eşitsiz dağılımıdır; bazı Osmanlı kentlerinin tarihi çok iyi araştırılmışken, bazıları neredeyse hiç araştırılmamıştır. Bu durum, tartışmanın yerel dinamiklerinin anlaşılmasını, yıkımların bütüncül kapsamını ve etkilerini kavramayı zorlaştırmaktadır. İkinci engel ise mevcut kaynakların yıkımları bütün yönleriyle tartışmaya izin vermemesidir. Yıkım tartışmaları ve girişimleri söz konusu olduğunda, Osmanlı Arşivi'ndeki

29 Mart 1856	Surlara bitişik bina inşa etmenin yasak olduğunu vurgulayan Sadrazamlık emri
1863	Galata surlarının yıktırılmasıyla ilgili Padişah iradesi
17 Aralık 1871	Harap kalelerin yıktırılmasına yönelik tâlimat
21 Şubat 1884	Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi
28 Mart 1884	İstanbul surlarının muhafaza edilmesi gerektiğine dair Padişah iradesi
10 Nisan 1906	Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi
1909	İstanbul surlarının yıktırılmasıyla ilgili Padişah iradesi
16 Aralık 1909	Eski kale ve surların lağvedileceğine dair Şûrâ-yı Askerî muhtırası
12 Mart 1910	Şârâ-yı Askerî muhtırasını destekleyen Padişah iradesi
20 Aralık 1911	Dâhiliye Nezâreti'nin yıkımların durdurulması yönündeki kararı
30 Temmuz 1912	Muhâfaza-i Âbidât Nizamnâmesi
8 Kasım 1913	Hendek ve kale arazilerinin belediyelere devredilmesini öngören geçici kanun
22 Mart 1917	Surların korunmasını vurgulayan Dâhiliye Nezâreti tezkiresi

Tablo 1. Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarına ilişkin hukuki düzenlemeler.

2. Örneğin Zeynep Çelik, Fransız ve Osmanlı devletlerinin kamusal alanı nasıl inşa ettiklerini karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelediği "Empire, Architecture, and the City" (2008) başlıklı eserinde –bir yönüyle bu makalenin sorunsalıyla ilişkili olan– 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde sur dışı yerleşimlerin oluşum sürecinin arkasındaki itici gücün Tanzimat reformları olduğunu yazmıştır. Çelik'in bu önemli çalışması, kendi ifadesiyle, "imparatorluk topraklarını kontrol etme ve birleştirme mücadelesine yukarıdan bakış açısıyla" odaklanmaktadır. Kitap, planlama ve inşaa faaliyetlerini, imparatorlukların "yönetim mekanizmalarını yeniden biçimlendirme amacıyla" veya "başkentlerin modernleşme hedeflerini nasıl genişlettikleriyle" ilişkilendirmektedir. "Yukarıdan" tanımlanan kentsel politikaları öne çıkaran eser, yerel girişimlere ve kentleşme sürecinin yerel düzeydeki karmaşık gerçekliğine çok az değinir. Bununla birlikte, Abd al-Razzaq Moaz'ın (1998, 168-170) Şam'daki Saruja Mahallesi'ni ve Dayar'ın (2020) Antalya'nın kentsel dönüşümünü ele aldığı çalışmalarında olduğu gibi, mikro kent tarihi araştırmalarının 19. yüzyılda kentsel alanın dönüşüm süreçlerinde yerel girişimlerin önemini vurgulama potansiyeli vardır. Bu çalışmalar, 19. yüzyıldaki kentsel dönüşümü, büyük ölçüde yerel girişimlerden kaynaklanan yeni bir kentleşmenin ürünü olarak değerlendirmiştir.

3. Bu makalede kullanılan "yerel aktörler" kavramı, kentlerin yönetiminde söz sahibi olan yerli tüccarlar ile varlıklı yerel etki gruplarını tanımlamaktadır. Ne var ki, bu tanımlama oldukça genelleşen bir nitelik taşımaktadır. Bu genellemenin temel sebebi ise konuyla ilgili belgelerin yeterince kapsamlı ve sistematik olmamasıdır. Bu durum, kent sakinlerinin yıkımları ne kadar memnuniyetle karşıladıklarını, yıkımlar sonrasındaki mülkiyet kayıplarının yol açtığı sorunları ve yıkımlardan tam olarak kimlerin faydalandığını değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır.

belgeler sistematik olmaktan uzaktır. Belediye arşivleri yetersizdir veya ulaşılabilir değildir. Ulusal ve yerel gazeteler ise konuya esas olarak 20. yüzyılın başlarından itibaren ilgi göstermiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kent surlarına ilişkin tartışmalar gazeteler aracılığıyla daha geniş bir kamuoyuna hitap etmeye başlasa da bu tartışmaların çerçevesini genel olarak tarihi miras kavramı belirlemiştir.

Sur yıkımının dinamiklerinin tam olarak anlaşılabilmesi sebebiyle, Osmanlı tarihçiliğinde bu konu genellikle Tanzimat bürokratlarının girişimi olarak değerlendirilmiş ve 19. yüzyıl modernleşmesinin bir sonucu olarak görülmüştür. Nitekim Osman Nuri Ergin (1330, 204), sur yıkımının Tanzimat Fermanı ve Kırım Harbi'nden sonra artan "yabancılarla yoğun etkileşim" sonucu, "yönetim tarzı, yaşam tarzı ve ticari uygulamalarda yaşanan dönüşümle" bağlantılı olduğunu savunmuştur. Bir yönüyle kendi döneminin Tanzimat aleyhtarı muhafazakâr siyasi kültürünün izlerini taşıyan bu bakış açısı büyük ölçüde modern araştırmacılar tarafından paylaşılmıştır (Yerolympos, 1996; Çelik, 1993; Çelik, 2008; Bilgin ve Çorakbaşı, 2023).

Bu makalede de vurgulandığı gibi, Tanzimat modernleşmesi ile sur yıkımları arasındaki ilişki açıktır. Ancak, bu ilişkinin tek belirleyici faktör olarak sunulması yıkımların ardındaki karmaşık yerel dinamikleri göz ardı etme riskini taşır. Bu sorun, 19. yüzyıl modernleşmesini başkentin inisiyatifiyle başlayan ve tamamen bu inisiyatife tabi bir imparatorluk projesi olarak değerlendirmekten kaynaklanır (2). Yıkımların tek tek kentler bağlamında incelendiği çalışmalarda bile (Özçelik, 2018a, 2018b), dönemin yerel aktörlerinin bu süreçteki tutumları üzerinde yeterince durulmamıştır (3). Bu "yerel" çalışmalar, bir zamanlar kentliler için iftihar vesilesi olan surların, kent sakinleri nezdinde nasıl gereksiz birer yük haline geldiğini; başka bir ifadeyle, kent sakinlerinin içinde yaşadıkları mekâna ilişkin düşüncelerinin nasıl değiştiğini ortaya koymaktan uzaktır.

Mevcut çalışmaların bu sınırlılıkları, yıkım tartışmalarının yerel dinamikleri de dikkate alan daha geniş bir tarihsel bağlamda incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu sebeple bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları, yukarıda özetlenen revizyonist tarihçilikten ilham alan bir yaklaşımla, daha geniş bir perspektiften incelemeyi amaçlamaktadır. Makale, yıkım olgusunu Osmanlı kentlerinin yeni kimlik arayışı ile eski kent dokusu arasındaki çelişkilerin bir yansıması ve Osmanlı modernleşmesinin çok yönlü bir parçası olarak ele almaktadır.

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA YIKIM TARTIŞMALARI

Yıkım tartışmalarının arttığı 19. yüzyılın ortalarına kadar birçok Osmanlı kentinde güvenliğin en büyük teminatı surlardı. Bunun yanı sıra surlar, statü sembolleri olarak iktidar ve otoritenin işaretiydi; kapılarında gümrük vergileri toplanır, kent pazarlarına giren mallar burada kontrol edilirdi. Surlar kent nüfusunun denetimini sağlar ve inzibati bir işlev de görürdü. Ayrıca, uzun yıllar boyunca dini cemaatlere ait yerleşim alanlarının sınırlarını belirleyerek Müslüman cemaatinin kentlerdeki hâkim konumunu pekiştirmişlerdi. "Millet-i hâkime"nin üstünlük duygusuna maddi bir kanıt teşkil eden ve Müslüman toplum için iftihar vesilesi olan fetihnameler veya çeşitli hâkimiyet alametleriyle yüklüydüler. Bu çok yönlü işlevleri ve yarattıkları çağrışımlar sebebiyle kent surları, özellikle

Müslüman cemaatinin geçmişi, bugünü ve geleceği arasında ilişki kurmaya yarıyordu.

Öte yandan, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kent surları bütün bu işlevlerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Her şeyden önce, askeri teknolojide yaşanan devrim surların eskisi gibi etkili bir koruma sağlamadığını göstermişti. Aslına bakılırsa, güvenlik ihtiyacının belirleyici olmadığı birçok iç bölge kenti 19. yüzyıldan çok daha önce surlarını yıktırılmış veya duvarlarının dışına çıkmıştı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Akdeniz'deki korsan faaliyetlerinin önce Malta'da, ardından Kuzey Afrika'da ve son olarak Yunan adalarında sona ermesi ise liman kentlerindeki güvenlik endişelerini büyük ölçüde azaltmıştı (Issawi, 1982, 46).

Surların işlevlerini kaybetmesine yol açan diğer koşullar; yüzyılın ikinci yarısından itibaren hükümet konakları başta olmak üzere yeni statü ve otorite sembollerinin yaygınlaşması, kara gümrüklerinin tedrici olarak lağvedilmesi ve limanlardaki gümrük ofislerinin modernleştirilmesi, kent nüfusunun denetiminde yeni önleyici tedbirlerin geliştirilmesiydi. Ayrıca, Tanzimat Dönemi'nde uygulamaya konulan ve tebaanın eşitliğini amaçlayan reformlar cemaatler arası ilişkilerin hiyerarşik yapısını kısmen değiştirmiş, bu suretle surlar cemaatleri birbirinden ayıran işlevini ve Müslümanların zihnindeki simgesel anlamını kaybetmişti. Netice itibarıyla, tüm bu gelişmeler, 19. yüzyılda surların ortadan kaldırılması fikrinin güçlü bir kentleşme eğilimi olarak ortaya çıkmasının ve yıkımların hem yerel hem de merkezi aktörler tarafından desteklenmesinin koşullarını yaratmıştı.

Sur Yıkımının Yerel Dinamikleri

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda sur yıkım tartışmalarını başlatan esas dinamik yereldi. Gerçekten de bu dönemde sur yıkımı, 1830'lardan sonra hızlı bir büyümeye sahne olan ve kademeli olarak duvarlarını yıkan Beyrut'ta olduğu gibi (Fawaz, 1983, 47) genellikle liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olarak başlamıştı. Diğer kentlere de ilham veren bu örnek, yüzyılın ikinci yarısından itibaren pek çok kenti surlarını yıkmaya teşvik etti ve bu süreçte kentler kamu yararına dair farklı argümanlar üreterek başkentten izin almaya çalıştı.

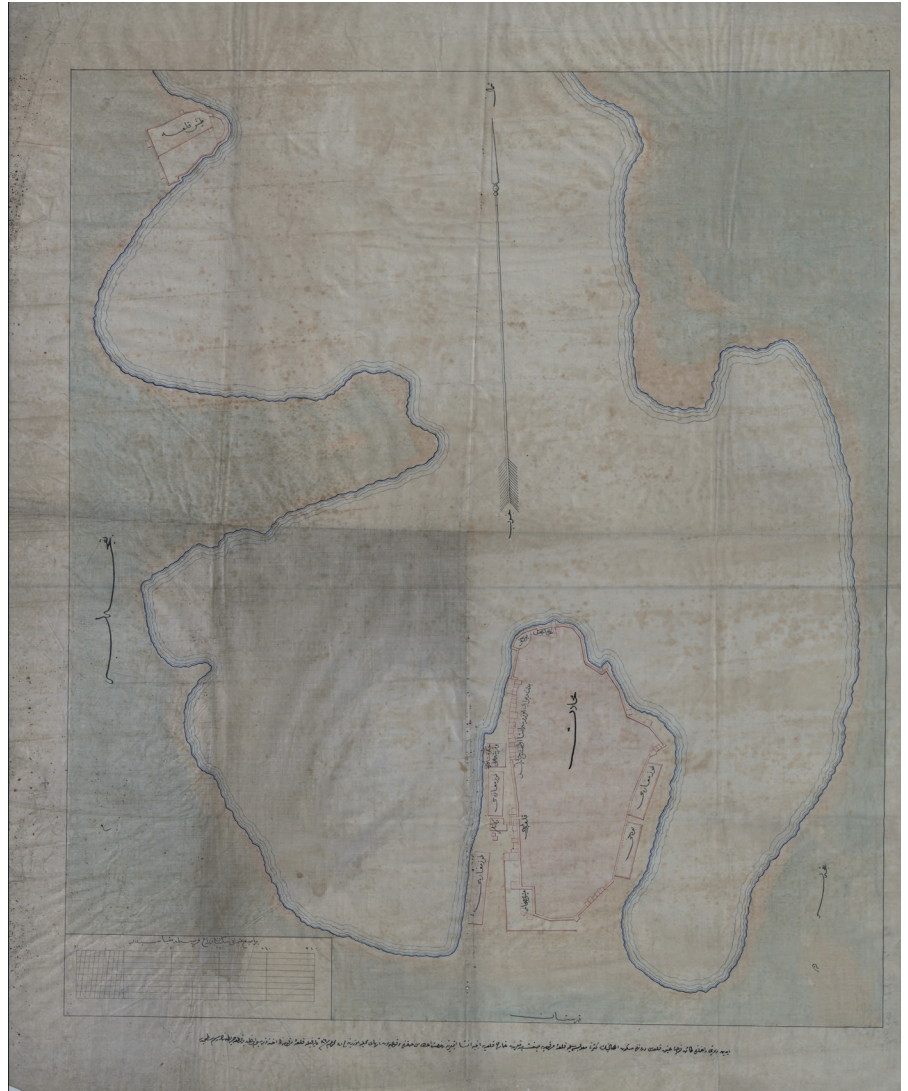
Sur yıkımının liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olarak başlaması imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin sonucuydu. Entegrasyon süreciyle birlikte liman kentlerinin dış ticaret hacmi büyümüş ve yeni ekonomik fırsatlar binlerce göçmeni bu kentlere çekerek nüfus yoğunluğunu artırmıştı (Keyder vd. 1993; Kolluoğlu ve Toksöz 2010). Ancak, surların iç tarafında 1,9 metre, dış tarafında ise 189,5 metrelik bir alana kadar bina inşa etmenin yasaklandığı kadim "topaltı nizamı" sebebiyle kentleşen alan nüfus artışına oranla çok daha yavaş büyümüşü. Geleneksel dokusunu büyük ölçüde koruyan Osmanlı kentlerinde bu koşullar, yoğunlaşmanın ve hızlı nüfus artışının yol açtığı lojistik sorunları arttırdı ve birçok kentsel faaliyeti giderek daha sağlıklı hale getirdi.

Surlarla çevrili kentlerde artan nüfus ve merkezdeki yoğunluğun yarattığı sıkışıklığı hafifletmek amacıyla geliştirilen en etkili çözüm ise sur dışı bölgelerde yeni imar alanlarının açılması ve kentsel yapının dışarıya doğru genişletilmesiydi. Örneğin, 1850'lerin başlarına gelindiğinde Selanik (BOA. HR. MKT. 137-51), Volos (BOA. A.) MKT. NZD. 244-79) ve Yafa (BOA. A.) MKT. MHM. 120-91) gibi liman kentlerinin sur dışı bölgelerinde yeni mahalleler kurulmuştu. Bununla birlikte, kentlerin sur dışı alana yayılma girişimleri kapalı kent ideali pratikte sekteye uğrayan başkentten

muhalefetiyle karşılaştı ve 29 Mart 1856'da Sadrazamlık makamından taşraya emir gönderilerek surlara bitişik bina inşa edilmesinin yasaklandığı "topaltı nizamı" hatırlatıldı (BOA. HR. MKT. 137-51).

Güçlü yerel tazyik sebebiyle Bâbiâli taşraya gönderdiği bu emirden sadece birkaç yıl sonra topaltı kuralının dışına çıkmak zorunda kalmıştır (**Resim 1**). 1859'da Volos'un Müslüman sakinleri surların dışında yeni bir mahalle kurmak için başkentten izin almıştı (BOA. A.} MKT. UM. 366-90). Kapalı bir kent olan Kavala'nın 19. yüzyılın ortalarından itibaren çok önemli bir tütün ihracat merkezine dönüşmesi dikkate değer bir nüfus artışına yol açınca kent, 1864'ten sonra surlarının dışına çıkmıştı (Ivkovska, 2021, 100-101). Bu dönemde dikkate değer bir büyümeye sahne olan Yafa'da kent sakinlerinin 1857'den itibaren pek çok defa dile getirdikleri (BOA. A.} MKT. MHM. 120-91; BOA. MVL. 771-4) sur dışında mahalle kurma talebi ise 1864'te kabul edilmişti (BOA. MVL 774-49; BOA. A.} MKT. MHM. 308-19).

Bütün bu örneklerle rağmen, kentsel genişleme süreci çok az durumda doğrudan sur yıkımıyla sonuçlanmış; genişleme, fiziksel bir faktör olmaktan ziyade bir kavram olarak kent surlarının yıkılmasında önemli bir rol oynamıştı. Her şeyden önce, kentler surlarının dışına doğru yayıldıkça

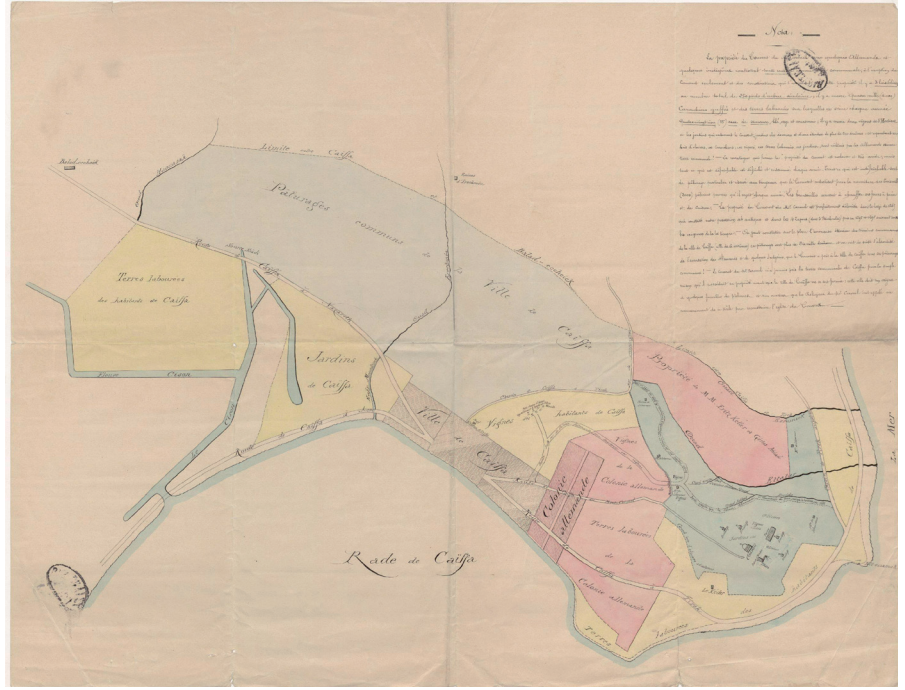
Resim 1. Eski Foça'da sur içinde yaşayan ve sayıları arttığı için surların içine sığamayan nüfusun, sur dışına yeni binaların yapılması talebi üzerine çizilmiş harita/2 Mayıs 1869 (BOA. HRT. h. 1930).

sur hatları üzerindeki yapılaşma kırsal alanlara erişimi engellemiş ve artan trafik mesafesi kent merkezlerinin çekiciliğini biraz daha azaltmıştı. Bu gelişme sur içinde yaşayanların “erişilebilir mekândan” ve temiz havadan daha çok mahrum kalmaları anlamına geliyordu (Hohenberg ve Lees, 1995, 294). Ayrıca, yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevlerini büyük ölçüde yitirdiklerinden surlar hemen hemen hiçbir kentte kapsamlı bir onarım görmemişti. Pek çok kentte bakım ilgisinden mahrum kalan surlar ya depo veya atölye alanı gibi savunmayla ilgili olmayan amaçlarla kullanılmış ya da kent sakinlerinin güvenliği ve sağlığı açısından tehdit oluşturacak kadar haraplaşmıştı. Bu harap görünümüleriyle surlar geçmişin ihtişamını hatırlatmıyordu; aksine, Poling’in (2020, 90) ifadesiyle 19. yüzyıl kentlerini karakterize eden modernleşme sürecine ayak uydurma konusundaki başarısızlığı vurguluyor; geri kalmış bir kent hakkındaki –seyyahların yaygınlaştırdığı– klişeleri güçlendirmeye yarıyordu.

Bütün bu koşullar, geçmişte önemli pazarlara, yönetici elite ve zengin tüccarlara ev sahipliği yapan, kentlerin en değerli ve yoğun nüfuslu bölümleri olan sur içlerinin terk edilmesini hızlandırarak, bu bölümleri “kentsel çöküntü alanlarına” dönüştürdü. Bu dönüşümle eş zamanla olarak kent sakinleri –yıkım talepleri kabul edilmese bile– daha sağlıklı koşullar sunan surların dışına çıkmaya devam etti. Nitekim Antalya’da sur içinde yaşayan varlıklı Müslümanlar, 1872 yılından itibaren duvarların dışındaki ferah bir alanda temellerini attıkları Teşvikiye Mahallesi’ne taşınmışlardı. Antalya Rumlarının surların dışında kurduğu ve kısa sürede kentin en modern semtine dönüşen Yeni Mahalle’nin temelleri de yine aynı dönemde atılmıştı (Dayar, 2020, 74). 1870’lerin sonlarından itibaren Avrupalılar, Hayfa surlarının dışında –1911’de Hayfa’yı ziyaret eden Ahmet Şerif’in (1999, 209) “bu mahalle bir anlam yayıyordu... bu mahalleden ayrılmak, o pis Hayfa’ya dönmek istemiyordum” sözleriyle tarif ettiği– modern yerleşim alanları inşa etmişler; yüzyılın dönümüne gelindiğinde daha sağlıklı bir kentsel çevrede yaşamak isteyen yerel kent sakinleri de Avrupalıların örneğini izleyerek eski kent sınırlarının dışına yerleşmişti (Seikaly, 2002, 100) (**Resim 2**). Duvarların içinde “boğulan” Hanya’da ise 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kentli seçkinler, surların dışındaki “ferah” Halepa’ya taşınmaya başlamıştı (Andrianakis, 2000, 38).

Kentsel alan kullanımında yaşanan dönüşümün en çarpıcı sonucu, kent sakinlerinin zihninde, modern kentin geleneksel olana tercih edilmesi gerektiği kanaatinin pekişmesiydi. Çelik (2008, 98-108), Tanzimat Dönemi’nden itibaren Osmanlı kentlerinde sur dışında kurulan modern mahallerin, sur içinde kalan “eski kentler” ile sur dışındaki “yeni kentler” arasında, farklılıkların ilki lehine vurgulandığı keskin bir ayrıma yol açtığını göstermiştir. Bu açıdan yerleşimin sur dışında genişlemesi, Mintzker’in (2012, 238) altını çizdiği gibi, fiziksel bir faktör olmaktan ziyade bir kavram olarak yıkım girişimlerini desteklemiş; hatta yıkımı kentlilerin kendi zaferi olarak tanımlamaları için onlara yeni fırsatlar vermişti. Gerekçesi ne olursa olsun, sonraki dönemlere tarihlenen yıkım taleplerindeki ısrar, surların, fiziksel açıdan olmasa bile, kent sakinlerinin zihninde yıkıldıkları anlamına geliyordu.

Kentsel genişlemenin doğrudan sur yıkımına yol açtığı ilk önemli örnek ise Galata’ydı. İmparatorluğun pek çok liman kentinde olduğu gibi Galata’daki yıkımın da gerekçesi, sur arazisinin zaman içinde semt sakinlerinin tasarrufuna geçmesi ve bazı duvarların yıktırılarak bina ve mağaza yapımında kullanılmasıydı (Osman Nuri, 1335, 269). Bu gelişme üzerine 1863’te Padişah irâdesiyle mağaza ve evlerle kuşatılmış “bir işe

Resim 2. Avrupalıların Hayfa surları dışında inşa ettikleri yerleşimleri gösteren harita (BOA. PLK p. 3479).

yaramayan” surların yıkıtılmasına karar verildi. Emlak sahiplerinin duvarların yıkılması ve ardından elde edilen arazinin kendilerine satılması talepleri bu kararın alınmasında etkili olmuştu (BOA. İ. MVL. 497-22492). Ayrıca, Galata’nın yoğun dokusu içinde ulaşım altyapısı modernleştirilecek ve kazanılan arazi üzerine geniş caddeler yapılabilecekti (Çelik, 1993, 93). Yıkımın çağdaş gözlemcisi M. de Launay, yıkılmakta olan surların yaklaşık olarak 9.000 m²’lik alanı kapladığını hesaplamış (Journal de Constantinople, 1 Decembre 1864) ve bu alanın trafiğe geri kazandırılacağını yazmıştır:

Kamusal alana ayrılan alanın bu şekilde artmasıyla birlikte, bu bölgelerde yangın gibi hala oldukça yaygın olan durumlarda kurtarmayı imkânsız hale getiren çok sayıda çıkmaz sokak, artık her iki tarafında da engel teşkil eden duvarlar olmadan pratik kullanılabilir yollara dönüşecek. Uzun zamandır geliştirilmekte olan araba yolları projeleri de nihayet bugüne kadar kaldıkları saf teorik aşamadan çıkabilecek. Yukarı semtler artık alçak şehirle serbest ve doğrudan bağlantılı hale geldiğinde, ticari işlemler de yeni ve daha büyük bir canlılık kazanacaktır (Journal de Constantinople, 2 Decembre 1864).

1864-1865 yıllarında başlayan Galata’daki yıkım birkaç yıl içinde tamamlandı. Şubat 1865’te Mumhane Caddesi civarında gerçekleştirilen yıkımın ardından Journal de Constantinople, “Galata’nın en pis sokağı, en güzellerinden birine dönüştürüldü” ve “fahişeler sürüldü, eski püskü ahşap evler yerlerini tuğla evlere bıraktı” ifadeleriyle yıkımı öven haberler yaptı (Çelik, 1993, 95). 1866’da kapatılan kale hendeklerinin yerine büyük boyutlu yeni binalar inşa edildi (Akın, 2011, 107-108).

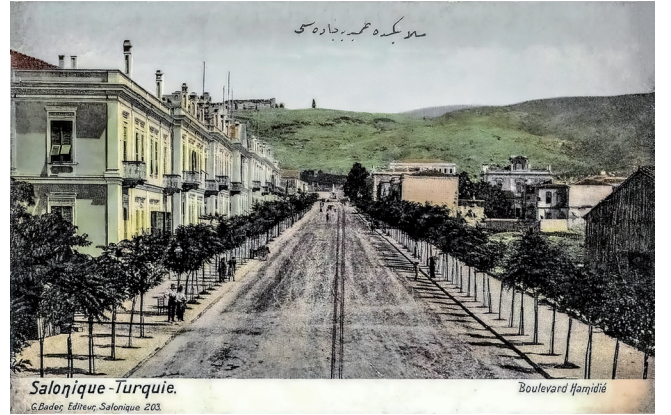
Kentsel genişlemenin sur yıkımıyla sonuçlandığı bir diğer önemli örnek 1881’de Selanik’te yaşandı. Aslına bakılırsa Selanik’in kuzeydoğu surlarında gerçekleştirilen yıkım –bu dönemde yıkım taleplerine olumlu yaklaşmayan– merkezi yönetim ile yerel aktörler arasındaki uzlaşmayı temsil ediyordu. Her şeyden önce, yıkıma, Kanlı Kule’ye dokunulmamak kaydıyla ve buradan elde edilecek taşların yeni inşa edilen istihkâmda kullanılması şartıyla izin verilmişti (BOA. Y. A. RES. 10-80, 12-45). Merkezi ve yerel aktörler arasındaki uzlaşma ve sentezin somut örnekleri ise

yıkımdan sonra inşa edilen modern Hamidiye Bulvarı'nda görüldü. Yerel yönetim yıkılan sur hattı boyunca Kanlı Kule'den başlayarak sahilden Yedikule'ye doğru çıkan bir bulvar açtırdı. Bulvar üzerine Sultani adı verilen yeni stil ve standartlarda sıra evler yaptırıldı. Farklı etnik grupların yerleşim entegrasyonunu teşvik etmesi beklenen bu evler yabancı konsoloslar ve gelir düzeyi yüksek kentliler arasında çok popüler oldu (Yerolympos 1999, 171).

Hamidiye Bulvarı örneği, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyoekonomik statülerin bireylerin mekân üzerindeki kontrolünü belirleyen değişkenler arasındaki önemini arttırdığının en çarpıcı kanıtları arasında yer almaktadır. Elbette, zenginlerin yoksullardan daha iyi barınması yeni bir olgu değildi. Ancak yeni olan, Hohenberg ve Lees'in (1995, 295) tabiriyle, "konutların buldukları yere, belirli bir bölge ve mahalledeki konumlarına verilen sosyal ve ekonomik önemdi. Artık kentsel alanların isimleri sadece yön belirlemeye yardımcı olmuyordu, açıkça normatif bir değere de sahipti". Selanik surlarının yıkıtılmasıyla kazanılan alanda açılan bulvar ve çevresindeki modern binaların kent imgesi üzerindeki etkisi o kadar güçlü olmuştu ki, yüzyılın sonlarından itibaren yeni kent manzarasının fotoğrafçıları, Ross'un (2018, 292) ifadesini ödünç alacak olursak, "inşa edilmiş çevrenin çarpıcı görüntülerini" defalarca üretmişlerdir (**Resim 3**).

On dokuzuncu yüzyılda yerel aktörler açısından sur yıkımını talep edilebilir kılan bir diğer gelişme, imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesi sonucunda liman kentlerinin ticaret hacminin yoğunlaşması

Resim 3. Selanik Hamidiye Bulvarı: 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kent fotoğraflarında modern binalar, geniş sokaklar, tramvay hatları gibi kentlilik gururunun yeni simgelerine yapılan vurgu, kent sakinlerinin kentsel mekâna bakış açılarının değiştiğine tanıklık yapıyordu. Modern kent manzarasını gösteren bu fotoğraf ve kartpostalların yayıncıları arasında Selanik Kitaphanesi sahipleri Vassıf ve Nafiz Efendi ile Selanikli Musevi A. Bader gibi kentli aileler de vardı.

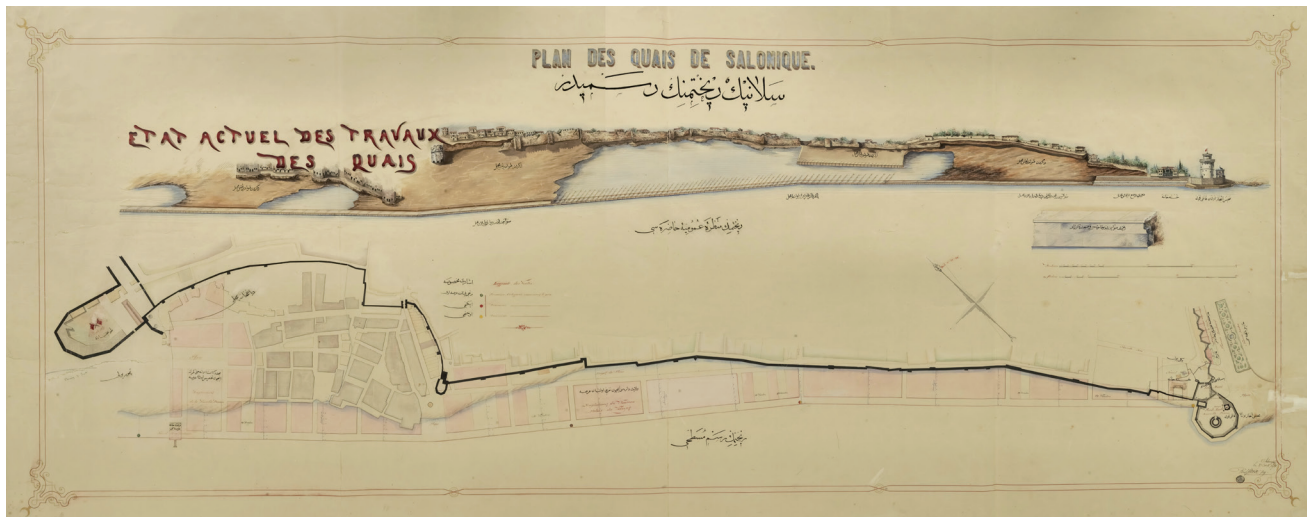

ve bu dönüşümün modern altyapı sistemlerinin önemini arttırmasıydı. Ticari ve ekonomik büyümenin etkisiyle liman kentlerinin gündeminde öne çıkan başlıca temalar, insan ve emtia hareketliliğini arttıracak modern limanların inşası ve bunların sağlayacağı fırsatlar olmuştur. Ticaret hacminin bir kentin önemini ölçüsü olarak giderek daha fazla öne çıktığı bu dönemde, bir zamanlar bu kentlere dair anlatıların merkezinde yer alan ve kent sakinleri için iftihar vesilesi olan surlara yönelik övgüler, yerini verimlilik ve hızlanan mübadele biçimlerinin önemine dair yeni bir söyleme bıraktı. Ticari altyapı imkânlarını geliştirmek birçok liman kentinde öncelikli hedef haline geldi. Bu hususta, 1870’te yerel tüccarların talebi üzerine (BOA. İ. MMS. 37/1554) ve Vali Sabri Paşa’nın büyük desteğiyle Selanik’in deniz surlarının yıkılması, sonraki yıllarda birçok liman kentine ilham verecek önemli bir örnek uygulama olmuştur. Yıkım esnasında cemaat liderleri kentin coşkusuunu ifade etmek için Sabri Paşa’ya gümüş yıkım aletleri hediye etti (Yerolympos, 1996, 66) (Resim 4, 5).

Resim 4. 18. yüzyılda Selanik kenti (BOA. PLK. p. 1339).

Resim 5. Selanik'te yıkılan sur duvarlarından alınan taşlar kullanılarak denizin geri kazanılmasıyla inşa ettirilen modern liman (BOA. PLK. p. 797).

Selanik örneği, kentler arası rekabette modern liman inşasının stratejik önemini açıkça göstermiş ve liman inşası için kent surlarının kullanılabileceği düşüncesini pekiştirmiştir. Nitekim Selanik'teki liman surlarının yıkılmasından kısa süre sonra, Samsun'da sur taşlarının satılmasından elde edilecek gelirle modern bir liman yapılması için girişimlerde bulunulmuştu (BOA. İ. DH. 616-42887). Antalyalı tüccarlar kentin elverişsiz limanını modernize etmek amacıyla 1882'de surların yıktırılmasını önermiş (BOA. Y. PRK. AZJ. 4-101), yüzyılın sonlarında benzer bir girişim Trablus'ta yaşanmıştı (BOA. Y. EE. 8-27). Modern liman inşası, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yıkım taleplerinin de yaygın gerekçeleri arasında yer almıştır.

Yerelden yükselen yıkım taleplerinin önemli bir gerekçesi de halk sağlığıydı. Birçok kentte yüksek duvarların hava dolaşımını engelleyerek halk sağlığını tehdit ettiği, sıkışık ve sağlıklı koşullarda yaşayan insanların salgın hastalıklara karşı çok daha savunmasız olduğu iddia ediliyordu. Ayrıca, kirli suların ve atıkların biriktiği alanlar haline gelmiş sur hendekleri koleranın en büyük kaynağı olarak görülüyordu. Örneğin, Samsun surlarının yıkılmasının talep edildiği 7 Temmuz 1871 tarihli bir raporda, bu talebin gerekçesi, "kent yaz aylarında adeta bir fırın gibi oluyor" sözleriyle açıklanmış ve halk sağlığı için duvarların, "hiç olmazsa şehir tarafında olan kısmının" ortadan kaldırılması istenmişti (BOA. ŞD. 608-11). Antalya'da yapılan bir ölçüme göre, sur içi ile dışındaki yerleşimler arasında çok büyük bir sıcaklık farkı tespit edilmişti (BOA. Y. PRK. AZJ. 4-101). Sabah gazetesine Antalya'dan gönderilen 23 Şubat 1893 tarihli bir mektupta ise hendeklerin zamanla dolarak bataklıkla dönüştüğü ve halk sağlığını tehdit ettiği; ayrıca kale duvarlarının "cereyân-ı havaya mâni olmasından" dolayı yaz mevsiminde hastalıkların eksik olmadığı belirtilmiş ve surların yıkılmasıyla halk sağlığı için "büyük bir hizmet" yapılacağı vurgulanmıştı (Sabah, 11 Şubat 1308). Halk sağlığına dair tüm bu vurgular, Osmanlı kentlerinde sağlıklı bir yaşam için su kaynaklarının ve kentsel hijyenin iyileştirilmesine yönelik farkındalığın arttığını gösteriyordu.

Merkezi Yönetim ve Kent Surları

Yerel aktörlerin yıkım taleplerindeki istikrarlı tutumla karşılaştırıldığında, 19. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin kent surlarına dair tutarlı bir politika izlediğini söylemek zordur. İmparatorluğun yaklaşımı Ashworth'un (1991, 157) daha genel bir bağlamda vurguladığı gibi, "belirli bir yer ve zamandaki güvenlik düşüncesinin jeopolitik önceliklere veya yerel taleplere göre değişen önemine bağlı olarak farklılık göstermiştir." Bununla birlikte, yüzyılın ortalarına gelindiğinde, surlar merkezi yönetim için büyük ölçüde işlevlerini kaybettikleri için onarılmamış ve birçok yerde terk edilmiş mülkler gibi haraplaşmıştı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren sur yıkımı özellikle liman kentlerinden yükselen taleplerin etkisiyle Osmanlıların gündemine girdiğinde, surların işlevlerini kaybetmesi, yıkımların başkent tarafından kabul edilebilir olmasının koşullarını yaratmıştı.

Yerel taleplerin yol açtığı baskı dışında merkezi yönetimi sur yıkımlarını desteklemeye yönelten en önemli sebep ise Paris'in modern bir başkente dönüşümünde etkili olan ve Tanzimat Dönemi kent reformlarına ilham veren planlama anlayışıydı. "Haussmannizasyon" olarak adlandırılan bu anlayış, kentsel yol sisteminin yeniden düzenlenerek anıtsal yapılarla desteklenen geniş bulvarların açılması ve kent surlarının yıktırılması gibi uygulamaları içeriyordu (Özcan, 2006, 154-155). Hall'in (1997, 88)

4. İsmail Hakkı Paşa'nın bu girişimi yerel bir talebe dayanmadığından başarısız oldu. Paşa'nın valilik döneminden on yıl kadar sonra Diyarbakır'a gelen Ali Bey (1314, 13), "ahali kale dışına istek göstermedikten başka, iş sahiplerinin kent dışındaki hükümet dairesine gidip gelmeleri güç oluyor diye yakınmaları üzerine hükümet bir süre sonra yine kent içindeki eski yerine getirilmiş ve böylece dışarıdaki hükümet konağı o zamandan beri boş kalmıştır; şimdi harap haldedir" diye yazmıştı.

vurguladığı gibi, 1850'lerin başında Paris, çıkmaz sokakları olan, ışıksız ve havasız, pis kokuların yayıldığı bir kentken, Haussmann'ın görevinden ayrıldığı Ocak 1870'ten sonra yeni sokakları ve parklarıyla, modern kanalizasyon sistemiyle modern bir başkente dönüşmüş ve pek çok başkent için ilham kaynağı haline gelmişti.

Bu iki önemli faktöre rağmen, 1865-1866 yıllarında Galata'da gerçekleştirilen yıkıma kadar Osmanlı başkentinin konuya yaklaşımını genellikle yıkım taleplerine yönelik muhalefet belirledi. Galata'daki yıkım ise imparatorluk merkezinin kent surlarına bakışında, 1868'de İstanbul'un kara surlarının yıktırılmasını gündeme getirecek kadar büyük bir kırılmayı temsil ediyordu (BOA. A. MKT. MHM 401-17). Bu tarihten sonra yıkım tartışmaları imparatorluğun kentsel modernleşme söyleminin merkezinde yer alarak sadece liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olmaktan çıktı ve imparatorluğun iç bölgelerindeki kentlerde de tartışılmaya başlandı. Örneğin, 1865'te Erzurum surları yıktırılmış (BOA. ML. EEM. 848-15) ve doldurulan hendekler üzerinde geniş yollar ve çarşı yapılmıştı (BOA. ML. EEM. 966-8). Bağdat Valisi Midhat Paşa (1869-1872), surlar içinde kalan kenti genişletmek mümkün olmadığı gerekçesiyle Bağdat surlarını yıktırmıştı (Ceylan, 2011, 183-184). Tanzimat'ın reformcu valilerinden İsmail Hakkı Paşa, Diyarbakır'da görev yaptığı dönemde (1868-1875) aynı gerekçeyle Hükümet Konağı'nı sur haricine inşa ettirmiş ve duvarların dışında yeni mahalleler kurmaya girişmişti (Ali Bey, 1314, 12-13) (4).

Merkezi yönetimin yıkımları destekleyen tutumu 17 Aralık 1871 tarihinde başkentten vilayetlere gönderilen tâlimâtla netleşti. Bu tâlimât, giderek artan ve artması muhtemel olan yıkım taleplerine cevap verilmesi gerektiğini ve aynı zamanda askeri bürokrasinin hassasiyetlerinin dikkate alındığını gösteriyordu. Tâlimâtla göre, konumları itibarıyla önemsiz olan harap kaleler yıktırılacak, bu yıkım sonucunda elde edilen taşların satılmasıyla sağlanan gelir modern istihkâm sistemlerinin yapımına harcanacaktı (BOA. C. AS. 828-35281). Ancak, 1871 Tâlimâtı yaygın bir tatbikat sahası bulamamış, yayımlanmasından kısa süre sonra uygulanmasından vazgeçilmiştir. Bu tarihte tâlimâtın gereklerinin yerine getirileceği ilk kentlerden olan Antalya'yı ziyaret eden Arkeolog Gustav Hirschfeld (1874, 714), Bâbîâlî'nin başlattığı sistematik yıkımdan vazgeçilme sebebinin sur taşlarının satılmasıyla elde edilmesi umulan gelirin beklentilerin uzağında kalması olduğunu yazar.

Merkezi yönetimin yıkımları destekleyen tutumu, 1870'lerin ortalarından itibaren yerini muhalefete bırakmıştır. Bu dönemde yıkımlara muhalefetin ardındaki ilk aktör askeri bürokrasydi. Genel olarak bu muhalefet, Ashworth'un (1991, 155) "ne kadar eski olursa olsunlar, gelecekte yaşanacak bir çatışmada potansiyel değeri olabileceği düşüncesiyle mevcut savunma yapılarının terk edilmesine direnme eğilimi" olarak tanımlandığı "askeri ihtiyat"tan besleniyordu. Bunun yanı sıra, sur içlerinde kalan cephanelik veya koğuş gibi yapıların akıbetlerinin belirsizliği ile kentsel alan kullanımının yoğun, arazi rantının yüksek olduğu liman kentleri başta olmak üzere, duvarların yıkılması ve hendeklerinin doldurulmasıyla ortaya çıkacak arazinin yerel yönetimlere bırakılmak istenmemesi de askeri muhafazakârlığı desteklemişti.

Merkezi yönetimin sur yıkımına muhalefetinin diğer sebebi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yol açtığı koşullardı. Nitekim bu dönemde Erzurum ve Kars'ta modern tabyalar inşa edilmiş, Balkan kentlerinin müdafaasında surların önemi tekrar hatırlanmıştı. Savaş tehdidi sebebiyle 1879'da Seraskerlik makamı, Yanya sakinlerinin, Avlonya İskeleyi

5. Her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısında Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi gibi cemiyetler kent surları ile tarihi eser kavramı arasında açık bir ilişki kurmaya çalışsa da (Sümertaş, 2016), bu girişimler Osmanlı seçkinleri içinde çok küçük bir grupta sınırlı kalmıştı. Basiret'in 18 Ağustos 1874 tarihli nüshasında yayımlanan "Bir Varaka" başlıklı makalede ise yol genişletmek amacıyla Anadolu Hisarı kapılarının yıktırılması, "Yıldırım Bayezid'in hatırasına hürmetsizlik" olarak nitelenmiş, kapıları kaldırılan hisarın "ruhsuz ceset gibi kalacağı" ve "hiçbir şey benzemeyeceği" iddia edilerek yıkım kararını alanlar ile bunu destekleyen semt sakinleri cehaletle itham edilmişti (Basiret, 5 Receb 1291). Öte yandan bu eleştiri, surların Müslüman toplumunun muhayyilesindeki metafizik önemini vurguluyor, tarihi eser tahribine odaklanmıyordu. Benzer bir tutumu, kitabını 1884 Nizamnâmesi'nin neşrinden sonra yazan Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi'de de görmek mümkündür. Surların Müslüman toplum nezdindeki simgesel önemine vurgu yaparak, fethi uğruna pek çok Müslüman'ın öldüğü Belgrad Kalesi'nin Sırlara terk edilmesini eleştiren Ahmed Lütfi Efendi (1989, 40, 91), Galata'daki yıkımı ve sur taşlarının satılarak elde edilecek gelirin Şehremaneti'ne verilmesini "başkenti kapısız bacasız bırakacak", "kötü niyetli" bir girişim olarak değerlendirmişti.

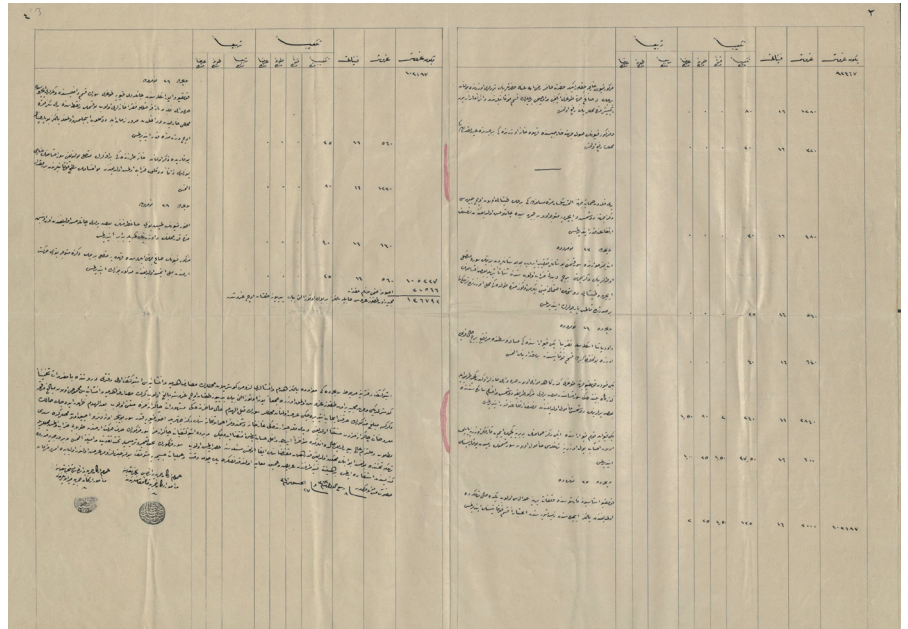
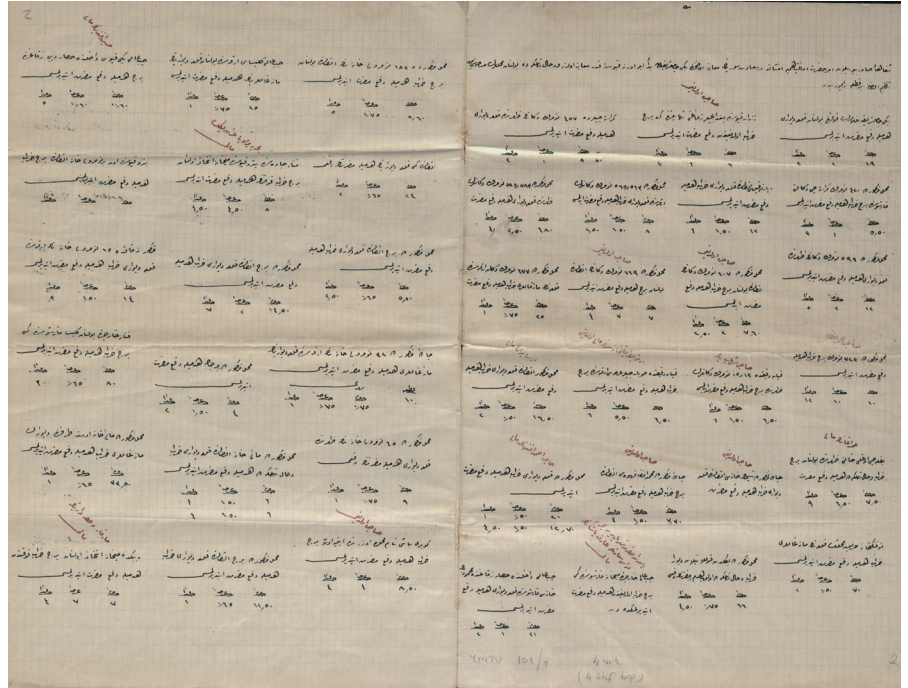
6. Örneğin, İstanbul surlarının yıktırılmasına yönelik tartışmalar üzerine 1870'te Londra'daki eski eser dernekleri bunu engellemek için girişimde bulunduğu, Basiret gazetesi bu girişimin dikkate alınması gerektiğini yazmıştı (Basiret, 15 Sefer 1287). Ebu Ziya Tevfik de 1872'deki ilk sadrazamlık döneminde Midhat Paşa'nın İstanbul surlarının yıktırılması hususunda Padişah Abdülaziz'i ikna ettiğini, ancak bu girişimin İngiltere'deki tarihi eser derneklerinin baskısı nedeniyle sonuçlanmadığını iddia etmiştir (Tasvir-i Efkâr, 13 Şevval 1327). 1872 sonlarında Edirne'deki yıkım ise İngiliz Konsolosluğu tarafından eleştirilmişti (BOA. HR. MKT. 771-92). Bütün bu eleştiriler surların tarihi eser olarak öneminin Osmanlılar tarafından kabul edilmesini hızlandırmıştı.

bitişindeki harap surların yıktırılması ve taşlarının satılması talebine olumsuz cevap verdi (BOA. ŞD. 2089-5). Yine aynı tarihte Gümülcine ileri gelenlerinin kasabanın "sıhhatini ihlâl ettiği" gerekçesiyle duvarların yıktırılması ve taşlarının kaldırım ve lağım inşaatında kullanılması talebi Padişah irâdesiyle reddedilmişti (BOA. ŞD. 1910-20; BOA. İ. ŞD. 49-2726). 1883'te ise güvenlik gerekçesiyle Edirne'deki yıkımdan vazgeçildi (Badi Efendi, 2014, 73-74).

Yüzyılın sonlarında, merkezi yönetimin yıkımlara bakışını etkileyen bir diğer husus, İmparatorluğun arkeolojik eserlere duyduğu yeni ve artan ilgiydi. Bu ilginin sonucu olarak Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla 21 Şubat 1884'te yürürlüğe giren Âsar-ı Atıka Nizamnâmesi'nde istihkâmlar korunması gereken tarihi eserler arasında zikredildi ve kale duvarları ile burçların tahribi yasaklandı (Düstur, 1302, 89-90, 93) (5).

Arkeolojik faaliyetlerin toprak üzerindeki hâkimiyet ve meşruiyet iddialarının temeli olduğu bir dönemde (Shaw, 2003, 112) surlara tarihi eser olarak önem atfedilmesinin en önemli sebebi, Tanzimat Dönemi'yle birlikte imparatorluğun, Avrupa devletlerinin karşısında değil, onlarla ahenk içinde, "modern" ve "uygar" bir görüntü sunmaya çalışmasıydı. Netice itibarıyla, ister imparatorluğun kendisini Batı ile eşit, "modern" bir güç olarak tanıtmaya projesinin parçası olsun (Makdisi, 2011, 273), ister "Frenkler görürlerse cehaletimize ne derler?" endişesinden kaynaklansın (6), nizamnâme, surların tarihi eser olarak öneminin başkent tarafından kabul edilmeye başladığını gösteriyordu. Nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra merkezi yönetim açısından sur tartışması sadece kentsel altyapıyla veya güvenlikle ilgili bir mesele olmaktan çıkmış ve Osmanlı coğrafyasının arkeolojik zenginliklerini ilgilendiren bir konuya dönüşmüştü. Nitekim 28 Mart 1884 tarihinde yayımlanan bir Padişah irâdesinde İstanbul surlarının yıktırıldığına işitildiği, ancak bu surların tarihi eser statüsünde olduğu ve "hüsni hâlde ve vaz'-ı kadîmlerinde ibkâ ve muhâfaza" edilmesi gerektiği vurgulanmıştı (Osman Nuri, 1330, 207).

Bütün bunlara rağmen, nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra mali imkânsızlıklar ve kentlerin altyapı ihtiyaçları surlarla ilgili tartışmaların çerçevesini belirlemeye devam etti. Bu ihtiyaçlar surlara ilişkin yekpare bir tutum sergilenmesini engellerken, Müze-i Hümayun'un koruma çabalarında çoğu zaman yalnız kalmasına yol açtı. Örneğin, 1892'de Şehremaneti, bu tarihe kadar 1884 irâdesine uyulmaya çalışıldığını, ancak İstanbul surlarının büyük bölümünün haraplaştığını ve bu haliyle muhafazalarının gereksiz olduğunu savunuyordu. Bütçe yetersizliği gerekçesiyle Şehremaneti'nin önerisi, tarihi eser statüsünde olduklarından muntazam kalan sur parçalarının korunması, harap olmuş ve sakıncalı bulunan yerlerin yıktırılmasıydı (BOA. DH. MKT. 1940-18; BEO. 88-6554). Bu önerinin reddedilme gerekçesi ise sur hendeklerinin askerlere siper olabileceği ve yıkım için yapılacak masrafların tamirleri için gerekenden fazla olmasıydı. Sonuç olarak, surların yıktırılmasından ziyade "ibkâsına çare düşünülmesi" kararlaştırıldı (BOA. Y. MTV. 82-86). Kent surlarıyla ilgili tartışmalarda pratik ihtiyaçların belirleyici olduğunun bir diğer örneği 1894 Depremi'nden sonra İstanbul surlarıyla ilgili Şehremaneti ve Seraskerlik tarafından hazırlanan keşif raporlarıdır. Zira bunların ilkinde kapsamlı, ikincisinde ise kısmi bir yıkım öngörülmüştü (BOA. Y. MTV. 101-7 ve BOA. İ. ŞE. 6-15) (Resim 6). Başkentin çelişkili tutumunun tipik örneklerinden bir diğeri kent surlarının tarihi eser statüsünün güçlendirildiği 1906 tarihli Âsar-ı Atıka Nizamnâmesi'nin (BOA. ŞD. 220-70) yürürlüğe girmesinden

Resim 6. İstanbul kara surlarının tamirine dair 23 Temmuz 1894 (BOA. Y. MTV. 101-7) ve 4 Eylül 1894 (BOA. İ. ŞE. 6-15) tarihli onarım raporları.

kısa bir süre sonra yaşandı: Kent sakinleri için tehlikeye neden olduğu gerekçesiyle Mayıs 1907'de Antalya surunun harap olan bölümlerinin yıkılması yönünde Padişah irâdesi çıktı (BOA. BEO. 3049-228666) (7).

Kısacası, Müze-i Hümayun'un çabaları istisna tutulduğunda –İstanbul surları başta olmak üzere– yüzyılın sonlarına kadar surlarla ilgili tartışmalarda tarihi eser vurgusunun veya modern koruma amacının çok belirgin olduğunu söylemek güçtür. Ancak, pratik ihtiyaçlara, resmî kurumların konuya kendi öncelikleri açısından yaklaşmalarına ve mali imkânsızlıklara rağmen 1884 Nizamnâmesi ve Müze-i Hümayun, yüzyılın son yıllarından itibaren tarihi eser kavramını yıkım tartışmalarının parçası haline getirmeyi başardı. Nitekim 1890'lar ila 20. yüzyılın başları arasında

7. Bu dönemde yıkımların yanı sıra surların farklı amaçlı kullanımları da devam etmiştir. Örneğin, Maârif Nezâreti'nin tasarrufuna bırakılan Yedikule, 24 Haziran 1894'te Daver Paşa Kışlası'ndaki hayvanların erzaki için askeriyeye teslim edilmişti (BOA. MF. MKT. 398-17). Diyarbakır'da ise askeri işlevini kaybeden sur burçları zahire deposu olarak kullanılıyordu (BOA. MF. MKT. 1065-55).

kalan zaman dilimi içinde Müze-i Hümâyun; Trabzon (BOA. ŞD. 627-9), Yedikule (BOA. MF. MKT. 398-17), Ankara (BOA. MF. MKT. 558-9) ve Haliç surları ile Anadolu Hisar'ında (BOA. ŞD. 811-30) gerçekleştirilen tahribatlara doğrudan müdahale etmişti.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YIKIM TARTIŞMALARI

İkinci Meşrutiyet'in ilanı yerel aktörlerin yıkım taleplerinin daha önce hiç olmadığı kadar artmasına sebep oldu. Bu dönemde yıkım taleplerinin en önemli gerekçesi ise 19. yüzyılın sonlarında da olduğu gibi halk sağlığıydı. Ancak, II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu vurgular, "letâfet", "terakkiyât", "ümran" ve "mâmûriyet" gibi kavramlarla desteklenerek daha belirgin hale geldi (**Resim 7**). Örneğin, Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra Sinop Meclisi, yıkım taleplerinin gerekçesi olarak, surun "şehrin letâfetini" bozmasını ve "cereyân-ı havaya ve mâmûriyet ve terakkiyâta bir mânia-i azîme teşkil etmesi"ni gösterdi (BOA. DH. MUİ. 25-1). 30 Mart 1909'da Dıraç İdare Meclisi, halk sağlığına zarar verdiği ve "memleketin ümrânını" engellediği gerekçesiyle surların yıktırılmasını talep etti (BOA. DH. MUİ. 11-52). Aynı gerekçeyle surların yıktırılmasını isteyen Akka Belediye Reisi ise yıkım, kentsel hijyen ve inşaa faaliyetlerini yenilik projelerinin önemli bir parçası olarak değerlendiren yerel aktörlerin, taleplerini, "devr-i istibdâdı" sorumlu tutarak daha güçlü bir şekilde ifade ettiklerini gösteriyordu. Belediye Reisi, Mebusan Meclisi'ne gönderdiği 8 Mayıs 1909 tarihli telgrafta "istibdâdın en büyük tazyikine Akka uğramıştır. Memleket yekpare bir karınca yuvası gibidir" demiş ve sur içindeki nüfus yoğunluğu sebebiyle kentin yarısının verem olduğunu yazmıştı (BOA. ŞD. 2786-18). Ağustos 1909'da Diyarbakır İdare Meclisi, surların kentin genişlemesine ve "cereyân-ı havaya" mâni olduğunu, münasip yerlerinin ortadan kaldırılarak "sıhhat-i umûmiyyenin muhâfaza" edilebileceğini savunmuştu (BOA. DH. İD. 86-12).

Resim 7. II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yıkım taleplerinin önemli gerekçelerinden biri de bakımsızlık sebebiyle birçoğu yıkılmak üzere olduğundan surların halkın can ve mal güvenliğini tehdit etmesiydi. Zira nüfus artışı sebebiyle birçok kentte sur arazisi veya hendeklerin üzerine evler yapılmıştı ve yıkılmak üzere olan surlar bu evler için tehlikelere yol açıyordu (19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Ankara ve Trabzon kentleri: Kaynak: Naumann 1893; Salt Araştırma, Ülgen Ailesi Arşivi).

Aslına bakılırsa II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yerelden yükselen yıkım taleplerinin artması, sadece halk sağlığına dair farkındalığın gelişmesiyle açıklanamayacak kadar genel bir eğilimin yansımasıdır. Bütün bu taleplerde, geleneksel toplumsal hiyerarşileri aşındıran dönemin liberal ortamının etkisi kadar, gecenin günlük hayata daha fazla dâhil olması; kahvehaneler, tiyatro salonları, kulüpler gibi modern toplumsal etkileşim mekanlarının yaygınlaşması gibi faktörler de yönlendirici olmuş olmalıdır.

Kahvelerin, gazinoların ve otellerin sahipleri ve müşterilerinin, gece kilitlenen kent kapılarını işlerine veya eğlencelerine engel olarak görmeleri tabiiydi. Dolayısıyla, modern etkileşim biçimleri geleneksel yapılar dışında yeni toplumsal bağların oluşmasına zemin hazırlarken, duvarlara dayalı mevcut toplumsal yapıları iyice zayıflatmış ve yıkım taleplerini artırmıştı.

Merkezi yönetim açısından bakıldığında ise Meşrutiyet'in ilanı, başta İstanbul olmak üzere, birçok Osmanlı kentinin kronik altyapı sorunları ve salgın hastalık tehdidiyle boğuştuğu bir dönemde gerçekleşmişti. Bu koşullar kentsel altyapının modernleştirilmesini Jön Türklerin temel hedeflerinden biri haline getirdi ve II. Meşrutiyet Dönemi, imparatorluğa yeniden hayat vermeyi amaçlayan Jön Türklerin radikal kentsel modernleşme projelerinin tartışılmasına vesile oldu (Bozdoğan, 2001, 18).

Kentsel modernleşme projelerinin en radikal örneklerinden ilki, 1909 ortalarında İstanbul surlarının yıkılması için çıkarılan Padişah iradesiydi (BOA. DH. MKT. 2880-96). Tasvir-i Efkâr gazetesinin başyazarı Ebu Ziya Tefik bu girişimi coşkuyla karşılamış ve surlar yıkıldıktan sonra yeni belediye, millet meclisi, dârülfünun ve tiyatro binalarının inşa edilebileceğini yazmıştı (Tasvir-i Efkâr, 28 Ekim 1909). Yıkım fikrinin sistemli bir şekilde ele alındığının göstergesi ise 1910'da üç yıllığına başkente davet edilen André Auric'in hazırladığı ve İstanbul'daki işlevini yitirmiş kışla, tahkimat ve surların yıkılarak halka açık bahçe ve parklara dönüştürülmesini içeren imar planıydı (Gül, 2009, 68).

Yıkarak genişleme düşüncesi genel bir medenileşme alanı olarak düşünüldüğünde, dönemin en radikal figürü, hiç kuşkusuz İstanbul şehremini Cemil Paşa (Topuzlu)'dur. Cemil Paşa'nın ilk belediye başkanlığı dönemi (1912-1914) boyunca İstanbul'da gerçekleştirdiği uygulamaların birçoğu kentte yeni meydanlar ve modern parkların oluşturulmasını içeriyordu. Özellikle Gülhane Parkı'nın açılışıyla, Osmanlı tarihinde ilk defa, erkekler ve kadınların bir arada toplumsal etkileşimde bulunabileceği bir kamusal alan oluşturulması hedeflenmişti (Okta, 2017, 8).

Cemil Paşa'nın pratik örneğini verdiği Jön Türklerin kent siyaseti en vezce ifadesini Kilisli Rifat'ın "medîne-i hayâliyye"sinde bulmuştur. Salgın hastalıklarla boğuşan Osmanlı kentlerinin ıslahı hususunda bir numune olması umuduyla tasarlanan bu hayali kentin en önemli özellikleri; caddelerinin geniş olması, sokaklarının rüzgâr alması, evlerinin güneş ışığından faydalanacak şekilde inşa edilmesiydi. Ayrıca, caddelerin sonunda boş bırakılacak alanlara umumi ebatlarda abideler, modern bahçe ve parklar, oyun ve seyir alanları açılacaktı. Su kaynakları ıslah edilmiş olan "medîne-i hayâliyye" modern bir kanalizasyon sistemine sahip olacaktı. Böyle bir kent, geleceğin modern toplumunun üzerinde yükseldiği, halkın ahlaki ve toplumsal gelişimini sağladığı bir karargâhtı (Tanin, 5 Haziran 1910).

"Medîne-i hayâliyye"nin bu temaları Ebu Ziya Tefik gibi dönemin etkili siyasi figürleri tarafından da paylaşılmıştır. Bu temalar, Wolfe'un (2009, 161) ifadesiyle kamu düzeninin giderek daha fazla estetik, ahlaki ve tıbbi sorunları ele alan iyileştirici programlar olarak düşünölmeye başlandığını ve bu sorunlara duvarlar yerine modern parklar, yürüyüş yolları ve daha iyi drenaj sistemleri aracılığıyla çözümler üretilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Netice itibarıyla, sayısı artan yerel yıkım taleplerinin yanı sıra, Jön Türklerin Osmanlı kentlerinin altyapısını modernleştirmeye yönelik çabaları, dönemin başlarından itibaren kent surlarının tartışılmasına vesile

olmuş ve konunun imparatorluğun genelini ilgilendiren bir mesele olarak ele alınmasını kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Diyarbakır (BOA. DH. İD. 86-12), Sinop ve Trabzon'dan (BOA. DH. MUİ. 25-1) gelen yıkım taleplerine Harbiye Nâzırı'nın verdiği cevaplarda konuyla ilgili bir çalışma yapıldığı bilgisi verilmişti.

Yıkımların pratikte desteklendiğinin göstergesi olan bu çalışma 16 Aralık 1909'da sonuçlandı ve Şûrâ-yı Askerî, imparatorluk surları içindeki kale ve eski surlardan, askeri ve tarihi açıdan önem taşımayanların lağvedilmesini kararlaştırarak on altı maddelik bir muhtıra hazırladı. Muhtırada, kaleler önem derecelerine göre sıralanmış ve belirli kalelerin muhafaza edilmesi, tahkim edilmesi veya yıkılması kararlaştırılmıştı. Edirne, Kırkkilise, Erzurum gibi önemli yerlerdeki kaleler korunacak, bazı yerlerdeki tahkimatlar güçlendirilecek ve askeri değeri olmayan eski kaleler yıkılacaktı. Tarihi değer taşıyan surların tespiti –bu tespit kendisi bile bir çatışma kaynağı haline gelmişti– Maârif Nezâreti ve Müze-i Hümâyun tarafından belirlenecekti. Midilli, Limni (**Resim 8**), Sakız, Rodos (**Resim 9**) ve İstanköy (**Resim 10**) surları ise Müslüman nüfus için sığınak olacakları düşüncesiyle korunacaktı. Tespit işleri ordu ve vilayet yetkililerine bırakılmış, oluşturulacak komisyonlarda maârif müdürlerinin yer alması öngörülmüştü (BOA. İ. HB. 13-15).

1910 başlarında Meclis-i Vukelâ'da ele alınan bu eylem planı (BOA. DH. İD. 86-12) 12 Mart 1910 tarihli Padişah irâdesiyle kabul edildi (BOA. İ. HB. 13-15). 19 Mart 1910'da da Dâhiliye Nezâreti'nden taşraya gönderilen bir genelgeyle planın uygulamasına geçildi. Genelge, Şûrâ-yı Askerî'nin muhtirasında belirtilen hususları özetliyor, yıkılması kararlaştırılan kaleler için "füruht komisyonları" kurulacağını, sur enkaz ve arsalarının satışından elde edilecek gelirin Maliye Nezâreti'ne bırakılacağını vurguluyordu (BOA. DH. İD. 86-12).

Bu gelişme yıkımlara yönelik muhalefetin en önemli aktörü olan askeri bürokrasinin direncini büyük ölçüde ortadan kaldırdı ve yıkım

Resim 8. Limni Kalesi (BOA. PLK p. 27).

Resim 9. Rodos Kalesi (BOA. PLK p. 29).

Resim 10. İstanköy Kalesi (BOA. PLK p. 4853).

girişimlerinde büyük bir artış yaşanmasına yol açtı. Zira tarihi eser niteliğindeki surların korunacağı belirtilse de genelge yıkımları teşvik ediyordu (BOA. MF. MKT. 1177-6; BOA. BEO. 3968-297529). Halil Edhem Bey'in tespitlerine göre genelgeden sonra İstanbul, Trablusşam, Bursa, Kütahya, Birecik, İznik, Silivri ve Cezair-i Bahr-i Sefid'te bazı surlar ve Bitlis Kalesi ile Diyarbakır surunun Mardin Kapısı'ndaki önemli bir kulenin yıkıtılmasına teşebbüs edilmiş, hatta Bitlis surunun yıkımı için başkentten 500 lira tahsisat verilmişti (BOA. MF. MKT. 1177-6).

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Odağı Değişen Tarihi Miras Kavramı ve Kent Surları

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kent surlarıyla ilgili tartışmaların önemli öğelerinden biri de tarihi eser kavramıdır. He ne kadar kavram 19.

yüzyılın sonlarından itibaren surlarla ilgili tartışmaların parçası olmaya başlasa da önemi esas itibarıyla II. Meşrutiyet'in ilanından sonra artmıştı (Altınyıldız, 2007, 286-7; Osman Nuri, 1330, 209-15). Özellikle İstanbul surlarının yıktırılması kararı, tarihi eser kavramını temel argüman olarak kullanan önemli bir aydın muhalefetiyle karşılaşmış ve sık sık gazetelerin gündemine taşınarak Osmanlı kamuoyunun yakından takip ettiği bir meseleye dönüşmüştü. Celal Esad, yıkımı öngörülen İstanbul surlarının Roma ve Osmanlı tarihi açısından öneminden bahsettiği makalesinde, bunların yıkımının Osmanlıları büyük bir manevi yükümlülük altına sokacağını iddia etmişti (Tanin, 9 Eylül 1909). Sada-yı Millet gazetesi, Ebu Ziya'nın Tasvir-i Efkâr'da yıkımları destekleyen makalesini sert bir dille eleştirerek böyle bir yıkımın tarih uzmanları tarafından "cinayet" olarak değerlendirileceğini vurgulamıştı (Sada-yı Millet, 30 Ekim 1909). İstanbul surları hakkında Sabah gazetesinde yayımlanan Ernst von Hesse-Wartegg'in makalesinde ise yıkım girişimi "Avrupa'yı tekrar şaşkına çevirmek için Jön Türkler tarafından yapılmış bir şaka" olarak niteleniyordu (Sabah, 21 Ekim 1909). Bizans tarihi uzmanı Dr. Mordtmann, İstanbul gazetesinde yayımladığı makalesinde başkent surlarının yıkılmasının "zalimce bir vandalizm eylemi" olacağını yazmış; benzer bir eleştiri Prof. Charles Diehl tarafından dile getirilmiş ve bu girişim "sonsuz bir vandalizm" ve "barbarlık eylemi" olarak tanımlanmıştı (Baş Bütüner, 2010, 99).

Öte yandan, yıkımlar konusunda daha ölçülü olunması gerektiği uyarılarında bulunanların sayısı artmış olsa da aydın muhalefetinin başkent dışında etkili olduğunu söylemek zordur. Eleştiriler genellikle İstanbul'la sınırlı kalmış, başkent dışında bir yankı bulmamış, yukarıda da değinildiği gibi yerel yıkım girişimleri daha önce olmadığı kadar artmıştı.

Bu dönemde, özellikle 19 Mart 1910 tarihli genelgeden sonra yerel aktörlerin artan yıkım taleplerine yönelik muhalefetin en önemli temsilcileri ise Halil Edhem Bey ve Müze-i Hümayun olmuştur. Nitekim Antalya'daki yıkım teşebbüsü, yerel kamuoyunu hayal kırıklığına uğratabilecek şekilde Müze-i Hümayun'un muhalefeti sayesinde engellenmişti (Tanin, 12 Eylül 1910; Tasvir-i Efkâr, 13 Ekim 1910). İznik Belediyesi'nin, halk sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle kent surlarını yıkmaya teşebbüsü de Halil Bey'in muhalefetiyle karşılaşmıştı (BOA. MF. MKT. 1171-74).

Yıkım talep ve girişimlerinin yaygınlaşması üzerine Halil Edhem Bey 7 Aralık 1911 tarihinde bir rapor kaleme alarak vilayetlerde kurulacak komisyonların çalışma usullerine dair bir program hazırlanıncaya kadar yıkımların durdurulmasını talep etmiştir. Ona göre ekseriyetle yıktırılmak istenen surlar İstanbul, Akka, Diyarbakır surları gibi kentleri çevreleyen duvarlardı. Yıkım talebinin ardında ise bunların kesme taşlarından ve gelir kaynağı olabilecek arsalarından istifade etmek veya İstanbul'da olduğu gibi belediyeler tarafından kaldırım taşı olarak kullanmak amacı vardı. Halil Edhem Bey, raporuna hangi şartlarda yıkımların gerçekleştirileceğini belirten sekiz maddelik bir tâlimât eklemiş ve "Muhâfaza-i Âbidât" hakkında yeni bir kanun hazırlanıncaya kadar bu tâlimâtın vilayetlere tebliğini istemiştir (BOA. MF. MKT. 1177-6).

Halil Edhem Bey'in girişimleri olumlu sonuçlandı ve 20 Aralık 1911'de Dâhiliye Nezâreti bir program düzenleninceye kadar tüm yıkımların durdurulmasına karar verdi (BOA. DH. MUI. 151-74). Muhâfaza-i Âbidât Hakkında Nizamnâme ise -büyük ölçüde Halil Edhem Bey'in tâlimâtı esas alınarak hazırlanmıştı- 30 Temmuz 1912'de yürürlüğe girdi (BOA. İ. MMS. 153-20, s. 2-3). Ancak, öncelikli hedefi başta kent surları olmak üzere tarihi

eser tahribatını engellemek olan nizamnâme, koruma ve restorasyon için bir çerçeve sunmak yerine yıkımları düzenliyor, hatta bazı hallerde surların tamamen veya kısmen yıkılmasına imkân tanıyordu (Açıkgöz, 2014, 173). Bu açıdan nizamnâme, Nuran Altınyıldız'ın (2007, 286) ifadesiyle "hem koruma çabasını hem de kayıpların kaçınılmazlığını" vurgulayan bir belge niteliğindedir.

Muhâfaza-i Âbidât Nizamnâmesi 8 Kasım 1913 tarihinde çıkarılan geçici bir kanunla tamamlandı ve yıkımına karar verilen sur ve kalelerin nizamnâmeye uyulmak kaydıyla arsalarıyla birlikte belediyelere, bunun olmadığı yerlerde ise vilâyet idarelerine bırakılması sağlandı (BOA. DH. MB. HPS. M. 9-24). Kanun, zamanla dolarak veya yıkılarak arsa halini almış hendek ve kale arazilerinin belediyelere terk edilmesine imkân tanıyarak yerel yönetimler ile merkezi yönetim arasında uzun yıllar devam eden anlaşmazlığa çözüm getirmeyi amaçlamıştı. Nitekim Antalya'da zamanla dolan hendek arazileri üzerine inşa edilmiş dükkân ve mağazaların kira gelirleri 1911 senesine kadar askeriye tarafından, 1912'den sonra maliye tarafından, kanunun çıktığı 1913'te ise belediye tarafından tahsil edilmişti. Benzer bir durum Samsun için de söz konusuydu (BOA. ML. EEM. 1343-3, 28 ve 37).

Öte yandan, geçici kanun tahmin edilebileceği gibi yeni yıkımları teşvik etmiştir. Tarihi eser kavramı açısından aydın duyarlılığının daha önce hiç olmadığı kadar arttığı bir dönemde, yıkımların pratikte teşvik edilmesinin maddi sebepleri vardı. Yerel taleplerin haricinde bu teşvikin en önemli sebebi, Balkan Savaşlarından sonra Anadolu'ya gelen binlerce Müslüman muhacirin iskânıydı. Örneğin, 1871 Tâlimâtı'nın yürürlüğe girdiği andan itibaren hep gündemde olan Antalya surlarındaki en kapsamlı yıkım, 1914'te, Kalekapısı ile Tophane mevkiileri arasında kalan bölümde gerçekleştirilmiş ve sur taşları göçmen hanelerinin inşasında kullanılmıştı (Paribeni ve Romanelli, 1914, 9) (**Resim 11, 12**).

Aynı dönemde yıkımlara yönelik muhalefetin odağı ve kapsamı da değişmiştir. Gerçekten de Balkan Savaşlarından itibaren tarihi miras kavramı, zamanın ruhuna uygun bir değişimi yansıtarak imparatorluğun Türk ve İslam geçmişine odaklanan yeni bir muhteva kazanmış (Çelik, 2016, 127); yıkarak genişleme düşüncesine yönelik eleştiriler ise

Resim 11: Antalya Tophane surlarının yıkımı (Barış Eraşkın Arşivi).

Resim 12: Antalya Tophane surlarının yıkımı
(L'Illustrazione Italiana, 21 Dicembre 1919,
646-47).

Tanzimat'ın kentsel modernleşme ilkelerini hedef almaya başlamıştı. Örneğin, Mimar Kemalettin Bey 1913 yılında kaleme aldığı "İmar-ı Belde Fikrinin Yanlış Tatbikinden Mütevellit Tahrifat" başlıklı makalesinde "düz ve geniş ve şehri dama tahtasına tahvil eden yolların ne kadar çirkin olduğu intizâr-ı umûmiyyede yavaş yavaş tebeyyün etmektedir" ifadesiyle açıkça Şehremini Cemil Paşa'nın icraatlarını eleştiriyordu. Kemaleddin Bey'e göre, "Haussmannizasyon"dan esinlenen bu girişimler başkent tarihini dokusunu tahrip ediyordu ve İstanbul'un imarı için Haussmann ve haleflerinin sorumlu olduğu "Avrupa'nın acı tecrübesinden" istifade edilmesi gerekiyordu (Türk Yurdu, 4/1329) (8).

Peşi sıra gelen yıkım teşebbüslerinin ve bunlara yönelik muhalefetin neticesinde Müze-i Hümayun ve Maârif Nezâreti'nin girişimleriyle 22 Mart 1917'de Dâhiliye Nezâreti "âsâr-ı atfka ve milliyenin muhâfazasına îtinâ edilmesine dair" bir tezkire hazırladı. Tezkirede, surların kentlerin imarı amacıyla vali, mutasarrıf, meclis-i umûmi, hatta kaymakam ve nahiy müdürlerinin desteğiyle yıktırıldığı vurgulanıyor, medeni ülkelerde "vahşet" telakki edilen bu gibi yıkımların önüne geçilmesi ve tarihi eserlerin ve "millî âbidelerin" korunması isteniyordu (BOA. DH. UMVM. 124-111). Tezkirenin ilgili kurumlara iletilmesinden sonra Maarif Nezâreti'nin 9 Mayıs 1917 tarihli kararıyla tarihi eserleri tahrip olmaktan kurtaracak tedbirleri kararlaştırmak amacıyla bir Encümen-i Dâimi kuruldu (Yerasimos, 2005, 49-50). Tezkirenin vurgusu ve Encümen-i Dâimi'nin aralarında Mimar Kemalettin Bey ve Celâl Esad'ın da olduğu üye kompozisyonu, savaş koşullarının ve yükselen Türk milliyetçiliğinin etkisiyle kent surlarının değerinin artık "ulusal" terimlerle (mefâhir-i milliyeye) tanımlandığını ve surların Müslüman-Türk vurgusunun öne çıktığı Osmanlı kimliğinin bir parçası olarak düşünüldüğünü gösteriyordu. Tezkire, bazı istisnalar haricinde –örneğin Peyâm-ı Sabah gazetesi 13 Aralık 1920 tarihli nüshasında İstanbul surlarıyla ilgili tartışmanın tekrar gündeme geldiğini yazmıştı (BOA. DH. İ. UM. 19-1)– yıkım tartışmalarının 1930'lara kadar ertelenmesini sağladı.

8. Yerel aktörlerin talep ve girişimlerini görmezden gelerek sadece Tanzimat bürokratlarını hedef alan benzer eleştiriler sonraki senelerde de devam etti. Örneğin Mimar Mazhar, Dergâh Mecmuası'nda yazdığı bir makalede, Tanzimat Dönemi'nden itibaren yaşanan dönüşümü "bayağılaşma" olarak nitelemiş, "Batı taklitçiliğinin" Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid zamanlarında bakımsızlıkla ele ele yürüdüğünü iddia etmişti: "Bu bid'atların revaç bulduğu o tarihlere ki Paris'in müstakim ve geniş caddelerini görerek İstanbul'u da Paris'e benzetmek isteyen Tanzimat'ın riyâkâr ve milliyetsiz ruhuyla meşbû zimamdâranı Mühendis Hausmann'ı getirmişler" (Dergâh,4/1921, 60).

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet Dönemi'ndeki yaygın yıkım dalgası karşısında Halil Edhem Bey, yıkım taraftarlarının temel argümanlarından biri olan "surların kentlerin büyümesini engellediği" iddiasına karşı çıkarken, surların bir kentin genişlemesini engellemeyeceğini yazmıştır. Selanik ve Akka gibi bazı istisnalar dışında, Osmanlı kentlerinin çoğunun zaten surların dışında genişlemiş olduğu düşünüldüğünde, Halil Edhem Bey'in bu tespiti kısmen haklı görünmektedir.

Ne var ki Geç Dönem Osmanlı kentlerinde yıkım meselesi Halil Edhem Bey'in düşündüğünün aksine, sadece fiziksel bir mekân dönüşümünden ibaret değildi. Surlar, kent kimliğiyle ilgili sembolik değerlerini ve kent sakinlerinin muhayyilesindeki anlamlarını kaybettikçe, önce insanların zihninde yıkılmaya başlamıştı. Mintzker'in Almanya'daki tahkimatsızlaştırma süreci bağlamında vurguladığı gibi, yıkım taleplerinin önemi, kent ve çevresi arasındaki ilişkinin yeniden kavramsallaştırılmasında yatıyordu. Bu yeniden kavramsallaştırma, 19. yüzyılda Osmanlı kentlerinin –özellikle liman kentlerinin– yaşam alanının köklü bir dönüşüm geçirmesinden kaynaklanıyordu.

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan büyük ekonomik ve sosyokültürel dönüşümün neticesinde Osmanlı kentleri kapalı, hiyerarşik bir kurumlar evreni olmaktan çıkmıştı; insanların, malların ve fikirlerin sürekli hareket halinde olduğu açık bir dünyaya dönüşmüştü. Aynı dönemde Osmanlı kentlerinde sağlıklı bir yaşam için su kaynaklarının ve kentsel hijyen koşullarının iyileştirilmesine yönelik farkındalık da artmıştı. Netice itibarıyla bu gelişmeler, sadece kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin mahiyetini değiştirmemiş; daha önemlisi, modern liman inşası, kaldırım, su ve kanalizasyon sistemi yapımı veya geniş caddelerin açılması gibi her ihtiyaçta ve fırsatta, sur arazilerinin ve taşlarının kullanılabilceği düşüncesini yaygınlaştırmış ve meşrulaştırmıştı.

Kent sakinlerinin kentsel peyzajın bir parçası olarak surlarla kurdukları etkileşimin değişmesi sebebiyle, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda surlar üzerine yapılan tartışmaların çoğu, Poling'in (2020, 99) başka bir bağlamda vurguladığı gibi, mekân ve büyüklük farklarını aşan bir özellik göstermiştir. Patlayıcı bir büyüme yaşayan ve surlarını kısmen yıktırabilen Selanik ile bütün bu dönem boyunca küçük ölçekli bir liman kenti olarak kalan Antalya arasında –makalede birçok defa örneklendiği üzere– surlarını anlamlandırma biçimlerinde şaşırtıcı benzerlikler vardır. Bu tür benzerlikler, küçük veya orta ölçekli kent sakinlerinin, geri kalmışlıklarını açıklamak için anlatılar geliştirdiklerini; yıkım düşüncesinin bu anlatıların merkezinde yer aldığını; kentleşme süreçlerinin ve büyümenin surların yıktırılmasıyla ilişkili tutulduğunu; hatta yıkım süreçlerinin, kentin daha geniş bir ilerleme coğrafyasıyla olan ilişkisini anlamamanın yolu haline geldiğini göstermektedir.

Kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin yeniden tanımlanmasında tarihi miras düşüncesi önemli bir rol oynayabilirdi. Ancak, bunun önündeki ilk engel, kent surlarının tam manasıyla imparatorluğun tarihi eser söyleminin parçası haline gelmemesiydi. Mali imkânsızlıklar ve pratik ihtiyaçlar sebebiyle başkentin surlara yaklaşımını “koruma ile yıkım arasında kalan” çelişkili bir tutum belirlemişti. Burada en dikkat çekici husus ise kent surlarının değerinin “ulusal” terimlerle (“âsâr-ı milliye” ve “mefâhir-i milliye”) tanımlanmaya başladığı, surların Müslüman-Türk vurgusunun öne çıktığı Osmanlı kimliğinin ifade edilmesinde araç olarak düşünüldüğü ve halk kitlelerinin maddi geçmişle bağ kurmalarının arzulandığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde de yıkımların esas olarak yerel aktörlerin talebi olmasıdır. Bunda, Batı'da surların korunması fikrini geliştiren ve sayıları 19. yüzyıl boyunca artan yerel koruma cemiyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman yeterince faal olmaması kadar, 19. yüzyıldan itibaren yıkım fikrinin Osmanlı kentlerinin yeni kimliğinin bir parçası olması da etkili olmuştur.

Sebebi ne olursa olsun, bu koşullar çoğu zaman yıkımların önüne geçmeyi veya farklı tasarruf biçimlerini engellemeyi imkânsızlaştırmış, kentlerin

altyapı ihtiyaçlarının karşılanmasında sur taşlarının ve arazilerinin kullanılabilceği düşüncesi koruma çabalarına üstün gelmiştir. Buna rağmen çok kapsamlı yıkımların gerçekleştirilememesinin sebebi ise imparatorluğun mali sorunları –klişeleşmiş ifadesiyle “hedm için bütçede karşılık bulunamaması”– ve uzun savaş yıllarının yarattığı koşullardı.

TEŞEKKÜRLER

Bu makalenin geliştirilmesine yönelik değerli eleştiri ve önerileriyle katkı sağlayan ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisinin anonim hakemlerine ve makaleyi okuyarak faydalı geri bildirimlerde bulunan Nilay Başar'a teşekkürlerimi sunarım.

BİRİNCİL ELDEN KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

BOA. (TC. Başkanlık Osmanlı Arşivi) A.} MKT. MHM.

BOA. A.} MKT. NZD.

BOA. A.} MKT. UM.

BOA. BEO.

BOA. C. AS.

BOA. DH. İ. UM.

BOA. DH. İD.

BOA. DH. MKT.

BOA. DH. MB. HPS.

BOA. DH. MUİ.

BOA. DH. UMVM.

BOA. HR. MKT.

BOA. HRT. h.

BOA. İ. DH.

BOA. İ. HB.

BOA. İ.. MMS.

BOA. İ. MVL.

BOA. İ. ŞD.

BOA. İ. ŞE.

BOA. MF. MKT.

BOA. ML. EEM.

BOA. MVL.

BOA. PLK. p.

BOA. ŞD.

BOA. Y. A. RES.

BOA. Y. EE.

BOA. Y. MTV.

BOA. Y. PRK. AZJ.

BOA. Y. PRK. UM.

SÜRELİ YAYINLAR

Basiret.

Dergâh.

Journal de Constantinople.

L'Illustrazione Italiana.

Sada-yı Millet.

Sabah.

Tanin.

Tasvir-i Efkâr.

Tercüman-ı Hakikat.

Türk Yurdu.

KAYNAKLAR

AHMED BADI EFENDİ (2014) *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, Cilt I, haz. N. Adıgüzel ve R. Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

AHMET ŞERİF (1999) *Anadolu'da Tanin*, Cilt II, haz. Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ALİ BEY (1314) *Seyahat Jurnalı: İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a. Min Sene 1300 ila Sene 1304*, Rauf Bey Kütüphanesi Sahibi Matbaası, İstanbul.

DÜSTUR (1293), I. Tertip, III. Cilt, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

DÜSTUR (1302), I. Tertip, IV. Zeyl, Matbaa-i Osmânîye, Dersaadet.

HIRSCHFELD, G, (1874) *Vorläufiger Bericht über eine Reise im Südwestlichen Kleinasien*, Cilt: I, Berlin.

NAUMANN, E. (1893) *Von Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat: Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die Asiatische Türkei und die Anatolische Bahn*, Verlag Von R. Oldenbourg, München&Leipzig.

OSMAN NURİ (1330) *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye (Kavânin, Nizâmat ve Tâlîmat-ı Beledîye)*, Cilt II, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet.

OSMAN NURİ (1335) *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye (Evâmîr ve Mukarrerât-ı Beledîye)*, Cilt V, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet.

PARIBENI, R., ROMANELLI, P. (1914) *Studii e Ricerche Archeologiche: Nell'Anatolia Meridionale*, *Accademia Nazionale dei Lincei* (23) 7-274.

VAK'A-NÜVİS AHMED LÜTFÎ EFENDİ TARİHİ (1989), Cilt XI, yay. M. Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İKİNCİL KAYNAKLAR

AÇIKGÖZ, Ü.F. (2014) On the Uses and Meanings of Architectural Preservation in Early Republican Istanbul (1923-1950), *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 1(2) 167-85.

AKIN, N. (2011) *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayınları, İstanbul.

- ALTINYILDIZ, N. (2007) The Architectural Heritage of Istanbul and the Ideology of Preservation, *Muqarnas* (24) 281-305.
- ANDRIANAKIS, M. (2000) *The Old City of Hania*, Adam Editions, Atina.
- ASHWORTH, G.J. (1991) *War and the City*, Routledge, New York.
- BİLGİN, E.A., ÇORAKBAŞ, F.K. (2023) Between Demolition and (Un)intended Conservation: The Approach of the Ottoman State to the Istanbul City Walls in the Light of the Nineteenth-Century Archival Documents, *Journal of Architectural Conservation* 29(2) 122-37.
- BOZDOĞAN, S. (2001) *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, University of Washington Press, Seattle and London.
- BRUCE, D., CREIGHTON, O. (2006) Contested Identities: The Dissonant Heritage of European Town Walls and Walled Towns, *International Journal of Heritage Studies* 12(3) 234-54.
- BÜTÜNER, F.B. (2010) *Urban Fissure: Reconceptualization of the Land Walls Within The Urban Milieu of İstanbul*, yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara.
- CEYLAN, E. (2011) *The Ottoman Origins of Modern Iraq Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I.B. Tauris, London.
- ÇELİK, Z. (1993) *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; London.
- ÇELİK, Z. (2008) *Empire, Architecture, and the City: French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, University of Washington Press, Seattle.
- ÇELİK, Z. (2016) *About Antiquities: Politics of Archaeology in The Ottoman Empire*, University of Texas Press, Austin.
- DAYAR, E. (2020) Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi, *METU Journal of the Faculty of the Architecture* 37(2) 59-84.
- ELDEM, E. (2010) An Ottoman Archaeologist Caught Between Two Worlds: Osman Hamdi Bey (1842-1910), *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F. W. Hasluck, 1878-1920*, ed. D. Shankland, Gorgias Press; 121-49.
- FAWAZ, L.T. (1983) *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Harvard University Press, Cambridge.
- GÜL, M. (2009) *The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City*, I.B.Tauris, New York.
- HALL, T. (1999) *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*, Alexandrine Press, Oxford.
- HOHENBERG, P.M., LEES, L.H. (1995) *The Making of Urban Europe, 1000-1994*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.
- ISSAWI, C. (1982) *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York.
- IVKOVSKA, V. (2021) *An Ottoman Era Town in the Balkans: The Case Study of Kavala*, Routledge, New York.

- JÜTTE, D. (2014) Entering A City: On A Lost Early Modern Practice, *Urban History* 41(2) 204-27.
- KEYDER, Ç., ÖZVEREN, Y.E., QUATAERT, D. (1993) Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives, *Review (Fernand Braudel Center)* 16(4) 519-58.
- KOLLUOĞLU, B., TOKSÖZ, M. (2010) *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*, Palgrave Macmillan, New York.
- MAKDİSİ, U. (2011) The "Rediscovery" of Baalbek: A Metaphor for Empire in the Nineteenth Century, *Scramble For the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, ed. Z. Bahrani, Z. Çelik, E. Eldem, SALT, İstanbul; 257-80.
- MINTZKER, Y. (2012) *The Defortification of the German City 1689-1866*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MOAZ, A. (1998) The Urban Fabric of an Extramural Quarter in 19th-century Damascus, *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation Bilad Al-Sham From the 18th to the 20th Century*, ed. T. Philipp ve B. Schaebler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- OKTA, B.Y. (2017) Urban Transformations in İstanbul During The Term Of Mayor Cemil Topuzlu, *METU Journal of the Faculty of the Architecture* 34(1) 1-19.
- ÖZCAN, K. (2006) Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908), *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 7(2) 149-80.
- ÖZÇELİK, F. (2018) 20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır Şehri Surlarının Yıkılmasını Düşündüren Gerekçeler, *Diyarbakır, Mekân, Toplum ve Ekonomi*, ed. İ. Özcoşar v. dğr., Ensar Yayınları, İstanbul; 61-81.
- ÖZÇELİK, F. (2018) 20. Yüzyıl Başlarında Antalya Kalesi'nin Yıkımı Meselesi, *Uluslararası Antalya Kongresi Antalya Kitabı I*, ed. B. Koçakoğlu v. dğr., Palet Yayınevi, Konya; 434-47.
- POLING, K (2020) *Germany's Urban Frontiers: Nature and History on the Edge of the Nineteenth-Century City*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- ROSS, A. (2018) Down with the Walls! The Politics of Place in Spanish and German Urban Extension Planning, 1848–1914, *The Journal of Modern History* (90) 292–322.
- SEIKALY, M. (2002) Haifa at the Crossroads: An Outpost of the New World Order, *Modernity and Culture. From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. L.T. Fawaz, C.A. Bayly, Columbia University Press, New York; 96-111.
- SHAW, M.K.W. (2003) *Possessors and Possessed Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; California.
- SÜMERTAŞ, F.M. (2016) Dr. Aleksandros G. Paspatis'ten Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi'ne İstanbul'un Kara Surları Üzerine Bir Çalışma, *Toplumsal Tarih* (272) 42-50
- WOLFE, M. (2009) *Walled Towns and The Shaping of France: From The Medieval To The Early Modern Era*, Palgrave Macmillan, New York.

- YERASIMOS, S. (2005) Tanzimat' tan Günümüze Türkiye'de Kültürel Mirası Koruma Söylemi, *İstanbul* (54) 41-55.
- YEROLYMPOS, A. (1996) *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, University Studio Press, Thessaloniki.
- YEROLYMPOS, A. (1999). Kozmopolit Bir Kentleşme, *Selanik 1850-1918 "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı*, ed. G. Veinstein, çev. C. Akalın, İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Received: 28.11.2023; Final Text: 09.10.2024

Keywords: City walls; modernization; urban transformation; local actors; historical heritage

CITY WALLS IN THE LATE OTTOMAN EMPIRE AND DEBATES ON THEIR DEMOLITION (1863-1917)

This article examines the debates surrounding the demolition of city walls in the Late Ottoman Empire. Using archival documents, contemporary newspapers, and accounts from contemporary observers, it analyzes the local and central dynamics of these debates and the key actors involved. The article frames these discussions not only as a product of the Tanzimat's urban modernization efforts but also as a reflection of the complex social, economic, and cultural interactions of the period.

The main thesis of the article is that the debates on wall demolition in the Ottoman Empire were multifaceted. They emerged from the complex interplay between the evolving relationship of city dwellers with the walls, the new priorities of cities, and the shifting attitude of the central government. The article reveals that demolition initiatives were largely driven by local actors, who generally justified their demands with arguments centered around modernization, public health, and economic development.

The article also explores how these debates evolved over time. Discussions that began in the mid-19th century took on new dimensions during the Second Constitutional Era. In this period, while demands for demolition increased, preservation efforts also gained momentum, fueled by the growing importance of historical heritage. Nevertheless, city walls never fully integrated into the Empire's broader discourse on historical heritage. Institutional preservation efforts remained limited, spearheaded mainly by pioneering figures like Osman Hamdi and Edhem Eldem Bey.

The primary reason why the walls did not fully become part of the Empire's heritage discourse lies in the varying values different actors assigned to them. One of the most striking aspects of this situation is that local actors led most demolitions at a time when there was a desire to forge a connection between the masses and the Empire's material past. This paradox can be attributed to the fact that, from the 19th century onwards, the idea of demolition became an integral part of the new identity of Ottoman cities. Additionally, local preservation societies, which succeeded in promoting the idea of wall preservation in the West, were not sufficiently active within the Ottoman Empire.

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KENT SURLARI VE YIKIM TARTIŞMALARI (1863-1917)

Bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları incelemektedir. Makale, arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri ve çağdaş gözlemcilerin anlatılarını kullanarak, yıkım tartışmalarının yerel ve merkezi dinamiklerini, bu tartışmaların arkasındaki aktörleri analiz etmektedir. Makale, yıkım tartışmalarını sadece Tanzimat'ın kentsel modernleşme çabalarının bir ürünü olarak değil, aynı zamanda dönemin karmaşık sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşimlerinin bir yansıması olarak değerlendirmektedir.

Makalenin temel tezi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sur yıkımı tartışmalarının çok boyutlu bir olgu olduğudur. Bu olgu, kent sakinlerinin surlarla değişen ilişkisi, kentlerin yeni öncelikleri ve merkezi yönetimin değişken tutumu arasındaki karmaşık etkileşimden doğmuştur. Makale, yıkım girişimlerinin çoğunlukla yerel aktörler tarafından talep edildiğini ve bu taleplerin genellikle modernleşme, halk sağlığı ve ekonomik kalkınma argümanlarıyla meşrulaştırıldığını ortaya koymaktadır.

Makale, yıkım tartışmalarının zaman içindeki evrimini de incelemektedir. 19. yüzyılın ortalarında başlayan tartışmalar, II. Meşrutiyet Dönemi'nde yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde bir yandan yıkım talepleri artarken, diğer yandan tarihi miras kavramının önem kazanmasıyla koruma çabaları da güçlenmiştir. Ancak, kent surları tam anlamıyla İmparatorluğun tarihi eser söyleminin parçası haline gelmemiş, kurumsal koruma çabaları, Osman Hamdi ve Edhem Eldem Bey gibi öncü isimlerin girişimleriyle sınırlı kalmıştır.

Surların tam anlamıyla İmparatorluğun tarihi eser söyleminin parçası haline gelmemesinin en önemli sebebi ise onlara atfedilen değer farklı aktörlere göre değişmesiydi. Bu durumun en çarpıcı yönlerinden biri, halk kitlelerinin İmparatorluğun maddi geçmişiyle bağ kurmalarının arzu edildiği bir dönemde, yıkımların esas olarak yerel aktörler tarafından yönlendirilmesiydi. Bu paradoks, 19. yüzyıldan itibaren yıkım fikrinin Osmanlı kentlerinin yeni kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesine ve Batı'da surların korunması fikrini topluma benimsetmeyi başaran yerel koruma cemiyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yeterince etkin olmamasına bağlanabilir.

EVREN DAYAR; B.A., M.A., PhD.

Received his B.A. in history education from Dokuz Eylül University, Buca Faculty of Education (2002-2007). Earned his M.A. and PhD. degrees from Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History (2008-2016). Major research interests include social and cultural history of the Ottoman Empire, urban historiography, social history, history of mentalities, rituals, collective behavioral patterns, and historical anthropology. evrendayar@gmail.com

KARMAŞIK CEPHE YAPISI VE ENGEL DURUMUNA SAHİP HACİMLERİN GÜNIŞIĞI PERFORMANSININ EN 17037 STANDARDI'NA UYGUN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK METODOLOJİK YAKLAŞIMLAR

Gülçin Gülsüm KONUK TAŞTAN*, Işıl İPLİK**,
Hızır Gökhan UYDURAN***, Şensin YAĞMUR****

Alındı: 26.09.2023; Son Metin: 24.10.2024

Anahtar Sözcükler: Günişığı; dış görüş; güneşlenme; kamaşmadan korunma; parametrik modelleme.

GİRİŞ

Günümüzde yapılan pek çok çalışma, günişığın değişken aydınlık düzeyi ve renk sıcaklığına sahip dinamik yapısının insanın sirkadyen döngüsü ile en uyumlu aydınlatma biçimi olduğunu göstermiştir (Boyce vd., 2003; Karami vd., 2016; Pauley, 2004; Wright ve Lack, 2001). Günişığı aydınlığı enerji tasarrufu sağlamanın yanı sıra iş verimini artırmakta, insanın içinde bulunduğu mevsimi ve günün saatini anlamasına katkı sağlayarak psikolojik ve fizyolojik açıdan iyi hissetmesine katkı sunmaktadır (Altomonte, 2008; Boyce vd., 2003; Elzeyadi, 2011; Greenup vd., 2001; Wirz-Justice vd., 2021; Grobe vd., 2018). Bu sebeple, mimaride günişığı aydınlığı elde edilen açıklıklar ile ilgili verilecek kararlar insan sağlığı ve çalışma verimi açısından önem taşımaktadır (Boyce vd., 2003; Leslie, 2003; Qingsong ve Fukuda, 2016; Wong, 2017). Aydınlık düzeyine yeterli katkı sağlamayan, dış görüşe imkân vermeyen, dolaysız güneş ışığından faydalanamayan, kamaşmaya sebep olan açıklıklar günişığın etkin kullanımına engel olmaktadır (Heschong, 2021; Knoop vd., 2020; Uç ve Dokuzer Öztürk, 2019). TS-EN:17037+A1 (2022) Binalarda Günişığı Standardı'nda, bahsedilen konular güncel ve bütüncül bir bakış açısıyla; günişığı aydınlığının sağlanması, dış görüş, güneşlenme, kamaşmadan korunma olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmıştır.

İlgili standartta günişığı aydınlığının sağlanması ölçütünün hesaplanmasına yönelik iki yöntem önerilmektedir. Biri günişığı çarpanı yöntemi diğeri iklim verilerine dayalı hesap yöntemidir. İki yöntem için de değerlendirmelerin tüm yıl için birer saat arayla yapılması gerektiği belirtilmektedir. Günişığı çarpanı yöntemi kapalı gök koşulları altında iç yatay aydınlık düzeyinin engellenmemiş dış yatay aydınlık düzeyine oranını ifade etmektedir (CIE, 2003). Yirminci Yüzyılın başlarından beri kullanılan bu yöntemde güneşten gelen dolaysız ışığın aydınlığa katkısı ihmal edilmektedir (Angus, 1939; Lewis, 2017; Moon ve Spencer, 1942; Taylor, 1924; Waldram ve Waldram, 1923). İklim verilerinin kullanıldığı

* Corresponding Author; Department of Architecture, Faculty of Architecture, Yıldız Technical University, İstanbul, TÜRKİYE

** Department of Architecture, Faculty of Architecture, İstanbul Nişantaşı University, İstanbul, TÜRKİYE

*** Department of Computational Design, Konu Merdiven, İzmir, TÜRKİYE

**** Department of Architecture, Faculty of Architecture, Yıldız Technical University, İstanbul, TÜRKİYE

yöntem ise 1980'li yıllardan itibaren yapılan çalışmaların, bilgisayar teknolojindeki gelişmeler kullanılarak ilerletilmesi sayesinde, 21. yy'ın başlarından itibaren geliştirilmiş bir hesaplama yöntemidir (Mardaljevic, 1995, 2000a, 2000b). İkinci yöntemde gök kubbe matrislere (sky matrix) ayrılmakta (Tregenza, 1987), güneşin konumu saptandıktan sonra her bir parçanın güneşe olan uzaklığına göre tespit edilmiş çarpan ile atmosfer verileri dikkate alınarak aydınlık düzeyleri belirlenmekte, hesaplamalarda meteorolojik istatistiklerden yararlanılarak oluşturulan iklim dataları kullanılmaktadır (Mardaljevic, 1995, 2000b; Perez vd., 1990; Tregenza, 1987; Tregenza ve Waters, 1983). Hesaplama yöntemlerindeki, dolaysız güneş ışığının oluşturduğu aydınlığın ihmal edilmesi ya da dahil edilmesi gibi farklılıklar hacmin performansına etki etmektedir (Nabil ve Mardaljevic, 2006; Tregenza, 1980). TS-EN:17037+A1 (2022) standardında bu durum güneşli iklimlerde günışığı çarpanı (DF) yönteminin değerlerde azalmaya sebep olabileceği ifadesi ile açıklanmıştır. Buna karşın literatürdeki standardı referans alan ve güneşli iklim bölgelerindeki konumlarda yapılan çalışmalarda basitliği sebebiyle DF yöntemi kullanılmaktadır (Hraška ve Čurpek, 2024; Šprah ve Košir, 2020; Sümengen ve Şengönül, 2022). Parametrik olmayan hesaplama araçlarının kullanıldığı ve DF yönteminin tercih edildiği bazı çalışmalarda tüm yıl için birer saat arayla hesap yapılması güç olduğundan gün dönümü tarihleri referans alınmakta, dolayısıyla değerlendirmeler standardın hedef aydınlık düzeylerine göre yapılmakta fakat yöntem yönergeleri takip edilmemektedir (Atmaca vd., 2022; Bircan ve Köknel Yener, 2019; Sümengen ve Şengönül, 2022). Parametrik hesaplama araçları ile, iklim verilerine göre hesap yöntemi kullanılarak yapılan çalışmalarda ise; LEED/BREEAM sertifika sistemlerinde önerilen; günışığı otonomisi (DA), mekânsal günışığı otonomisi (sDA) ya da sürekli günışığı otonomisi (cDA) göstergelerinin kullanıldığı gözlemlenmektedir (Paule vd., 2018; Solvang vd., 2020; Uç ve Dokuzer Öztürk, 2022). Günışığı otonomisi (DA), bir hacimde hedeflenen en az aydınlık düzeyinin; sadece günışığından yararlanılarak elde edildiği saatlerin toplamının, hacmin yıllık toplam kullanım saatlerine oranını ifade etmektedir (Agirbas, 2018; Şener Yılmaz, 2014). IESNA'ya göre 08:00-16:00 kullanım saatlerinin en az %50'sinde 300 lx aydınlığın sağlanması gerekmektedir (IES LM-83-12, 2012). Bu hesaplama yönteminde; bir yıl boyunca, belirlenen zaman diliminde hedeflenen aydınlık düzeyinin referans düzlemde sağlanma oranı hesaplanmaktadır. Dolayısıyla oransal bir değerdir. Fakat standartta, hedef aydınlık düzeyi değerlerinin; kullanım saatlerinin belli bir yüzdesinde değil, günışığı saatlerinin yarısında sağlanması ve referans düzlemin tamamında değil, belirlenen oranlarında (%50, %95) sağlanması beklenmektedir. Bu durumda; DA, cDA, sDA göstergelerinin kullanılabilmesi için zaman dilimi tüm günışığı saatlerini kapsayacak şekilde ayarlanmalı, TS-EN:17037+A1 (2022) standardında önerilen her bir değer için (100-300-500-750 lx) ayrı ayrı hesap yapılmalı ve referans düzlemin %50 ile %95'inin programa tanımlanması gerekmektedir. Dolayısıyla programda bulunan hazır modül ile standardın direktiflerine uygun hesap yapılması güç olmaktadır. Yapılan değerlendirmeler ışığında parametrik olmayan hesaplama araçları ile tüm yıl için birer saat arayla hesap yapmanın oldukça fazla zaman aldığı, parametrik yöntemlere ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Parametrik hesaplama araçları kullanılarak; günışığı saatlerinin yarısında, referans düzlemin %50 ve %95'inde elde edilen aydınlık düzeylerinin kısa sürede hesaplanabildiği bir iş akışı geliştirilmesi ilgili standardı referans alan günışığı çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Dış ortamla kurulan görsel bağlantı, mevsim, günün saati, konum ve çevre hakkında bilgi vererek insanı psikolojik ve fizyolojik olarak rahatlatır, iç ortamda olmanın verdiği bıkınlık, yorgunluk gibi hisleri azaltır (Kuhlenengel vd., 2019). TS-EN:17037+A1 (2022) standardında getirilen yeniliklerden biri de dış ortamla görsel bağlantının kurulması ölçütü için performans hedefleri önerilmesidir. Bu ölçüt; yatay görüş açısı, dış engel uzaklığı, görünür katmanlar olmak üzere üç alt ölçüt ile incelenmekte ve referans noktanın kullanılan alan içinde potansiyel her konum olabileceği belirtilmektedir. Literatürde, yatay görüş açısı alt ölçütünün ızgaralar kullanılarak hesaplandığı, ızgara aralıklarının yeterli günışığı aydınlığı sağlanması ölçütü için önerilen ve yatay görüş açısı alt ölçütü ile ilgili olmayan eşitlik kullanılarak hesaplandığı ya da sıklaştırılmış ızgaraların modellendiği görülmüştür (Bremilla vd., 2021; DIAL+, 2022; Zahmacioğlu, 2019). Aralarında boşluk mesafeleri sebebiyle ızgara yöntemi kullanarak standartta önerilen potansiyel her konum hedefinin sağlanması mümkün değildir. TS-EN:17037+A1 (2022) standardında, kullanılan alanın derinliği, açıklık genişliği ve oda derinliğine bağlı olarak yatay görüş açısı performansının belirlendiği fonksiyon grafikleri sunulmuştur. Birden fazla açıklığa sahip hacimlerde ya da açıklıkların birbirine dik/karşılıklı cephelerde yer alması durumunda grafiklerde kullanılacak toplam açıklık genişliği ve kullanılan alan derinliği parametrelerinin belirlenme yöntemleri farklılık göstermektedir (TS-EN:17037+A1, 2022). Bu sebeple kutu hacimli ve tek günışığı açıklığına sahip hacimler ile yapılan çalışmalarda standartta bahsedilen detaylı yönergelerle değinilmemektedir (Aydın ve Ünver, 2023; Paule ve Flourentzou, 2019). Birden fazla açıklığa sahip hacimler için ilgili fonksiyon grafiklerinden yararlanılarak; yatay görüş açısı performansının, standart yönergelerine uygun, hacmin potansiyel her bir noktasını kapsayacak şekilde belirlenmesi, günışığı çalışmalarındaki zaman kayıplarını azaltmaya ve yanıltıcı sonuçlardan uzaklaşmaya katkı sağlayacaktır. Benzer bir şekilde görünür katmanlar alt ölçütünün belirlenmesinde tek açıklığa sahip basit formlu hacimler ve birden fazla ya da amorf biçimli açıklığa sahip, kompleks formlu hacimler için iki yöntem önerilmektedir. Literatürde tek günışığı açıklığına sahip hacimler incelendiği için, ağırlıklı olarak basitleştirilmiş yöntemin kullanıldığı görülmüştür (Aydın ve Ünver, 2023; Zahmacioğlu, 2019). Bu yöntemin Grasshopper'da kullanılmasına yönelik bir araç geliştirilmiştir (Mehrabadi vd., 2021). Fakat yapılan çalışmalarda, birden fazla ve/veya amorf formlu açıklığa sahip hacimlerin değerlendirilmesi geri planda kalmaktadır. TS-EN:17037+A1 (2022) Standardı'nda kompleks formlu hacimler için kullanılacak projeksiyon diyagramı yönteminin çizim yoluyla etüt edilebileceği ya da yazılım kullanılarak yapılabileceği aktarılmıştır. Manuel çizim etütleri ile projeksiyon diyagramı yönteminin tamamlanması oldukça zaman aldığından, literatürde birden fazla açıklığa sahip hacimler için de standardın tek yöne cephe hacimlere yönelik önerdiği yöntem kullanılmaktadır (Atmaca vd., 2022; Zahmacioğlu, 2019). Dolayısıyla görünür katman analizlerinin parametrik hesaplama araçlarında yer alan balık gözü kamera kullanılarak yapılması için geliştirilecek bir iş akışı, hacimlerin performansının standart yönergelerine uygun ve kısa sürede belirlenmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Güneşlenme ölçütünde gölge eğrileri ile güneş diyagramı çakıştırılmalarının Waldram diyagramları kullanılarak manuel yapıldığı görülmüştür (Atmaca vd., 2022). TS-EN:17037+A1 (2022) standardında bu ölçütün duvar kalınlıkları ve engel durumu dikkate alınarak hesaplanması gerektiği belirtilmektedir. Birden fazla açıklığa sahip hacimlerde her bir açıklığın

performansının hesaplanması ve kesişmeyen saat dilimlerinin toplanarak hacmin toplam performansının belirlenmesi gerekmektedir. Her bir açıklık için gölge eğrileri yöntemi kullanarak manuel hesap yapmak güç olduğundan parametrik hesaplama araçlarındaki modüller kullanılarak geliştirilecek iş akışları bu performansın belirlenmesini kolaylaştıracaktır.

Kamaşmadan korunma ölçütü için yararlanılan DGP göstergesinin parametrik araçlar ile hesaplanmasına yönelik iş akışları, basit matematiksel modüller kullanılarak yapılabilmektedir (Wienold ve Christoffersen, 2006). Standartta, yandan aydınlatılmış hacimlerde TS-EN:12216 (2018) Standardı'nda tanımlanan; opak dış güneş koruma elemanı, tekstil iç güneş koruma elemanı, düşük ya da değişken ışık geçirme çarpanına sahip yayınlık geçme yapmayan camlar (örn, elektrokromik) ile kamaşmadan korunmanın sağlanabileceği aktarılmış ve bu gereçlerin belirlenmesine yönelik tablolar sunulmuştur. Fakat literatürde DGP hesapları öne çıkmakta, hesaplanan DGP değerine göre kamaşmadan korunma için kullanılacak gereçler değerlendirilmemektedir (Atmaca vd., 2022; Chaloeitoy vd., 2020; Şener Yılmaz, 2019).

Yapılan değerlendirmeler ışığında bu çalışmada; birden fazla açıklığa sahip, çevresinde engeller bulunan yapıların günışığı performansının TS-EN:17037+A1 (2022) standardında belirtilen tüm ölçütleri kapsayacak şekilde kısa sürede değerlendirilmesine yönelik yöntem önerileri geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, cephe hareketleri, engel durumu, yönü, duvar kalınlığı ve günışığı açıklıkları standartta belirtilen ölçütlerin özel durumlarının değerlendirilebilmesine imkân veren kuramsal bir hacim belirlenerek hesap ve değerlendirmeler yapılmıştır.

YÖNTEM

Çalışma kapsamında; dört aşamalı bir yöntem takip edilmiştir. Öncelikle TS-EN:17037+A1 (2022) standardında yer alan detaylı yönergeleri kapsayacak şekilde hacmin teknik özellikleri ve engel durumu belirlenmiştir. İkinci aşamada hesap yöntemleri ve araçları üçüncü aşamada ise standarda uygun olarak hesap noktaları belirlenmiştir. Son aşamada hacmin/engellerin modellenmesi ve hesaplama aracıyla tanıtılması yer almaktadır (**Resim 1**).

Hacmin Genel Özelliklerinin Ve Engellerin Belirlenmesi

Hacmin işlevi, geometrik özellikleri, günışığı açıklıkları, engel durumu, yönelimi, ışık geçirme/yansıtma çarpanları, konumu gibi genel özellikleri çalışmanın amacına uygun olarak standardın detaylı yönergelerini kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Mimari uygulamalara yakın olması amacıyla; cephe hareketleri, duvar kalınlıkları, günışığı açıklıkları çalışmanın kapsamına uygun mevcut bir yapının geometrik özelliklerinden yola çıkılarak kuramsal bir hacim oluşturulmuştur.

TS-EN:17037+A1 (2022) standardında günışığı aydınlığının sağlanması ölçütü için herhangi bir işleve yönelik istisna belirtilmezken; dış görüş ölçütünün 2000 m²'den büyük, dış görüşün zor olduğu alışveriş merkezi, market gibi hacimlerde aranmayacağı; güneşlenme ölçütünün hasta odaları, oyun odaları ve konutların en az bir odasında; kamaşmadan korunma ölçütünün ise düşey açıklığa sahip, işlevi okuma/yazma/ekran kullanımına yönelik olan ve kullanıcının hareket kabiliyetinin olmadığı hacimlerde sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Dolayısıyla işlev parametresi standardın detaylı yönergelerini etkilemektedir. Standardın direktifleri

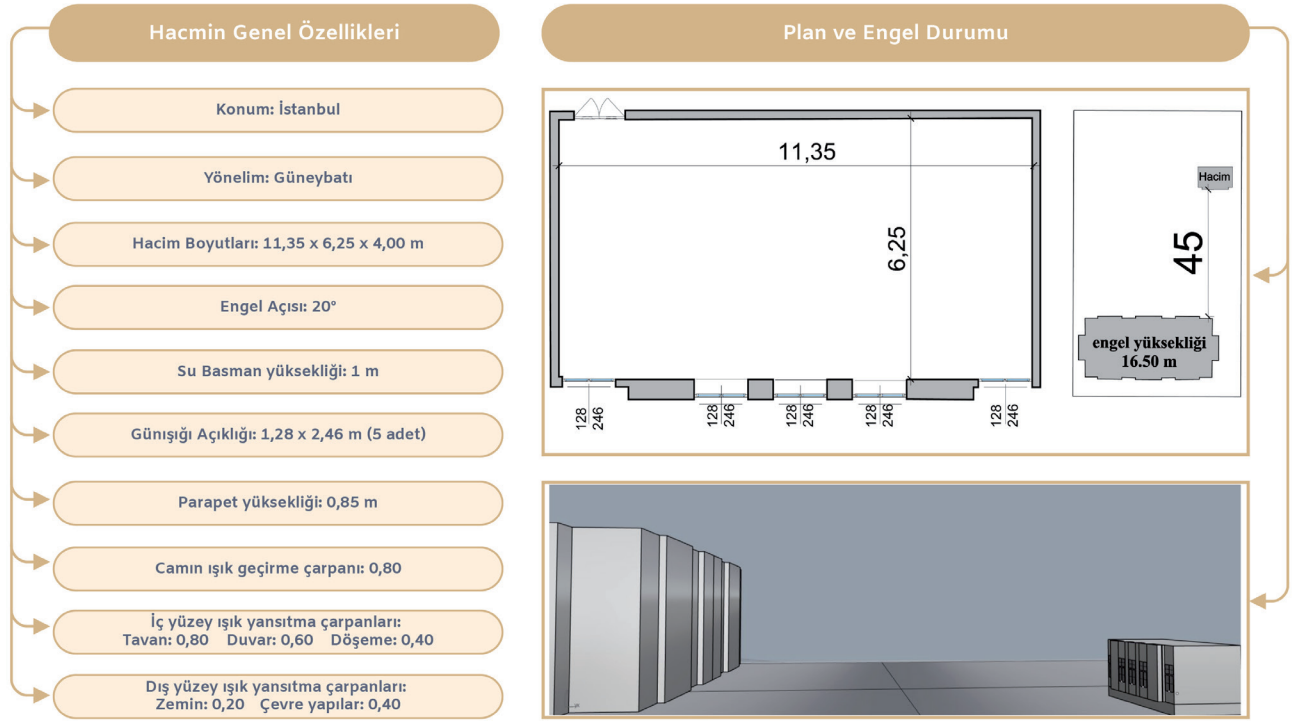

Resim 1. Çalışmada takip edilen yöntem adımları

göz önünde bulundurularak, yeterli güneşliği aydınlığının sağlanması ve dış görüşün yanı sıra güneşlenme ölçütünün de değerlendirilmesi için hacmin işlevi konut kabul edilmiştir. Bununla beraber görsel konforun artırılmasına katkı sağlayacağı için kamaşmadan korunma başlığı da ele alınacaktır.

TS-EN:17037+A1 (2022) standardında dış görüş ölçütünün derinliği 4 m'den fazla ve toplam açıklık ölçüleri en az 1,00 m x 1,25 m olan hacimler için sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Bu sınırlandırma hariç; hacmin boyutlarının, güneşliği açıklığı ebatlarının ve konumunun çalışmanın kapsamı açısından belirleyici bir etkisi yoktur. Çalışma kapsamında geliştirilecek yöntemler farklı geometrik form ya da boyutlara sahip hacimler için tüm konumlarda uygulanabileceğinden referans alınan hacmin değerleri kullanılmıştır. Dış görüş performansının değerlendirilmesi için hacmin birden fazla açıklığa sahip olması önem taşımaktadır. Görünür katmanlar alt ölçütünde yer katmanının algılanması önem taşımaktadır. Hacmin su basman yüksekliği 1 m; parapet yüksekliği 0,85 m kabul edilerek yer katmanının görünmesini engelleyen durumların da ele alınması hedeflenmiştir. Ayrıca duvarları kalın, cephesi parçalı hacim tasarımı sayesinde güneşlenme performansı ile ilgili detaylı yönergeler de ele alınabilecektir. Kamaşmadan korunma performansı analizlerinde kamaşma olasılığı yüksek, güneybatı yönelimli bir hacim olması uygun görülmüştür. Hacim yüzeylerinin ve çevredeki engellerin ışık yansıtma çarpanları TS-EN:17037+A1 (2022) standardında önerilen aralıklara göre belirlenmiştir. Camın ışık geçirme çarpanı ise mimari uygulamalarda yaygın tercih edilen çift cam uygulamaları referans alınarak 0,80 olarak kabul edilmiştir (ŞİŞECAM, 2021) (**Resim 2**).

Yapının kendi formundan kaynaklanan engeller ile dış engeller; güneşliği aydınlığının sağlanması, dış görüş ve güneşlenme ölçütlerini belirgin bir şekilde etkilemektedir. Engelin uzaklığı ve yüksekliği çalışma kapsamında geliştirilecek yöntem açısından önem taşımamakta fakat engel durumunun tüm açıklıklar için aynı olmaması durumu görünür katmanlar alt ölçütü ve güneşlenme süresi ölçütleri için önem taşımaktadır. Yapılan değerlendirmeler ışığında çalışma kapsamında belirlenen hacmin parçalı cephe yapısına sahip olduğu ve çevresinde engel oluşturan bir yapı bulunduğu kabul edilmiştir.

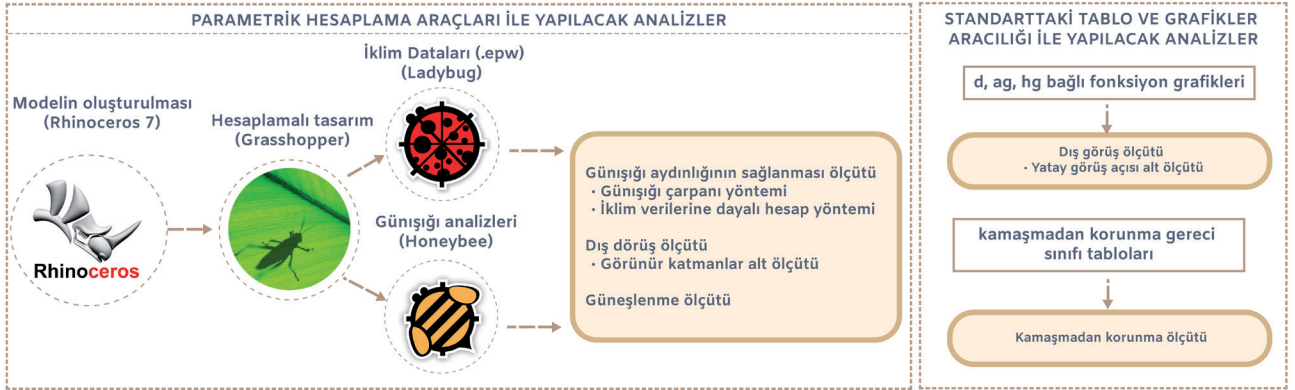
Resim 2. Hacmin genel özellikleri ve engel durumu

Hesap Yöntemi Ve Araçlarının Belirlenmesi

Çalışmanın hedefleri doğrultusunda standardın yönergelerine uygun analizlerin kısa sürede tamamlanması için uygun hesap yöntemleri ve hesaplama araçları belirlenmiştir.

Güneşiği aydınlığının sağlanması ölçütü için standartta önerilen iki yöntem de kullanılacağından hesaplama aracının, tüm yıl için birer saat aryla hesap yapmaya, aydınlık düzeyi verisi elde etmeye ve her iki yöntemi de kullanmaya uygun olması gerekmektedir. Ayrıca belirlenen hacimde birden fazla açıklık olduğu için dış görüş/görünür katmanlar alt ölçütünün belirlenmesinde yazılım aracılığı ile projeksiyon yöntemi kullanılacaktır. Benzer bir şekilde güneşlenme sürelerinin belirlenmesinde gölge eğrileri yönteminin kullanılması zaman alacağından parametrik hesaplama araçları ile analiz edilmesi gerekmektedir. Rhinoceros programının eklentisi olarak çalışan Grasshopper yazılımı, dijital modellemenin, matematiksel formül ve algoritmalar ile eşzamanlı yapılmasına imkan veren bir görsel kodlama aracıdır (Villamil, 2014). Ladybug ve Honeybee kütüphaneleri, Grasshopper içinde çevre analizi hesaplarının yapılması ve grafik görselleştirilmesi için kullanılmaktadır. Energyplus hesaplama motorunda istatistiksel iklim dataları kullanıldığından çok sayıda alternatif için tüm yıl birer saat aryla hesap yapmak mümkün olmaktadır. Aynı arayüzde kodlanan model için güneşlenme ve görünür katmanlar alt ölçütünün değerlendirilmesi mümkündür. Yapılan değerlendirmeler ışığında Rhinoceros/Grasshopper/Ladybug&Honeybee entegre yazılım ve eklenti paketinin çalışmanın kapsamına uygun olduğu, güneşiği aydınlığının sağlanması, dış görüş (görünür katmanlar) ve güneşlenme ölçütleri için kullanılabilmesi tespit edilmiştir (**Resim 3**).

Dış görüş/yatay görüş açısı alt ölçütünün hacmin potansiyel tüm noktalarını kapsayacak şekilde kısa sürede analiz edilmesi için standartta verilen hacmin kullanılan alan derinliği (d), açıklık genişliği (a_p) ve

Resim 3. Çalışmada kullanılacak hesaplama yöntemleri ve hesaplama araçları

hacmin iç genişliğine (h_g) bağlı olarak, performansın pratik bir şekilde belirlenebildiği fonksiyon grafikleri kullanılacaktır. Kamaşmadan korunma amacıyla kullanılacak gerecin sınıfının belirlenmesi için de standartta verilen tabloların kullanılması gerekmektedir (Resim 3).

Hesap Noktalarının Belirlenmesi

TS-EN:17037+A1 (2022) standardında yer alan tüm parametreler ele alınacağından sırasıyla; güneşiği aydınlığının sağlanması, dış görüş, güneşlenme ve kamaşmadan korunma hesapları için hesap noktaları belirlenmiştir.

Güneşiği Aydınlatma Ölçütü İçin Hesap Noktalarının Belirlenmesi

TS-EN:17037+A1 (2022) standardında, güneşiği aydınlığının sağlanmasına yönelik yapılacak hesaplarda, referans düzlemde hesap aralıklarının belirlenmesi için Eş. 1'den yararlanılması, hesap aralıklarının mümkün olduğunca kareye yakın tercih edilmesi ve en/boy arasındaki oranın 0,5-2'yi geçmemesi, aksi belirtilmediği sürece hesap noktalarının duvar yüzeyinden 0,5 m içeriden başlatılması önerilmektedir.

$$p = 0,5 \times 5^{\log_{10}^{(d)}} \quad (1)$$

Formülde;

d : hesap alanının uzun kenarı (m) (uzun kenarın kısa kenara oranı ≥ 2 ise, d hesap alanının kısa kenarı olur), (≤ 10 m olmak üzere); iki ölçme noktası arasındaki maksimum ölçme aralığı (m) olarak gösterilmiştir.

Çalışma kapsamında ele alınacak hacim için referans yüzey duvardan 0,50 m ötelenerek, yukarıda verilen eşitliğe göre maksimum grid aralığı hesaplanmış, iki ölçme noktası arasındaki mesafenin maksimum 2,73 m olması gerektiği görülmüştür (Eş. 2). Hesapların hassasiyetini artırmak amacıyla çalışmada 0,5 m aralıkların kullanılması uygun görülmüş böylelikle 240 hesap noktası belirlenmiştir (Resim 5).

$$11,35/(6,25) < 2 \quad p = 0,5 \times 5^{\log_{10}^{(11,35)}} = 2,73m \quad (2)$$

Dış Görüş Ölçütü İçin Hesap Noktalarının Belirlenmesi

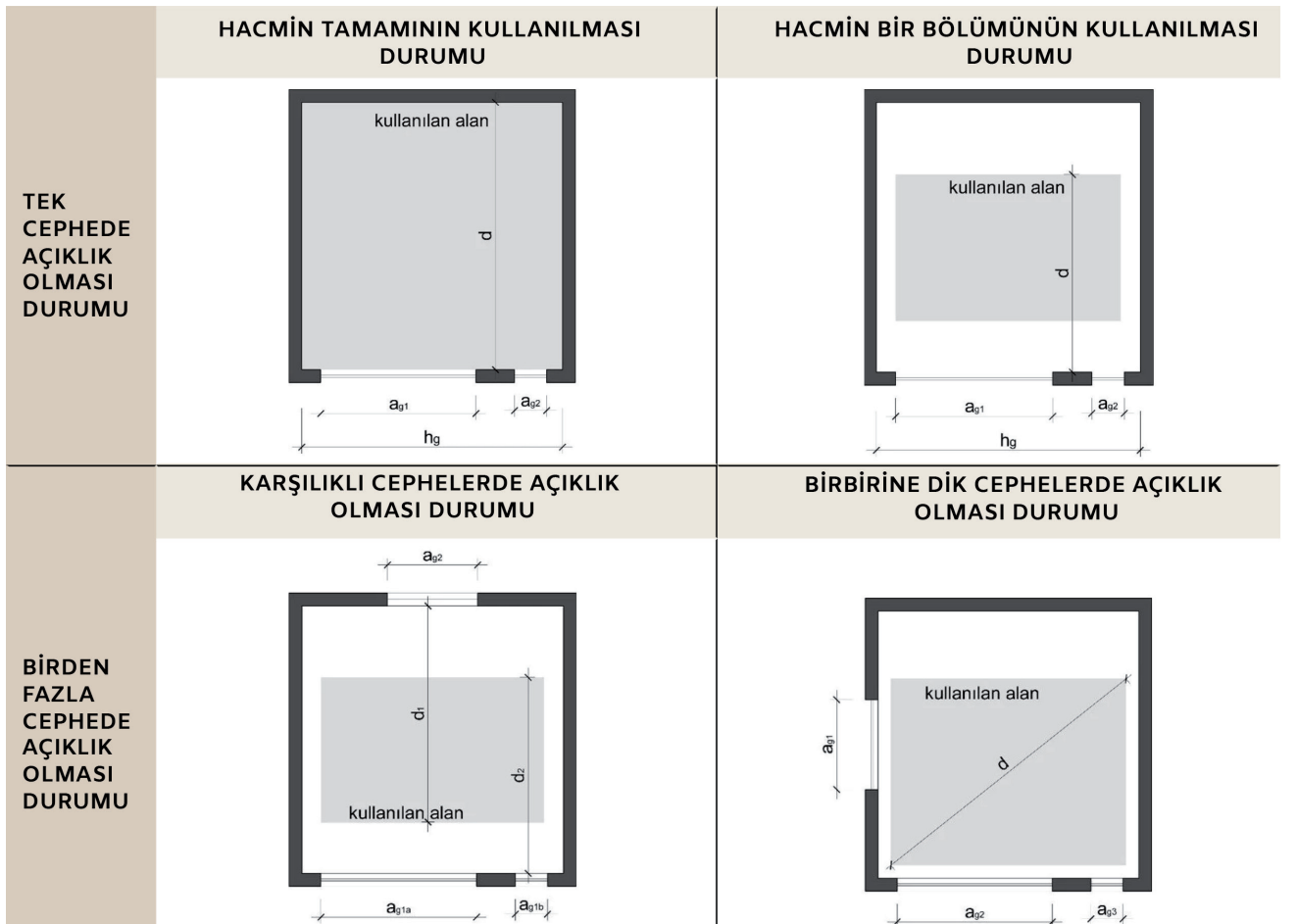
Dış ortamla görsel bağlantı ölçütü üç alt ölçüt ile ele alınmaktadır. Yatay görüş açısı ve dış engel uzaklığı alt ölçütlerinin kullanılan alanın potansiyel tüm noktalarında, görünür katmanlar ölçütünün kullanılan alanın %75'inde sağlanması gerekmektedir.

TS-EN:17037+A1 (2022) standardında yatay görüş açısı alt ölçütü görüş genişliği (width of view) başlığı altında incelenmiştir. Fonksiyon grafiklerde yer alan; kullanılan alan derinliği (d), açıklık genişliği (a_g) ve hacmin iç genişliği (h_g) değerlerinin nasıl belirleneceği **Resim 4**'te gösterilmiştir. TS-EN:17037+A1 (2022) Standardı'nda bir cephede, aralarında dar bölgelerin olduğu birden fazla açıklık olması durumunda, a_g değerinin iki açıklığın toplamına ($a_{g1} + a_{g2}$) eşit olacağı, hacmin belli bir bölgesinin kullanılan alan olmaması durumunda a_g değerinin kullanılan alan ile sınırlandırılacağı aktarılmıştır. Birden fazla cephede açıklık olması durumu için standartta iki öneriye yer verilmiştir. Bu öneriler aşağıdaki gibidir:

- En az bir cephedeki açıklıkların tavsiye edilen dış görüş ölçütlerini sağlaması beklenmektedir. Bu durumda a_{g1} , a_{g2} günışığı açıklığı ile değerlendirme yapıldığında kullanılan alan derinliği d_1 , a_{g2} günışığı açıklığı ile değerlendirme yapıldığında kullanılan alan derinliği d_2 olur.
- İki cephenin birlikte ele alınması durumunda toplam günışığı açıklığı genişliği a_{g1} , a_{g2} ve a_{g3} 'ün toplamı olur ve kullanılan alan derinliği diyagonal olarak belirlenir.

Dış engel uzaklığı, hacmin kullanılan alanının dış engele uzaklığını belirlenmektedir. Görünür katmanlara yönelik alt ölçütün, diğer iki alt ölçütten farklı olarak hacmin kullanılan alanının tamamında değil,

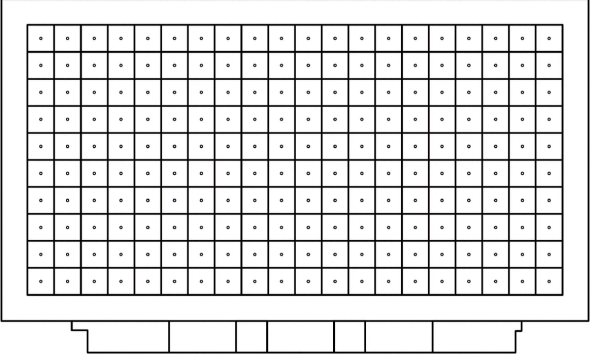
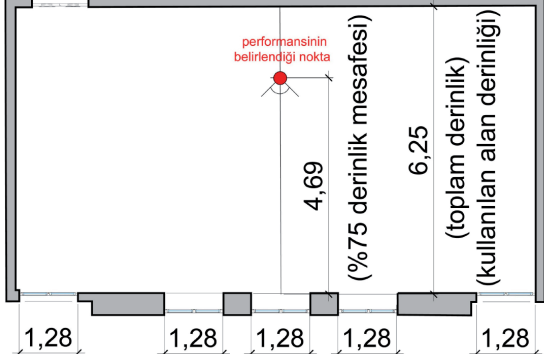
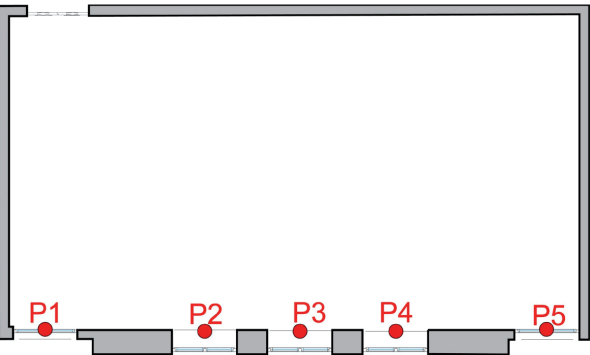
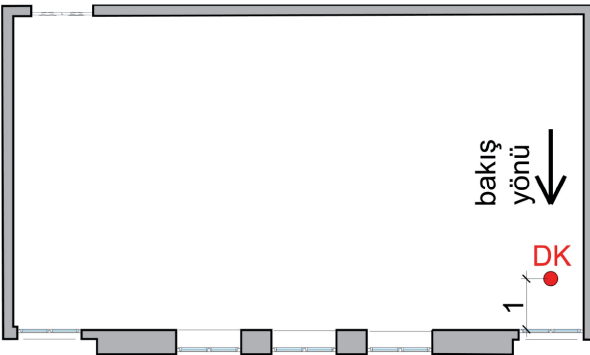
Resim 4. Kullanılan alan derinliğinin ve toplam açıklık genişliğinin belirlenmesi

%75'inde sağlanması gerekmektedir. Oturan kullanıcı için 1,20 m, ayakta kullanıcı için 1,70 m yükseklik değeri kullanılması gerekmektedir (TS-EN:17037+A1, 2022).

İncelen hacimde tek cephede birden fazla açıklık olduğu ve konut hacminin tamamı kullanıldığı için; kullanılan alan derinliği 6,25 m, toplam açıklık genişliği 6,40 m; görünür katmanlar için kullanılacak hesap noktasının; derinlik mesafesi toplam derinliğin %75'ine denk gelen 4,69 m, yüksekliği 1,20 m olmuştur (**Resim 5**).

Resim 5. Hesap noktalarının belirlenmesi

GÜNIŞIĞI AYDINLIĞININ SAĞLANMASI	DIŞ GÖRÜŞ
<ul style="list-style-type: none"> Hesap düzlemi duvardan 0,50 m ötelendi. Standartta verilen formüle göre gridler arasında sağlanması gereken en geniş aralık ölçüsü 2,73 m olarak hesaplandı. Daha hassas sonuçlar elde etmek amacıyla 0,50 m grid aralıkları kullanıldı. 	<p>Yatay görüş açısı:</p> <ul style="list-style-type: none"> Hacmin tamamı kullanıldığı için kullanılan alan derinliği 6,25 m olarak belirlendi. Toplam açıklık genişliği 6,40 (1,28 x 5) m olarak tespit edildi. <p>Dış engel mesafesi:</p> <ul style="list-style-type: none"> Kullanılan alanın dış engel mesafesine uzaklığı <p>Görünür katmanlar:</p> <ul style="list-style-type: none"> Hacmin %75'ine denk gelen derinlik mesafesi belirlendi (4,69 m). Oturan kullanıcı referans alınarak yükseklik 1,20 m olarak belirlendi.
	
GÜNEŞLENME	KAMAŞMADAN KORUNMA
<ul style="list-style-type: none"> Açıklığın iç tarafında ve ortasında 1,20 m yükseklikte Toplam 5 hesap noktası belirlenmiştir. 	<ul style="list-style-type: none"> Hacimdeki en dezavantajlı kullanıcı için hesaplanması gerekmektedir. Açıklıktan 1 m uzaklıkta Bakış yönü cama doğru olan kullanıcı için hesap noktası belirlenmiştir.
	

Güneşlenme Ölçütü İçin Hesap Noktalarının Belirlenmesi

Güneşlenme ölçütü için hesap noktasının, günışığı açıklığının iç tarafında, açıklığın ortasında, parapet seviyesinden 0,30 m yukarıda ve zeminden en az 1,20 m yükseklikte olması gerekmektedir (TS-EN:17037+A1, 2022). Ele alınan hacimde parapet yüksekliği 0,85 cm olduğundan 0,30 cm yukarısı 1,20 m'nin altında kalmaktadır. Bu sebeple standartta belirtilen yönergeler doğrultusunda yüksekliği 1,2 m olan her bir açıklığın orta noktasında ve duvar kalınlıklarının iç tarafında olmak üzere 5 adet hesap noktası belirlenmiştir (**Resim 5**).

Kamaşmadan Korunma Ölçütü İçin Hesap Noktalarının Belirlenmesi

TS-EN:17037+A1 (2022) standardına göre kamaşmadan korunma analizleri hacimdeki en dezavantajlı kullanıcıya göre yapılmalıdır. Bu bakış açısıyla; çevre yapılar ve yapının kendi formu tarafından en az engellenen günışığı açıklığına 1 m uzaklıkta, bakış doğrultusu cama dik, kamaşma için en dezavantajlı DK noktası belirlenmiştir (**Resim 5**).

Hacmin Modellenmesi ve İklim Verilerinin Aktarılmasına

Hacmin genel özelliklerinin ve hesap noktalarının belirlenmesinin ardından; hacim uygun katmanlar kullanılarak Rhinoceros v7 programında modellenmiştir. Katı model Grasshopper'da oluşturulan ışık akışları ile Honeybee objesine dönüştürülmüştür.

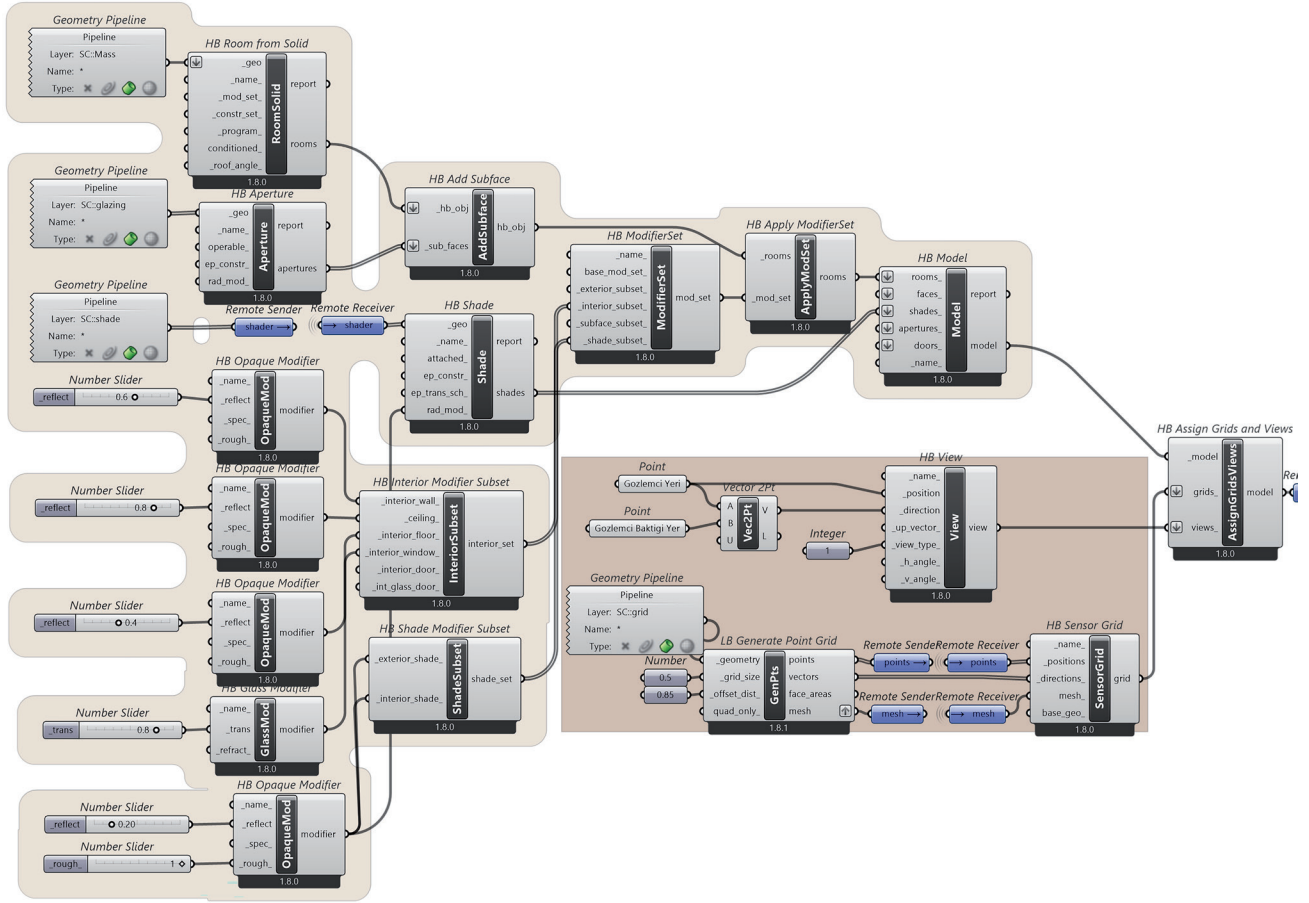
Hacmin ve günışığı açıklıklarının ve engellerin modellenmesi:

- Room Solid, Aperture ve Shade kullanılmıştır.
- Geometry Pipeline'in, Layer özelliği aktive edilerek hacmin ve günışığı açıklığının bulunduğu katmanlar seçilmiş, Room Solid, Aperture ve Shade'in _geo parametresine bağlanmıştır.
- Add Subsurface ile günışığı açıklığı hacim geometrisine eklenmiş; Opaque Modifier ile opak yüzeylerin ışık yansıtma çarpanları, Glass Modifier ile cam alanların ışık geçirme çarpanı tanımlanmıştır.
- Interior Modifier Subset ve Shade Modifier Subset, Modifier Set ile birleştirilmiş; Apply Modifier Set kullanarak oda geometrisinin yüzey düzenlemeleri tamamlanmış, Model kullanılarak gölgeleme elemanları ve hacim birleştirilmiştir.

Gridlerin ve hesap noktalarının modellenmesi:

- Geometry Pipeline aracılığı ile grid katmanındaki iki boyutlu yüzey Honeybee objesine dönüştürülmüş, Generate Point Grid ile grid aralıkları 0,50 m ve hesap noktalarının yerden yüksekliği 0,85 cm olarak belirlenmiş, HB Sensor Grid ile oluşturulan noktaların konumları hesap gridine dönüştürülmüştür.
- Point ile görünür katmanlar alt ölçütü için gözlemcinin yeri tanımlanmış, Vect2Pt ile bakış açısı belirlenmiş HB View kullanılarak gözlemcinin pozisyonu ve bakış doğrultusu birleştirilmiş, görüntü tipi balıkgözü kamera olarak belirlenmiştir.

Assign Grid and Views aracılığıyla gridler ve hesap noktaları ile model hacim ile birleştirilerek model tamamlanmıştır (**Resim 6**).

Resim 6. Grasshopper'da hacmin modelinin oluşturulması

BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışmanın bu bölümünde TS-EN:17037+A1 (2022) standardında önerilen yönergelerle geliştirilmiş yöntem önerileri ile hacmin güneşliği performansı, dört ölçütü de kapsayacak şekilde belirlenmiştir.

Güneşliği Aydınlığının Sağlanması

Düşey ya da eğik güneşliği açıklığı bulunan bir hacmin, güneşliğinden yeterli miktarda yararlanması; güneşliği saatlerinin yarısında, referans düzlemin en az %50'sinde ($E_{ref,50}$) hedef aydınlık düzeyinin ve referans düzlemin en az %95'inde ($E_{ref,95}$) minimum hedef aydınlık düzeyinin sağlanmasıyla mümkündür (Tablo 1). TS-EN:17037+A1 (2022) standardına göre aksi belirtilmediği sürece referans düzlem zemin kotunun 0,85 m yukarisından geçen hesap düzlemdir. Dolayısıyla, anaokulu gibi farklı yükseklikteki çalışma düzlemlerinin referans alındığı ya da yazı tahtası, sergi panosu gibi düşey aydınlık düzeylerinin önemli olduğu hacimlerde değişkenlik gösterebilir.

TS-EN:17037+A1 (2022) standardında, medyan dış yayınlık aydınlık düzeyleri, güneşliği saatlerinin en az yarısında (2190 saat) sağlanan dış yatay aydınlık düzeyi olarak tanımlanmıştır. Düşey açıklığa sahip hacimlerde dış

Tablo 1. Güneşliği saatlerinin yarısında sağlanması gereken aydınlık düzeyleri (TS-EN:17037+A1, 2022)

	En Az	Orta	Yüksek
Hedef Aydınlık Düzeyi (lx) (ref. düzlemin %50'sinde)	300	500	750
Min. Hedef Aydınlık Düzeyi (lx) (ref. düzlemin %95'inde)	100	300	500

yatay aydınlık düzeyi ($E_{v,d,med}$); yatay açıklığa sahip hacimlerde dış küresel aydınlık düzeyi ($E_{v,g,med}$) değerlerinin kullanılması gerektiği belirtilmiş ve AB üyesi 33 ülkenin başkenti için ilgili değerler verilmiştir. Ayrıca birer saat ya da daha az aralıklarla iklim verileri olan konumlar için, medyan dış yayınlık aydınlık düzeyinin hesap yöntemi aktarılmıştır. Standartta sadece Ankara iline ait veriler yer aldığından, çalışma kapsamında Şener Yılmaz (2019) tarafından İstanbul ili iklim verileri referans alınarak hesaplanan dış yatay aydınlık düzeyi değeri, 19700 lx kullanılmıştır. Aşağıdaki iş akışları kullanılarak $E_{ref,50}$ ve $E_{ref,95}$ değerleri hesaplanmıştır (**Resim 7**).

Güneşliği çarpanı yöntemine yönelik iş akışı:

- HB Daylight Factor kullanılmış, hassas hesap sonuçları elde edebilmek amacıyla HB Radiance Parameter ile Detail level 2 olarak ayarlanmıştır.
- Hesap sonuçları küçükten büyüğe sıralanmış, listenin %50'sine ve %5'ine (hedef aydınlık düzeylerinin sağlanması gereken alanın dışında kalan kısımlar) denk gelen rakamın bulunması için List Length kullanılmış, Round (ceiling) ile rasyonel sayılar yukarı yuvarlanmıştır.
- Liste, Split ile elde edilen sayıdan itibaren ayrılmış, yüksek performans gösteren %50 ve %95'lik B parçası ile devam edilmiş, kümenin en küçük elemanı List Item ile filtrelenmiş, böylece hacmin en az %50'sinde ve en az %95'inde sağlanan DF değeri bulunmuştur.

Elde edilen değerler 100 ile çarpılıp, medyan dış yayınlık aydınlık düzeyi değerine (19700) bölünmüş, $E_{ref,50}$ ve $E_{ref,95}$ değerleri belirlenmiştir (**Tablo 2**).

Aydınlık düzeyi değerinin performans ifadesine dönüştürülmesi için Python Script kullanılmıştır.

İklim Verilerine Göre Hesap Yöntemine yönelik iş akışı:

- HB Annual Daylight kullanılmış, hassas hesap sonuçları elde edebilmek amacıyla HB Radiance Parameter ile Detail Level 2 olarak ayarlanmıştır.
- Hesap sonuçları Annual To Data kullanılarak saatlik verilere dönüştürülmüş, LB Deconstruct Data ile 240 hesap noktası için 8760 saatlik data, başka bir deyişle 8760 elemanlı 240 küme elde edilmiştir.
- Hesaplamalar nokta adedine göre değil güneşliği saatlerine göre ilerleyeceğinden Flip Matrix aracılığıyla 240 nokta için elde edilen 8760 saatlik veri seti; her bir saat diliminde çalışma düzleminin 240 noktasında elde edilen verilere dönüştürülmüştür. Başka bir deyişle 240 elemanlı 8760 küme elde edilmiştir.
- Her bir saat dilimi için 240 eleman küçükten büyüğe sıralanmış, List Length ve Round (ceiling) kullanılarak, listenin %50 ve %5'ine denk gelen rakamlar bulunmuştur.
- Liste, Split ile elde edilen sayıdan itibaren ayrılmış, yüksek performans gösteren %50 ve %95'lik B parçası ile devam edilmiştir.
- B parçasının en küçük elemanı List Item ve Flatten kullanılarak filtrelenmiştir.

	$E_{ref,50}$ (lx)	Hedef aydınlık düzeyi performansı	$E_{ref,95}$ (lx)	Min. Hedef aydınlık düzeyi performansı
DF yöntemi	310	En az	145	En az
İklim verilerine dayalı hesap yöntemi	444	En az	255	En az

Tablo 2. Referans düzlemde sağlanan $E_{ref,50}$ $E_{ref,95}$ değerleri ve hacmin günışığı aydınlığının sağlanması performansı

- Elde edilen değerler Sort ve Reverse kullanılarak büyükten küçüğe sıralanmış, gündüz saatlerinin yarısına denk gelen 2190. saatte elde edilen değer List Item ile belirlenmiştir.

Böylece, hacmin %50'sinde ve %95'inde günışığı saatlerinin en az yarısında elde edilen değerler bulunmuştur (**Tablo 2**).

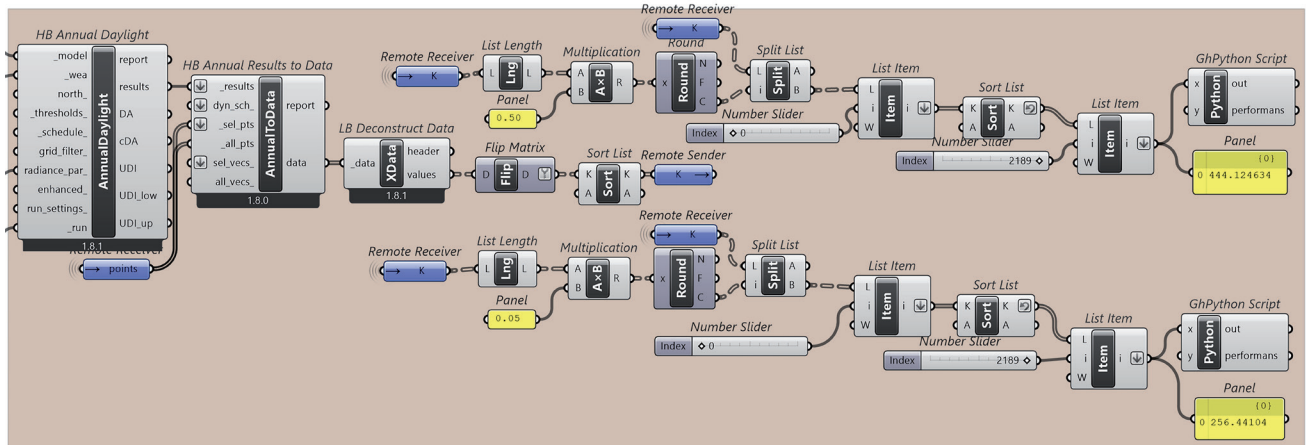
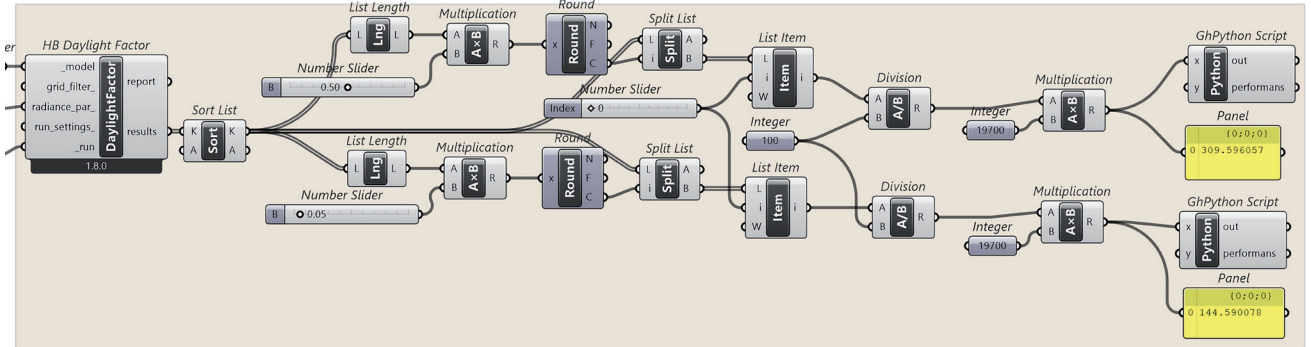
Dış Görüş

Ele alınan hacmin derinliğinin 4 m'den, toplam günışığı açıklığının 1,00 m x 1,25 m'den fazla olduğu dış görüş performansının belirlenmesi gerekmektedir (**Resim 2**). TS-EN:17037+A1 (2022) standardında dış görüş performansının belirlenmesi amacıyla kullanılacak üç alt ölçüt için hedef performans değerleri verilmiştir (**Tablo 3**). Ayrıca, günışığı açıklığı ile sağlanan görüntünün estetik ve dengeli olması, yapay çevreden çok doğal çevre öğelerini içermesi, ayrıca pencere camının renklendirilmemiş ve bakımlı olması tavsiye edilmiştir.

Yatay Görüş Açısı

Hacmin günışığı açıklıklarının toplam genişliği ($a_{g,top} = 1,28 \times 5 = 6,40$ m) ve hacmin iç genişliği ($h_i = 11,35$ m) standartta verilen grafiklerde işaretlenmiş, en iyi performanstan başlanarak değerlendirmeler yapılmıştır. **Resim 8**'de 54°'lik yatay görüş açısının, kullanılan alanın derinliğine bağlı olarak hiçbir mesafede sağlanmadığı, **Resim 9**'da 28°'lik yatay görüş açısının,

Resim 7. $E_{ref,50}$ $E_{ref,95}$ değerlerinin hesaplanması ve hacmin günışığı aydınlığının sağlanması performansının belirlenmesine yönelik geliştirilen iş akışı

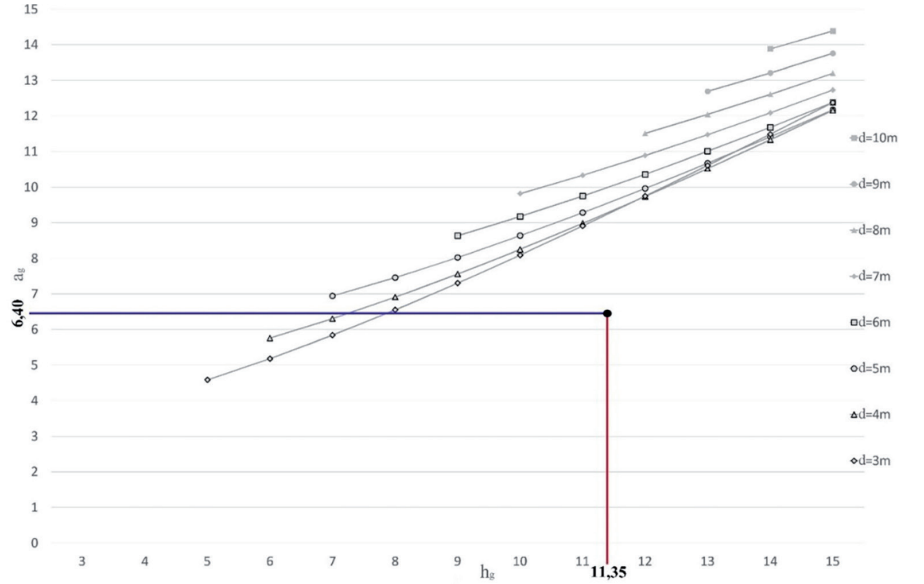

Dış ortamla görsel bağlantı	Yatay görüş açısı *	Dış engel uzaklığı *	Görünür katmanlar**
En az	$\geq 14^\circ$	≥ 6 m	Doğa/şehir katmanı
Orta	$\geq 28^\circ$	≥ 20 m	En az iki katman
Yüksek	$\geq 54^\circ$	≥ 50 m	Tüm katmanlar

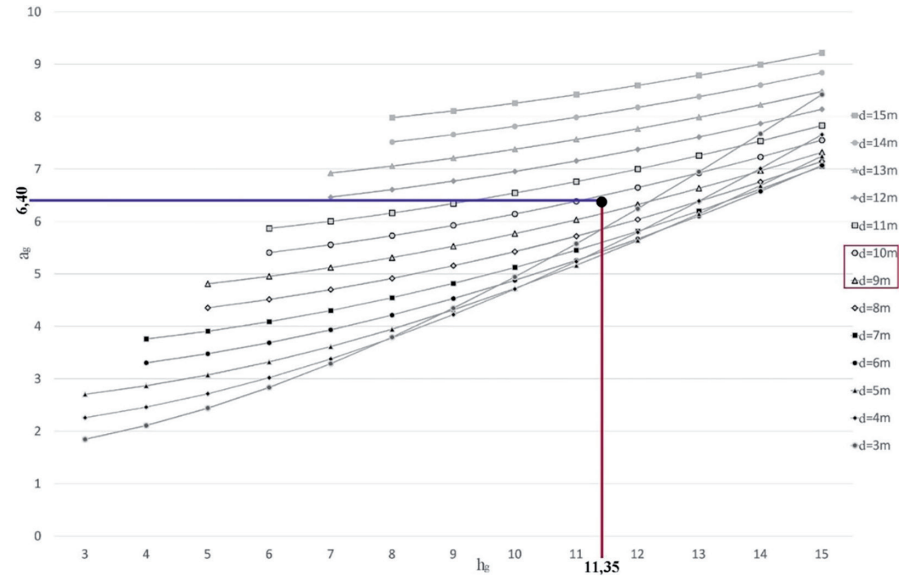
*Kullanılan alanın potansiyel her noktasında **Kullanılan alanın %75'inde sağlanmalı

Tablo 3. Dış görüş ölçütünün değerlendirilmesi (TS-EN:17037+A1, 2022)

Resim 8. Güneşli açıklığı genişliği ve kullanılan alanın derinliği ile $\geq 54^\circ$ yatay görüş açısının değerlendirilmesi (TS-EN:17037+A1 (2022)'dan uyarlanmıştır.)

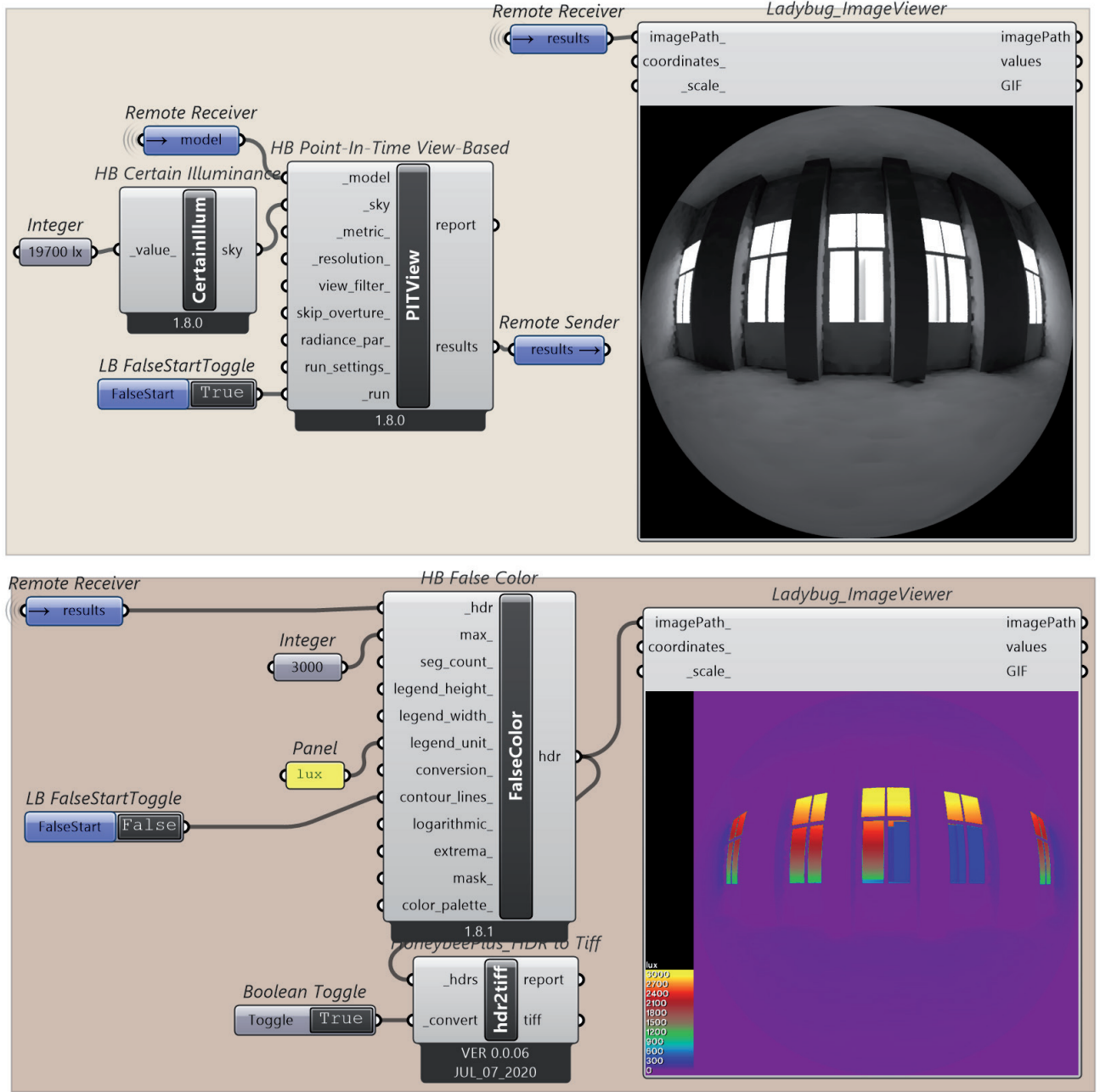
Resim 9. Güneşli açıklığı genişliği ve kullanılan alanın derinliği ile $\geq 28^\circ$ yatay görüş açısının değerlendirilmesi (TS-EN:17037+A1 (2022)'dan uyarlanmıştır.)

yaklaşık 9,9 m mesafeye kadar sağlandığı görülmektedir. Hacmin 6,25 m olan kullanılan alan derinliği (d), 9,9 m'den küçük olduğundan hacmin potansiyel her noktasında 28° 'den büyük yatay görüş açısı sağlandığı dolayısıyla bu alt ölçüt performansının orta olduğu görülmüştür.

Dış Engel Uzaklığı

Resim 2'de, incelenen hacmin dış engel uzaklığının 45 m olduğu görülmektedir. Buna göre hacmin engel uzaklığı 20 m'den büyük olduğu için, dış engel uzaklığı alt ölçüt performansı orta (≥ 20 m) olmuştur.

Resim 10. Görünür katmanlar alt ölçütü için kullanılan iş akışı ve hesap noktasından elde edilen görüntüler

Görünür Katmanlar

Görünür katmanlar alt ölçütünün belirlenmesinde HB-point-intime View-Based'den yararlanılmış, gök tipi olarak HB Certain Illuminance kullanılmış, LB_ImageViewer ile hesap noktasındaki görüntü elde edilmiştir. Elde edilen görüntüde dış katmanlar net algılanmadığından; False Colour kullanılarak iş akışı ilerletilmiştir. False Colour ile elde edilen görüntüde hesap noktasından doğa/şehir ve gök katmanlarının algılandığı görülmektedir. Elde edilen görüntünün tiff formatına dönüştürülmesi için HBPlus_HDR-to-tiff kullanılmıştır (**Resim 10**).

Üç alt ölçüt için sağlanan en düşük performans ile dış ortamla görsel bağlantının derecesi belirlenmektedir. Bu durumda, değerlendirmeler sonucunda hacmin dış görüş performansının orta olduğu görülmüştür (**Tablo 4**).

Tablo 4. Dış görüş performansı

Dış Ortamla Görsel Bağlantı		
Yatay görüş açısı	Dış engel uzaklığı	Görünür katmanlar
Orta ($\geq 28^\circ$)	Orta (≥ 20 m)	Orta (iki katman)

Tablo 5. Tavsiye edilen günlük güneşlenme süreleri (TS-EN:17037+A1, 2022)

Güneşlenme Performansı	Güneşlenme Süresi (saat)
En az	1,5
Orta	3
Yüksek	4

Güneşlenme

Standartta, güneşlenme süresinin 1 Şubat-21 Mart tarihleri arasında açık gök koşullarında bir gün için değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hesap noktasına gelen dolaysız güneş ışığı için azimut açısı ve yükseklik açısı verilerine göre, yapının formu, duvar kalınlığı ve çevredeki diğer engeller dikkate alınarak kabul edilebilir açı belirlenmelidir. Bu açının kuzey dikkate alınarak güneş diyagramı ile karşılaştırılması ile güneşlenme süresi hesaplanmalıdır. Bir hacimde, birden fazla günışığı açıklığı olması durumunda, kesişmeyen günışığı saatleri toplanarak güneşlenme süresi belirlenmelidir. Yapıların güneşlenme süresine göre performans sınıfları **Tablo 5**'te gösterilmiştir.

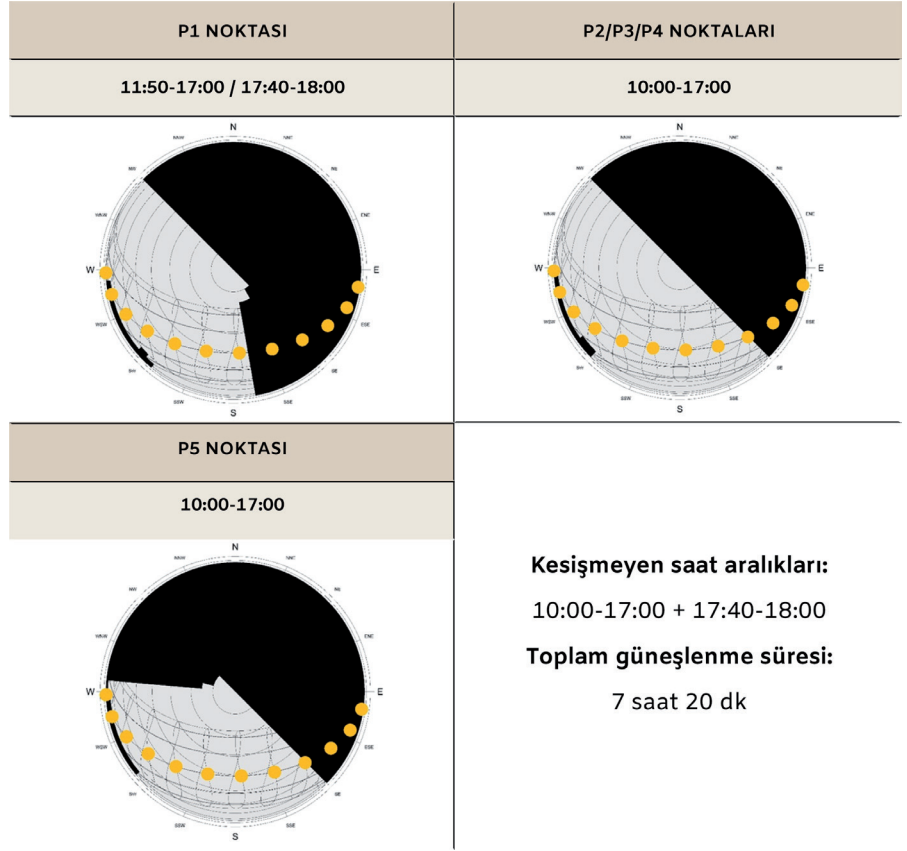
Kullanılan parametrik hesaplama aracında 21 Mart tarihinde açık gök koşulları için LB SunPath ve LB Sky Mask ile güneşlenme süreleri hesaplanmıştır (**Resim 12**).

- Hesap noktalarının tanıtılması için Point kullanılmıştır. Elde edilen Point tanımları kullanılan araçların Center parametrelerine bağlanarak güneş diyagramı ile hesap noktasına düşen gölgeler karşılaştırılmıştır. 5 adet hesap noktası olduğu için Number Slider ve List Item kullanılmıştır.
- LB Sunpath için LB Analysis Period kullanılarak hesap tarihi, Import EPW kullanılarak hacmin konumu tanımlanmıştır. Güneş diyagramında saat dilimlerinin kolaylıkla okunabilmesi için Circle kullanılmıştır.
- LB Sky Mask'da model aşamasında Geometry Pipeline ile tanımlanan gölge elemanları ve hacmin yönelimi bağlanarak engellerin yapacağı gölgeler belirlenmiştir. Gölgelerin okunaklılığını artırmak amacıyla Hatch kullanılmıştır

Yapılan hesap sonuçlarına göre; hacmin farklı pencereleri sayesinde 10:00-17:00 ve 17:40-18:00 saatleri arasında dolaysız güneşten yararlanabildiği, kesişmeyen zaman aralıkları toplandığında toplam güneşlenme süresinin 7 saat 20 dakika olduğu ve güneşlenme performansının yüksek olduğu belirlenmiştir (**Resim 11**).

Kamaşmadan Korunma

Yaşama mekânı; kullanıcının hareket kabiliyeti olan ve işlevi okuma-yazma ya da ekran kullanımına yönelik bir hacim olmadığından günışığına bağlı kamaşma olasılığı (DGP) hesabı yapılmamıştır. Fakat kamaşmanın yaratacağı konforsuzluk hissinden korunmak için TS-EN:17037+A1 (2022) standardında verilen grafikler kullanılarak koruma gereci sınıfı belirlenmiştir. DGP için belirlenen sınır değerlerin aşıldığı zaman diliminin (t_{glare}) hacmin tüm kullanım zamanına (t_{rel}) oranlanması ile hacmin kamaşmadan korunma performansı belirlenmektedir (**Tablo**

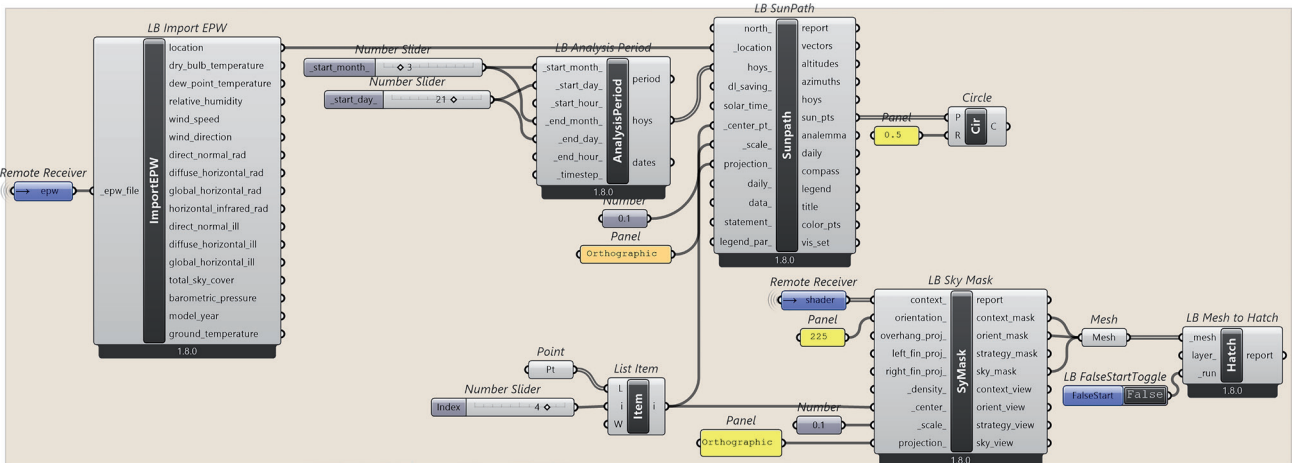

Resim 11. Yapının formu ve dış engeller dikkate alınarak hesaplanmış güneşlenme süreleri

7). Referans zamanın %5'inde belirlenen sınır değerlerin aşılmaması gerekmektedir ($t_{glare}/t_{ref} < \%5$). Standartta referans zaman dilimi, hacmin tüm yıl boyunca kullanıldığı süre için Pazartesi'den Cuma'ya kadar 8:00-18:00 saat dilimleri olarak kabul edilmekte, mekânın kullanım zamanı farklı olsa da hesaplamaların bu zaman dilimine göre yapılabileceği, bu kabulden belirgin farklılık gösteren kullanım dilimlerine göre hesaplama yapılırsa **Tablo 7**'de önerilen değerlendirme ölçütlerinin kullanılmayacağı belirtilmiştir.

Resim 12. Güneşlenme ölçütü için kullanılan iş akışı

Standartta verilen tablolara aracılığıyla **Tablo 8**'de gösterilen korunma sınıfının belirlenebilmesi için; güneş ışınımı olasılığı, bakış doğrultusu,

Tablo 7. Kamaşmadan korunma için önerilen $DGP_{e<5\%}$ sınır değerleri (TS-EN:17037+A1, 2022)

	$DGP_{e<5\%}$
En az	0,45
Orta	0,40
Yüksek	0,35

Tablo 8. EN 14501'e göre kamaşmadan koruma sınıfları (TS-EN:17037+A1, 2022)

Sınıflandırma	Görsel konfor üzerindeki etkisi				
	0	1	2	3	4
	Çok az etki	Az etki	Hafif etki	İyi etki	Çok iyi etki

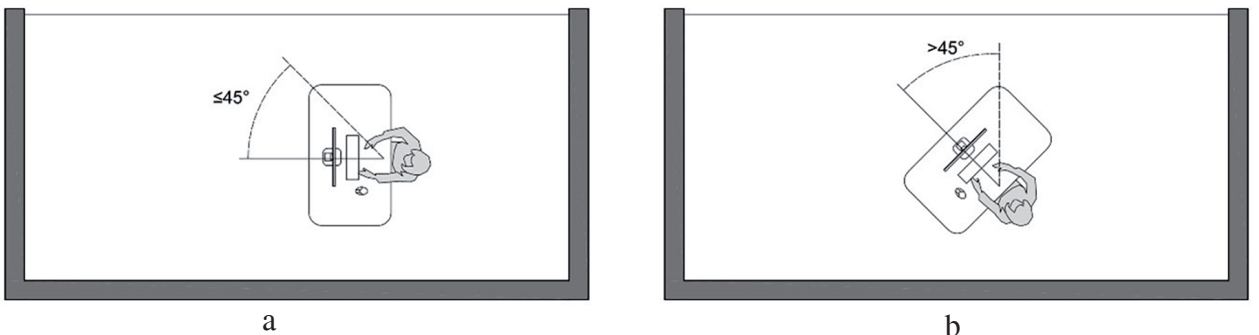
cephe yönü, cephenin açıklık oranı, camın ışık geçirme çarpanı, kullanıcının cepheye uzaklığı bilgilerine ihtiyaç vardır.

Konum ve güneş ışınımı olasılığı, standartta 33 Avrupa ülkesinin başkentleri için yüksek H ve düşük L olarak belirtilmiştir. Buna göre Türkiye için güneş ışınımı olasılığı yüksektir. Hesap noktasındaki kullanıcının bakış doğrultusu, cephenin paralel eksenine 45° ya da daha küçük açıyla bakan kullanıcının cepheye paralel bakış doğrultusuna (**Resim 13a**), 45° 'den büyük açıyla bakan kullanıcının cepheye dik bakış doğrultusuna (**Resim 13b**) sahip olma durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, çalışma kapsamında ele alınan hesap noktası dik bakış doğrultusuna sahiptir. Açıklıkların toplam genişliğinin, cephe genişliğinin %50'sinden fazla; açıklıkların toplam alanının, cephe alanının %50'sinden fazla ve açıklık üst kotunun, döşeme üst kotundan 2 m yukarda olması durumlarında açıklık geniş kabul edilir. Ele alınan hacim cephe genişliği ve açıklık üst kotu değerleri geniş ölçütünü sağlamasına rağmen alan koşulu sağlanmadığından açıklık küçük kabul edilmiştir.

Standartta yapılan açıklamalar ışığında hacmin genel özellikleri ile dezavantajlı kullanıcının konumuna göre tablolarda kullanılacak veriler belirlenmiştir (**Tablo 9**). Çalışma kapsamında değerlendirilen hacmin kamaşmadan korunma performansının yüksek ($DGP_{e<5\%} \leq 0,35$) olması hedeflenmiş ve kamaşmadan korunma gerecinin sınıfı belirlenmiştir (**Resim 14**). Kullanılacak gerecin kamaşma kontrol sınıfının 4-çok iyi etkili olması gerektiği görülmüş, kamaşmadan korunmada bu sınıf performansını sağlayan gereçler TS-EN:17037+A1 (2022) standardında verilen tablolar yardımıyla tespit edilmiştir (**Resim 15**).

Ele alınan hacmin günışığı aydınlığının sağlanması performansı her iki hesap yönteminde de en az olmuştur. Dış görüşün sağlanması performansı orta, güneşlenme ve kamaşmadan korunma performansları yüksek olarak belirlenmiştir (**Tablo 10**).

Resim 13. Bakış doğrultusunun belirlenmesi (a) VD_p cepheye paralel (b) VD_i cepheye dik

Tablo 9. Kamaşmadan korunma sınıfının belirlenmesinde kullanılacak veriler

Güneş ışınlama olasılığı	Yüksek - H
Bakış doğrultusu	Cepheye doğru - VD_f
Cephe yönü	Güneybatı
Cephenin açıklık oranı	Küçük
Camın ışık geçirme çarpanı	0,80
Kullanıcının cepheye uzaklığı (m)	1,00

Resim 14. $DGP_{e<0,5} \leq 0,35$ 'in kamaşma kriterlerini karşılamak için EN 14501'e göre kumaş veya kumaş olmayan perdeler için önerilen kamaşma sınıflarının belirlenmesi (TS-EN:17037+A1 (2022)'dan uyarlanmıştır)

	d_w	Güneş ışınlama bölgesi "H"			
		Yönlendirme G, GD, GB		Yönlendirme D, B, KD, KB	
		İglazing		İglazing	
		$\leq 0,50$ VD_p/VD_f	$> 0,50$ VD_p/VD_f	$\leq 0,50$ VD_p/VD_f	$> 0,50$ VD_p/VD_f
Küçük Açıklık	1m	4 / 4	4 / 4	4 / 4	4 / 4
	2m	2 / 4	3 / 4	2 / 4	2 / 4
	3m	1 / 1	1 / 1	1 / 4	1 / 4
Geniş Açıklık	1m	4 / 4	4 / 4	4 / 4	4 / 4
	2m	4 / 4	4 / 4	3 / 4	4 / 4
	3m	2 / 4	2 / 4	2 / 4	2 / 4

$t_{v, n-dif}^b$	$t_{v, n-n}^a$					
	$t_{v, n-n} = 0,00$	$0,00 < t_{v, n-n} \leq 0,01$	$0,01 < t_{v, n-n} \leq 0,02$	$0,02 < t_{v, n-n} \leq 0,03$	$0,03 < t_{v, n-n} \leq 0,05$	$t_{v, n-n} > 0,05$
$t_{v, n-dif} \leq 0,03$	4	4	3	3	1	0
$0,03 < t_{v, n-dif} \leq 0,06$	4	3	2	2	1	0
$0,06 < t_{v, n-dif} \leq 0,10$	4	3	2	1	0	0
$0,10 < t_{v, n-dif} \leq 0,15$	3	2	1	1	0	0
$0,15 < t_{v, n-dif} \leq 0,20$	2	2	1	1	0	0
$0,20 < t_{v, n-dif} \leq 0,25$	1	1	0	0	0	0
$0,25 < t_{v, n-dif}$	0	0	0	0	0	0

^a $t_{v, n-n}$: gercin düzgün ışık geçirme bileşeni

^b $t_{v, n-dif}$: gercin yayınlık ışık geçirme bileşeni

Resim 15. EN 14501'e göre ışık geçirme biçimlerine göre kamaşma kontrol sınıflandırması (TS-EN:17037+A1 (2022)'dan uyarlanmıştır)

Günlüğü Aydınlığının Sağlanması		Dış Görüş	Güneşlenme	Kamaşmadan Korunma
Günlüğü Çarpanı Yöntemi	İklim Verilerine Göre Hesap Yöntemi	Orta	Yüksek	Yüksek
En az	En az			

Tablo 10. Hacmin TS-EN:17037+A1 (2022) Standardı'nda belirtilen ölçütlere göre performansının değerlendirilmesi

SONUÇ

Binalarda güneşten yararlanma, enerjinin etkin olarak kullanımının yanı sıra, insan sağlığı ve dış ortam ile görsel bağlantının sağlanması gibi konular açısından önemi giderek artan, mimari tasarımda dikkate alınması gereken öncelikli konulardan biri olmuştur. EN 17037 Binalarda Günlüğü Standardı 2018 yılında Avrupa Standardı olarak yürürlüğe girmiş, 2019'da Türk Standartları Enstitüsü (TSE) tarafından yayımlanmış, 2022 yılında ise TS-EN:17037+A1 olarak güncellenmiştir. Standartta güneşli performansı analizleri için dört başlık belirlenmiş olmasına karşın, literatürde ağırlıklı olarak başta güneşli aydınlığının sağlanması ölçütü olmak üzere bir ya da iki ölçütün ele alındığı tüm ölçütlerin bir arada değerlendirilmediği görülmüştür. Ayrıca genel olarak çalışmalarda basit formülü hacimler seçildiğinden standarttaki detaylı yönergeler ele alınmamaktadır. Standartta önerilen birer saat arayla hesap yapma, referans düzlemin %75'i ya da %50 sini değerlendirme gibi yeni hesaplama yöntemleri ve yaklaşımların; geleneksel alışkanlıklarla farklı ya da eksik uygulandığı görülmektedir. Bu çalışmada, TS-EN:17037+A1 (2022) standardında önerilen tüm ölçütleri ve karmaşık cephe yapısına sahip hacimleri kapsayacak şekilde standardın yönergelerine uygun hesapların kısa sürede yapılabilmesi amacıyla, yöntem önerileri geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışma kapsamında dört aşamalı bir yöntem önerisi takip edilmiştir. İlk aşamada çalışmanın amacına ve kapsamına uygun; parçalı cephe yapısına, birden fazla açıklığa sahip, işlevi konut olan ve çevresinde engel bulunan kuramsal bir hacim tasarlanmıştır. İkinci aşamada hesap yöntemleri ve araçları belirlenmiştir. Günlüğü aydınlığının sağlanması, dış görüş (görünür katmanlar) ve güneşlenme ölçütleri için Rhino/Grasshopper/Ladybug&Honeybee entegre yazılım paketinin; yatay görüş açısı alt ölçütü ve kamaşmadan koruma gerecinin belirlenmesinde standartta verilen tablo ve grafiklerin kullanılması uygun görülmüştür. Üçüncü aşamada standartta verilen yönergelere uygun olarak hesap noktaları belirlenmiştir. Günlüğü aydınlığının sağlanması ölçütü için yeterli mesafeye sahip grid aralıkları; görünür katmanlar alt ölçütü için hacmin %75'ine denk gelen hesap noktası, yatay görüş açısının belirlenmesinde kullanılan alan derinliği ve toplam açıklık genişliği parametreleri; güneşlenme ölçütü için tüm açıklıklarda; açıklığın iç tarafında ve ortada zeminden 1,20 m yükseklikte; kamaşmadan korunma ölçütü için açıklıktan 1 m uzaklıkta bakış yönü güneşli açıklığa doğru olan en dezavantajlı kullanıcıya yönelik hesap noktaları belirlenmiştir. Dördüncü aşamada hacmin parametrik hesaplama aracında modellemesi yapılmıştır.

Çalışma kapsamında; parametrik hesaplama aracında güneşli aydınlığının sağlanması ölçütünde önerilen iki hesap yöntemi, balıkgözü kamera ile hacmin %75'ine karşılık gelen derinlik mesafesinden görüntü alınması ve güneşlenme sürelerinin belirlenmesi amacıyla gölge eğrileri ile güneş yörüngelerinin çakıştırıldığı iş akışları oluşturulmuştur. Ele alınan hacmin güneşli çarpanı yöntemi ve iklim verilerine dayalı hesap yöntemine göre

yeterli günışığı aydınlığının sağlanması performansı en az olmuştur. Dış görüş ölçütü; yatay görüş açısı, dış engel uzaklığı ve görünür katmanlar alt ölçütleri ile analiz edilmiştir. Standartta verilen grafikler kullanılarak yapılan denemelerde yatay görüş açısı performansının orta olduğu (<28°) görülmüştür. Dış engelin yapıdan uzaklığı 45 m olduğundan performans değeri orta olmuştur. Görünür katmanlar için belirlenen hesap noktasından elde edilen görüntüde, iki katmanın görüldüğü ve orta performansla sahip olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda, dış görüşün sağlanması performansının üç alt ölçütün değerlendirilmesi sonucunda orta olduğu görülmüştür. Hacmin güneşlenme süresi, 21 Mart tarihi için açık gök koşullarında, kullanılan yazılım aracılığı ile her bir günışığı açıklığı ele alınarak hesaplanmıştır. Hesap sonuçlarına göre hacim, toplam 7 saat 20 dk güneşlenme süresine sahip olduğundan hacmin performansı yüksek olmuştur. Standarttaki özel koşullar dikkate alınarak saptanan en dezavantajlı kullanıcı noktasına göre kamaşmadan korunma performansı yüksek olacak şekilde gölgeleme elemanının kamaşma kontrol sınıfı belirlenmiştir.

Yapılan bu çalışmalar ile birden fazla açıklığa sahip, çevresinde engel bulunan yapıların günışığı performansının EN 17037 standardına uygun olarak bütüncül değerlendirilmesine ve Grasshopper'da geliştirilen iş akışları sayesinde parametrik çalışmalarda yer almasına katkı sağlanmıştır.

KAYNAKLAR

- AGIRBAS, A. (2018) Performance-Based Design Optimization for Minimal Surface Based Form, *Architectural Science Review* 61(6) 384-99.
- ALDOMONTE, S. (2008) Daylight for Energy Savings and Psycho-Physiological Well-Being in Sustainable Built Environments, *Journal of Sustainable Development* 1(3) 3-16.
- ANGUS, T.C. (1939) Daylight Factors for Efficient Working and Their Predetermination, *Transactions of the Illuminating Engineering Society* 4(1-12) 97-101.
- ATMACA, A.B., ZOROĞLU ÇAĞLAR, F., ÜNVER, R., ZORER GEDİK, G. (2022) A Method for Determining and Improving the Visual Comfort Change in Strengthened Buildings: Educational Building- the Example of Classroom, *Journal of the Faculty of Engineering and Architecture of Gazi University* 37(3)1915-30.
- AYDIN, P., ÜNVER, R. (2023) The Effect of Building Height and Street Width on Indoor Daylight Performance According to the Town Planning Code--Office Buildings for the Case of Istanbul and Adana, *Megaron* 18(4) 466-82.
- BIRCAN, P., KÖKNEL YENER, A. (2019) İlköğretim Dersliklerinde Günışığı Performansının TS-EN:17037 Standardı Açısından Değerlendirilmesine İlişkin Bir Çalışma, *12. Ulusal Aydınlatma Kongresi*, (18-19 Eylül 2019), İstanbul, Türkiye; 97-104.
- BOYCE, P., HUNTER, C., HOWLETT, O. (2003) *The Benefits of Daylight through Windows*. [https://www.indoor-sky.com/images/library/DaylightBenefits.pdf] Erişim Tarihi (08.04.2024).
- BREMBILLA, E., AZADI, S., NOURIAN, P. (2021) A Computational Approach for Checking Compliance with European View and

- Sunlight Exposure Criteria, *Building Simulation Conference*, (1-3 Eylül 2021), Brugge, Belçika; 2459-66.
- CHALOEYTOY, K., ICHINOSE, M., CHIEN, S.C. (2020) Determination of the Simplified Daylight Glare Probability (Dg_{ps}) Criteria for Daylit Office Spaces in Thailand, *Buildings* 10(10) 180.
- CIE (2003) *Spatial Distribution of Daylight - Cie Standard General Sky* (Vol. ISO 15469:2004(E)/CIE S 011/E:2003).
- DIAL+ (2022) *Energy Simulation in the Early Design Stage*. [<https://www.dialplus.ch/en-17037-f>] Erişim Tarihi (14.01.2022).
- ELZEYADI, I. (2011) Daylighting-Bias and Biophilia: Quantifying the Impact of Daylighting on Occupants Health, *Greenbuild 2011*, Washington DC, ABD; 1-9.
- GREENUP, P., BELL, J., MOORE, I. (2001) The Importance of Interior Daylight Distribution in Buildings on Overall Energy Performance, *Renewable Energy* 22(1-3) 45-52.
- GROBE, L.O., GECIT, B.H., SEVINÇ, Z., ALTINKAYA, G., AKSAKARYA, G., ERGIN, M., ÖZTÜRK, Y., KAZANASMAZ, T. (2018) Scale-Model and Simulation-Based Assessments for Design Alternatives of Daylight Redirecting Systems in a Side-Lighting Educational Room. *METU Journal of the Faculty of Architecture* 34(2) 35-58.
- HESCHONG, L. (2021) *Visual Delight in Architecture: Daylight, Vision, and View*. Routledge, Londra, İngiltere.
- HRAŠKA, J., ČURPEK, J. (2024) The Practical Implications of the EN 17037 Minimum Target Daylight Factor for Building Design and Urban Daylight in Several European Countries, *Heliyon* 10(1).
- IES LM-83-12. (2012). Approved Method: Ies Spatial Daylight Autonomy (Sda) and Annual Sunlight Exposure (Ase). USA: Illuminating Engineering Society of North America-The Daylight Metrics Committee.
- KARAMI, Z., GOLMOHAMMADI, R., HEIDARIPHAHLAVIAN, A., POOROLAJAL, J., HEIDARIMOGHADAM, R. (2016) Effect of Daylight on Melatonin and Subjective General Health Factors in Elderly People, *Iranian Journal of Public Health* 45(5) 636-643.
- KNOOP, M., STEFANI, O., BUENO, B., MATUSIAK, B., HOBDAJ, R., WIRZ-JUSTICE, A., MARTINY, K., KANTERMANN, T., AARTS, M.P.J, ZEMMOURI, N., APPELT, S., NORTON, B. (2020) Daylight: What Makes the Difference?, *Lighting Research and Technology* 52(3) 423-442.
- KUHLENENGEL, M., WATERS, C. E., KONSTANTZOS, I. (2019) Assessing the Impact of Outside View on Learning: A Close Look to EN 17037 'View out' Practices through the Analysis of 220 Classrooms, *CIBSAT Journal of Physics: Conference Series*, (4-6 Eylül 2019), Lozan, İsviçre, 12159.
- LESLIE, R. (2003) Capturing the Daylight Dividend in Buildings: Why and How?, *Building Environmental Development* 38(2) 381-5.
- LEWIS, A. (2017) The Mathematisation of Daylighting: A History of British Architects' Use of the Daylight Factor, *The Journal of Architecture* 22(7) 1155-77.

- MARDALJEVIC, J. (1995) Validation of a Lighting Simulation Program under Real Sky Conditions, *Lighting Research and Technology* 27(4) 181-8.
- MARDALJEVIC, J. (2000a) *Daylight Simulation: Validation, Sky Models and Daylight Coefficients*, Doktora Tezi, De Montfort University, Leicester, UK.
- MARDALJEVIC, J. (2000b) Simulation of Annual Daylighting Profiles for Internal Illuminance, *Lighting Research and Technology* 32(3) 111-8.
- MEHRABADI, E. N., PILECHIIHA, P., MAHDAVINEJAD, M. (2021) Horsefly: A Simulation Tool to Evaluate View to Outdoor, *SimAUD 2021*, (15-17 Nisan 2021), Çevrimiçi.
- MOON, P., SPENCER, D. E. (1942) Illumination from a Non-Uniform Sky, *The Illuminating Engineer* 37(10) 707-26.
- NABIL, A., MARDALJEVIC, J. (2006) Useful Daylight Illuminances: A Replacement for Daylight Factors, *Energy Buildings* 38(7) 905-13.
- PAULE, B., BOUTILLIER, J., PANTET, S., SUTTER, Y. (2018) A Lighting Simulation Tool for the New European Daylighting Standard, *4th Building Simulation and Optimization*, (11-12 Eylül 2018), Cambridge, İngiltere; 32-37.
- PAULE, B., FLOURENTZOU, F. (2019) Perspective on Daylight Provision According to the New European Standard "Daylight in Buildings" (EN 17037). CIBSAT Journal of Physics: Conference Series, Lozan, İsviçre, 4-6 Eylül 2019.
- PAULEY, S.M. (2004) Lighting for the Human Circadian Clock: Recent Research Indicates That Lighting Has Become a Public Health Issue, *Medical Hypotheses* 63(4) 588-96.
- PEREZ, R., INEICHEN, P., SEALS, R., MICHALSKY, J., STEWART, R. (1990) Modeling Daylight Availability and Irradiance Components from Direct and Global Irradiance, *Solar Energy* 44(5) 271-89.
- QINGSONG, M., FUKUDA, H. (2016) Parametric Office Building for Daylight and Energy Analysis in the Early Design Stages, *Procedia-Social Behavioral Sciences* (216) 818-28.
- SOLVANG, H., KRISTIANSEN, T., BOTTHEIM, R.M., KAMPEL, W. (2020) Comparison and Development of Daylight Simulation Software—a Case Study, *12th Nordic Symposium on Building Physics*, (6-9 Eylül 2020), Tallin, Estonya, 19001.
- ŠPRAH, N., KOŠIR, M. (2020) Daylight Provision Requirements According to En 17037 as a Restriction for Sustainable Urban Planning of Residential Developments, *Sustainability* 12(1) 315.
- SÜMENGİN, Ö., ŞENGÖNÜL, G.M. (2022) Investigation of Daylight Performance in Traditional Residential Buildings in the Context of EN-17037 Standard-Sivas Hubiyar Korucu Mansion, *Journal of Design for Resilience in Architecture and Planning* 3(3) 376-96.
- ŞENER YILMAZ, F. (2014) *Sürdürülebilir Çevre İçin Mimari Aydınlatma Sistemi Tasarımında Kullanılabilecek Bir Yaklaşım*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

- ŞENER YILMAZ, F. (2019) Binalarda Günışığı Performans Ölçütlerine Güncel Bir Bakış: En 17037 Standardı Ve Uygulaması, *10. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu*, (16-19 Ekim), İzmir, Türkiye.
- ŞİŞECAM (2021) *Performans Hesaplayıcı*. [https://performancecalculator.sisecamduzcam.com/] Erişim Tarihi (11.12.2021).
- TAYLOR, A.K. (1924) A Portable Instrument for the Direct Measurement of Daylight Factor, *Journal of Scientific Instruments* 1(7) 214.
- TREGENZA, P. (1980) The Daylight Factor and Actual Illuminance Ratios, *Lighting Research and Technology* 12(2) 64-8.
- TREGENZA, P. (1987) Cloud Cover and Daylight Illuminance, *Building and Environment* 22(3) 163-5.
- TREGENZA, P.R. (1987) Subdivision of the Sky Hemisphere for Luminance Measurements, *Lighting Research and Technology* 19(1) 13-4.
- TREGENZA, P.R., WATERS, I. (1983) Daylight Coefficients, *Lighting Research and Technology* 15(2) 65-71.
- TS-EN:12216. (2018). Kepenler, Dış Ve İç Panjurlar-Terminoloji, Semboller Ve Tarifler. Türk Standartları Enstitüsü, Ankara, Türkiye
- TS-EN:17037+A1. (2022). Binalarda Günışığı Standardı. Türk Standartları Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- UÇ, B., DOKUZER ÖZTÜRK, L. (2019) Konut Yaşama Hacminde Gerekli Günışığı Aydınlığını Sağlayacak Pencere Açıklığının Belirlenmesi, *12. Ulusal Aydınlatma Kongresi*, (18-19 Eylül 2019), İstanbul, Türkiye; 113-120.
- UÇ, B., DOKUZER ÖZTÜRK, L. (2022) Determination of the Required Window Glazing Area Based on the Targeted Illuminance in Residences, *Megaron* 17(1) 68-82.
- VILLAMIL, A.A.G. (2014) *Environmentally Responsive Buildings: Multi-Objective Optimization Workflow for Daylight and Thermal Quality*, Yüksek Lisans Tezi, South California University, Kaliforniya, ABD.
- WALDRAM, P., WALDRAM, J. (1923) Window Design and the Measurement and Predetermination of Daylight Illumination, *The Illuminating Engineer* 16(45) 86-122.
- WIENOLD, J., CHRISTOFFERSEN, J. (2006) Evaluation Methods and Development of a New Glare Prediction Model for Daylight Environments with the Use of Ccd Cameras, *Energy and Buildings* 38(7) 743-57.
- WIRZ-JUSTICE, A., SKENE, D.J., MÜNCH, M. (2021) The Relevance of Daylight for Humans, *Biochemical pharmacology* (191) 114304.
- WONG, L. (2017) A Review of Daylighting Design and Implementation in Buildings, *Renewable and Sustainable Energy Review* (74) 959-68.
- WRIGHT, H.R., LACK, L.C. (2001) Effect of Light Wavelength on Suppression and Phase Delay of the Melatonin Rhythm, *Chronobiology International* 18(5) 801-8.
- ZAHMACIOĞLU, D. (2019) *Toplu Konutların Günışığı Ile Aydınlanma Ve Dış Ortamla Görsel Bağlantı Açısından İncelenmesine Bir Örnek: Suadiye Sitesi*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Kısaltma ve Semboller

cDA	: Sürekli günışığı otonomisi (Continuous daylight autonomy)
DGP _{e<5%}	: Referans zamanın %5'inde aşılmayan DGP sınır değerleri
DA	: Günışığı otonomisi (Daylight autonomy)
DF	: Günışığı çarpanı (Daylight factor)
E _{ref,50}	: Bir yıl içinde günışığı saatlerinin yarısında referans düzlemin en az %50'sinde oluşan aydınlık düzeyi
E _{ref,95}	: Bir yıl içinde günışığı saatlerinin yarısında referans düzlemin en az %95'inde oluşan aydınlık düzeyi
E _v	: Kullanıcının göz seviyesindeki aydınlık düzeyi
sDA	: Mekânsal günışığı otonomisi (Spatial daylight autonomy)
t _{ref}	: Hacmin kullanılan zamanı
t _{glare}	: DGP için belirlenen sınır değerlerin aşıldığı zaman dilimi
UDI	: Yararlı günışığı oranı (Useful daylight)
VD _p	: Cepheye paralel bakış doğrultusu,
VD _f	: Cepheye dik bakış doğrultusu
τ _{glazing}	: Gerecin ışık geçirme bileşeni
τ _{v, n-n}	: Gerecin düzgün ışık geçirme bileşeni
τ _{v, n-dif}	: Gerecin yayınık ışık geçirme bileşeni

Received: 26.09.2023; Final Text: 24.10.2024

Keywords: Daylight provision; view out; exposure to sunlight; glare protection; parametric modelling.

METHODOLOGICAL APPROACHES FOR EVALUATING THE DAYLIGHT PERFORMANCE OF COMPLEX FACADE FORMED AND OBSTRUCTED ROOMS ACCORDING TO EN 17037 STANDARD

Effective use of daylight is essential for human health and energy efficiency. Although, that daylight performance is evaluated under four main categories in the EN 17037:2022 Daylight in Buildings Standard, frequently cited in many daylighting studies, have not considered all the criteria. In the literature, it is observed that simple volumes with single openings or unobstructed box-shaped forms are generally preferred, and the detailed guidelines proposed in the EN 17037:2022 Standard are not utilized in these studies. Furthermore, the standard recommends that the daylight provision performance is calculated at one-hour intervals throughout the year and that the evaluations are made based on the achievement of target illuminance levels. Researchers utilize solstice dates because completing these calculations with non-parametric tools is time-consuming. The modules of parametric calculation tools include sDA/UDI criteria which are used in LEED/BREEAM certification systems, and which enable rational analyses instead of illuminance levels. Therefore, there is a need to develop methods for parametric workflows that can evaluate illuminance data at one-hour intervals throughout the year, as well as for comprehensive analyses of the daylight performance of complex-shaped buildings in accordance with the recommendations

provided in the standard. In this study, the daylight performance of a theoretical living room with a complex shape and multiple openings, a segmented facade, varying wall thickness, and surrounding obstructions, is examined in terms of the four criteria specified in the standard. Thus, it is aimed to develop methodological approaches that fulfil the detailed guidelines outlined in the standard. For the daylight provision criteria, both methods recommended in the standard are considered, and a parametric workflow is implemented in the Rhinoceros/Grasshopper program. The view out criteria are considered to encompass three subcategories and a fisheye camera is used via software to determine the visible layers. For the exposure to sunlight criteria, the total duration of three openings with different obstruction conditions is calculated, and the required glare protection class of the equipment for the glare protection criteria is determined. This study would contribute to the evaluation of the daylight performance of complex forms with varied obstruction conditions, considering all the criteria specified in the standard, as well as reducing time losses in daylight studies through the developed methods.

KARMAŞIK CEPHE YAPISI VE ENGEL DURUMUNA SAHİP HACİMLERİN GÜNIŞIĞI PERFORMANSININ EN 17037 STANDARDI'NA UYGUN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK METODOLOJİK YAKLAŞIMLAR

Günişliğin etkin kullanımı insan sağlığı ve enerji verimliliği açısından önem taşımaktadır. Günişliği çalışmalarında sıklıkla referans alınan TS-EN17037:2022 Binalarda Günişliği Standardı'nda doğal aydınlatma performansı dört ana başlık altında değerlendirilmiş olmasına karşın bugüne kadar yapılan pek çok çalışmada tüm ölçütler ele alınmamıştır. Literatürdeki çalışmalarda genel olarak, tek bir açıklığa sahip kutu formulu ve/veya etrafında engel olmayan basit hacimler tercih edildiği TS-EN17037:2022 Standardı'nda önerilen detaylı yönergelerin kullanılmadığı görülmüştür. Ayrıca, standartta yeterli günişliği aydınlığının sağlanması performansının bir yıl boyunca birer saat arayla hesaplanması ve değerlendirmelerin hedef aydınlık düzeyi başarımlarına göre yapılması tavsiye edilmektedir. Bahsedilen hesapların parametrik olmayan araçlar ile tamamlanması zaman aldığından araştırmacılar gündönümü tarihlerini kullanmaktadır. Parametrik hesaplama araçlarının hazır modüllerinde LEED/BREEAM sertifika sistemlerinde kullanılan ve aydınlık düzeyi değil, oransal analizlere imkân veren sDA/UDI ölçütleri yer almaktadır. Dolayısıyla, bir yıl boyunca birer saat arayla aydınlık düzeyi verilerinin değerlendirilebildiği parametrik iş akışlarına ve kompleks formulu yapıların günişliği performansının standarttaki yönergeler ışığında kapsamlı analizlerine yönelik yöntemlerin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Bu çalışmada; birden fazla açıklığa sahip, parçalı cephesi olan, duvar kalınlığı değişken ve çevresinde engeller bulunan karmaşık formulu kuramsal bir yaşama hacminin günişliği performansı standartta belirtilen dört ölçüt açısından incelenmiştir. Böylelikle, standartta belirtilen detaylı yönergeleri kapsayacak yöntem önerilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Günişliği aydınlığının sağlanması ölçütü için standartta önerilen iki yöntem ele alınmış ve Rhinoceros/Grasshopper programında parametrik iş akışı oluşturulmuştur. Dış görüş ölçütü üç alt başlığı kapsayacak şekilde ele alınmış, görünür katmanlarının belirlenmesinde yazılım aracılığı ile balık gözü kamera kullanılmıştır. Güneşlenme ölçütü için engel durumu farklı olan üç açıklığın toplam süresi hesaplanmış, kamaşmadan korunma ölçütü için ihtiyaç duyulan gerecin kamaşma kontrol sınıfı belirlenmiştir. Yapılan

çalışma ile; karmaşık formlu ve farklı engel durumuna sahip hacimlerin günışığı performansının standartta belirtilen tüm ölçütler dikkate alınarak değerlendirilmesine ve geliştirilen yöntemler ile günışığı çalışmalarında zaman kayıplarının azaltılmasına katkı sağlanacaktır.

GÜLÇİN GÜLSÜM KONUK TAŞTAN; B.Arch, M.Sc.

Received her B.Arch and MSc. in building physics from Yıldız Technical University Faculty of Architecture (2007-2010). Currently a PhD candidate in Graduate Program in building physics at Yıldız Technical University. Major research interests include daylighting, room acoustics, and noise control. gulsum.tastan@std.yildiz.edu.tr

İŞİL İPLİK; B.Arch, M.Sc.

Received her B.Arch and MSc. in building physics from Yıldız Technical University Faculty of Architecture (2016-2019). Currently a PhD candidate in Graduate Program in building physics at Yıldız Technical University. Major research interests include noise control and daylighting. isil.iplik@nisantasi.edu.tr

HIZIR GÖKHAN UYDURAN; B.Arch, M.Sc.

Received his B.Arch from Yaşar University (2017) and MSc. in building physics from Yıldız Technical University Faculty of Architecture (2021). Major research interests include optimization, daylighting, and computer aided manufacturing. gokhan.uyduran@konu.com.tr

ŞENSİN YAĞMUR; B.Arch, M.Sc., PhD.

Received her B.Arch, MSc. and PhD degrees in building physics from Yıldız Technical University Faculty of Architecture (2002-2005-2012). Major research interests include physical environment control, daylighting, and artificial lighting. sensina@yildiz.edu.tr

PROFILING OF TURKISH THIRD-CYCLE THESES IN DESIGN: BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF THE YÖK THESIS CENTER

Owain PEDGLEY*, Yaren PALAMUT**, Bahar ŞENER**, Mark EVANS***

Received: 05.05.2023; Final Text: 30.10.2024

Keywords: Third-cycle design education; design theses; Ph.D. degree; proficiency in art degree, Türkiye

INTRODUCTION

This paper presents the results of research aiming to establish the prevalence and general profile of doctoral and doctoral-equivalent design theses from higher education institutions (HEIs) in Türkiye. Such theses are part of 'third-cycle' education, with 'second-cycle' being Master's level and 'first-cycle' being undergraduate level, respectively. With 29 active degree programs, Türkiye ranks as the second most prolific provider of third-cycle design education amongst 27 Erasmus+ countries (D.Doc, 2023), positioned between the United Kingdom (61 programs) and Italy (10 programs). This is a significant achievement given that 25 years ago, as a newly industrialized country, Türkiye was on the periphery of design practice and research, at least in industrial design (Er and Bayazit, 1999).

Third-cycle degrees require the submission and examination of a thesis following a substantial period of self-directed study. A distinctive character of the third-cycle thesis is to find out something 'new' – either personally new to the candidate, or new to a body of knowledge (EUA, 2005). Theses, therefore, hold clues to the profile of an academic discipline, such as its general size, distribution across HEIs, institutional organization, and areas of study. Systematic analyses of theses have been made in a variety of fields to achieve academic profiling, e.g., in blended learning (Drysdale et al., 2013), consultation (Dungan and Pryzwansky, 1988), educational leadership and management (Hallinger, 2011), educational technology (Caffarella, 1999), English language teaching (Özmen et al., 2016), information science (Baek and Suh, 2017) and public affairs and administration (Slagle and Williams, 2019). For facts and figures surrounding third-cycle design theses, three research questions were posed.

1. Whereabouts and in what quantities have third-cycle design theses been prepared in Türkiye?

* *Corresponding Author*; Department of Industrial Design, Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE

**Department of Industrial Design, Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE

*** School of Design and Creative Arts, Loughborough University, Loughborough, UNITED KINGDOM

2. Which administrative units at Turkish HEIs support the supervision and approval of third-cycle design theses?
3. What areas of study are prominent amongst third-cycle design theses in Türkiye?

Multiple objectives were set:

- I. The primary objective was to raise awareness amongst stakeholders of the state-of-play and orientation of third-cycle design theses in Türkiye.
- II. The secondary objective was to provide an evidence base on which Turkish HEIs could self-evaluate their third-cycle design education (for example by identifying relative strengths or formulating new strategic areas), as well as facilitate new inter-HEI collaborations and research groups.
- III. The tertiary objective was to document a systematic approach to data collection and bibliometric analysis of a corpus of third-cycle theses, with data sourced exclusively from the Turkish Council of Higher Education Thesis Center (CoHE TC / YÖK Tez Merkezi).

Cizrelioglu Karaer (2011) conducted a study with some similarities to the current research, but with a narrower focus. In that study, an analysis of second- and third-cycle industrial design theses formed part of a larger study to characterize the landscape of industrial design literature in Türkiye. A major difference in the current work was to look at third-cycle design theses in general, with industrial design being one of the specialisms.

In design education, a longstanding discussion is the need for distinction and characterization between doctoral-level academic research degrees (e.g., Doctor of Philosophy, Ph.D.) and doctoral-level professional research or specialization degrees (e.g., Doctor of Arts, D.A.; Doctor of Design, D.Des.) (Davis et al., 2023). Considerable debate has been made on what does (or should) constitute a third-cycle degree in design, and in particular a Ph.D. (Friedman and Ox, 2017). Discussions have ensued on how designerly ways of thinking and modes of enquiry can shape the conduct and contents of a design thesis, distinguishing it from doctorates in other fields (Murphy and Jacobs, 2014; Margolin, 2010; Durling, 2002). Several researchers have investigated the nature of doctoral or doctoral-equivalent design theses, either at an overview level or through a detailed examination of thesis databases. For example, Vaughan and Morrison (2014) presented the generally expected components of a design Ph.D.; Costa et al. (2021) made a doctoral citation analysis of Portuguese design Ph.D. theses; Keitsch (2012) reported on initiatives within Nordic HEIs to develop doctoral degrees in design, as well as a pan-European understanding of the requirements of a Ph.D. in design. The distinctions between 'research doctorates' and 'professional doctorates' are somewhat present in Türkiye, but with caveats that will be explained later in the paper.

Third-Cycle Degrees for Design Research

Design research emerged as a field of enquiry in the 1960s (Gemser and de Bont, 2016). Several highly competent and detailed histories of design research have been made (e.g., Beck and Stolterman, 2016; Bayazit, 2004), so for this paper, only a few salient points will be emphasized. Within an academic setting, design research refers to activities directed towards

the generation of new design knowledge and theory (Doordan, 2018; Bayazit, 2004; Buchanan, 2001; Cross, 1999). This is accompanied by the development of new generations of design-astute researchers who can build an intellectual culture that supports design enquiry (Margolin, 2018; Friedman, 2003).

The Ph.D. is the most common degree for conducting academic research and contributing to a body of knowledge. Ph.D. holders are qualified as researchers and theoreticians, contributing to what has been termed the knowledge society (UNESCO, 2005) whilst enriching their own intellect and capabilities (Pole, 2000). The Ph.D. degree fits into a global and economic model that views knowledge as a critical national resource both inside and outside of academia (Kehm, 2020; Nerad, 2020; Shin et al., 2018; Nerad and Heggelund, 2008).

A design Ph.D. makes an original and significant contribution to the knowledge base of design, for example, by seeking to develop new theories, methods, and tools that can relate to areas such as, design practice, design education, design business, or design and society. There may be a focus on pursuing new ways of enquiring into design or improving the communication of (academic) design concepts to interdisciplinary and professional audiences (Vaughan and Morrison, 2014). Specific Ph.D. requirements and expectations vary depending on the institution and country in which the work is undertaken. These matters have been investigated extensively in the context of higher education in Art and Design in the United Kingdom (Burgess, 1997).

The first Ph.D. in design, titled “Notes on the Synthesis of Form”, was awarded in 1964 at Harvard University to Christopher Alexander (Bayazit, 1998). However, it was not until much later – the late 1990s – that a rapid expansion in doctoral design studies occurred (Margolin, 2018; Friedman, 2003; Er and Bayazit, 1999). In this period, three international conferences specialized on doctoral design education were organized by the Design Research Society (DRS): in Ohio (Buchanan et al., 1998), La Clusaz (Durling and Friedman, 2000), and Tsukuba (Durling and Sugiyama, 2003). Doctoral design research is now well established globally.

Third-Cycle Degrees for Design Practice

The D.A. degree, or similarly named awards (e.g., D.Des, Eng.D.), are terminal degrees usually associated with advanced professional practice. They are commonly awarded in fields where creative practice is the major output (e.g., design, art, music, and writing). The purpose of a third-cycle degree for design practice is for the candidate to become a better or more specialized designer. A specialization or proficiency degree in design usually consists of design works disseminated through exhibitions and formally documented and discussed through a thesis.

With the emphasis on personal development rather than academic contribution, the exact focus of advanced proficiency degrees in design can vary considerably. Many countries have a strong relation between design and visual arts – often expressed and practiced within the compound field of art and design. Sometimes design is referred to as applied art, emphasizing an artistic field that is directed usually towards the creation of functional artefacts. Some proficiency degrees set out to equip designers – traditionally creative and intuitive in their decision-making processes – with new skills in project-based research and analytical decision-making. For example, Davis et al. (2023, p283) suggest that a D.Des. should be

awarded for demonstrating proficiency in research "...in a [design] practice setting to frame a specific opportunity space, guide in-process design decisions, or evaluate outcomes". A D.Des. would omit the Ph.D. obligation to generate generalizable or transferable new knowledge outside the individual case(s) studied.

THIRD-CYCLE DESIGN EDUCATION IN Türkiye

Turkish Education System

Figure 1 shows the structure of the Turkish education system. Higher education commences in the thirteenth year of formal education, with an expected enrolment age of 17 or 18. Türkiye has a large private university sector that complements the state sector. The mainstream route through the Turkish higher education system is: (i) a Bachelor's degree (*Lisans Derecesi*) of four years duration, followed by (ii) a Master's degree (*Yüksek Lisans Derecesi*) lasting one or two years, and then (iii) a doctoral degree (*Doktora Derecesi*) with a minimum duration of three years. Alternative routes outside the mainstream are also possible. For example, a two-year Associate's degree (*Önlisans Derecesi*) is offered, which can be used as a launch onto a Bachelor's degree. Long-cycle degrees equivalent to combined first- and second-cycle degrees are offered for medicine, pharmacy, veterinary studies, and dentistry. For some third-cycle degree programs, enrolment with no Master's degree (i.e. direct from undergraduate study) is permitted, called Integrated Ph.D. (*Bütünleşik Doktora programı*).

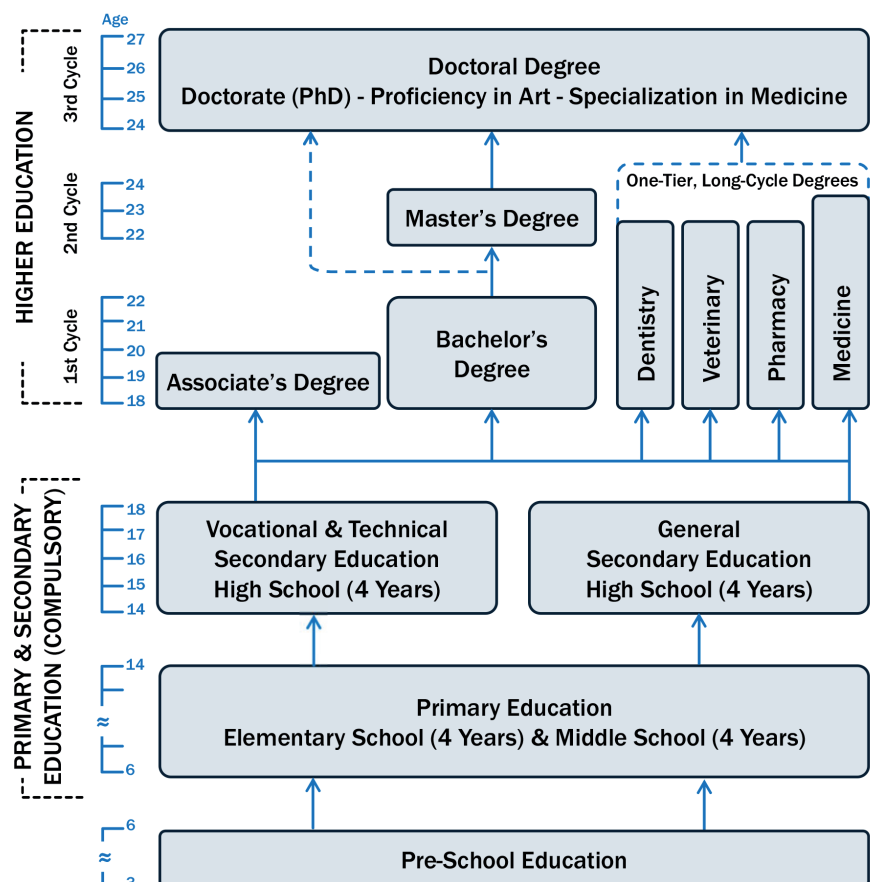

Figure 1. General structure of the Turkish education system based on information in YÖK (2021).

Foundation of the Council of Higher Education (CoHE)

The modern era of university education and research in Türkiye is traced to the formation in 1981 of the Council of Higher Education (CoHE) (*Yükseköğretim Kurulu - YÖK*). From 1982, the CoHE brought in standardized processes at Turkish HEIs, regulated the administrative hierarchy, set rules and regulations for staff appointments and promotions, and placed centralized expectations on the management and delivery of third-cycle degrees. The foundation of the CoHE was a turning point in design education in Türkiye. Third-cycle design degrees were to be introduced based on bureaucratic initiatives and prerequisites for academic career progression, rather than a response to educational impetus, or a call from design industry to educate professional researchers (Er et al., 2003; Er and Bayazıt, 1999; Bayazıt, 1998).

Institutional Hierarchy for Graduate Studies

Graduate studies in Türkiye are administered through the following units determined by the CoHE.

1. University (*Üniversite*)
2. Institute (*Enstitü*)
3. Division: Main Scientific Branch MSB / Main Artistic Branch MAB (*Ana Bilim Dalı ABD / Ana Sanat Dalı ASD*)
4. Discipline: Scientific Branch SB / Artistic Branch AB (*Bilim Dalı BD / Sanat Dalı SD*)

Divisions are analogous to degree programs (*Derece Programları*) whereas Disciplines are analogous to tracks within programs (*Derece Program Parkurları*). Although Institutes are the main administrative unit for graduate studies, usually the admission exams, course instruction, and thesis supervision for a Division/Discipline are the responsibility of a university Department (*Bölüm*).

Turkish Ph.D. Degree in Design

Detailed histories of the Turkish context for design research may be consulted in Bayazıt (2009) and Er and Bayazıt (1999), so only salient points are mentioned here. As a country on the 'periphery', Türkiye's design research activities and communities initially emerged through academic conferences, research papers, and projects. These achievements significantly pre-dated the establishment of third- or second-cycle degree programs in design (Er and Er, 2006). The first design research in Türkiye can be traced to architectural studies, originally carried out in the 1940s at the Faculty of Architecture, Istanbul Technical University (ITU) and continuing through the 1960s and 70s (Bayazıt, 2009). In 1978, the first international conference on design in Türkiye was held at ITU, in collaboration with the DRS and was titled "Architectural Design: Interrelations among Theory, Research, and Practice". Despite good intentions, its reach beyond architectural design was limited. It was not until the subsequent conference in 1982, titled "First National Design Conference" that coverage extended to include engineering design and industrial design (Bayazıt, 2004). In the same year, following CoHE initiatives, the first Ph.D. and Master's programs in industrial design were launched at Istanbul State Academy of Fine Arts (now Mimar Sinan Fine Arts University) (Er and Er, 1996). Other Turkish HEIs opened Ph.D.

programs in design much later, such as ITU in 1996 and Middle East Technical University (METU) in 2004 (Cizrelioglu Karaer, 2011).

In the mid-1990s, some Turkish HEIs benefited from personal visits by Professor Bruce Archer to deliver staff development research training seminars. Archer drew upon extensive knowledge acquired during his tenure at the Royal College of Art, UK. He visited the Departments of Industrial Design at ITU and Marmara University in 1994, and at METU in both 1994 and 1997. He set out the nature of research in design, and of doctorates in design, helping to elevate their status and comprehension nationally (Archer, 1999). Mirroring degree regulations around the world, Turkish universities state that a Ph.D. thesis must fulfill one of the following routes: (1) demonstrate some new aspect of the field; (2) develop and use a new scientific method; or (3) apply a known method to a new field (Er and Bayazit, 1999).

Turkish 'Proficiency in Art' Degree in Design

In Türkiye, advanced design practice in third-cycle education is awarded with the degree of 'Proficiency in Art' (*Sanatta Yeterlik*). The CoHE presents the Proficiency in Art as equivalent to a Ph.D. in so far as both degrees are third-cycle degrees. Within fine arts Institutes at HEIs, Proficiency in Art is accepted as the equivalent of a Ph.D., allowing holders to be promoted to the faculty position of Assistant Professor or higher. However, within other Institutes, such as social sciences or natural and applied sciences, this equivalence is not forthcoming (Er and Bayazit, 1999). In this case, holders of a Proficiency in Art cannot be promoted to a faculty position and therefore cannot undertake M.Sc. or Ph.D. thesis supervision or examinations. The degree also does not permit the bearer to use the academic prefix Dr. (Doctor).

METHODOLOGY

Several routes can determine the profile of third-cycle design degree programs (e.g., consultation with research council reports, interviews with stakeholders, or analysis of exhibitions and publications). The current research narrowed its scope to a systematic evaluation of the output of third-cycle design education, i.e., its theses.

CoHE Thesis Center

The Council of Higher Education Thesis Center (CoHE TC / *YÖK Tez Merkezi*) (YÖK, 2023) comprises an open-access repository of graduate degree theses. Its value to researchers is immense, saving huge efforts that would otherwise be needed to search individual HEI library catalogues for theses. Furthermore, being centralized, the database has standardized fields for every thesis entry, greatly increasing the efficiency of data collection (**Table 1**). An additional advantage that the CoHE TC has over a global database, such as provided by ProQuest (2023), is the retention of information on the administrative structure for each thesis entry.

By the end of 2021, the CoHE TC included approximately 506,000 Master's theses, 125,000 Ph.D. theses, 78,000 Specialization in Medicine theses, 2,500 Specialization in Dentistry theses, and 2,100 Proficiency in Art theses. The earliest thesis in the database is from 1959, significantly predating the establishment of the CoHE. Theses are held from 247 "Universities", with the term used as a catch-all phrase for a range of second/third-cycle degree awarding HEIs. Of these, 236 are classified as a University (*Üniversite*),

Field (English)	Field (Turkish)
Thesis Number	Tez No.
Access Type	İzin Durumu
Status	Durumu
Group	Grubu
Author	Yazar
Supervisor	Danışman
University	Üniversite
Institute	Enstitü
Division	Ana Bilim/Sanat Dalı
Discipline	Bilim/Sanat Dalı
Thesis Type	Tez Türü
Language	Dil
Year	Yıl
Subject 1..3	Konu 1..3
Keyword 1..n	Dizin 1..n
<i>Title</i>	<i>Tez Adı</i>
<i>Abstract</i>	<i>Özet</i>

Table 1. List of fields in CoHE TC

four as a Military Command (*Komutanlığı*), three as Law Enforcement Academy (*Akademisi*), and two each as Ministries (*Bakanlığı*) or Institute of Technology (*Yüksek Teknoloji Enstitüsü*). The database holds theses from 240 distinct “Institutes”, which are classified into five types: 114 are Graduate Schools (*Enstitü*), 101 are Hospitals (*Hastane*), 16 are Dentistry-Medical Faculties (*Fakülte*), six are Health-Medical Centers (*Merkez*), two are undefined (*Tanımsız*), and one is an Organization (*Kurum*). The database contains entries linked to over 2000 Divisions and 2000 Disciplines.

Academic content is classified via the Subject (*Konu*) and Keyword (*Dizin*) fields. These fields are recorded as Turkish-English pairs, e.g. “*Güzel Sanatlar* = Fine Arts” (for Subject) and “*Ergonomi* = Ergonomics” (for Keyword). Each thesis can be allocated up to three Subjects. The Subject field is surprisingly restricted, having only 190 choices. More detailed classifications can be made using the Keyword field, although its use is optional when submitting a thesis to the CoHE TC. Neither the total number nor the full list of Keywords is revealed by the database.

Researchers from other disciplines have used the CoHE TC as a source for Turkish academic profiling. For example, third- and second-cycle profiling studies have been completed in science, technology, engineering, and mathematics (STEM) education (Ormancı, 2020); big data (Yılmazel, 2019); English language teaching (Özmen et al., 2016); history education (Turan and Aslan, 2016); and gamification (Uzunboylu and Kocakoyun,

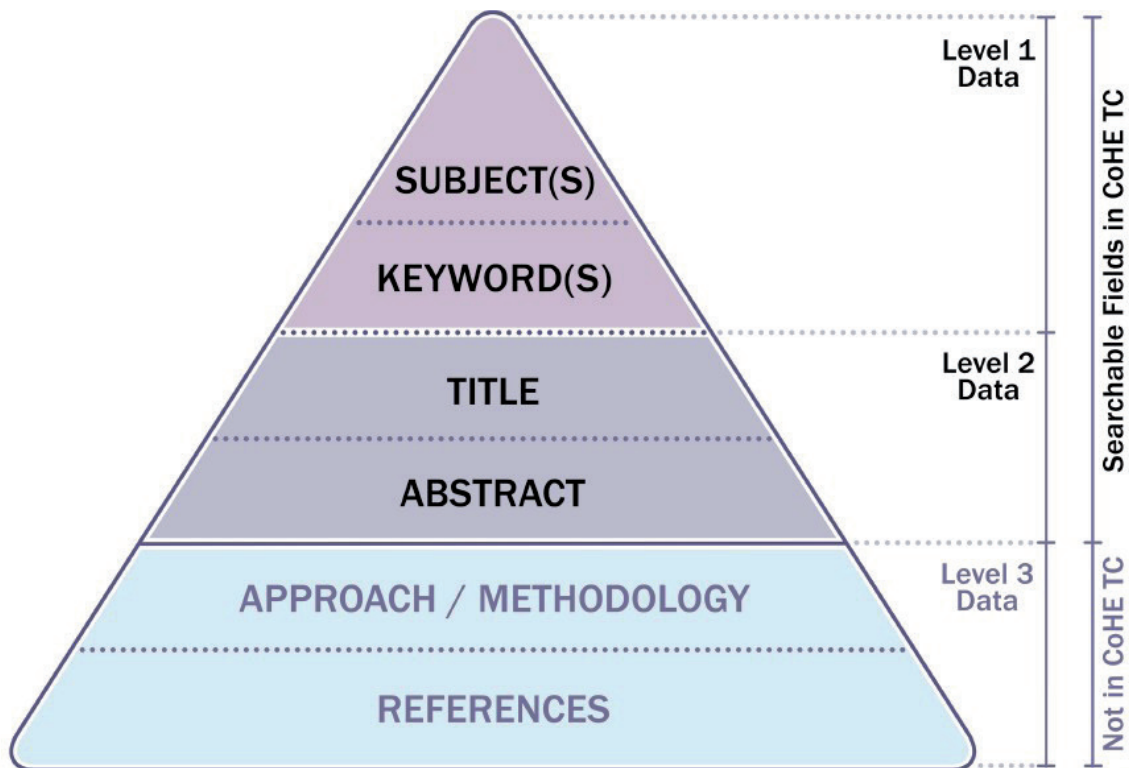

Figure 2. Levels of content analysis for academic theses

2016). Amongst these previous studies, referring to **Figure 2**, analyses have ranged from using only ‘level 1’ data (e.g. Yılmazel, 2019), through progressively more detailed studies at ‘level 2’ and ‘level 3’ (e.g. Ormanci, 2020; Özmen et al., 2016; Turan and Aslan, 2016; Uzunboylu and Kocakoyun, 2016). Cizrelioglu Karaer (2011) used the CoHE TC in her analysis of industrial design theses up to the year 2010. Yet, in all these studies, the data collection and analysis methods used to examine the CoHE TC have not been reported in detail for easy replication. Hence, one of the objectives of the current research was to propose and document a systematic and transparent approach for such examination.

Defining the Scope of Design

Before starting CoHE TC searches, a boundary had to be set on what could reasonably be called a “design thesis”. Aside from specialisms that define professions within the design field (graphic design, industrial design), design as an activity is widespread across diverse fields, (design of workplace guidelines, educational materials, and synthetic compounds). In databases of theses, the term design is used widely. There is a necessity to be vigilant about the precise subject matter of theses and hence their closeness (or not) to the professions and practices of the design field (Casamayor, 2010). Scoping (inclusion / exclusion) rules therefore had to be defined. The Unit of Assessment (UoA) definitions provided for the UK’s Research Excellence Framework (REF, 2021) were helpful in this regard, in particular, the definition of UoA 32 “Art and Design History, Practice and Theory”. **Table 2** lists the subject areas included (“within scope”) and excluded (“outside scope”). All of the included areas fell within the category of design and applied arts specialisms, involving the creation (or

Within Scope	Outside Scope
<p>design and applied arts specialisms</p> <p>3D design automotive design brand identity ceramics clothing design digital media design exhibition design fashion design furniture design game design glass graphic design graphical user interface design handicrafts industrial design information design interaction design interior design jewelry design lighting design new media design product design service design stage design textile design toy design transportation design typography user experience design user interface design visual communication design woodwork</p>	<p>design within the built environment</p> <p>architecture building science city and regional planning environmental design landscape architecture spatial design urban design</p> <p>visual, plastic or compound arts focused on artistic expression</p> <p>advertising animation artistic ceramics artistic glass calligraphy cinematography costumes filmmaking illustration painting photography printmaking sculpture video</p> <p>all branches of performing arts</p> <p>all branches of engineering</p>

Table 2. Scoping of subject areas for third-cycle design theses

study) of functional artefacts, interior spaces, digital applications, services, etc. The excluded areas spanned the built environment, expressive arts, performing arts, and engineering.

The CoHE TC was searched using the English language option so that non-Turkish members of the research team could be fully involved. In principle, all fields were available in English and Turkish. However, it became apparent that some theses were entered with Turkish-only information, requiring the project team to work collaboratively and agree on appropriate translations. In other theses, English field data was incorrectly populated with Turkish, again requiring translation. Some of the earliest dated theses had multiple field data missing. The research process was organized across three consecutive phases: (i) search and record, (ii) fix, categorize and reduce, and (iii) analyze. Content analysis of level 1 data (Figure 2) was deemed appropriate for the aim of general academic profiling.

Phase 1 - Search and Record

The database was searched for theses deposited up to and including July 2021. The general strategy was to be ambitious in the initial capture of data and then to filter-down to a qualified shortlist of theses. Only theses where the Status (*Durumu*) was Confirmed (*Onaylandı*) and where the Access Type (*İzin Durumu*) was Authorized (*İzinli*) were searched. This approach included only completed theses in the public domain. It excluded works-in-progress and theses that are under embargo. Table 3 lists the 218 consecutive searches that were made (A-1 to A3; B-1 to B3).

Step	Search Language	Search Terms
A-1	English	Keyword "Design" + Thesis Type "Doctorate" (= 1247 theses)
	Turkish	Dizin "Tasarım" + Tez Türü "Doktora" (= 784 theses)
A-2	English	Division "99 x Divisions listed in Appendix A" + Thesis Type "Doctorate" (= 1299 theses)
A-3	English	Subject "8 x Subjects listed in Appendix B" + Thesis Type "Doctorate" (= 1381 theses)
B-1	English	Keyword "Design" + Thesis Type "Proficiency in Art" (= 336 theses)
	Turkish	Dizin "Tasarım" + Tez Türü "Sanatta Yeterlik" (= 208 theses)
B-2	English	Division "99 x Divisions listed in Appendix A" + Thesis Type "Proficiency in Art" (= 853 theses)
B-3	English	Subject "8 x Subjects listed in Appendix B" + Thesis Type "Proficiency in Art" (= 1675 theses)

Table 3. CoHE TC search strategy

Searches using the Keywords "design" and "tasarım" aimed to capture a broad range of design-related theses, including extended expressions such as "design management", "information design", "design-based research" etc. Being independent of the Subject and Division fields, the Keyword search was also expected to capture interdisciplinary, multidisciplinary, and academically distributed work. Division searches (Appendix A) were conducted based on 99 Divisions (of the total 2154 Divisions in the CoHE TC) that were matches or semantically very close to the "within scope" areas listed in **Table 2**. Subject searches (Appendix B) were conducted based on eight Subjects (of the total 190 Subjects in the CoHE TC) that were matches or semantically very close to the "within scope" areas listed in **Table 2**.

Collectively the full set of searches was intended to capture all relevant theses in the CoHE TC. A total of 4711 Ph.D. and 3072 Proficiency in Art theses were captured, though this included many redundant (duplicate) results as the rounds progressed. The redundancy was taken positively, as a verification that the general approach was effective. The data for each thesis (from **Table 1**) were cut-and-paste into Microsoft Excel. Using the unique Thesis Number (*Tez No.*), duplicate results could be easily identified and ignored. Subsequently, all data were imported into the online database/spreadsheet application Airtable. This was chosen for its user-friendly interface for data management and analysis. The additional fields City and Search Round (not part of the CoHE TC) were generated for each thesis. Phase 1 finalized with a total of 1644 theses.

Phase 2 - Fix, Categorize and Reduce

Some of the Division data were erroneous since they included Department rather than Division names. The entries were corrected with the closest Division (especially by examining other theses from the same University/Institute, submitted at approximately the same time). Typo corrections and other minor edits were also made. An additional purpose of Phase 2 was to

impose a hierarchy on the dataset prior to detailed analysis, acknowledging that the wide search strategy of Phase 1 would have inevitably captured irrelevant theses. Each of the 1644 theses went through a triage evaluation, with the outcome recorded on Airtable under a new field titled Phase 2 Category.

- Core. Theses prepared within Divisions listed in Appendix A, considered at the core of design.
- Peripheral. Theses prepared within Divisions not listed in Appendix A, outside the core of design. As Margolin (2010, 74) notes, “a great deal of interesting work that might well be called design research is being carried out by experts who were not trained in that field.”
- Indeterminate. Theses prepared within unknown Divisions because of missing field data.

The triage process resulted in 929 core, 531 peripheral, and 184 indeterminate theses. Subsequently, the project team made an academic evaluation of the relevance of each thesis. Most often this was quick, using the Thesis Title (*Tez Adı*) as a check. In some cases, it was necessary to also check the Keywords (*Dizin*) and, very rarely, to check the Abstract (*Öz*) in the CoHE TC, to understand what a cryptic or unclear Thesis Title meant. Irrelevant theses were removed from the dataset: those with a focus on artistic expression rather than design; highly specialized and technical content related to engineering; and research and design of general education materials, where the target of the work was neither design practice nor design education. At the end of Phase 2, 716 of the 1644 theses (around 44%) were kept: 600 core (84%), 87 peripheral (12%), and 29 indeterminate (4%).

Phase 3 - Analyze

Phase 3 involved multiple rounds of data analysis making use of the grouping, filtering, and sorting functions of Airtable. The dataset was imported into Excel for more detailed analysis. Overall, the analysis was conducted across three clusters summarized in **Table 4**. The following sections provide the results of the analyses. Judgements about ‘pioneering’ or ‘high quality’ theses or HEIs for third-cycle design degrees were avoided: such qualitative information was neither searched for nor relevant to the research.

Table 4. Three clusters for data analysis

Research Question	Analysis Cluster	Metrics and Insights
RQ1. Whereabouts and in which quantities have third-cycle design theses been prepared in Turkey?	Completion Metrics	<ul style="list-style-type: none"> • Number and Proportion of HEIs • Prominent HEIs • General Growth • Institutional Growth • Degree Type • Thesis Language
RQ2. Which administrative units at Turkish HEIs support the supervision and approval of third-cycle design theses?	Administrative Units	<ul style="list-style-type: none"> • Core Divisions and Institutes • Peripheral Divisions and Institutes
RQ3. What areas of study are prominent amongst third-cycle design theses in Turkey?	Academic Content	<ul style="list-style-type: none"> • Subjects • Keywords

University A - I	Core	Peripheral	Indeterminate	University J - Z	Core	Peripheral	Indeterminate
Akdeniz University	3			Karabük University	2		
Anadolu University	37	6	5	Karadeniz Technical University		2	
Ankara Hacı Bayram Veli University	2			Koç University	4	1	
Ankara University	1	6	1	Kocaeli University		3	
Atatürk University		3		Maltepe University		1	
Bilkent University	15		2	Marmara University	50	2	1
Dokuz Eylül University	62	3	3	Middle East Technical University	31	4	
Dumlupınar University		1		Mimar Sinan Fine Arts University	108	2	6
Ege University		5		Muğla Sıtkı Koçman University		2	
Erciyes University		2		Namık Kemal University		1	
Eskişehir Osmangazi University	1	1		Necmettin Erbakan University		1	
Gazi University	67	9	1	Ondokuz Mayıs University	10		
Gebze Technical University		2		Sakarya University		1	
Hacettepe University	101	3	7	Selçuk University	2	2	
Haliç University	14	1		Süleyman Demirel University	16		
Istanbul Arel University	18	1		Trabzon University		1	
Istanbul Bilgi University		2		Yaşar University	1	2	
Istanbul Technical University	45	9	3	Yeditepe University		4	
Istanbul University		3		Yıldız Technical University	9		
Izmir University of Economics	1						
Izmir Institute of Technology		1					

Table 5. A-Z of HEIs with completed third-cycle design theses in core, peripheral, and/or indeterminate categories

RESULTS AND DISCUSSION (COMPLETION METRICS)

Number and Proportion of HEIs

Of the 208 state and private HEIs (YÖK, 2024), 40 have awarded third-cycle design degrees to graduates (Table 5). This represents one-fifth of all HEIs: a considerable number, given the relatively small field of design. Just over half of the 40 HEIs (n=23) have been involved in core work, whilst a much larger proportion (four-fifths, n=32) have been involved in peripheral. Indeed, nearly half of the HEIs have been involved *only* in peripheral research (n=18), indicating the presence of a wide distribution of supervisory expertise in design in Türkiye outside the core design specialisms. Only a small number of HEIs have been involved in indeterminate research (n=9), and in all cases, the HEIs have also been involved in core and/or peripheral research.

Third-cycle design degrees have been awarded mostly from HEIs in Türkiye's three largest cities: Istanbul (284 theses, 40%), Ankara (249 theses, 35%) and Izmir (78 theses, 11%), with the remaining from other cities (105 theses, 15%). In 2017, 23 of Türkiye's HEIs were granted research

Rank	All (n=716)	Core (n=600)	Peripheral (n=87)	Indeterminate (n=29)
1	Hacettepe University (16%) Mimar Sinan Fine Arts University (16%)	Mimar Sinan Fine Arts University (18%)	Gazi University (10%) Istanbul Technical University (10%)	Hacettepe University (24%)
2	Gazi University (11%)	Hacettepe University (17%)	Anadolu University (7%) Ankara University (7%)	Mimar Sinan Fine Arts University (21%)
3	Dokuz Eylül University (9%)	Gazi University (11%)	Ege University (6%)	Anadolu University (17%)
4	Istanbul Technical University (8%)	Dokuz Eylül University (10%)	Middle East Technical University (5%) Yeditepe University (5%)	Dokuz Eylül University (10%) Istanbul Technical University (10%)
5	Anadolu University (7%) Marmara University (7%)	Istanbul Technical University (8%) Marmara University (8%)	Atatürk University (3%) Dokuz Eylül University (3%) Hacettepe University (3%) Istanbul University (3%) Kocaeli University (3%)	Bilkent University (7%)

Table 6. Top-5 HEIs based on contribution to third-cycle design theses

university status, acknowledging commitment to generating high quality knowledge, increasing the number of Ph.D. level staff, strengthening interdisciplinary and international collaborations, and increasing the visibility and recognition of Turkish HEIs in international ranking systems (YÖK, 2021). Of the 23 research universities, only six are absent from **Table 5** (Boğaziçi University, Bursa Uludağ University, Çukurova University, Fırat University, Istanbul University – Cerrahpaşa, and Sabancı University).

Prominent HEIs

At an institutional level, the top-5 ranked HEIs based on having the largest number of third-cycle design theses are listed in **Table 6**. Values are expressed as a percentage of the total number of theses in each category (all, core, peripheral, indeterminate). Overall, Hacettepe University and Mimar Sinan Fine Arts University are the most prominent HEIs for third-cycle design theses, together contributing 32% of the total 716 theses. Across the categories, the top-5 list covers 15 different HEIs, which together contribute 74% of 'all', 72% of 'core', 65% of 'peripheral', and 89% of 'indeterminate' theses. These 15 HEIs (out of the 40 mentioned in **Table 5**) are mostly state universities and comprise the main centers for third-cycle design theses.

General Growth

Third-cycle design theses appear in the CoHE TC from 1989, originating from Mimar Sinan Fine Arts University and Gazi University. In this section, the accumulation of Ph.D. and Proficiency in Art theses in design are tracked for each category of thesis (core, peripheral, indeterminate). Core Proficiency in Art theses (**Figure 3**) started to grow rapidly in number from 1998, whilst expansion in core Ph.D. theses was delayed by approximately a decade, starting to grow around 2010. This reflects observations by Bayazıt (2009) and Er and Bayazıt (1999) that advanced practice (Proficiency in Art) has historically been the center of focus in Turkish third-cycle design education, rather than new knowledge generation or researcher training. Presently, approximately 40 core third-cycle design theses are

Figure 3. Accumulation of completed core design theses (to July 2021)

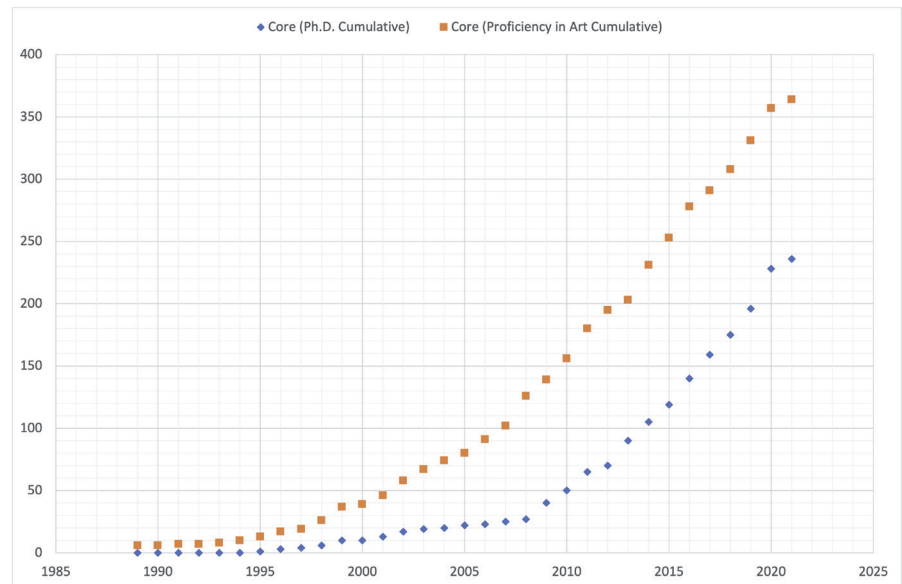
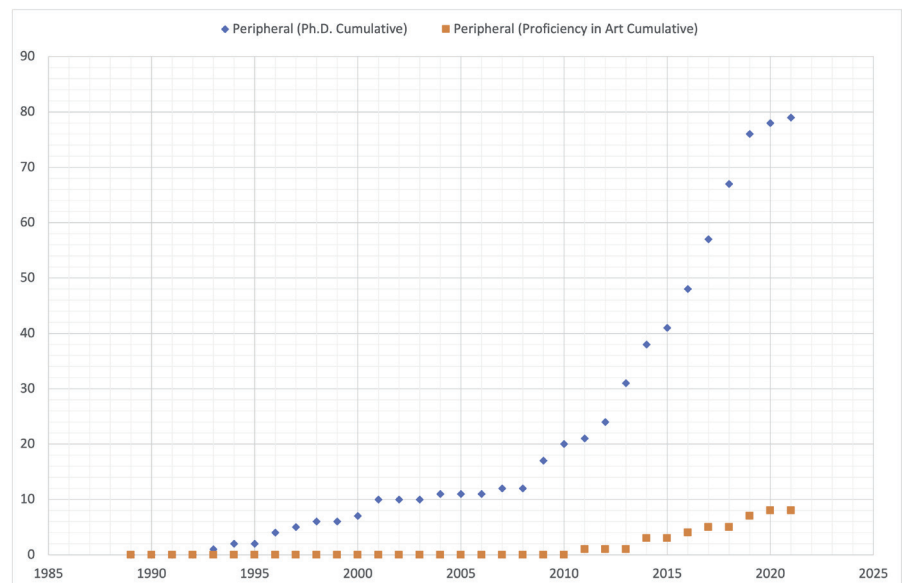

Figure 4. Accumulation of completed peripheral design theses (to July 2021)

submitted every year to the CoHE TC (20 Proficiency, 20 Ph.D.). Turning to the peripheral category (**Figure 4**), growth in Ph.D. theses accelerated from around 2010, but at a different rate to the core category. Approximately one peripheral Proficiency in Art design thesis is submitted annually, compared with six peripheral Ph.D. design theses. Growth in the core substantially outstrips growth at the periphery. Finally, in contrast to the core and peripheral categories, the number of indeterminate theses stopped growing from 2010 (**Figure 5**): this can be explained by eventual proper use of the Division field in the CoHE TC. The growth in Ph.D. theses from around 2010 is likely to have been impacted by growth in the mid-2000s in the number of academics in Turkish HEIs qualified to conduct and supervise design research.

Institutional Growth

Figure 6 tracks the accumulation of third-cycle design theses year by year for specific HEIs, regardless of thesis category or degree type.

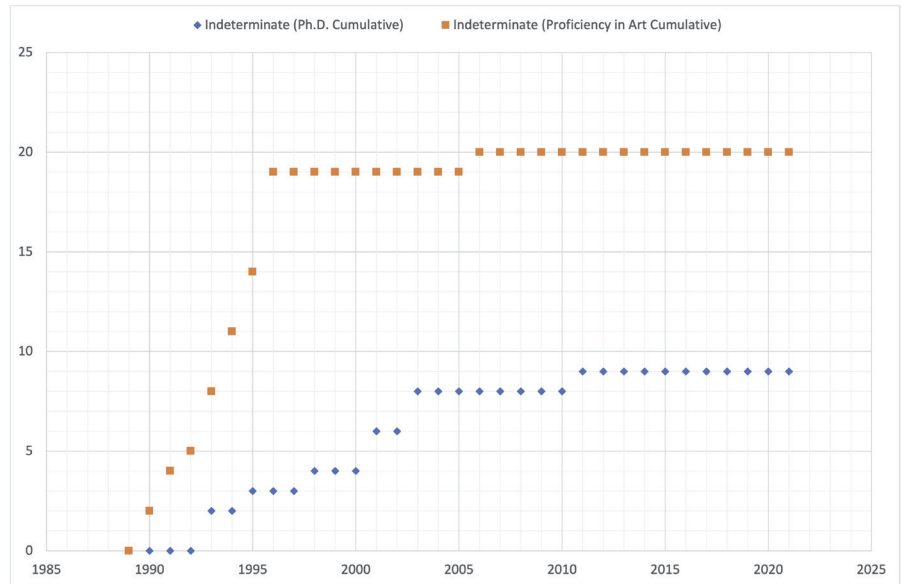

Figure 5. Accumulation of completed indeterminate design theses (to July 2021)

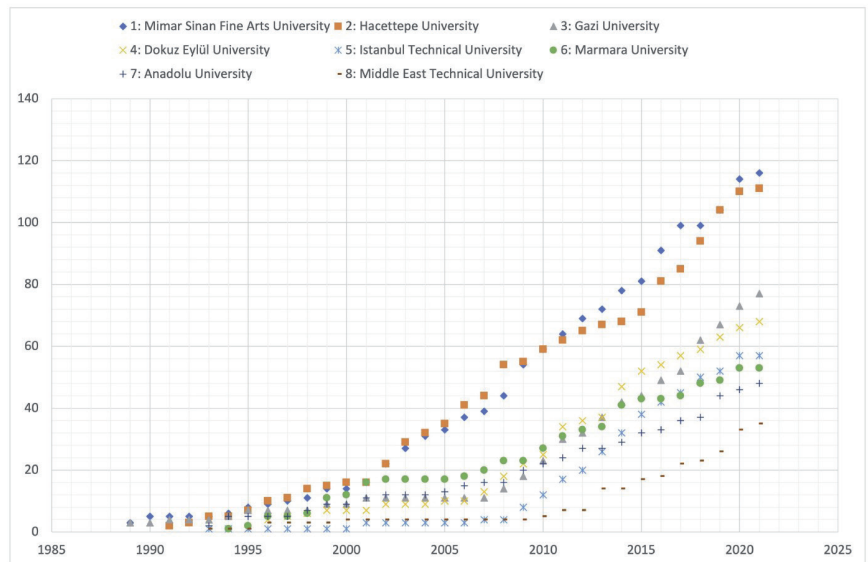

Figure 6. Accumulation of completed design theses by HEI (prefix to university name indicates cumulative rank order in July 2021)

For readability, only eight HEIs are included (those having 20 or more completed theses in the CoHE TC). **Figure 6** confirms the dominance of Mimar Sinan Fine Arts University and Hacettepe University and shows that the growth in theses from 1998 onwards is attributable to these two HEIs. Growth in theses at the 2010 turning point is attributable to the other HEIs (Gazi University, Dokuz Eylül University, ITU, Marmara University, Anadolu University, and METU). This group of HEIs have a consistent but slightly lower growth in theses than Mimar Sinan Fine Arts University or Hacettepe University.

Degree Type

Proficiency in Art degrees account for 55% (392/716) of the theses in the dataset, whereas Ph.D. degrees account for 45% (324/716). **Table 7** presents the top-5 HEIs for each degree type, representing 82% of all Proficiency in Art theses and 68% of all Ph.D. theses. HEIs have individual profiles based on the proportion of Ph.D. and Proficiency in Art theses they have

Rank	Proficiency in Art (% of total)	Ph.D. (% of total)
1	Hacettepe University (26%)	Gazi University (19%)
2	Mimar Sinan Fine Arts University (17%)	Istanbul Technical University (18%)
3	Dokuz Eylül University (16%)	Mimar Sinan Fine Arts University (15%)
4	Marmara University (13%)	Middle East Technical University (11%)
5	Anadolu University (10%)	Bilkent University (5%)

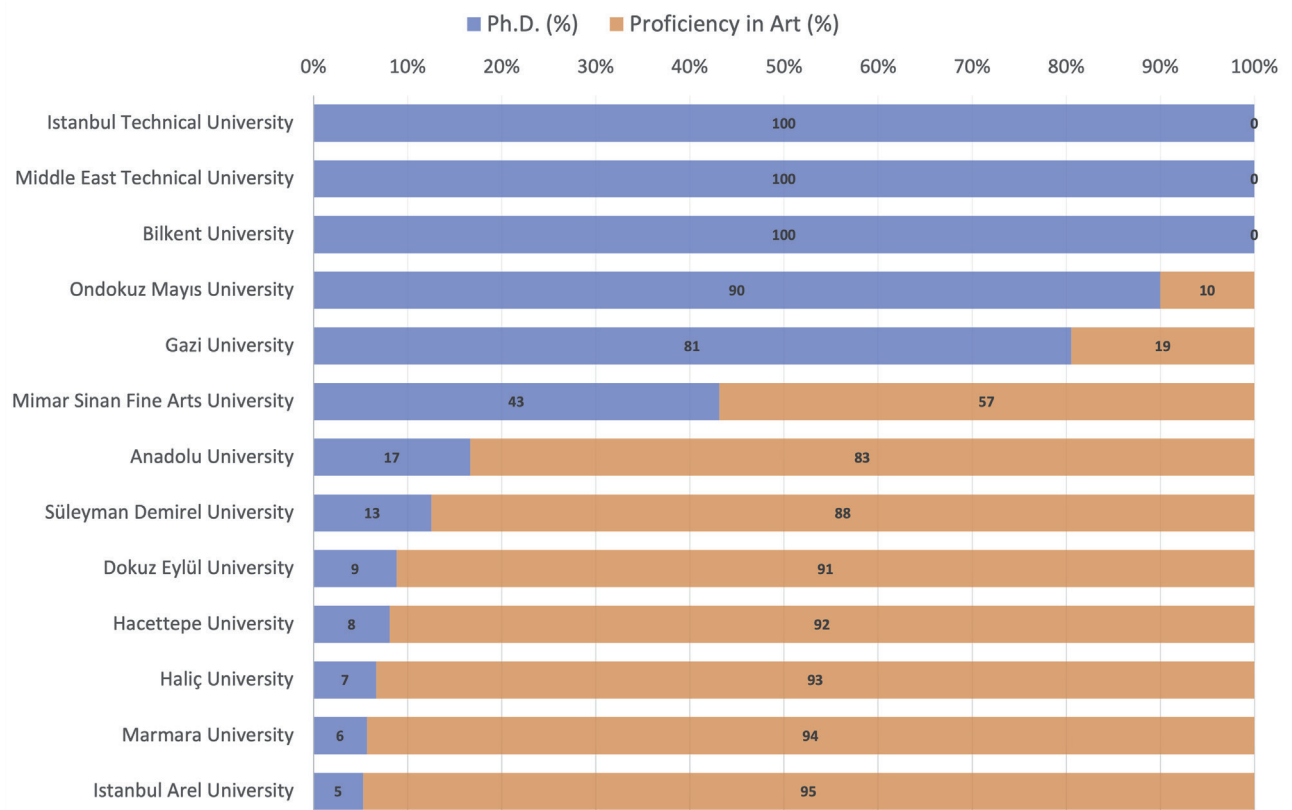
Table 7. Top-5 HEIs for Proficiency in Art and Ph.D. theses in design

graduated. Figure 7 visualizes these profiles for HEIs having a minimum of ten theses in the dataset (13 HEIs qualified). From the results, Turkish HEIs can be broadly categorized into ‘Ph.D. universities for design’ (ITU, METU, Bilkent University, Ondokuz Mayıs University, and Gazi University) and ‘Proficiency in Art universities for design’ (Istanbul Arel University, Marmara University, Haliç University, Hacettepe University, Dokuz Eylül University, Süleyman Demirel University, and Anadolu University). The exception is Mimar Sinan Fine Arts University, which has a near balanced split between the degree types.

Thesis Language

Among the theses, 88% (n=629) were written in Turkish, whilst 12% (n=87) were written in English. The local language expectedly dominates. The top-5 ranked HEIs based on highest number of English theses are: 1) METU (n=35, 40%), 2) ITU (n=22, 25%), 3) Bilkent University (n=17, 20%), 4) Koç University (n=5, 6%), and 5) Yeditepe University (n=4, 5%). These HEIs contribute 96% of all third-cycle design theses written in English.

Figure 7. Proportion of Ph.D. and Proficiency in Art theses awarded by HEIs (minimum 10 theses per HEI)

The remaining 4% are from Istanbul Bilgi University, Izmir University of Economics, and Izmir Institute of Technology. It is important to note that all these HEIs (except ITU) require theses to be written in English, as part of their commitment to English-language instruction. METU, ITU, and Bilkent University can be considered the most internationalized in Türkiye for third-cycle design education, based on contributing the largest proportion of theses (and instruction) in English, whilst awarding the internationally recognized Ph.D. degree.

RESULTS AND DISCUSSION

Administrative Units

This section reveals whereabouts third-cycle design education is carried out within the administrative structure of Turkish HEIs. Since theses in the indeterminate category (n=29) had no Division field data, their administrative analysis is omitted. Theses were not analyzed based on the "Discipline" (*Bilim/Sanat Dalı*) field because 80% of theses had no data for this field. Overall, third-cycle design theses were found to be submitted to just eight of the total 240 Institutes within the Turkish HEI structure.

Core Divisions and Institutes

The theses spanned 44 core Divisions. The top-10 Divisions, based on number of theses per Division, are listed in **Table 8**. Most of the listed Divisions are artistic (Main Artistic Branch – MAB, covering 269 theses) rather than scientific (Main Scientific Branch – MSB, covering 197 theses), approximately mirroring the ratio of Proficiency in Art and Ph.D. theses in the dataset. Industrial Product Design MSB and Graphics MAB are the dominant core design Divisions.

Core design theses have been submitted to a total of six different Institutes. **Figure 8** visualizes the complex relationship between Divisions and Institutes for the core category, showing which (and how many) Institutes the different Divisions are tied to. The busiest Institutes (based on proportion of total submitted theses) are: Graduate School of Fine Arts (33%), Graduate School of Social Sciences (29%) and Graduate School of Natural and Applied Sciences (27%). Almost half of the Divisions (n=21)

Table 8. Top-10 Divisions for core design theses

Rank	Division(s)	Number of Theses
1 =	Endüstri Ürünleri Tasarımı ABD / Industrial Product Design MSB Grafik ASD / Graphics MAB	97
2	İç Mimarlık ABD / Interior Architecture MSB	39
3	Güzel Sanatlar Eğitimi ABD / Fine Arts Education MSB	38
4	Seramik ASD / Ceramics MAB	30
5	Tekstil ASD / Textiles MAB	29
6	Sanat ve Tasarım ASD / Art and Design MAB	26
7 =	Grafik Tasarımı ASD / Graphic Design MAB Seramik ve Cam Tasarımı ASD / Ceramic and Glass Design MAB	24
8	İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı ABD / Interior Architecture and Environmental Design MSB	23
9	Tekstil ve Moda Tasarımı ASD / Textile and Fashion Design MAB	21
10	İç Mimarlık ASD / Interior Architecture MAB	18

Figure 8. Relationship between Divisions and Institutes for core theses

exist under two or more Institutes, emphasizing a range of ‘schools of thought’ associated with the core category. The most widespread core Divisions, appearing under three or four different Institutes, are (in rank order): Graphics MAB, Industrial Product Design MSB, Interior Architecture MSB, Fine Arts Education MSB, Graphic Design MAB, Interior Architecture and Environmental Design MSB, Interior Architecture MAB, and Graphics MSB.

Peripheral Divisions and Institutes

The theses spanned 41 peripheral Divisions. The top-5 Divisions, based on number of theses per Division, are listed in **Table 9**. All of the Divisions in **Table 9** are scientific (Main Scientific Branch – MSB, covering 35 theses),

Table 9. Top-5 Divisions for peripheral design theses

Rank	Division(s)	Number of Theses
1	İşletme ABD / Business MSB	9
2	Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi ABD / Computer and Instructional Technologies Education MSB	7
3	Sanat Tarihi ABD / History of Art MSB	6
4	Mimarlık ABD / Architecture MSB	5
5 =	Eğitim Bilimleri ABD / Educational Sciences MSB Halkla İlişkiler ve Tanıtım ABD / Public Relations and Promotion MSB	4

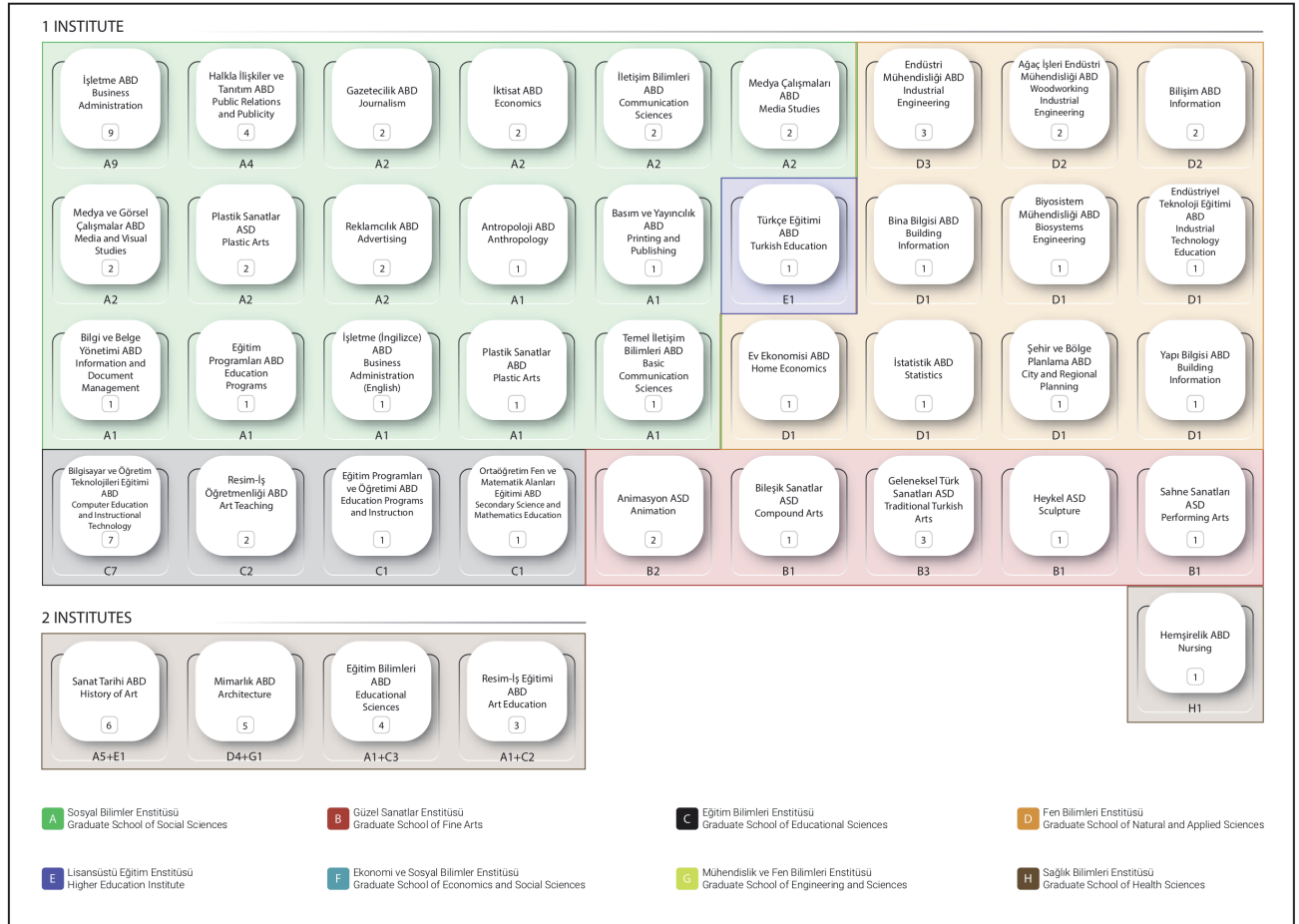

Figure 9. Relationship between Divisions and Institutes for peripheral theses

emphasizing that peripheral theses are mostly completed within scientific rather than artistic academic traditions. Accordingly, 91% of peripheral design theses were awarded a Ph.D. Business MSB and Computer and Instructional Technologies Education MSB have the largest number of theses but they are not dominant. Peripheral theses span academically diverse Divisions. Outside the top-5, Divisions mostly had just one or two theses.

Peripheral design theses have been submitted to a total of eight different Institutes. **Figure 9** visualizes the complex relationship between Divisions and Institutes for the peripheral category, showing which (and how many) Institutes the different Divisions are tied to. The busiest Institutes (based on proportion of total submitted theses) are: Graduate School of Social Sciences (47%), Graduate School of Natural and Applied Sciences (21%) and Graduate School of Educational Sciences (18%). All except four Divisions (History of Art MSB, Architecture MSB, Educational Sciences MSB, Art Education MSB) exist under just a single Institute, emphasizing a distributed and isolated character.

Academic Content

Subjects

All 716 theses had entries for the Subject 1 field, but only $n=207$ (29%) and $n=55$ (8%) had the Subject 2 and 3 fields completed, respectively. In total, 46 different Subjects (out of a total 190 possibilities) were mentioned

Frequency	Subjects 1+2+3 (n=978)	Subject 1 (n=716)	Subject 2 (n=207)	Subject 3 (n=55)
31% +	Fine Arts (34%)	Fine Arts (36%)	Fine Arts (33%)	
15-30%				Interior Design and Decoration (16%)
				Textile and Textile Engineering (16%)
10-14%	Industrial Design (12%)	Industrial Design (14%)	Textile and Textile Engineering (13%)	Fine Arts (11%)
	Interior Design and Decoration (11%)	Interior Design and Decoration (12%)		
		Education and Training (10%)		
8-9%	Education and Training (8%)		Interior Design and Decoration (9%)	Industrial Design (9%)
6-7%		Crafts (6%)	Industrial Design (7%)	Museology (7%)
4-5%	Crafts (5%)	Clothing Industry (5%)	Clothing Industry (5%)	Typography (5%)
	Clothing Industry (5%)			Art History (4%)
	Textile and Textile Engineering (4%)			Business Administration (4%)
				Communication Sciences (4%)
				Science and Technology (4%)
				Wood Products (4%)

Table 10. Most popular subjects declared in third-cycle design theses

across the theses, indicating substantial diversity. **Table 10** provides the Subject prevalence results, divided into columns that provide results for Subjects 1+2+3 combined, as well as separated. The prevalence is calculated as the proportion (%) of the total theses with the relevant Subject field(s) completed in the dataset (i.e., out of 978, 716, 207, and 55, respectively). A prevalence threshold of 4% (1 in 25 theses) was set to avoid cluttering the table with too many minor results. The eight Subjects highlighted in green cells in **Table 10** are the same as those listed in Appendix B (i.e., considered to be within the scope of design practice and professions). The full list of results for Subjects 1+2+3 combined is contained in Appendix C. Fine arts (34%) is really an umbrella subject that captures a wide range of art and design specialisms, so it does not reveal much about the Turkish situation. On the other hand, industrial design (12%), interior design and decoration (11%) and – to a lesser extent – crafts (5%), are more specific subjects indicating strengths amongst Turkish third-cycle design theses. Clothing industry (5%) and textile and textile engineering (4%) – together contributing 9% – reflect a continuing need for expertise and knowledge in the county’s significant textiles, clothing, and fashion design sectors.

Keywords

Since submission of Keywords in the CoHE TC is optional, many theses (n=148, 21%) had no Keyword data. Where Keywords were given, the largest number for a single thesis was 13 (n=2, 0.4%), whilst the modal value was 5 (n=83, 14.6%). In total, 1345 unique Keywords were used across the dataset. The opportunity for thesis authors to volunteer new Keywords, to express the essence of their work, has the unfortunate consequence that most Keywords (n=1004, 75%) are mentioned in only a single thesis.

Keyword analysis was made by ignoring any implied importance in the Keyword order. First, an intersection analysis was made based on the category of theses (**Figure 10**). To highlight major topics of study in Turkish third-cycle design thesis categories, a sample of the dataset was

re-analysed. Only the top-10 ranked Keywords for each category were included in the analysis. The distribution results are shown in **Figure 11**.

The prevalent Keywords intersecting all categories were: design, industrial design, and graphic design. The intersecting prevalent Keywords for core and indeterminate categories were: ceramics, and graphic arts.

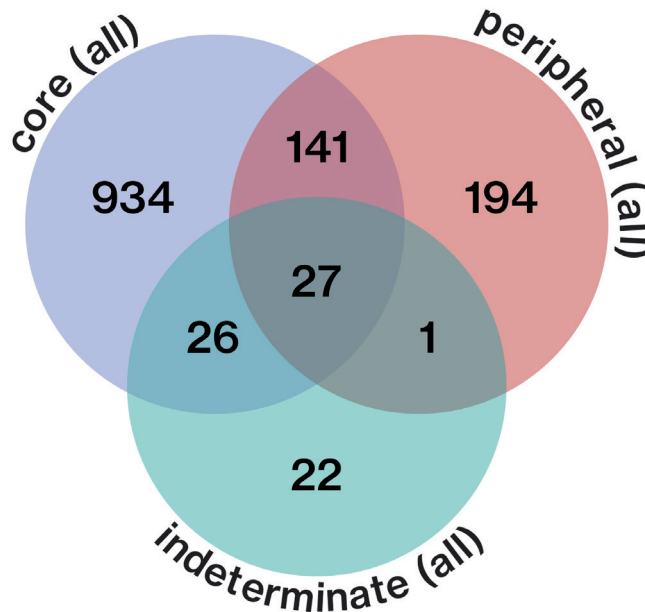
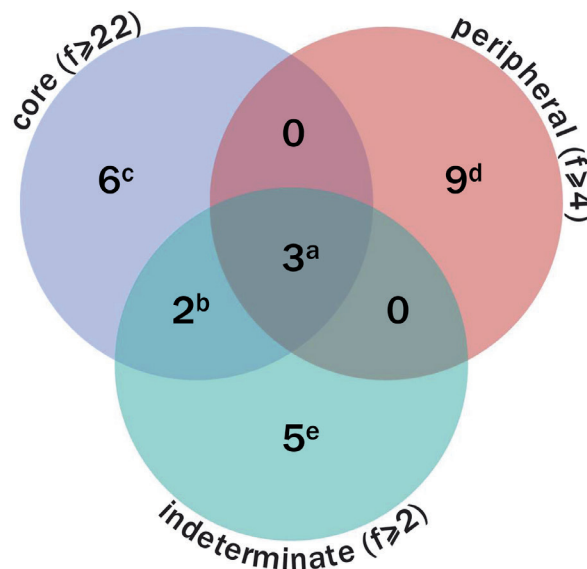

Figure 10. Distribution of all Keywords across core, peripheral and indeterminate thesis categories

- a: design industrial design graphic design
- b: ceramics graphic arts
- c: interior design, interior space graphic design education, typography clothing design ceramic art
- d: web design, visual design, product design, multimedia creativity marketing, advertisements, consumer behavior design education
- e: ceramic glazes technology visual communication computer aided design crystal secrets

Figure 11. Distribution of sampled Keywords across core (f≥22), peripheral (f≤4) and indeterminate (f≥2) thesis categories

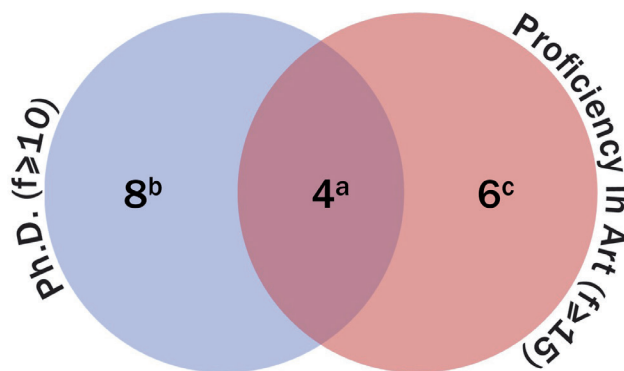
Prevalent Keywords only in core theses had an ‘interiors cluster’ {interior design, interior space} and ‘graphics cluster’ {graphic design education, typography}, as well as the unclustered Keywords clothing design, and ceramic art. Prevalent Keywords only in peripheral theses had a ‘design practice cluster’ {web design, visual design, product design, multimedia}, ‘consumer studies cluster’ {marketing, advertisements, consumer behavior}, as well as the unclustered Keywords creativity, and design education. Indeterminate theses had diverse prevalent Keywords: ceramic glazes, technology, visual communication, computer aided design, and crystal secrets.

In the second round, an intersection analysis was made based on the degree type (Figure 12). As with the first round, a sample of the dataset was re-analysed to highlight major topics of study uniting or separating Turkish Ph.D. and Proficiency in Art design theses. Only the top-10 ranked Keywords for each degree type were included in the re-analysis (Figure 13).

The prevalent Keywords intersecting both degree types had a ‘graphics cluster’ {graphic design, typography}, as well as the unclustered Keywords design, and interior design. Prevalent Keywords only in Ph.D. theses had a ‘design practice cluster’ {industrial design, product design, visual

Figure 12. Distribution of all Keywords across Ph.D. and Proficiency in Art degree types

- a: graphic design, typography design interior design
- b: industrial design, product design, visual design, interior space education, art education, design education, graphic design education
- c: ceramics, ceramic art clothing design graphic arts handicrafts space design

Figure 13. Distribution of sampled Keywords across Ph.D. (f ≥ 10) and Proficiency in Art (f ≥ 15) degree types

design, interior space} and ‘education cluster’ {education, art education, design education, graphic design education}. Both of these clusters have a long history of scientific enquiry, which would explain their prevalence amongst Ph.D. rather than Proficiency in Art theses. Prevalent Keywords only in Proficiency in Art theses had a ‘ceramics cluster’ {ceramics, ceramic art}, as well as the unclustered Keywords clothing design, graphic arts, handicrafts, and space design. The focus on materials and material applications is distinctive amongst the Keywords of Proficiency in Art theses.

SUMMARY OF FINDINGS AND CONCLUSIONS

Summary

The research achieved its aim to uncover the profile of third-cycle design theses in Türkiye. It also documented a clear process for interrogating the CoHE TC. Since design is often carried out in inter- and trans-disciplinary teams, and draws upon multidisciplinary knowledge, there was an expectation that a wide range of Institutes, Divisions, Subjects, and Keywords would be active in defining ‘core’ and ‘peripheral’ design theses. This was indeed the case. Certainly, Türkiye no longer sits on the periphery of design practice and research (Er and Bayazit, 1999); the evidence from the work presented here, as well as cross-international evidence (D.Doc, 2023) shows Türkiye to be amongst the strongest performers in third-cycle design education in Europe. Furthermore, the administrative hierarchies brought by the CoHE have resulted in clear distinctions between third-cycle degrees awarded for research or for advanced practice, echoing recommendations by Davis et al. (2023) and Friedman and Ox (2017). Clear answers can be given to the three research questions.

RQ1: Whereabouts and in what quantities have third-cycle design theses been prepared in Türkiye?

- Approximately one fifth (40) of Türkiye’s HEIs have graduated students with third-cycle design degrees, including most of Türkiye’s research-status universities. Of these HEIs, half have been involved in core work, but four-fifths have been involved in peripheral.
- Supervisory expertise for third-cycle design education in Türkiye is widespread. Over 85% of theses come from HEIs located in Türkiye’s three largest cities (Istanbul, Ankara, and Izmir).
- A shortlist of 15 HEIs contribute approximately three-quarters of all third-cycle design theses. Of these, Hacettepe University and Mimar Sinan Fine Arts University are the most prominent, together contributing one third.
- Third-cycle design theses appear in the CoHE TC from 1989. Expansion grew rapidly from 1998, firstly in core Proficiency in Art theses, then later around 2010 for core Ph.D. theses. From 2010, growth amongst core Divisions substantially outstrips growth amongst peripheral Divisions. The annual growth for core Divisions is approximately 20 Proficiency in Art and 20 Ph.D theses. In contrast, the annual growth for peripheral Divisions is approximately one Proficiency in Art and six Ph.D theses.

- Mimar Sinan Fine Arts University and Hacettepe University were the driving force behind the rapid expansion of thesis submissions from 1998. The 2010 acceleration is attributable to growth in contributions from Gazi University, Dokuz Eylül University, ITU, Marmara University, Anadolu University, and METU.
- Third-cycle design theses in Türkiye are awarded either a Proficiency in Art degree (55%) or a Ph.D. degree (45%). Generally, Turkish HEIs are divided between 'Ph.D. universities for design' or 'Proficiency in Art universities for design', with the exception being Mimar Sinan Fine Arts University, which awards both degree types approximately equally.
- All except 12% of Türkiye's third-cycle design theses have been written in Turkish. The remainder, written in English, come from only eight HEIs: METU, ITU, Bilkent University, Koç University, Yeditepe University, Istanbul Bilgi University, Izmir University of Economics, and Izmir Institute of Technology.

RQ2: Which administrative units at Turkish HEIs support the supervision and approval of third-cycle design theses?

- Industrial Product Design MSB and Graphics MAB are the dominant core Divisions for third-cycle design theses, although a total of 44 different core Divisions are involved. Divisions that are classified as Main Artistic Branch (MAB), which generally lead to a Proficiency in Art degree, are more numerous than Divisions classified as Main Scientific Branch (MSB), which generally lead to a Ph.D. degree. In the Turkish HE system, academic Divisions are organized under Institutes. Core third-cycle design theses have mostly been submitted to the Graduate School of Fine Arts (33%), Graduate School of Social Sciences (29%) and Graduate School of Natural and Applied Sciences (27%). Almost half the 44 core Divisions exist under two or more Institutes, emphasizing a range of 'schools of thought' for core work.
- A total of 41 different Divisions are represented in the peripheral category, with the largest number of theses coming from Business MSB and Computer and Instructional Technologies Education MSB. Peripheral third-cycle design theses are mostly completed within scientific rather than artistic academic traditions, with over 90% awarded a Ph.D. Peripheral design theses have mostly been submitted to the Graduate School of Social Sciences (47%), Graduate School of Natural and Applied Sciences (21%) and Graduate School of Educational Sciences (18%). All except four of the 41 peripheral Divisions exist under just a single Institute, emphasizing a distributed and isolated character for peripheral work.

RQ3: What areas of study are prominent amongst third-cycle design theses in Türkiye?

- In total, 46 different Subjects (out of a possible 190) were mentioned across the theses, indicating substantial diversity. The most frequently mentioned Subjects were fine arts (34%), industrial design (12%), interior design and decoration (11%), crafts (5%), clothing industry (5%) and textile and textile engineering (4%).

- In total, 1345 unique Keywords were used across the dataset, although 75% of these were mentioned in only a single thesis. Design, industrial design, and graphic design were most prevalent Keywords. Core theses had concentrations of Keywords under interiors and graphics headings; peripheral theses had concentrations under design practice and consumer studies; Ph.D. theses had concentrations under design practice and education; and Proficiency in Art theses had concentrations under ceramics.

Not all the within-scope Divisions listed in Appendix A were present in the final dataset. Omitted Divisions indicate potential new areas for third-cycle design education in Türkiye. The omitted Divisions are likely to be already in use for second-cycle degrees, which outnumber third-cycle degrees by a ratio of 4:1. Cross-referencing the results of this current work with the results of the D.Doc project (D.Doc, 2023) reveals some Turkish HEIs that have so far not been mentioned. Three universities with relatively new doctoral design programs (Başkent University, Beykent University, Mustafa Kemal University) do not (yet) have theses in the CoHE TC. Three other universities also with relatively new doctoral design programs (Bahçeşehir University, Kastamonu University, Özyeğin University), do have theses in the CoHE TC, but dated after 2021 (i.e., after the survey cut-off for this paper).

Contributions

Contributions to knowledge have been made in two important areas. First is the profiling of Ph.D./Proficiency in Art theses in design in Türkiye, taking an inclusive and pluralistic approach to the design field rather than a focus on a single design specialism. The wide-ranging and detailed facts and figures are intended to be valuable to the management teams of Turkish academic units, for benchmarking and strategic planning. They are also directed towards individual academics wanting to raise their personal knowledge of the state-of-play in third-cycle design education. The second contribution is a systematic and transparent process of interrogating the CoHE TC that can be adopted by other researchers. The paper purposefully gave an extensive and detailed account of the data collection and analysis methods used, so that other researchers have not only a template to follow but are also alerted to key points requiring critical decisions.

Limitations

The current research relied on the completeness and accuracy of data held in the CoHE TC. As a national resource managed by the CoHE, the underlying assumption was for the data to be robust. For most theses, this proved correct – although some theses had missing data. However, some skepticism remains over how complete the CoHE TC is for theses completed in the early days of Turkish third-cycle design education. For example, notably absent from the CoHE TC is the Ph.D. thesis by Oğuz Bayrakçı (supervised by Prof. Dr. Önder Küçükerman), titled “Structural Organization in Design: A Semiotic Approach and Method Research in Describing Structural Relationships in Design Actions and Objects”. This Ph.D. thesis from 1985 is considered the first completed under an industrial design Division in Türkiye, at Mimar Sinan Fine Arts University (Cizrelioğlu Karaer, 2011). Its absence is a warning of other possibly absent theses, which would be uncovered only through deep follow-up studies focusing on design theses made prior to or soon after the establishment of the CoHE. Although the processes of data collection and analysis

for the current research were communicated transparently, still it must be acknowledged that the Fix, Categorize and Reduce steps included subjective academic judgements that may not be fully reproduced (or at least agreed upon) by a different team of researchers. Hence, as is normal with qualitative research, the dataset is to some extent shaped by the ideas and experiences of the research team.

Follow-Up Research

Analyzing the academic content of theses to a greater depth (e.g. using level 2 or 3 data, as per **Figure 2**) can be a useful follow-up. For example, the current work did not involve semantic clustering of Keywords, which can be fruitful for determining how specific thesis topics combine to form more general areas of enquiry. One approach would be to make a qualitative bibliometric analysis of the corpora using Natural Language Processing (NLP) methods. The deeper the level of data gathered, the more laboursome the research process will be – especially if theses must be consulted directly. Detailed follow-up work is therefore recommended to be made within design specialisms rather than ‘design’ as a single corpus.

ACKNOWLEDGEMENTS

The research was partly funded by the European Union Erasmus+ Key Action 2 (KA2) Program, grant agreement number 2020-1-UK01-KA203-078992, titled “D.Doc: An Open Educational Resource (OER) to facilitate transparency, internationalization and evidence of excellence for the European doctorate in design”. D.Doc was a collaboration between Loughborough University (UK), Aalto University (Finland), Sapienza University (Italy), Middle East Technical University (Türkiye) and ATiT (Belgium).

BIBLIOGRAPHY

- ARCHER, B. (1999) *On The Methods of Research*, METU Faculty of Architecture Press, Ankara.
- BAEK, J., SUH, Y. (2017) Library and Information Science Doctoral Dissertation Research in Japan and Korea: Topics and Trends from 2000 to 2014, *Library and Information Science* (77) 27-50.
- BAYAZIT, N. (2009) A History of Design Research at the Periphery: The Turkish Case, *Design Journal* 12(3) 289–310.
- BAYAZIT, N. (2004) Investigating Design: A Review of Forty Years of Design Research, *Design Issues* 20(1) 16-29.
- BAYAZIT, N. (1998). *Tasarım Araştırmaları. Endüstriyel Tasarım Eğitimi: ITÜ Endüstriyel Tasarım Toplantıları 1998 ve 1999 Bildirileri*. Istanbul, ITU Faculty of Architecture. 21-29.
- BECK, J., STOLTERMAN, E. (2016) Examining the Types of Knowledge Claims Made in Design Research, *She Ji* 2(3) 199–214.
- BUCHANAN, R. (2001) The Problem of Character in Design Education: Liberal Arts and Professional Specialization, *International Journal of Technology and Design Education* (11) 13-26.
- BUCHANAN, R., DOORDAN, D., JUSTICE, L., MARGOLIN, V. eds. (1998) *Proceedings of the 1st Conference on Doctoral Education in Design*, 8-11 October, Columbus, Ohio, USA.

- BURGESS, R. (1997) *Practice-Based Doctorates in The Creative and Performing Arts and Design*, UK Council for Graduate Education, Warwick.
- CAFFARELLA, E. (1999) The Major Themes and Trends in Doctoral Dissertation Research in Educational Technology from 1977 through 1998, *Proceedings of Selected Research and Development Papers Presented at the National Convention of the Association for Educational Communications and Technology*, Houston, Texas, USA; 483-490.
- CASAMAYOR, J. (2010) Industrial Design, Industrial Design Engineering and Design Engineering: Different Perspectives of a PhD in Design, *Proceedings of the Centre for Philosophy and Design CEPHAD2010: Copenhagen Working Papers on Design No.1*, Copenhagen, Denmark; 47-51.
- CIZRELIOGLU KARAER, F. (2011) *Türkiye'de Endüstriyel Tasarım Yazını: 1971-2009 Arası Akademik Çalışmaların Analizi (A Review of Turkish Industrial Design Literature: Analysis of Academic Studies Between 1971 - 2009)*, Master's Thesis, Istanbul Technical University, Türkiye.
- COSTA, N., COSTA, R., BORGES, A., BRANCO, V., CUNCA, R., MODESTO, A., SILVA, A. (2021) Mapping the Research Thread of PhDs in Design: A PhD Citation Analysis of the Portuguese Doctorates, *Design for Tomorrow–Volume 2, Smart Innovation, Systems and Technologies 222*, eds. A. Chakrabarti, R. Poovaiyah, P. Bokil, V. Kant, Springer Nature, Singapore; 203-216.
- CROSS, N. (1999) Design Research: A Disciplined Conversation, *Design Issues* 15(2) 5-10.
- DAVIS, M., FEAST, L., FORLIZZI, J., FRIEDMAN, K., ILHAN, A., JU, W., KORTUEM, G., HELLSTRÖM REIMER, M., TEIXEIRA, C. (2023) Responding to The Indeterminacy of Doctoral Research in Design, *She Ji* 9(2) 283-307.
- D.DOC (2023) D.Doc: 2022/2023 Mapping of The European Doctorate in Design, [<https://d-doc.eu>] Access Date (23.11.2024).
- DOORDAN, D. (2018) Design Research Today: Challenges and Opportunities, *Archives of Design Research* 31(3) 5-15.
- DRYSDALE, J., GRAHAM, C., SPRING, K., HALVERSON, L. (2013) An Analysis of Research Trends in Dissertations and Theses Studying Blended Learning, *Internet and Higher Education* (17) 90-100.
- DUNGAN, C., PRYZWANSKY, W. (1988) Consultation Research: Trends in Doctoral Dissertations 1978-1985, *Journal of School Psychology* 26(2) 107-119.
- DURLING, D. (2002) Discourses on Research and The PhD in Design, *Quality Assurance in Education* 10(2) 79-85.
- DURLING, D., FRIEDMAN, K. eds. (2000) *Proceedings of the 2nd Conference on Doctoral Education in Design*, La Clusaz, France.
- DURLING, D., SUGIYAMA, K. eds. (2003) *Proceedings of the 3rd Conference on Doctoral Education in Design*, Tsukuba, Japan.
- ER, H.A., BAYAZIT, N. (1999) Redefining The 'Ph.D. in Design' in The Periphery: Doctoral Education in Industrial Design in Türkiye, *Design Issues* 15(3) 34-44.

- ER, O., ER, H.A. (2006) Design Research in The Periphery: A Review of The Foundations and Development Characteristics of Industrial Design Research in Türkiye, *A/Z ITU Journal of Faculty of Architecture* 3(1-2) 85-97.
- ER, H.A., KORKUT, F., ER, Ö. (2003) U.S. Involvement in the Development of Design in the Periphery: The Case History of Industrial Design Education in Türkiye, 1950s–1970s, *Design Issues* 19(2) 17–34.
- EUA (2005) *Doctoral Programmes for the European Knowledge Society: Report on the EUA Doctoral Programmes Project*, European Universities Association, Brussels.
- FRIEDMAN, K. (2003) Theory Construction in Design Research Criteria: Approaches and Methods, *Design Studies* 24(6) 507–522.
- FRIEDMAN, K., OX, J. (2017) PhD in Art and Design, *Leonardo* 50(5) 515-519.
- GEMSER, G., DE BONT, C. (2016) Design-Related and Design-Focused Research: A Study of Publication Patterns in Design Journals, *She Ji* 2(1) 46–58.
- HALLINGER, P. (2011) A Review of Three Decades of Doctoral Studies using The Principal Instructional Management Rating Scale: A Lens on Methodological Progress in Educational Leadership, *Educational Administration Quarterly* 47(2) 271-306.
- KEHM, B. (2020) Reforms of Doctoral Education in Europe and Diversification of Types, *Structural and Institutional Transformations in Doctoral Education*, eds. S. Cardoso, O. Tavares, C. Sin, T. Carvalho, Palgrave Macmillan, Cham; 85-104.
- KEITSCH, M. (2012) The Nordcode Network: A Scandinavian Approach to Doctoral Education in Design, *Proceedings of International Conference on Engineering and Product Design Education*, Antwerp, Belgium.
- MARGOLIN, V. (2018) Design Research: What is It? What Is It For?, *Proceedings of DRS2016: Future-Focused Thinking Vol.1*, Brighton, UK; 5–15.
- MARGOLIN, V. (2010) Doctoral Education in Design: Problems and Prospects, *Design Issues* 26(3) 70-78.
- MURPHY, E., JACOBS, N. (2014) Designing a New Design PhD?, *Proceedings of 19th DMI Academic Design Management Conference*, London, UK.
- NERAD, M. (2020) Governmental Innovation Policies, Globalisation, and Change in Doctoral Education Worldwide: Are Doctoral Programmes Converging? Trends and Tensions, *Structural and Institutional Transformations in Doctoral Education*, eds. S. Cardoso, O. Tavares, C. Sin, T. Carvalho, Palgrave Macmillan, Cham; 43-84.
- NERAD, M., HEGGELUND, M., eds. (2008) *Toward a Global PhD? Forces and Forms in Doctoral Education Worldwide*, University of Washington, Seattle.
- ORMANCI, Ü. (2020) Thematic Content Analysis of Doctoral Theses in STEM Education: Türkiye Context, *Journal of Turkish Science Education* 17(1) 126-146.

- ÖZMEN, K., CEPHE, P., KINIK, B. (2016) Trends in Doctoral Research on English Language Teaching in Türkiye, *Educational Sciences: Theory & Practice* 16(5) 1737-1759.
- POLE, C. (2000) Technicians and Scholars in Pursuit of the PhD: Some Reflections on Doctoral Study, *Research Papers in Education* 15(1) 95-111.
- PROQUEST (2023) *ProQuest Dissertations & Theses Global (PQDT Global)*. [https://www.proquest.com] Access Date (09.06.2024).
- REF (2021) *Overview Report by Main Panel D and Sub-Panels 25 to 34*. [https://2021.ref.ac.uk/media/1913/mp-d-overview-report-final-updated-september-2022.pdf] Access Date (09.06.2024).
- SHIN, J.C., KEHM, B.M., JONES, G.A. (2018) The Increasing Importance, Growth, and Evolution of Doctoral Education, *Doctoral Education for the Knowledge Society*, eds. J. Shin, B. Kehm, G. Jones, Springer, Cham; 1-10.
- SLAGLE, D., WILLIAMS, A. (2019) Changes in Public Affairs and Administration Doctoral Research, 2000 and 2015, *Journal of Public Affairs Education* 25(4) 441-456.
- TURAN, I., ASLAN, H. (2016) Evaluation of History Education Dissertations Submitted to Council of Higher Education (Yok) Thesis Center and Proquest Database, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18(2) 982-1001.
- UNESCO (2005) *Towards Knowledge Societies*. [https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141843] Access Date (09.06.2024).
- UZUNBOYLU, H., KOCAKOYUN, S. (2016) A Content Analysis of Master and Doctorate Thesis in The Area of Gamification, *International Journal of Innovative Research in Education* 3(3) 143-154.
- VAUGHAN, L., MORRISON, A. (2014) Unpacking Models, Approaches and Materialisations of the Design PhD, *Studies in Material Thinking* 11(2) 1-19.
- YILMAZEL, Ö. (2019) Analysis of Master's and Doctoral Thesis on Big Data Registered in Higher Education Council National Thesis Database, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* (41) 225-240.
- YÖK (2024) *Our Universities*. [https://www.yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz] Access Date (09.06.2024).
- YÖK (2023). *Thesis Center*. [http://tez.yok.gov.tr] Access Date (09.06.2024).
- YÖK (2021). *Higher Education System in Türkiye*. [https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/2021/higher-education-system-in-Türkiye-2021.pdf] Access Date (09.06.2024).

APPENDIX A: CoHE TC Divisions nominally overlapping the ‘within scope’ professions and practices of the design field (n=99)

English (Division: Major Scientific/Artistic Branch)	Turkish (Ana Bilim Dalı, Ana Sanat Dalı)	In n=716 dataset?
Applied Arts MAB	Uygulamalı Sanatlar ASD	Yes
Applied Arts MSB	Uygulamalı Sanatlar ABD	Yes
Applied Arts Education MSB	Uygulamalı Sanatlar Eğitimi ABD	Yes
Art and Design MAB	Sanat ve Tasarım ASD	Yes
Art and Design MSB	Sanat ve Tasarım ABD	Yes
Art and Design in Computer Environment MSB	Bilgisayar Ortamında Sanat ve Tasarım ABD	
Carpet, Rug and Old Fabric Patterns MAB	Halı, Kilim ve Eski Kumaş Desenleri ASD	
Ceramic and Glass MAB	Seramik ve Cam ASD	Yes
Ceramic and Glass Design MSB	Seramik ve Cam Tasarımı ABD	Yes
Ceramic Art and Design MSB	Seramik Sanat ve Tasarım ABD	
Ceramics MAB	Seramik ASD	Yes
Ceramics MSB	Seramik ABD	Yes
Ceramics Education MSB	Seramik Eğitimi ABD	
Clothing Arts MAB	Giyim Sanatları ASD	
Clothing Industry MSB	Giyim Endüstrisi ABD	
Clothing Industry and Clothing Arts MSB	Giyim Endüstrisi ve Giyim Sanatları ABD	Yes
Clothing Industry and Clothing Arts Education MSB	Giyim Endüstrisi ve Giyim Sanatları Eğitimi ABD	
Clothing Industry and Clothing Education MSB	Giyim Endüstrisi ve Giyim Eğitimi ABD	Yes
Clothing Industry and Fashion Design MSB	Giyim Endüstrisi ve Moda Tasarımı ABD	Yes
Clothing Industry and Fashion Design Education MSB	Giyim Endüstrisi ve Moda Tasarımı Eğitimi ABD	
Clothing Non-Formal Education MAB	Giyim Yaygın Eğitimi ASD	
Communication and Design MAB	İletişim ve Tasarım ASD	
Communication and Design MSB	İletişim ve Tasarım ABD	Yes
Communication Design MSB	İletişim Tasarımı ABD	
Communication Design and Information Technologies MSB	İletişim Tasarımı ve Bilişim Teknolojileri ABD	
Communication Design and Management MSB	İletişim Tasarımı ve Yönetimi ABD	
Communication Design and Media MSB	İletişim Tasarımı ve Medya ABD	
Communication Design and Semiotics MSB	İletişim Tasarımı ve Göstergebilim ABD	
Computer Aided Design Production and Programming MSB	Bilgisayar Destekli Tasarım Üretim ve Programlama ABD	
Decorative Arts MSB	Dekoratif Sanatlar ABD	Yes
Decorative Products Education MSB	Dekoratif Ürünler Eğitimi ABD	
Design MSB	Tasarım ABD	Yes
Design Culture MSB	Tasarım Kültürü ABD	
Design Studies MSB	Tasarım Çalışmaları ABD	Yes

Design, Technology and Social Science MSB	Tasarım, Teknoloji ve Toplum Bilimi ABD	
Fashion and Textile Design MAB	Moda ve Tekstil Tasarımı ASD	
Fashion and Textile Design MSB	Moda ve Tekstil Tasarımı ABD	
Fashion Design MSB	Moda Tasarımı ABD	Yes
Fine Arts MAB	Güzel Sanatlar ASD	
Fine Arts MSB	Güzel Sanatlar ABD	Yes
Fine Arts Education MAB	Güzel Sanatlar Eğitimi ASD	
Fine Arts Education MSB	Güzel Sanatlar Eğitimi ABD	Yes
Fine Arts and Visual Communication Design MSB	Güzel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı ABD	
Furniture and Decoration Education MSB	Mobilya ve Dekorasyon Eğitimi ABD	Yes
Game Design MSB	Oyun Tasarımı ABD	
Glass MAB	Cam ASD	
Graphic Design MAB	Grafik Tasarımı ASD	Yes
Graphic Design MSB	Grafik Tasarım ABD	Yes
Graphic Education MSB	Grafik Eğitimi ABD	
Graphics MAB	Grafik ASD	Yes
Graphics MSB	Grafik ABD	Yes
Hand and Machine Embroidery Education MAB	El ve Makine Nakışları Eğitimi ASD	
Handicraft Education MAB	El Sanatları Eğitimi ASD	Yes
Handicraft Education MSB	El Sanatları Eğitimi ABD	Yes
Handicrafts MAB	El Sanatları ASD	Yes
Handicrafts MSB	El Sanatları ABD	Yes
Industrial Arts MSB	Endüstriyel Sanatlar ABD	
Industrial Arts Education MSB	Endüstriyel Sanatlar Eğitimi ABD	
Industrial Design MSB	Endüstriyel Tasarım ABD	Yes
Industrial Design Engineering MSB	Endüstriyel Tasarım Mühendisliği ABD	
Industrial Design and Innovation Management MSB	Endüstriyel Tasarım ve İnovasyon Yönetimi ABD	
Industrial Product Design MAB	Endüstri Ürünleri Tasarımı ASD	Yes
Industrial Product Design MSB	Endüstri Ürünleri Tasarımı ABD	Yes
Information Technologies in Design MSB	Tasarımda Bilgi Teknolojileri ABD	
Instrument Making MSB	Çalgı Yapımı ABD	
Interdisciplinary Art and Design MSB	Disiplinlerarası Sanat ve Tasarım ABD	
Interior Architecture MAB	İç Mimarlık ASD	Yes
Interior Architecture MSB	İç Mimarlık ABD	Yes
Interior Architecture Design MSB	İç Mimari Tasarım ABD	
Interior Architecture and Environmental Design MAB	İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı ASD	Yes
Interior Architecture and Environmental Design MSB	İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı ABD	Yes
Interior Design MSB	İç Mekan Tasarımı ABD	
Machinery Design and Manufacturing MSB	Makine Tasarım ve İmalat ABD	
Mechanical Design and Manufacturing MSB	Mekanik Tasarım ve İmalat ABD	

Media Design MAB	Medya Tasarımı ASD	
New Media MAB	Yeni Medya ASD	Yes
New Media MSB	Yeni Medya ABD	
New Media and Communication MSB	Yeni Medya ve İletişim ABD	
Service Business Management and Design MSB	Hizmet İşletmeciliği Yönetimi ve Tasarımı ABD	
Service Design and Management MSB	Hizmet Tasarımı ve İşletmeciliği ABD	
Stage Decorations and Costume MAB	Sahne Dekorları ve Kostümü ASD	Yes
Stage Design MAB	Sahne Tasarımı ASD	
Technology, Design and Innovation Management MSB	Teknoloji, Tasarım ve İnovasyon Yönetimi ABD	
Textile and Fashion Design MAB	Tekstil ve Moda Tasarımı ASD	Yes
Textile and Fashion Design MSB	Tekstil ve Moda Tasarımı ABD	
Textile Design MAB	Tekstil Tasarım ASD	Yes
Textile Design MSB	Tekstil Tasarımı ABD	Yes
Textile Education MSB	Tekstil Eğitimi ABD	
Textiles MAB	Tekstil ASD	Yes
Textiles MSB	Tekstil ABD	
Tile and Tile Repairs MAB	Çini ve Çini Onarımları ASD	
Traditional Turkish Handicrafts MAB	Geleneksel Türk El Sanatları ASD	Yes
Traditional Turkish Handicrafts MSB	Geleneksel Türk El Sanatları ABD	Yes
Vehicle Design MSB	Taşıt Tasarımı ABD	
Visual Arts and Visual Communication Design MSB	Görsel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı ABD	
Visual Communication Design MSB	Görsel İletişim Tasarımı ABD	
Weaving and Knitting Education MSB	Dokuma ve Örgü Eğitimi ABD	
Woodworking MSB	Ağaç İşleri ABD	
Woodworking Education MSB	Ağaç İşleri Eğitimi ABD	Yes

APPENDIX B: CoHE TC Subjects nominally overlapping with the ‘within scope’ professions and practices of the design field (n=8)

English (Subject)	Turkish (Konu)
Fine Arts	Güzel Sanatlar
Industrial Design	Endüstri Ürünleri Tasarımı
Interior Design and Decoration	İç Mimari ve Dekorasyon
Crafts	El Sanatları
Clothing Industry	Giyim Endüstrisi
Textile and Textile Engineering	Tekstil ve Tekstil Mühendisliği
Wood Products	Ağaç İşleri
Matbaacılık	Typography

APPENDIX C: Full list of results for Subjects 1+2+3 combined

Count	%	Turkish (Konu)	English (Subject)
334	34%	Güzel Sanatlar	Fine Arts
120	12%	Endüstri Ürünleri Tasarımı	Industrial Design
112	11%	İç Mimari ve Dekorasyon	Interior Design and Decoration
79	8%	Eğitim ve Öğretim	Education and Training
48	5%	El Sanatları	Crafts
46	5%	Giyim Endüstrisi	Clothing Industry
41	4%	Tekstil ve Tekstil Mühendisliği	Textile and Textile Engineering
27	3%	İletişim Bilimleri	Communication Sciences
24	2%	Mimarlık	Architecture
19	2%	İşletme	Business Administration
15	2%	Endüstri ve Endüstri Mühendisliği	Industrial and Industrial Engineering
13	1%	Sanat Tarihi	Art History
10	1%	Reklamcılık	Advertising
10	1%	Müzecilik	Museology
8	1%	Sahne ve Görüntü Sanatları	Performing and Visual Arts
8	1%	Bilim ve Teknoloji	Science and Technology
5	1%	Tarih	History
5	1%	Sosyoloji	Sociology
5	1%	Ağaç İşleri	Wood Products
4	<1%	Halkla İlişkiler	Public Relations
4	<1%	Matbaacılık	Typography
3	<1%	Gazetecilik	Journalism
3	<1%	Psikoloji	Psychology
3	<1%	Turizm	Tourism
2	<1%	Seramik Mühendisliği	Ceramic Engineering
2	<1%	Bilgisayar Mühendisliği Bilimleri-Bilgisayar ve Kontrol	Computer Engineering and Computer Science and Control
2	<1%	Ekonomi	Economics
2	<1%	Mühendislik Bilimleri	Engineering Sciences
2	<1%	Bilgi ve Belge Yönetimi	Information and Records Management
2	<1%	Hukuk	Law
2	<1%	Felsefe	Philosophy
2	<1%	Siyasal Bilimler	Political Science
2	<1%	Teknik Eğitim	Technical Education
1	<1%	Havacılık Mühendisliği	Aeronautical Engineering

1	<1%	Hava ve Uzay Hekimliği	Air and Space Medicine
1	<1%	Antropoloji	Anthropology
1	<1%	Sivil Havacılık	Civil Aviation
1	<1%	Dokümantasyon ve Enformasyon	Documentation and Information
1	<1%	Halk Bilimi (Folklor)	Folklore
1	<1%	Dilbilim	Linguistics
1	<1%	Müzik	Music
1	<1%	Hemşirelik	Nursing
1	<1%	Radyo-Televizyon	Radio and Television
1	<1%	İstatistik	Statistics
1	<1%	Ulaşım	Transportation
1	<1%	Şehircilik ve Bölge Planlama	Urban and Regional Planning

Received: 05.05.2023; Final Text: 30.10.2024

Anahtar Sözcükler: Üçüncü-dönem tasarım eğitimi; tasarım tezleri, doktora derecesi; sanatta yeterlik derecesi; Türkiye

TÜRKİYE'DE TASARIM ALANINDA YAPILAN ÜÇÜNCÜ-DÖNEM TEZLERİN PROFİLİ: YÖK TEZ MERKEZİ'NİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Doktora veya doktora eşdeğeri tasarım dereceleri olarak bilinen üçüncü-dönem dereceler, dünya çapında nicelik ve nitelik bakımından önemli ölçüde artmıştır. Derece unvanlarıyla (örneğin Ph.D., D.F.A.) ilişkilendirilen ayırt edici özellikler önemli ölçüde tartışılmış olmasına rağmen, bu derecelerin ana amaçları, temel yetkinlikleri, yönetim ve hedef kitleleri konusunda belirsizlikler ve tartışmalar hala devam etmektedir. Bu endişelerin yanında, ulusal ve kurumsal profil oluşturma meselesi de, alanın mevcut durumu ve yönelimi hakkında akademide ortak bir bilgi birikimi oluşturmak için önemlidir. Bu makale, Türkiye'nin ulusal ve kurumsal durumunu ortaya koymaktadır. Türkiye'nin üçüncü-dönem tasarım eğitiminin üretken bir sağlayıcısı olduğu bilinmesine rağmen, (i) tasarımda üçüncü-dönem derecelerinin nerede ve ne oranda verildiğine ilişkin tamamlanma ölçütleri, (ii) derecelerin verilmesini destekleyen idari birimlerin çeşitliliği ve (iii) tezlerdeki akademik içeriği ve tasarım uzmanlıklarının kapsam ve dağılımı hakkında net bir görüş bulunmamaktadır. Türkiye'de, üçüncü-dönem derecelerine ait tüm tezler, merkezi bir veritabanı olan Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi'ne (YÖK TM) teslim edilmektedir. Temmuz 2021'e kadar YÖK Tez Merkezi'ne teslim edilen tasarım tezlerinin ulusal ve kurumsal profillerini oluşturmak amacıyla bibliyometrik bir analiz yapılmıştır. Toplamda 716 üçüncü-dönem tasarım tezi analiz edilmiştir. Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarının beşte biri, bir aşamada üçüncü-dönem tasarım tezlerinin danışmanlıklarının yürütülmesinde rol almıştır. Endüstriyel tasarım ve grafik tasarım uzmanlık alanları, Türkiye'de yürütülen üçüncü-dönem tasarım eğitiminin temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, tez veri seti çeşitlidir ve çok sayıda diğer tasarım uzmanlıkları ve araştırma alanlarını içermektedir. Bulguların, karşılaştırma ölçütleri belirleme, stratejik planlama ve farkındalık artırma amacıyla araştırmacılar, eğitmenler ve yöneticiler için faydalı olacağı öngörülmektedir. Ayrıca, makale, YÖK TM'inde inceleme yapmak için, diğer akademik alanlardaki

tezlerin profilini çıkarmayı amaçlayan araştırmacılar tarafından da benimsenebilecek, tekrarlanabilir bir yöntemi detaylandırmaktadır.

PROFILING OF TURKISH THIRD-CYCLE THESES IN DESIGN: BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF THE YÖK THESIS CENTER

Third-cycle degrees in design, known as doctoral or doctoral-equivalent design degrees, have grown considerably in quantity and stature worldwide. Distinctive characteristics associated with the degree titles (e.g. Ph.D., D.F.A.) have been debated considerably. Yet, there remain indeterminacies and debates concerning fundamental purposes, core competencies, management, and targeted beneficiaries of these degrees. Alongside these concerns is the matter of national and institutional profiling, to build within academia a shared knowledge of the state-of-play and orientation of the field. This paper puts forward the Turkish national and institutional case. Although Türkiye is known to be a prolific provider of third-cycle design education, what is not clear are: (i) the completion metrics regarding whereabouts and in which quantities third-cycle degrees in design are awarded, (ii) the variety of administrative units that support delivery of the degrees, and (iii) the breadth and distribution of academic content and design specialisms within the degree theses. In Türkiye, all third-cycle degree theses are submitted to a centralized database named the Council of Higher Education Thesis Center (CoHE TC / YÖK Tez Merkezi). To create national and institutional profiles of design theses submitted up to and including July 2021, a bibliometric analysis of the CoHE TC was carried out. In total, 716 third-cycle design theses were analyzed. One fifth of Türkiye's higher education institutions (HEIs) have at some point been involved in supervising third-cycle design theses. The core of third-cycle design education in Türkiye is carried out within the specialisms of industrial design and graphic design. However, the thesis dataset is varied and nuanced, with many other design specialisms and areas of enquiry represented. The findings are intended to aid researchers, instructors, and administrators as part of benchmarking, strategic planning, and raising awareness. Additionally, the paper details a reproducible method for interrogating the CoHE TC, which may be adopted by researchers intending to profile theses in other academic fields.

OWAIN PEDGLEY; B.Sc., Ph.D.

Received B.Sc. and Ph.D. degrees in industrial design from Loughborough University. His subject expertise centres on design for interaction and experience via product materials and interfaces. Methodological expertise in research through design. pedgley@metu.edu.tr

YAREN PALAMUT; B.I.D., M.Sc.

Received B.I.D. and M.Sc. degrees in industrial design from METU. Currently Ph.D. researcher in home-care innovation capacity building at the University of Twente, working at the intersection of design, health and wellbeing, management, and technology. y.palamut@utwente.nl

BAHAR ŞENER; B.I.D., M.A., Ph.D.

Received B.I.D. and Ph.D. degrees in industrial design (METU and Loughborough University) and M.A. in graphic design (Hacettepe University). Her current research focuses on design for sports, health, and wellbeing, with emphasis on improving user experience and integrating technologies to empower people. bsener@metu.edu.tr

MARK EVANS; B.Ed., M.A., Ph.D., FIDSA

Received his B.Ed. in design & technology from Sheffield City Polytechnic, M.A. in industrial design (engineering) from Leicester Polytechnic, and Ph.D. in Industrial Design from Loughborough University. His research focuses on resources to support professional practice, interventions through design-led change, and use of creative design activity for data collection. m.a.evans@lboro.ac.uk

TÜRKİYE'DE KAMUSAL SANATIN ÇIKMAZ SOKAĞI: "TEMALİ KENT HEYKELLERİ" -KENT SİMGELERİ- FURYASI (1)

Fatma Gül ÖZTÜRK BÜKE*

Alındı: 24.12.2023; Son Metin: 22.11.2024

Anahtar Sözcükler: Temalı kent heykelleri; kent simgeleri; kamusal sanat; kent estetiği; kamusal heykel; Pop Art; kitsch

1. Makalenin başlığında, Atilla İlkyaz'ın (2015) makalesinin başlığı: "Çağdaş Sanatın Çıkamaz Sokağı: Kitsch'in Zaferi" esin kaynağı olmuştur.

2. Makale, çeşitli kaynaklarda (bkz. ör. Atmaca, 2013; Kentform, 2019), "üç boyutlu kent simgeleri", "temalı kent heykelleri", "coğrafi işaret heykel uygulamaları", "yöresel heykeller" olarak geçen büyük boy maketleri -her ne kadar sorunsuz olmasa da- kent simgeleri adı altında ele almaktadır.

GİRİŞ

Kamusal sanatın, yüksek oranda görünür ve hatta kaçınılmaz oluşu onu sürekli olarak gündemde tutmaktadır. Uluslararası yazında, kamusal sanat, estetik, sanatsal niteliklerinin yanı sıra, bağlamla ilişkisi, erişebilirliği ve planlama ve üretim süreçleri üzerinden değerlendirilmektedir. Türkiye'de kamusal sanat gündemini belirleyenlerin, sanatçılar ve sanat eleştirmenlerinden daha çok siyasiler olduğu; birçok uygulamanın, uluslararası tartışmaların, gelişmelerin gerisinde kaldığı ve hem kamusal sanatın hem de sanatsallığının soru işaretleri taşıdığı görülmektedir.

Türkiye'de, 2000'li yılların başından bu yana, hakim siyasi görüşün etkisi altında konular, imgeler değişmiş; ancak dünyadaki çağdaş örneklerin aksine, insana, çevresine mesafeli anıt-heykel anlayışı devam ettirilmiştir. Öte yandan, 1980 sonrasında, heykel üretimi büyük oranda mekanikleşmiş ve ticarileşmiştir. Tek kalıptan, polyester malzemedeki çoğaltılan Atatürk heykelleri ile başlayan bu süreç, günümüzde, ekseriyetle kentlerin giriş çıkışlarında kavşaklara yerleştirilen "temalı kent heykelleri" -kent simgeleri- ile hızlanarak devam etmektedir (2). Son yıllarda heykel, yerel yönetimlerin birbirleriyle rekabetinde kentlerin markalaşmasına hizmet eden bir araca dönüşmüş ve dekora indirgenmiştir. Bu amaçla, yöre ile özdeşleşmiş bir veya birden çok ürün ve değer kent simgesi olarak seçilebilmekte, heykeli dikilerek anıtsallaştırılmaktadır (**Resim 1**).

Çoğunlukla araç yolları üzerindeki yalıtılmış konumlarından ötürü çevresi ve izleyiciler ile etkileşime geçemeyen kent simgelerinin, en başından, kamusal sanat olarak sunulması sorunludur. Sıradan nesnelerin alışılmadık boyutlardaki figüratif betimlemeleri olarak Pop Art heykelleri çağrıştırsalar da arkalarında düşünsel, sanatsal bir yaratım süreci olmayan kent simgelerinin kamusal mekân bağlamı dışında da sanat eseri olarak kabul görmesi zordur. Öte yandan, günümüzde bir furyaya dönüşmüş olan kent simgelerini yok saymanın ve karşılaştığımız yerde başımızı çevirmenin

* Department of Architecture, Çankaya University, Ankara, TÜRKİYE

Resim 1. Kızılcahamam Kent Simgesi, Ankara, Türkiye (yazar arşivi)

onlar üzerinde bir etkisi olmadığı gibi yenilerinin yerini almasını da engelleyememektedir.

Thomas Kulka (2014, 31), *Kitsch ve Sanat* başlıklı kitabında, çağdaş estetik kuramcılarının “çirkinlik nedir?” sorusundan ziyade “güzellik nedir?” sorusuna yanıt aradıklarından; başarılı sanat eserinin analizine odaklanırken, “kötü sanat eserini kötü yapan nedir?”, “[b]ir eseri sanat eseri vasfı kazanmaktan mahrum bırakan nedir?” soruları ile ilgilenmediklerinden bahseder. Kitsch’in neden değersiz olduğunun açıklanmasına gerek duyulmaksızın sanat eğitimi almış kişiler arasında onun değersiz olduğu genel kabul görmektedir (Kulka, 2014, 37). Benzer şekilde, kent simgelerinin sıklıkla kitsch olarak yaftalanarak ciddiye alınmaması sorunun kaynaklarına inilmesini geciktirmiştir. Türkiye’de kamusal sanatın düştüğü/düşürüldüğü bu açmazdan çıkış ancak durumun derinlemesine çözümlemesi ile mümkün olabilir. Bu nedenle, makalede kent simgeleri kamusal sanat, Pop Art ve kitsch bağlamında değerlendirilmekte; kent simgelerini sanat eseri vasfı kazanmaktan mahrum bırakan nedir? sorusunun yanıtı aranmaktadır.

KENT SİMGELERİ

Türkiye’de, özellikle 2000 sonrası kamusal sanat anlayışının, çoğunlukla yerel yöneticilerin siparişi üzerine, ticari işletmelerde ucuz malzemelerle mekanik olarak üretilen kent simgelerine indirgenmiş olduğu görülmektedir. Kent simgeleri, yerine göre, o kentin marka olarak öne çıkarmayı hedeflediği doğal ve işlenmiş ürünleri, tarihi kişileri, yeraltı kaynaklarını, yerel fauna ve flora ait türleri temsil etmektedir. Bazen de kente ait birden çok değer absürt bir biçimde bir araya getirilmektedir (**Resim 2**). Kent simgelerinin ağırlıklı olarak yiyecekleri konu almasında gastronomi turizminin son zamanlarda yükselişe geçmesi de bir etkidir (Hazarhun, Tepeci, 2018).

Belediyelerce kent heykeli kisvesi altında açılış yapılan kent simgeleri, üretici firmalar tarafından, “sanat elimizde yeniden şekilleniyor” ve “[ş]ehirlere estetik katmaya devam edeceğiz” sloganları ile pazarlanırken

Resim 2. Nizip Kent Simgesi, Gaziantep, Türkiye (yazar arşivi)

(Artıl Sanatsal, 2019; Kentform, 2019; Estetika Tasarım, t.y.); sanatçılar, mimarlar ve kent planacıları tarafından kentlerimizi çirkinleştiren uygulamalar olarak eleştirilmektedir. Absürtlükte birbirleriyle yarışmaları onları popüler kültürün malzemesi yapmaktadır (3). Mimarlık ve tasarım alanında yayın yapan XXI Dergisinin (2015) düzenlediği yarışmanın çağrı metninde şöyle denmektedir:

"Sanatla belediyeciliğin buluştuğu, anlamın bir kenara bırakıldığı kent heykelleri...Robotlar, dinazorlar, gölü bulamayınca çömleğe maya çalan Nasreddin Hocalar ve daha neler neler. Kim kentinde koskoca bir anlamsızlık istemez ki? Mimarlar ve sanatçıların safdışı kaldığı, yaratıcılıkta belediyeler tarafından sollandığı bu aları sahihsiz bırakmamak adına XXI olarak Absürd Fikirlerle Çağrı yarışmamızın üçüncüsünü kent heykelleri için açıyoruz."

Sinan Güler (BBC News Türkçe, 2021), kent simgelerinin yaygınlaşmasını, kentlerin "marka şehir takıntısı" ile ilişkilendirirken, özellikle son yıllarda yerel değerlerin erozyona uğradığına; bu değerler arasında "en görünür olanın" heykelleştirildiğine dikkat çekmektedir (4). Bu hususta, Müge Akkar Ercan (2013, 248) şöyle yazmaktadır:

"Kent yönetimlerinin kamusal sanatın yerel ekonomiye katkısına yönelik politikaları, kimi zaman yerin kimliğine çok fazla vurgu yaparken, kimi zaman yerin bağlamından koparılmasına (de-contextualisation), yerin diğer kimliklerinin gözardı edilmesine, kullanıcılarının zihninin yerin kimliği konusunda bulandırılmasına ve kentlilerin 'ortak belleği' (collective memory) üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır."

Osman Zeybek, *Kent Peyzajında Kitsch* başlıklı yazısında, Türkiye'de son yıllarda sayıları artan; "[t]üm ilçeleri birer pazara çeviren"; yerin ekonomik değerlerini öne çıkarırken "kültürel yapısını ve mekâna dair insanların aidiyet hissini" geri plana iten "yöresel ürün heykelleri" ile ilgili "yasal ve yönetsel çerçevede katı sınırların getirilmesi"nin gerekliliğine işaret etmektedir (Zeybek, 2017, 109-10). Öte yandan, Akkar Ercan (2013, 243), kamusal sanat projelerinin günümüzde yerel yöneticiler ve karar vericiler tarafından "az riskli yatırım projeleri" olarak görüldüğüne; "iktidardaki siyasi güç gruplarının" elinde "toplumun gözünde prestij ve siyasi rant"

3. Bkz. ör. Ceylan (2023); Spektaküler Şehir Heykelleri (t.y.)

4. Marka şehir kavramı için bkz. ör. Özsoz (2018).

elde etmenin; “seçmenin takdirini” kazanmanın araçlarına dönüştüğüne işaret etmektedir. Aynı projeler muhalefet tarafından sıklıkla “göz boyama” olarak nitelendirilmektedir (5).

Görüldüğü üzere, Türkiye’de kent simgeleri söz konusu olduğunda tarafların aynı şeyden bahsettiğine inanmak zordur. Bu, kent estetiği ile ilgili bir konunun/sürecin uzmanlardan ve sanatçılardan daha çok siyasetler tarafından yönetiliyor ve hatta araçsallaştırılıyor olmasının bir sonucudur. Bu aynı zamanda, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel farklılıklardan beslenen siyasal kutuplaşmaya paralel olarak, beğeniler ve değerlerle ilgili toplumsal bir kutuplaşmanın da amaçlandığının göstergesidir. Bu nedenlerle, çalışmanın bundan sonraki kısmında, kent simgelerinin ne olduklarından daha çok ne ol(a)madıkları ve neden ol(a)madıkları üzerinde durulmuş; kent simgelerinin hem kamusal hem de sanatsal, kamusal sanat, Pop Art ve kitsch üzerine yeniden düşünülerek sorgulanmıştır.

KENT SİMGELERİNİN KAMUSAL SANAT BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Kamusal Sanat

En genel hâliyle, kamusal sanat (*public art*), kamusal mekânda (*public space*), kamunun (*public*) erişimine açık, günlük hayatın akışı içinde rastlantısal, dolaysız ve koşulsuz deneyimlenebilecek sanat olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte, bugün, kamusal sanatın üzerinde hemfikir olunan basit ve tek bir tanımı yoktur. Kamusal sanat ifadesi 1960’lar ve 1970’lerde kamusal heykelin yerine kullanılmaya başlanmıştır; kamusal sanatın reklam panolarından performans sanatına kadar, neredeyse her şey olabileceği görülmüştür (Smith, 2008, 128). Rosalyn Deutche (1996, 280), 1990’larda kamusal sanatı demokratikleştirme çabaları ile birlikte, kamusal ve sanat terimlerine yapılan eşit vurgunun, kısa sürede kamusal sanatın önüne geçtiği bir duruma evrildiğine işaret etmektedir. Aynı yıllarda, sonuç üründen ziyade sürece vurgu yapmak amacıyla proje terimi sanatsal çalışmaları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır (Bishop, 2011). Sanatın değeri zamanla farklı kıstaslar üzerinden ölçülürken, sanatçının da izleyicinin de rolü değişmiştir. Postmodernizm ile birlikte, kavramlar muğlaklaşmış; gerek kamusal mekân ve alanın (6) gerekse kamunun (7) neye karşılık geldiği tartışılmaya başlanmıştır (Kwon, 2002, 7, 94). Kamusal alanı, “fikir birliği, tutarlılık ve evrensellik” alanı olarak kabul eden görüş 20. yüzyılın sonuna doğru erozyona uğramıştır (Deutsche, 1996, 281). Bugün, ne “ideal, değişmez, tekil bir kamusal alan” dan ne de “ideal bir yapıt” ve “ideal, genelleştirilmiş bir izleyici” den bahsedilebilir (Sheikh, 2007, 23) (8). Miwon Kwon’a göre (2002, 97), mevcut kamusal sanat söyleminin karmaşıklıkları ve paradoksları henüz çözümlenmiş değildir. Bununla birlikte, 20. yüzyılın son çeyreğinden günümüze uzanan kamusal sanat üretimine ve bu alandaki kuramsal çalışmalara baktığımızda, iyi/başarılı kamusal sanatın bazı ölçütlerinin -daralarak veya genişleyerek de olsa- geçerliliğini koruduğu görülmektedir. Bunların arasında, erişilebilirlik (*accessibility*), yere-özellik (*site-specificity*) ve topluluğa-özellik (*community-specificity*) modern kamusal sanat hareketi (*the modern public art movement*) bağlamında öne çıkmaktadır. Kwon (2002, 60), ABD’de 1960’ların ortalarında başlayan modern kamusal sanat hareketini üç aşamalı bir süreç olarak değerlendirmektedir: kamusal mekânlarda sanat (*the art-in-public-places*); kamusal mekânlar olarak sanat (*the art-as-public-spaces*); kamu yararına sanat (*art-in-the-public-interest*).

5. Bkz. ör. Evrensel (2019a; 2019b)

6. Jürgen Habermass’ın (1962), kamusal alan kavramını irdelemesinin ardından, kamusal alan (*public sphere*) ve kamusal mekân (*public space*) kavramları farklı disiplinlerin konusu olmuş; hâlihazırda zengin bir literatür oluşmuştur. Bu nedenle, makalede kavramların tanımı, ayrımı ile ilgili görüşlere ayrıca yer verilmemiştir; kamusal mekân herkese açık fiziki kentsel mekânlar için kullanılırken; kamusal alan daha kapsayıcı olarak “kamunun bir araya geldiği”, “kamuoyunun (*public opinion*) ortaya çıktığı” alanlar için kullanılmıştır (Akkar Ercan, 2013, 236). Farklı kaynaklardan yapılan alıntılarda yazarların kullanımı esas alınmıştır.

7. Türk Dil Kurumu Sözlükleri’ne (t.y.) göre, kamu hem “devlet organlarının tümü” hem de “halk” anlamlarına gelmektedir. Kamu burada halk anlamında kullanılmıştır.

8. Habermass’ın (1962) idealize ettiği, tekil (*singular*), birleşik (*unified*) kamusal alan fikri, homojenleştirme eğilimi nedeniyle, 1980’lerden itibaren sorgulanmaya başlanmıştır (Deutsche 1996, 286-287; Sheikh, 2007, 24; Tan, Boynik, 2007). Öte yandan, Doreen Massey, yerin kimliğinin geçici olduğu, sabit olmadığı, açık, dışa dönük, çoklu kimlikler ve tarihlerle tanımlanan bir yer anlayışı önerir (Dovey, 2010, 5).

9. Deutsche (1996, 259), bu sürecin, küresel sosyo-ekonomik gelişmelerin yerel yansımaları olarak, kentlerin yeniden yapılandırılması ve soylulaştırma projeleri ile aynı döneme denk geldiğine dikkat çekmektedir.

Kamusal mekânlarda sanat, sanat nesnesinin müzelerdeki özerkliği dış mekânlarda da devam ettirdiği ilk dönemi tarif etmektedir. 1960'lar ve 1970'lerde modernist soyut heykellerin büyütülmüş kopyaları herkese açık dış mekânlarda yer almaya başlar; 1970'lerin sonuna gelindiğinde, ABD'nin birçok kentinde özel kuruluşların ve kamu kurumlarının önlerinde, bu anıtsal soyut heykeller bulunmaktadır (Kwon, 2002, 64). Her ne kadar fiziksel olarak erişilebilir olsalar da yaygın minimalist yaklaşımları ile bu heykeller, genel kitleye ulaşamamakla, hem yere hem de izleyicisine karşı kayıtsız olmakla, kibirli ve mesafeli durmakla itham edilir ve dayatma olarak görülürler (Kwon, 2002, 65-6).

1980'lerin başına gelindiğinde, kamusal sanattan, o güne kadarki kamusal mekânlarda sanattan farklı olarak toplumsal olarak sorumlu (*socially responsible*), yere-özgü (*site-specific*) ve işlevsel (*functional*) olması; özellikle de yeni gelişen kentsel alanların güzelliğinin (*beauty*) ve yararlılığının (*utility*) bir ifadesi olması beklenmeye başlanır (Deutsche, 1996, xv) (9). Kwon (2002, 69), kamusal mekânlar olarak sanat adı altında ifade ettiği bu dönemde, kamusal sanatın kullanım değerinin estetik değerinin üzerinde tutulduğuna veya ikincisinin birincisi üzerinden ölçüldüğüne dikkat çekmektedir. Bundan böyle, sanat eserinden izleyicisini içeri davet etmesi, gölge ve oturma imkânı gibi faydalar sunması beklenmektedir (Kwon, 2002, 66). Aynı yıllarda, Will Nettleship (1989, 173), heykelin üzerinde/içinde/arasında (*across*) yürümenin, ziyaretçiler için kinestetik bir deneyime dönüştüğüne işaret ederken; Mary Miss (1984, 68), artık yekpare olarak tasarlanmayan eserlerin geleneksel heykele kıyasla daha az otoriter ve daha erişilebilir olduğuna dikkat çekmektedir. Kwon'un (2002, 72) ifadesiyle, bu dönemde bir sanat eseri ne kadar az sanat eseri olarak algılanır ve ne kadar çok bulunduğu yer ve çevresi ile bütünleşirse, o kadar ilerici bir sanatsal hareket olarak görülmektedir.

Kwon'un (2002), kamu yarına sanat olarak adlandırdığı, yeni tür kamusal sanat (*new genre public art*) olarak da bilinen, 1990 sonrası üçüncü aşamada, toplumsal sorunların, siyasi aktivizmin ön plana çıkarıldığı, topluluk ile iş birliklerine yönelen yaklaşımlar görülmektedir. Yeni tür kamusal sanat, yere-özlülük kavramının yerine topluluğa-özlülük (*community-specificity*) ve topluluk tabanlı yere-özlülük (*community-based site specificity*) kavramlarını koymakta ve sosyal bütünleşmeye vurgu yapmaktadır (Kwon, 2002, 6). Toplumsal bağı onarmak, çeşitli topluluklar arasında diyalogu sağlamak gibi görevler üstlenen yeni tür kamusal sanat bugün farklı isimlerle karşımıza çıkabilmekte; toplumsal olarak angaje sanat (*socially engaged art*), katılımcı sanat (*participatory art*), iş birlikçi sanat (*collaborative art*) veya faydalı sanat (*useful art*) olarak da ifade edilmektedir (Bishop, 2011). Grant Kester (2013, 1), çağdaş sanatçıların nesne yapımından uzaklaşarak, içerik sağlayıcılardan bağlam sağlayıcılara dönüştüğüne vurgu yaparken; Sanatçı, sanat eseri ve izleyici arasındaki geleneksel ilişkinin yeniden tasarlandığına işaret eden Claire Bishop (2011), izleyicinin bakan konumundan çıkarılarak ortak yapımcı veya katılımcı olarak yeniden konumlandırıldığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Kwon (2002, 96), katılımcıların kolektif bir projeye veya sürece emek vermesinin, eserle özdeşleşme duygusunu güçlendirdiğini belirtmektedir. Böylelikle, 2000'li yıllara gelindiğinde, sanat eserinin anlamının ve değerinin, sanatçı-topluluk arasındaki etkileşim yoluyla zamanla kazanılacağı inancı yaygınlaşmıştır (Kwon, 2002, 95).

D. S. Friedman (1995), Maya Lin'in *Vietnam Gazileri Anıtı* ve Richard Serra'nın *Tilted Arc* adlı eserine, "sanat, mimari ve kent arasındaki diyalogda değişen koşulları somutlaştıran" iki proje olarak işaret

etmektedir. Benzer biçimde, burada, bu iki eserle birlikte, Anish Kapoor'un *Cloud Gate* adlı eserine, 1980 sonrasında günümüze kamusal sanat alanında görülen ve yukarıda temas edilen dönüşüm ve kırılmaların paradigmaları olarak değinilecektir.

Richard Serra'nın, 1981'de New York'da Federal Plaza'ya yerleştirilen, *Tilted Arc* -Eğik Yay- (1981-1989) adlı eseri, meydanı ikiye bölen, yay biçiminde, yaklaşık 3.65 m (12 feet) yüksekliğinde, 36.5 m (120 feet) uzunluğunda, bir tarafa hafif yatık çelik bir duvardır (Tate, t.y.a.) (**Resim 3**). Sanat eleştirirlerinin, kesintiye uğratici ve müdahaleci (*interruptive and interventionist*) olarak nitelediği eserin (Kwon, 2002, 72), bir kısım çevre çalışanlarının itirazları üzerine, meydanın kullanımını, yaya akışını ve görüşü engellediği gerekçesiyle başka bir yere taşınması gündeme getirilmiştir. Serra bu talebe, heykelin yere-özü tasarlandığı gerekçesi ile itiraz etmiş, ancak sonuç alamamıştır. Heykel, 1989'da sökülerek bir depoya kaldırılmıştır. Bu sürecin ardından, Serra'nın "eserin taşınması, eserin yok edilmesi demektir" ifadesi yere-özü sanatın kilit tanımı olarak yerleşmiştir (Kaye, 2000, 2). Bununla birlikte, yere-özü kavramının neye karşılık geldiği konusunda başından beri bir fikir birliği olmadığı görülmektedir. Zira, eserin kaldırılmasını talep edenlerce, *Tilted Arc*, gerçek anlamda kamusal ve yararlı olmamakla itham edilmiş; bu nedenle de yere-özü olmadığı öne sürülmüştür (Deutsche, 1996, 259, 270; Kwon, 2002, 99).

Tilted Arc'ın kaldırılması kamusal ve kamusal kullanım kavramlarını da gündeme taşımıştır (Deutsche, 1996, 258-259). Kwon (2002, 82), Serra'nın heykelinin kaldırılmasının, "halkın, yüksek sanatı zaferle reddetmesi" olarak sunulmasını, kamusal sanata yönelik toplum odaklı (*community-oriented*) yaklaşımın onaylanması olarak yorumlamaktadır. Buna göre, *Tilted Arc*'ın karşıtı olarak, yeni kamusal sanat, erişilebilirliği, yararlılığı (*usefulness*), insaniliği (*humaneness*) ve kamusalılığı (*publicness*) ile öne çıkarılmıştır (Deutsche, 1996, 260). *Tilted Arc*'ın taşınmasını talep eden yetkililer, bunun, Federal Plaza'nın açıklığını (*openness*), tutarlılığını (*coherence*) ve kamusal yararlılığını geri getireceğini, yeniden kuracağını ileri sürmüşlerdir (Deutsche, 1996, 259). Heykelin savunucularına göre ise, *Tilted Arc*, kamusal mekânlarda/alanlarda estetik düzenlemelerle

Resim 3. Tilted Arc, New York, ABD
(Wikipedia, t.y.; Public Domain)

gizlenmeye çalışılan toplumsal bölünmeleri, dışlamaları ve parçalanmayı somutlaştırmıştır (Kwon, 2002, 74, 98).

Sonuç olarak, tartışmalı *Tilted Arc* vakasının ardından, sanat eserlerinin seçiminde toplum katılımı (*community involvement*) veya sanat eserlerinin buldukları mekânlarla entegre edilmesi, sanatçı ve mekânın diğer kullanıcıları arasında olabilecek benzer çatışmaları önlemek için demokratik yöntemler olarak önerilmeye başlanmıştır (Deutsche, 1996, 270).

En az *Tilted Arc* kadar tartışmalı ve sanat tarihindeki önemini koruyan bir diğer yapıt, 1981'de düzenlenen yarışma ile seçilen, Maya Lin'in Vietnam Gazileri Anıtı'dır (*Vietnam Veterans Memorial-VVM*) (**Resim 4**). 1982'deki açılışından bu yana, *VVM*, Washington'da en çok ziyaret edilen yerlerin başında gelmektedir.

VVM, çevresindeki anıt ve heykellerden radikal biçimde farklılaşmakta; o güne kadar alışlagelmiş büyük boy, figüratif eserlerin aksine, uzaktan fark edilmemekte; ancak yeterince yaklaşıldığında, zeminde V şeklinde bir yarıtık olarak kendini belli etmektedir. Ziyaretçiler hafif meyilli rampadan toprağın kucağına, aşağı inerler, buna karşılık yerden, rampaya eşlik eden siyah granit yüzey yükselir. Bu yüzeye Vietnam Savaşında hayatını kaybeden askerlerin isimleri, ölüm tarihlerine göre kronolojik olarak yazılmıştır. Granit yüzeyde, aynı zamanda, ziyaretçiler kendilerinin ve diğerlerinin yansımalarını görür (**Resim 5**). V'nin her bir kolu yaklaşık 75 m (246 feet) uzunluğundadır; iki kolun kesiştiği köşe yaklaşık 3 m (10 feet) ile en derin noktasıdır, merkezidir; bu köşede savaşın ilk ve son yılında hayatını kaybedenlerin isimleri yan yana gelmektedir. Maya Lin'in ifadesi ile çember burada kapanmaktadır (Lin, t.y.). Ziyaretçiler rampa ile diğer koldan tekrar parkın orijinal kotuna çıkar.

VVM, kurduğu görsel, yönelsel ilişkilerle, çevredeki Lincoln Anıtı ve Washington Anıtı ile fiziksel ve tarihsel bağ kurmakta; ancak anıt kavramına getirdiği yeni yaklaşımla bunlardan radikal biçimde ayrılmaktadır (Lin, t.y.; Friedman, 1995, 65; Griswold, Griswold, 1986, 690). *VVM*, büyüklüğü, biçimi ve konumlanışıyla, gücü, kahramanları konu eden anıt, anıt-heykel geleneğini tersine çevirmiştir; W.J.T. Mitchell'in

Resim 4. Vietnam Gazileri Anıtı, Washington, ABD (yazar arşivi)

Resim 5. Vietnam Gazileri Anıtı, Washington, ABD (yazar arşivi)

(1990, 888) ifadesiyle, kahramanlık karşıtıdır (*antiheroic*), anıtsallık karşıtıdır (*antimonumental*) (10). Öte yandan, Charles L. Griswold ve Stephen Griswold (1986, 705-706), *VVM*'nin çevredeki diğer anıtlardan farkını onun bir şekilde yaşayan bir anıt (*living monument*) olması ile açıklamaktadır; burayı her ziyaret ettiklerinde Vietnam Gazilerine rastladıklarından ve duygusal anılara tanıklık ettiklerinden bahsederler. İyileştirici (*therapeutic*) bir anıt tasarlamak istediğini söyleyen Lin'in, "kaybedilen çok sayıda hayatın acısıyla yüzleşme" imkânı veren yapıtı ile amacına ulaştığı söylenebilir (Griswold, Griswold, 1986, 713).

Lin, değişmez bir anıt (*unchanging monument*) yerine, içine girip çıktıkça anlaşılacak hareketli bir kompozisyon (*moving composition*), park içinde park (*park within a park*), tasarlamak istediğini ifade etmiştir (Vietnam, t.y.). Gerçekten de, *VVM* ziyaretçilerin devinimi ve granit yüzeyindeki yansıması ile hayat bulmakta, çevresi ile etkileşime geçmektedir. Sadece fiziksel olarak değil, zihinsel ve duygusal olarak da erişilebilirdir. Bu nedenlerle de kamusal sanata etkisi anıt ve anıt-heykele getirdiği radikal yorumun ötesine geçmiştir.

2006 yılında, Chicago'da Milenyum Parkına yerleştirilen, Anish Kapoor'un *Cloud Gate* -Bulut Kapısı- adlı eseri, kısa sürede Chicago'nun simgesi haline gelmiş; *VVM* gibi bir turizm atraksiyonuna dönüşmüştür (**Resim 6**). Yumuşak hatlarıyla dev bir civa damlasına benzetilen *Cloud Gate*, parlak yüzeyinde, izleyicisini, kenti ve kendini değiştirerek yansıtmaktadır. Yaklaşık 10 m (33 feet) yüksekliğinde, 20 m (66 feet) uzunluğunda olan heykel, paslanmaz çelikten, dikişsiz tek parça görünümüyle ölçek yanılsamalarına da yol açmaktadır (Kapoor, 2004). İnsanı, çevresinde dolaşmaya davet etmekte; Kapoor'un *omphalos* adını verdiği (Yunanca'da "göbek" anlamına gelen) merkezine çekmektedir (Duffy, 2015, 44).

Heykelin hem kent sakinleri hem de ziyaretçiler üzerindeki etkisinin sürekliliğine dikkat çeken Kapoor, insanların buraya farklı amaçlarla (*selfie* çekmekten evlenmeye kadar) geldiklerini, toplumsal bir deneyime (*communal experience*) dahil olduklarını ifade etmektedir. Kamu katılımını (*public participation*) sağlayan kapsayıcı bir çalışma olarak nitelendirdiği *Cloud Gate*'in başarısının, kendisi ile değil, daha çok onu benimseyen,

10. *VVM*'nin bu duruşunun kimi çevrelerce eleştirilmesi üzerine, yanına, 1984'de *Three Soldiers* ve 1993'de *Vietnam Women's Memorial* adlı geleneksel figüratif eklentiler yapılmıştır (Mitchell, 1990, 885).

Resim 6. Cloud Gate, Chicago, ABD
(Schneider, 2017; CC BY-NC 2.0)

Resim 7. Cloud Gate, Chicago, ABD (Light,
2015; CC BY 2.0)

kucaklayan binlerce sakin ve ziyaretçiyle ilgisi olduğunu söylemektedir (Kapoor, 2018). Gerçekten de insan ve çevresi ile girdiği etkileşim *Cloud Gate*'i kısa sürede güncel kamusal sanatın bir ikonuna dönüştürmüştür.

Heykelin kendi statik olsa da yüzeyinde üretilen yansımalar sürekli olarak değişir; o kadar ki hiçbir iki birey aynı sanat eserini deneyimleyememektedir (Duffy, 2015, 44). Herkesin deneyimi kendine, ana özeldir; ancak diğerlerinin deneyimi ile de üst üste binmektedir (Resim 7). Owen Duffy (2015, 45, 50-1), bu haliyle heykelin, sınırları, fikirler, insanlar ve mallar için daha geçirgen ve muğlak yapan içinde yaşadığımız küresel dünyaya gönderme yaptığını düşünmektedir. Benzer bir bakış açısıyla, *Cloud Gate*'in kendisi, sabit olmayan, değişen, istikrarsız, çoklu kamusal mekânın/alanın ve kamunun bir yansımasıdır denilebilir.

Türkiye’de Kamusal Sanat

Osmanlı’da Batı’daki meydanlara karşılık gelebilecek fiziki kamusal alan düzenlemeleri yoktur (Erzen, 2010, 2). Kavramsal ve mekânsal anlamda kamusal alan Cumhuriyetin ilanı ile hayatımıza girmiş; “özgür yurttaşın toplumsallaşmasında kamusal mekânların yaratılmasına önem verilmiştir” (Keskinok, 2010, 19). Bu amaçla, Cumhuriyetin modern yüzünün inşa edildiği yeni kent merkezleri, bulvarlar, parklar ve meydanlar ile planlanmış, “heykeller kentin mekânlarını oluşturan hemen hemen ilk öğeler” olmuştur (Keskinok, 2010, 19) (11). Türkiye’de kamusal sanatın ilk örnekleri, yeni kurulan Cumhuriyetin ideallerinin ve kazanımlarının vücut bulduğu, kimliğin inşasının bir aracı olarak görülen anıt-heykel biçiminde karşımıza çıkmış; bu amaçla, Atatürk heykelleri Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet’in ideallerinin anlatıldığı rölyeflerin yer aldığı kaidelerle birlikte tasarlanmıştır (Yasa Yaman, 2011, 72, 74, 76-78). 1950’lerde değişen siyasi iklimle birlikte duraksamaya uğrasa da 1960 askeri müdahalesi sonrasında Atatürk ve Cumhuriyet devrimlerini anlatan anıtların yapımı yeniden hız kazanmıştır (Yasa Yaman, 2011, 81). 12 Eylül 1980 darbesinin hemen sonrasında Atatürk’ün doğumunun 100. yılı olması nedeniyle yine Atatürk heykellerinin sayısında artış olmuştur. Bu süreçte, Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki amaç ve bağlamdan uzaklaşmış; heykel, anıtçılık adı altında ticari bir kimliğe bürünmüş; aynı kalıptan çoğaltılan polyster Atatürk heykelleri yurdun dört bir yanına dağılmıştır (Yasa Yaman, 2011, 77-78).

Öte yandan, 1950’lerde, soyut heykel tasarımları Türkiye’de de görülmeye başlanmış; meydanları tutan anıt-heykel anlayışına karşın heykelin mimari ve kent ile birlikteliğinin önemine dikkat çeken sanatçılar olmuştur (Yasa Yaman, 2011, 82-86). Ne var ki, bu çalışmalar münferit kalmış; kamusal sanat anlayışında köklü bir değişim gerçekleşmemiştir.

1970’lerden itibaren, İstanbul, Ankara başta olmak üzere belediyeler kentin çeşitli yerlerine yerleştirilmek üzere düzenledikleri yarışmalarla, etkinliklerle heykel üretimini talep ve teşvik etmişlerdir. 1990’lardan itibaren, büyük kentler dışında da yerel yönetimler, zaman zaman heykel sempozyumları ve benzeri etkinlikler düzenleyerek kamusal mekânlara yerleştirilmek üzere heykelleri toplu ürettirmişlerdir. Bu heykellerden bir kısmı uygulanmamış, bir kısmı da soyut anlatımları gereği, ya da uygunsuz olduğu gerekçesiyle bir sonraki yönetim tarafından kaldırılmıştır (Yasa Yaman, 2011, 86-87).

2000’li yıllardan itibaren Türkiye’de kamusal mekânda heykelinin konusu çeşitlilik kazanmış; Atatürk’ün yanı sıra, Osmanlı padişahları, Anadolu ozanları gibi diğer tarihi kişilerin de heykelleri görülmeye başlanmıştır (Yasa Yaman, 2011, 78). Makalenin konusu olan “temalı kent heykelleri” -kent simgeleri- furyası, yine bu dönemde, belediyelerin festivallere ilgisinin artması ve turizm gelirlerini yükseltmeye çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Güney, 2012). Bundan başka, siyasi erk tarafından toplumun estetik anlayışının, değer yargılarının dönüştürülme çabaları ve buna bağlı olarak sanata, özellikle de heykele yönelik, “ucube” (12), “müstehcen” (13) benzeri yaftalamalar, yanlış anlaşılmaktan ve merkezi yönetimle ters düşmekten çekinen yerel yöneticileri, izleyicinin yorumuna, hayal gücüne açık olmayan, herkes tarafından, aynı şekilde ve ilk bakışta anlaşılabilir, daha az riskli konulara yönelmiş görünmektedir. Fahrettin Kuzu (2012, 112) bu hususta şöyle yazmaktadır:

“XXI. yüzyılın ilk çeyreğinde siyasi erkin yarattığı yeni kent mekânları bu anlamda kendi çıkarlarını gözetip kimlik oluştururken kamusal alan

11. Türkiye’de kamusal alanda heykelin tarihsel değerlendirilmesi için bkz. Yasa Yaman (2011); Atmaca (2013).

12. Mehmet Aksoy’un 2006 yılında Kars’ın Üçler Tepesi’ne yerleştirilen *İnsanlık Anıtı*, dönemin Başbakanı tarafından “ucube” olarak adlandırılmış; yıkım kararı çıkarılmıştır (Aktüre, 2019).

13. Kemer’de, 2007 yılında, ilçe merkezindeki bir kavşağa yerleştirilen, heykeltıraş Zafer Sarı’nın heykeli, *Aşk Yağmuru*, 2009 yılında yeni Belediye Başkanı tarafından “müstehcen” olduğu gerekçesiyle kaldırılmıştır (CNN Türk, 2018).

üzerinden de *kitsch* kültürünü ve kimliksizleştirmeyi de beraberinde getirmiştir. Kamusal açık kent mekânlarında artık ortaya çıkan Anadolu ozanları yanında kentlerin simgeleri olan inek, pamuk, horoz, kiraz, biber, karpuz, üzüm, ve benzeri gibi pek çok üç boyutlu uygulamalara rastlanmaktadır."

Öte yandan, kullanım çeşitliliği sunmayan, sadece törenlerde anlam kazanabilecek statik meydan ve bu meydanın bir kenarına konumlandırılmış mesafeli anıt-heykel anlayışı yaygın olarak devam etmektedir. Burada, İzmir'de 2019 yılında açılan, *15 Temmuz Demokrasi Şehitleri Meydanı-Demokrasi ve Dayanışma Anıtı*'na, kamusal mekâna ve meydan-heykel ilişkisine getirdiği çağdaş yorumla istisnai bir örnek teşkil ettiğinden değinilecektir.

Mustafa Kemal Sahil Bulvarı'nın bir bölümündeki araç trafiğinin yer altına alınmasıyla kazanılan ve 2019'da İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından açılışı yapılan, *15 Temmuz Demokrasi Şehitleri Meydanı*, çeşitli donatılar ve sanatsal çalışmalar ile birlikte tasarlanmıştır. Günnur Özsoy'un 8 proje arasından seçilen anıt-heykel çalışması düzenlemelerin odağında yer almaktadır. Sahil şeridinde yer alan, tramvay durağı ve vapur iskelesi ile bağlantılı meydanda kullanım çeşitliliği, kamusal sanat yerleştirmelerinin yanı sıra yaya ve bisiklet yolları, su öğeleri, yeşil alan, oturma yerleri, çocuk oyun alanları ve etkinlik alanlarının birlikteliğiyle sağlanmıştır.

Özsoy'un, sıklıkla ayağa kalkmış dev çakıl taşlarına benzetilen -ve genelde bu isimle anılan- soyut çalışmasının seçilme gerekçesi olarak, "omuz omuza duran halkı" ve "bütün olmuş bir milleti" temsil ettiği ifade edilmiştir. Beyaz rengin bu birlikteliği temsil etmek üzere seçildiğine işaret edilirken "aynı zamanda teknelerin yelkenlerini ve kuş kanatlarını hatırlatarak özgürlük enerjisi" yaydığı belirtilmiştir (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2019) (**Resim 8**).

Polyester malzemeden üretilen 23 parçadan (en büyüğü 5.5 m yüksekliğinde) oluşan eser, eliptik yansıtma havuzu üzerine, planda S şeklinde yerleştirilmiş; çevresini saran platform ve zemin düzenlemeleri ile birlikte meydanın dalgalara gönderme yapan peyzajına entegre edilmiştir (Çil, 2020, 55). Heykelin eğrisel beyaz yüzeyleri gün içinde ışığa bağlı

Resim 8. Demokrasi ve Dayanışma Anıtı, İzmir, Türkiye (Günnur Özsoy'un kişisel arşivi)

Resim 9. Demokrasi ve Dayanışma Anıtı, İzmir, Türkiye (Günnur Özsoy'un kişisel arşivi)

olarak farklı renkler alırken; su yüzeyindeki yansımaları da değişmektedir (**Resim 9**). Yan yana duran halkı temsil eden heykelin parçalarının arasından parkta gezintiye çıkmış yayaların, bisikletlilerin silüetleri bir görünüp bir kaybolmakta, zaten değişkenlik gösteren esere ilave canlılık katmakta ve birliktelik hissini güçlendirmektedir.

Kamusal mekândaki heykellerinin, “bir sürü karşılaşmaya açık... bambaşka bir varlık durumuna” geçtiğini belirten Özsoy, hiç tanımadığı kişilerden, heykel ile çok farklı biçimlerde etkileşime geçtiklerini anlatan yorumlar aldığına dikkat çekmektedir. “Onların etrafında meditasyon yaptığını, onları görünce eski bir dostunu görmüş gibi heyecanlandığını, onları görmek için yolunu uzattığını” ifade eden bu yorumlar heykelin çoklu faydalar sunduğu ve kentlilerce benimsendiğine işaret etmektedir. Özsoy’un ifadesiyle, “teması, dayanışmayı ve demokrasiyi” anlatan çalışma, Türkiye’de hâkim “didaktik üslup”un yerine tercih edilen “yumuşak, yuvarlak, sertlikten uzak formu ve beyazlığı” ile insanlarla kendiliğinden etkileşime geçmekte; “yaşayan” ve “yaşama olanak açan” bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır (14).

Kent Simgelerini Kamusal Sanat Olmaktan Alıkoyan Nedir?

Yerel yöneticilerin kamusal sanat projelerinden ekonomik fayda beklentisi ve siyasi açıdan daha az riskli konulara yönelmeleri, Türkiye’de kamusal sanatın kent simgelerine indirgenmesinde önemli etkenler olmuştur. Bununla birlikte, güncel kamusal sanatı değerlendirmede başvurulan, erişilebilirlik, yere-ölgülük ve topluluğa ölgülük ölçütlerinin üçünü de kent simgelerinin büyük bir çoğunluğunun karşılayamadığı görülmektedir. Kent simgelerinin, kamusal sanat ol(a)mamasının önde gelen nedeni, izleyici ve çevresiyle etkileşime geçememesidir. Düşünsel, sanatsal bir yaratım sürecine dayanmayan kent simgeleri en başından sanat değeri kazanamamaktadır. Belediyeler doğrudan bir sanatçı ile çalışsa dahi sanatçı çoğu zaman belediyenin tanıtım propagandasının gölgesinde kalmakta, belli kalıplara zorlanmaktadır (Altınşehir, 2011; Ak, 2012; Kutluer, 2023). Çoğulcu, katılımlı bir süreçse neredeyse hiç söz konusu değildir. Sonuç olarak, büyük çoğunluğu özgün/tekil olmayan, ticari atölyelerde sipariş üzerine mekanik olarak üretilen ve farklı kentlere, alanlara yerleştirilen kent simgeleri, özellikle yerin benimsenmesi, aidiyet duygularının

14. Bu bilgiler, yazar ile Günnur Özsoy arasında yapılan 24.08.2024 tarihli görüşmeye ve Özsoy’un Çil’e (2020) vermiş olduğu röportaja dayanmaktadır.

15. Kamusal sanattan beklenen çok yönlü faydalara dair ayrıca bkz. Akkar Ercan (2013).
16. Uğur Tanyeli'nin, İstanbul Modern'de düzenlenen Heykel Sempozyumu kapsamında, 25 Nisan 2006 tarihinde yaptığı "Kamusal Alanda Heykel" başlıklı konuşmasından aktaran Şenol (2006). Türkiye'de kamusal alan ve heykel ilişkisine dair ayrıca bkz. Kedik (2011; 2012).

güçlenmesi ve kamusal mekânın/alanın oluşturulması/dönüştürülmesi hususunda kamusal sanat eserinden kente, kentlilere sunması beklenen faydayı sunamamaktadır (15).

Bununla birlikte, kent simgeleri furyasının sadece son 20 yıllık gelişmelerin bir neticesi olmadığı; kamusal mekânın/alanın ve kamusal sanatın Cumhuriyetle yaşıt tarihiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Görkem Kutluer (2023, 20), "kitsch temsiliyet nesnelere" olarak nitelendirdiği kent simgelerini, Türkiye'de kamusal sanat konusunun zamanla merkezi yönetimin idare ve kontrolünden çıkarak yerel yönetimlerin güdümüne girişi ile ilişkilendirmekte; "'Heykel' yerine 'sembol' yaptırma refleksi"nin, "Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren girişilen kültürel kalkınma, modern şehirler yaratma hamlesinin bir sonucu olarak ülkeye yayılan heykel sanatına karşı duyulan bir tepki" olarak okunabileceğini belirtmektedir. Ayşe Sibel Kedik (2012, 78), Türkiye'de, halen, kamusal alanda sanatın var olabilme koşulunu, estetik/sanatsal değerinden çok esere yüklenen temsiliyet ve ideolojik içeriklerin belirlediğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, yerel yöneticilerin ilk icraatları arasında sıklıkla bir önceki dönemin -özellikle de farklı bir siyasi partinin uzantıları ise- kentsel çevredeki izlerini silmek gelmektedir (Erzen, 2010, 2). Uğur Tanyeli, dün olduğu gibi bugün de kamusal alanda heykel üzerine tartışmalarının asıl nedenini, kamusal alan tanımının başından beri dilimize sorunlu girmesine bağlamaktadır. Zira, Türkçe'de kamu İngilizce karşılığı *public* kelimesinden farklı olarak devletle özdeşleşmekte, kamusal alan da devletin üzerinde idare ve kontrol sahibi olduğu bir alana işaret etmektedir. Kamusal heykelin ancak önündeki tören alanıyla ve kutsal bir kisveye bürünerek görünürlük kazanması da bunun bir sonucudur (16). Gerçekten de konu ve imge çeşitliliğine rağmen, Yasa Yaman (2011, 79)'ın da vurguladığı gibi; "Kamusal alanın sanatsal yaratıcılık alanı değil de bir anıt/heykel alanı olarak görülmesi" özünde günümüzde halen sürmektedir. Dahası, kamusal alanın toplum tarafından benimsenip sahiplenilmemesi, topluma yönelik yaygın bir kültür sanat eğitiminin olmaması, bu alanları siyasilerin ve sermayenin güdümüne terk etmektedir (Tanyeli, 2009; Erzen, 2011a).

Öte yandan, mevcut kamusal mekânların parçalandığı, yok edildiği, insanın kent içindeki hareketinin sınırlandırıldığı ve giderek daha çok taşıtlara bağımlı hale geldiği kentlerimizde kent estetiğinin yerel yönetimlerce ve onlarla iş yapan firmalarca adeta bir pazarlama sloganına dönüştürülmüş olması dikkat çekicidir. Bu durum, Jale Erzen'in (2010, 1) ifadesiyle, "estetiğin kent yaşamının bozulması karşısında çare olarak sunulan süslemeler ve tali çözümler ile ilgili olduğuna dair yanlış kanıya işaret etmektedir." Meydan ve park benzeri açık kamusal mekânların yetersizliği, güvenli yaya dolaşımının sürekliliğinin sağlanamaması, özellikle taşıt trafiğini düzenleyen refüjler ve dönel kavşakları, çevre estetiği altında peyzaj düzenlemeleri, havuzlar, kent heykelleri ve kent simgeleri ile bunlara eşlik eden yapay aydınlatmalar için öne çıkan alanlara dönüştürmüştür. Özellikle ana arterler boyunca yapılan bu düzenlemelerin görünürlüğünün yüksek olması belediyelerin uygulamalarını buralara yönlendirmelerinin bir başka nedenidir. Nihayetinde, Erzen'in (2010, 3) ifadesiyle kentlin bir araba geçidine evrildiği günümüzde, kent simgelerinin bir taşıtın içinden trafikte izlenilecek şekilde, kavşaklara, refüjlere yerleştirilmeleri rastlantısal değildir (**Resim 1-2**).

Sonuç olarak, Türkiye'de gerek kent simgelerine gerekse kent ve çevre estetiği altında yapılan diğer uygulamalara bakıldığında, sanatın

farklı alanlarında ve başka mekânlarındaki çağdaş örneklerine rağmen, kamusal sanatın uluslararası güncel tartışma ve yaklaşımlardan yeterince beslenemediği ve alana katkısının sınırlı kaldığı görülmektedir.

KENT SİMGELERİNİN POP ART VE KITSCH BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Bugün, bir şeyin sanat değeri taşıması için güzel olması ve bizzat bir sanatçının ellerinde biçimlenmesi beklenmemekte. Bu bağlamda, Pop Art, sıradan olanı sanat mertebesine yükselterek sanat ve estetik kavramlarını sorgulatmaktadır (Erzen, 2011b, 105, 167). Peki ama, benzer biçimde sıradan nesnelere büyük boy temsili olan kent simgelerinin Pop Art eser olarak değerlendiril(e)meme nedenleri nelerdir? Kent simgeleri, onları eleştirenler tarafından çoğu zaman kitsch olarak yaftalanmaktadır. Kitsch'in ne olduğu ve ne olmadığı ile Pop Art ve kitsch arasındaki ilişki sanat tarihi yazımının sıklıkla birlikte ele aldığı konular arasındadır. Benzer bir yaklaşımla, bu bölümde, kent simgeleri, Pop Art ve kitsch bağlamında değerlendirilecektir.

Pop Art

Adı, popüler sıfatının alaycı bir kısaltmasından türetilen; yüksek sanat ve düşük kültür arasındaki sınırları bulanıklaştıran Pop Art akımının, İngiltere'de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktığı kabul edilir (Restany, 2015, 411). 1957'de sanatçı Richard Hamilton, Pop Art'ın özelliklerini şu şekilde sıralamıştır: popüler, geçici, gözden çıkarılabilir, düşük maliyetli, seri üretilmiş, gençlere yönelik, esprili, seksi, aldatıcı, göz alıcı ve büyük (Tate, t.y.b.). Başta, sanat ve kültür alanındaki baskın yaklaşımlar ve sanatın ne olması gerektiğine dair geleneksel görüşlere karşı bir isyan niteliğinde olan Pop Art, kısa sürede ABD'ye sıçrayarak 1960'larda zirve yapmıştır (Restany, 2015, 411). ABD'de 1940'lar, 1950'lerde etkili olan soyut dışavurumculuk (*abstract expressionism*) akımının ardından, Pop Art figuratif sanata dönüş demek oluyordu. Pop Art sanatçıları, aynı zamanda, kişisel olmayan dünyevi imgeler kullanarak, soyut dışavurumculuğu karakterize eden kişisel duygulara ve sembolizme yapılan vurgudan da uzaklaşmak istediler (Kulka, 2014, 149; Tate, t.y.b; Tate, t.y.c.).

Pop Art, bir yandan tüketim kültürünü eleştirirken bir yandan da ondan beslenmiştir (Harris, Zucker, t.y.a.). Herkesin aşına olduğu imgeleri, seri üretilmiş nesnelere, gıdaları bağlamlarından kopararak ve büyüterek kullanan Pop Art sanatçıları sıradan olana absürt derecede bir önem atfetmiştir (Harris, Zucker, t.y.b.). Bu amaçla, Pop Art sanatçıları mizahı bir araç olarak kullanmış; teknik ve sanatsal becerilerden ziyade yeni malzemelerle yapılan deneysel çalışmalarla öne çıkmıştır. Pop Art, cüretkâr, kaba görseelliği, parlak renk paleti ve sanatçıların tekrarlayan yaklaşımları ile kısa sürede özgün ve tanınabilir bir stile dönüşmüştür (Richman-Abdou, 2017). Andy Warhol, James Rosenquist ve Roy Lichtenstein 1960'larda öne çıkan Pop Art sanatçılarıdır. Başlangıçta reklam panoları gibi pazarlama endüstrisinin iki boyutlu medyasından oldukça etkilenen Pop Art'ı 1970'lerden itibaren heykel alanına ve kamusal mekâna taşıyan sanatçılar Claes Oldenburg ve Coosje van Bruggen'dir (The Art Story, t.y.). 2000'lere kadar, kamusal mekânın en üretken ve aranan sanatçılarından olan çift, dünyanın birçok yerinde kırkın üzerinde ortak çalışmaya imza atmıştır. Sanatçı çiftin bugün halen bu alandaki sanat üretiminde etkisini sürdürdüğü gözlemlenmektedir (17). Bu nedenlerle,

17. Bkz. ör. Mehmet Ali Uysal'ın (t.y.), dünyanın çeşitli kentlerinde parklara yerleştirilmiş, dev bir çamaşır mandalı görünümündeki heykelleri (*Skin Series 05*, 2003-2016).

Resim 10. Gartenschlauch, Freiburg, Almanya (Schwarzkopf, 2013; CC BY-SA 3.0)

Resim 11. Bicyclette Ensevelie, Paris, Fransa (Dalton, 2009; CC BY-SA 2.0)

burada Oldenburg ve van Bruggen'ın Pop Art heykele yaklaşımlarına kısaca değinilecektir.

Heykeli müze mekânının dışına çıkarmak, kaideden kurtarmak istediklerini her fırsatta ifade eden Oldenburg ve van Bruggen, birçok projede heykelin yerleştirileceği yerin seçiminde söz sahibi olmuşlardır (Oldenburg Van Bruggen, t.y.a.). Toprağa saplanmış dev bir mala görünümündeki (*Trowel I*, Otterlo, 1976) çalışmada olduğu gibi, heykel yere-özü olmanın ötesinde yerden ayrı düşünülemez. *Gartenschlauch* -Bahçe Hortumu- (Freiburg, 1983) (**Resim 10**) ve *Bicyclette Ensevelie* -Gömülü Bisiklet- (Paris, 1990) (**Resim 11**) çalışmalarında olduğu gibi, heykellerinin birçoğunun üstüne çıkılabilmekte, içinden, arasından geçilebilmektedir. Oturma imkânı, oyun alanı gibi faydalar sunan heykellerin insanlarla etkileşimi kinestetik bir deneyime dönüşmektedir. Toprağa saplanmış mala ve kısmen gömülmüş bisikletin temsil edildiği çalışmalarda olduğu gibi, hayalinde eksik parçaları tamamlamaya davet edilen izleyici heykelle zihinsel olarak da etkileşime geçmektedir. Öte yandan, etrafa saçılan dev bowling lobutlarının (*Flying Pins*, Eindhoven, 2000) temsil edildiği çalışmada olduğu gibi Oldenbourg ve van

Resim 12. Flying Pins, Eindhoven, Hollanda (Centric, 2013; CC BY 2.0)

18. Kitsch'in sanat eleştirisi ve estetik kuramındaki yerine dair ayrıca bkz. Artun (2011); Uysal Ürey (2023).

Bruggen'in eserleri sıradan nesnelere konu etseler de temsil biçimleri statik değildir (**Resim 12**). Görüldüğü üzere, sıradan nesnelere sıradan olmayan temsillerine başvuran sanatçı çift çalışmalarında sıklıkla mizahtan faydalanmış; müze mekânının dışına taşıdıkları eserlerinde fiziksel erişebilirliğin yanında zihinsel ve duygusal erişebilirliği de hedeflemişlerdir. Bu amaçla, her seferinde, heykeller malzeme ve form arasındaki ilişki estetik ve teknik açıdan sorgulanarak, özel olarak üretilmiştir. Örneğin, dev bir bahçe hortumu görünümündeki *Gartenschlauch*, doğal gaz boruları üreten bir firma tarafından geliştirilen özel bir yöntemle üretilmiş; bu özgün çözüm için daha sonra patent başvurusunda bulunulmuştur (Oldenburg Van Bruggen, t.y.b.).

Kitsch

Bugün, kitsch genel olarak, "popüler veya sıradan zevklere hitap eden ve genellikle kalitesiz olan bir şey" yerine kullanılırken (Merriam-Webster, t.y.); sanat alanında, "bayağılık, duygusallık ve gösterişçi kötü zevk" ile öne çıkan sanat veya sanat eserlerini tarif eden bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Oxford Reference, t.y.) (18). Zeynep Uysal Ürey, kitsch'in özelliklerini bu alandaki yazına dayanarak özetlemektedir. Buna göre, kitsch'in özelliklerinden biri standartlaşmadır. Kitsch, klişe ve standartlaşmış form ve konuları devam ettirmekte, bu da sıradanlık ve bayağılığı getirmektedir. Kitsch'in standartlaşma ile bağlantılı bir diğer özelliği aşinalıktır. İnsana zaten bildiğini sunmakta, tanıdık olanı onaylamaktadır. Bu da yine taklit, sıradanlık ve tekrarı getirmektedir (Uysal Ürey, 2023, 484-85; Zeybek, 2017, 100). Bu özellikler nedeniyle, kitsch genelde figüratif, soyut değildir. Bazı nesne ve temalar kitsch için daha uygundur, bize duygu aktaran sevimli köpek yavrusu, ağlayan çocuk veya yoğun duygu yüklü manzara resimleri gibi (Kulka, 2014, 41-42).

Kulka (2014, 56), *Kitsch ve Sanat* adlı kitapta bir resmin kötü sanat veya Pop Art değil de kitsch olarak değerlendirilebilmesi için şu üç özelliği aynı anda yerine getirmesi gerektiğini söylemektedir:

"1. Kitsch yüksek duygusal yoğunluğa sahip nesnelere ya da temaları tasvir eder. 2. Kitsch tarafından tanımlanan nesnelere ya da temalar hemen ve çaba sarf etmeden ayırt edilebilir. 3. Kitsch, tasvir ettiği nesnelere ya da temalarla ilgili çağrışımlarımızı temel ölçekte zenginleştirmez."

Kulka (2014, 60) kitsch resim ile ilgili tespitlerinin kitsch heykeller için de geçerli olduğunu belirtmektedir:

"Aynen kitsch resimler gibi, tipik kitsch heykeller de asla soyut değildir. Konu genellikle duygusaldır ve heykel, dönemin en muhafazakar temsil geleneğine bağlı kalınarak yapılır. Kitsch heykellerin neyi temsil ettiklerine dair asla soru işareti olmaz çünkü stereo-tipleri kullanır. Yorumla gerek yoktur ve kitsch heykellerin tetiklediği çağrışımlar, temsil ettikleri konuların uyandırdıkları çağrışımla aşağı yukarı aynıdır."

Uysal Ürey'in (2023, 484, 498) dikkat çektiği gibi, postmodernizm sanata olduğu kadar kitsch'e bakış açısını da değiştirmiştir. Ali Artun (2011, 35) MoMA'da 1990 yılında açılan *High&Low: Modern Sanat ve Popüler Kültür* sergisinin kitsch ve popüler kültürü meşrulaştırdığına işaret etmektedir. Kitsch ve pop terimlerinin bugün neyi ifade ettiği ise gittikçe muğlaklaşmıştır (Artun, 2011, 27). Kulka (2014, 149) "[m]odernizm, kitschi geri çevirirken, Pop Art ona coşkuyla kucak açmıştır" demekle birlikte Pop Art'ın kitsch ve sanat arasındaki farkı ortadan kaldırdığına dair iddiaları genel olarak reddetmektedir. "İnanıyorum ki Pop Art'ı nefes kesici bir sanatsal ya da estetik başarı olarak görmesek bile, onunla kitsch arasındaki

Resim 13. Puppy, Bilbao, İspanya (Ruiz, 2013; CC BY-SA 2.0)

önemli farklılıklara yine de işaret edebiliriz" diyen Kulka (2014, 151), Pop Art'ın kitsch'i kullandığı ancak duruşu ve konuları ele alış biçimiyle kitsch'den ayrıldığını belirtir. Gerçekten de Pop Art "sanatın temel varsayımlarını ve tüketim toplumu içindeki yerini" sorgularken "[k]itsch asla herhangi bir şeyi sorgulamaz" (Kulka, 2014, 152). Kulka (2014, 154-155) Pop Art ve kitsch arasındaki diğer ayrımları şu şekilde ifade etmektedir:

"Pop Art ile kitsch arasına mesafe koyan bir diğer önemli özellik de Pop Art'ın ironisi, espritüelliği ve çok anlamlılığıdır. Kitsch'in değişmez özelliklerinden biri her zaman tek anlamlı, ciddi ve belirsizlikten uzak oluşudur...Kitschi budalaca gösteren duygusallığıdır. Pop Art'da ironi ve çok anlamlılık duygusallığın önüne geçer...Pop Art her ne kadar kitschi kullanıyor ve ona göndermede bulunuyor olsa da, onun kitsch üretmediğini söyleyerek konuyu özetleyebiliriz."

Bu bağlamda, Jeff Koons'un kamusal sanat çalışmaları -özellikle 1990 sonrası- Pop Art ve kitsch ara kesitinde değerlendirilebilir. Parlak paslanmaz çelik yüzeyinde izleyenin kendi yansımasını gördüğü *Balloon Dog* -Balon Köpek- (1994-2000) serisi ve üzerinde canlı çiçeklerin büyüdüğü *Puppy* -Yavru Yöpek- (Bilbao, 1992) bunlar arasındadır (Resim 13). Koons, Pop Art'ın temel stratejisine başvurmuş, tanıdık olanı, karakteristik olmayan bir büyüklükte ve malzemeyle yorumlamış; bunu eserlerine mizah ve çok anlamlılık katmak için kullanmıştır (Smith, 2008, 126). Koons, sanatsal niyetini, "kitlelerle iletişim kurmak", izleyenleri "cezbetmek, iyimserlik, güven ve emniyet aşlamak" olarak açıklamakta (Guggenheim, t.y.); bu amaçla da kitsch'i kullanmaktadır.

Kent Simgelerini Pop Art Olmaktan Alıkoyan Nedir? Kent Simgeleri Kitsch midir?

Kent simgelerinin, yöresel ürünler gibi bildik nesnelerin büyük boy temsilleri olması, soyut olmayan anlatımları ve tüketim ve pazarlama stratejileriyle doğrudan ilişkisi aklı Pop Art heykelleri getirmektedir. Ne var ki, kent simgeleri Pop Art bağlamında değerlendirildiğinde,

aralarındaki yüzeysel benzerliklerin arkasında temel ayrılıklar yattığı görülmüştür.

Kamusal mekânda Pop Art heykellerin, Pop Art'ın sanata ve tüketim toplumuna karşı baştaki eleştirel bakışını her zaman sürdürdükleri söylenemese de ironik, espritüel yaklaşımın ve çok anlamlılığın korunduğu söylenebilir. Oldenburg ve van Bruggen'in çalışmalarında olduğu gibi çoğu zaman asıl amacın, insanlarla ve çevreyle etkileşime geçmek olduğu; bu amaçla, Pop Art heykellerin erişilebilir, yere-özgü ve topluluğa-özgü tasarlandıkları görülmektedir. Öte yandan, kent simgelerine baktığımızda, yaratıcılıktan uzak, düşünsel boyut ve estetik kaygılar dikkate alınmaksızın oluşturulan rastlantısal, absürt kompozisyonlar karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak, bir kaide üzerine oturtulmuş, bir direğe asılmış veya çerçeve içine yerleştirilmiş kent simgeleri, çevreden ve insanlardan soyutlanarak anıtsallaştırılırken mizah üretmekten ziyade gülünç olmaktadır (**Resim 1-2**).

Bugün, bir çalışmanın sanat eseri sayılabilmesi için sanatçının elinde bizzat şekillenmesi beklenmemektedir. Örneğin, hem Oldenburg ve van Bruggen'in hem de Koons'un birçok çalışması kendileri dışında kişilerce üretilmiştir. Dikkat çekici olan, Pop Art sanatçılarının tanıdık olanı varsayılan dışında yeni malzeme ve tekniklerle sundukları özgün yaklaşımlarıdır. Kent simgelerine baktığımızda ise sipariş üzerine tek kalıptan seri olarak üretilen ve Türkiye'nin dört bir yanına dağılan maketler görmekteyiz.

Kent simgeleri, gerekçeleri ortaya konmaksızın, sıklıkla kitsch olarak değerlendirilmektedir. Gerçekten de, standartlaşmış, seri üretime dayanan sıradanlıkları ile kitsch nesne olmaya çok yakın dursalar da kent simgeleri Kulka'nın (2014, 56) bir nesnenin kitsch olabilmesi için yerine getirmesi gerektiğini belirttiği üç şartın "yüksek duygusal yoğunluğa sahip nesnelere ya da temaları" tasvir etme şartını çoğu zaman yerine getirmemektedir. Kent simgeleri çoğunlukla olağan olanın olağanüstü büyüklükte temsilleridir. İnsanların ilgisini çekmesi de bu abartılı ölçeklendirme nedeniyledir ve çoğunlukla da bununla sınırlı kalmaktadır. Daha çok gelip geçenlerin dikkatini çekecek reklam panoları anlayışı ile tasarlanıp yerleştirildikleri için etkileri onlara her gün maruz kalanlar üzerinde sürdürülebilir değildir.

SONUÇ YERİNE: KENT SİMGELERİ FURYASI... BU AÇMAZDAN BİR ÇIKIŞ VAR MI?

Bugün, Türkiye'de kent simgeleri furyası ile birlikte kamusal sanat bir açmaza sürüklenmiştir. Peki bu açmazdan bir çıkış var mıdır? Bu soruyu yanıtlayabilmek adına, makalede, kent simgelerinin hem kamusal sanatın hem de sanatsallığı, kamusal sanat genelinde ve Pop Art ve kitsch özelinde sorgulanmıştır.

Kamusal sanatın, birçok nedenden (kitsch nesnesi olmak, çevreyle uyumsuzluk, kötü uygulama vb.) ötürü kötü olabileceğine değinen Mary Beth Willard (2019, 1-2), kamusal sanatın kötü olmasının temel nedenini, çoğu sanat eserinin yere-özgünlük ve erişilebilirlik koşullarının ikisini birden aynı anda yerine getirememesi olarak açıklamaktadır. Görüldüğü üzere, anlamları ve kapsamı değişiklik gösterse de erişilebilirlik, yere-özgünlük ve topluluğa-özgünlük kamusal sanatı değerlendirmenin üç ölçütü olarak geçerliliğini korumaktadır. Temelde sorgulanan, kamusal sanat eserinin izleyici ve çevresiyle etkileşime geçebilme kapasitesi ve sunduğu

fayda(lar)dır. 1980'lerden bu yana iyi/başarılı bir kamusal sanatın sadece fiziksel olarak değil, temsil ettikleri ve bunları aktarma biçimiyle zihinsel ve duygusal olarak da erişilebilir olması beklenmektedir. Buna paralel olarak, başlarda kamusal sanatın fiziksel çevreyle uyumu anlamına gelen yere-ölgülük kavramının kapsamı, zamanla sosyal bütünleşmeye vurgu yapan topluluk tabanlı yere-ölgülük olarak genişletilmiş; Yere-ölgülük kavramıyla birlikte veya yerine topluluğa-ölgülük kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Topluluğa-ölgülük, çoğulcu, katılımlı bir tasarım ve üretim süreci anlamına gelebildiği gibi eserle etkileşimin toplumsal bir deneyime dönüşmesi anlamına da gelebilmektedir. Kent simgelerinin büyük çoğunluğunun her üç ölçütü de sağlamaması dikkat çekicidir.

Deutsche'e (1996, xi) göre, kamusal sanat, kentsel estetik veya mekânsal-kültürel söylem adı altında, disiplinler arası, sanat, mimari ve kentsel tasarım üzerine fikirlerin, kente, sosyal ve kamusal mekâna/alana dair kuramların birlikte tartışıldığı bir söyleme dönüşmüştür. Buna göre, "kamusal sanat, kamusal bir mekân/alan üretmeye yardımcı olan veya resmen kamusal olarak belirlenmiş egemen bir mekânı/alanı sorgulayan bir araç olarak görülebilir" (Deutsch, 1996, 288). Benzer şekilde, burada, Türkiye'de kent simgeleri üzerinden işaret edilen sorunların kent simgeleri ile sınırlı olmadığı, kentsel bağlamda, kamusal sanatın ve kamusal mekânın/alanın Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne yaşadığı varlık/yokluk sorunlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür.

Erzen (2024), Türkiye'de yaygın olarak sürdürülen anıt-heykel anlayışı ve çok düzenli statik alanların tasarımına karşın, insanlar üzerindeki estetik etkinin, çeşitlilik sunan, farklı duyumlara, yorumlara açık olan, insanların hareketini, etkileşimini mümkün kılan alanlarda kendini daha çok gösterdiğine işaret etmektedir. Çalışmada gerek kamusal sanat bağlamında incelediğimiz soyut örnekler gerekse Pop Art bağlamında değindiğimiz figüratif heykeller bunu doğrular niteliktedir. *Tilted Arc*, meydana serbest dolaşımı engellediği, meydan kullanıcıları ve çevresi arasında etkileşime izin vermediği için eleştirilmiştir. Öte yandan, *VVM* ve *Cloud Gate*'in, her ikisinin de (aralarında çeyrek asır olmasına rağmen ve bağlamları/konuları çok farklı olmakla birlikte) bir tür toplumsal ritüel yarattığı görülmektedir. Bu iki eserle birlikte, Türkiye'den Özsoy'un *Demokrasi ve Dayanışma Anıtı*'nı değerlendirdiğimizde şu ortak özellikler dikkat çekmektedir: Heykel statik olmasına rağmen algısı değişkenlik gösterir, izleyiciyi hareket etmeye teşvik eder, çoklu yoruma açıktır, izleyici eserde kendinden bir şey -gerçek veya mecaz anlamda- bulmaktadır ve izleyici bütün bunları diğerleriyle birlikte deneyimler. Mizahı kullanan ve çeşitli faydalar sunan Pop Art heykellere baktığımızda da, farklı biçimlerde de olsa burada saydığımız benzer özelliklere sahip olduklarını görürüz.

Yapıt, bağlam ve izleyicinin ideal, sabit, bitmiş, tekil olmadığı görüşünün gerek güncel sanat uygulamalarında gerekse yazınında gittikçe yaygınlaştığı düşünülecek olursa, bir kenti temsil edecek simge(ler) ısmarlamak/tasarlamak/üretmek çok iddialı ve dolayısıyla en başından sorunlu bir girişimdir. Dahası, bugün kamusal sanatla ilgili süreçlerde katılımın önemi vurgulanırken kent simgeleriyle ilgili süreçlerde çoğu zaman bir sanatçının varlığından dahi söz edilememektedir. Ne var ki, kent simgelerinin sıklıkla kitsch olarak yaftalanması sorunların kaynaklarına inilmesini geciktirmiştir. Oysa ki, doğru stratejilerle, kentlerin, belediyelerin, ürünlerini, tarihi ve doğal değerlerini tanıtmak, öne çıkarmak hususunda birbirleriyle yarış içinde olmaları, sanatı herkes için erişilebilir kılmak ve kamusal mekânların niceliğini/niteliğini arttırmak

adına bir kazanıma dönüştürülebilir. Buna istinaden, bu çalışma ile, kent simgeleri furyası... bu açmazdan bir çıkış var mı? sorusuna yanıt olarak sunulan tersten okumayla, doğru stratejilere ve yanlış dönemeçlere işaret eden bir tür Ariadne İpi sunulmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

- AK, B. (2012) Kültür Endüstrisi Kamusal Alan ve Sanat, *Mimarlık Dergisi* (364) [<http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=378&RecID=2902>] Erişim Tarihi (10.12.2023).
- AKKAR ERCAN, M. (2013) Kamusal Sanatın 'Kamusallığı': Erişim, Aktör, Fayda Yaklaşımı, *İdealkent* (10) 220-55.
- AKTÜRE, Z. (2019) Minareye Kılıf: İnsanlık Anıtı Nasıl Yıkıldı?, *Mimarlık Dergisi* (409) 57-62.
- ALTINŞEHİR ADANA KENT KÜLTÜRÜ VE SANAT DERGİSİ (2011) *Heykel, Kent Kültürü ve Adana*. [<http://www.altinsehiradana.com/Makale/heykel-kent-kulturu-ve-adana/208/>] Erişim Tarihi (29.03.2019).
- ARTİL SANATSAL (2019) *Sanat Elimizde Yeniden Şekilleniyor...* [<https://www.artilsanatsal.com/>] Erişim Tarihi (27.03.2019).
- ARTUN, A. (2011) *Çağdaş Sanatın Örgütlenmesi. Estetik Modernizmin Tasviyesi, İletişim Yayınları, İstanbul*.
- ATMACA, A.A. (2013) *Türkiye'de Kamusal Alanda Heykel ve İfade Özgürlüğü, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Heykel Anasanat Dalı, Marmara Üniversitesi, İstanbul*.
- BBC NEWS TÜRKÇE (2021) *Şehir heykelleri: Karpuz, çaydanlık, bornozlu horoz... Bu heykeller neden yaygınlaştı?* [<https://www.youtube.com/watch?v=qc4QN6SVZHs>] Erişim Tarihi (09.11.2023).
- BISHOP, C. (2011) *Participation and Spectacle: Where are we now?* [<https://www.youtube.com/watch?v=CvXhgAmkvLs>] Erişim Tarihi (10.06.2024).
- CENTRIC, M. (2013) *Flying Pins*. [<https://www.flickr.com/photos/16782093@N03/9823361225/in/dateposted/>] Erişim Tarihi (09.12.2024).
- CEYLAN, E. (2023) *Türkiye'deki Göz Kanatan Şehir Heykellerini Yapay Zekâ ile Yeniledik: Sanat Desen Var...* [<https://www.webtekno.com/komik-sehir-heykelleri-yapay-zeka-h133157.html>] Erişim Tarihi (07.07.2023).
- CNN TÜRK (2018) *"Aşk Yağmuru" Heykeli Mahkemede*. [<https://www.cnnturk.com/turkiye/ask-yagmuru-heykeli-mahkemede>] Erişim Tarihi (08.12.2023).
- ÇİL, E. (2020) Günnur Özsoy ile Beyaz Üzerine, *Betonart* (66) 50-9.
- DALTON, B. (2009) *Buried Bike*. [<https://www.flickr.com/photos/noii/3380851330>] Erişim Tarihi (09.12.2024).
- DEUTSCHE, R. (1996) *Evictions: Art and Spatial Politics*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- DOVEY, K. (2010) *Becoming Places: Urbanism / Architecture / Identity / Power*, Routledge, London, New York.

- DUFFY, O. (2015) Anish Kapoor's Cloud Gate: Decentering the World, *Public Art: Place, Context, Participation*, der. de Almeida, B.P., Rosendo, C., Alves, M.B., Institute of Art History, Lisbon; 41-51.
- ERZEN, J. (2010) Kent Estetiği, *TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Dosya Kent Estetiği* (23) 1-5.
- ERZEN, J. (2011a) Kamu Alanlarında Heykel ve İfade Özgürlüğü, *Mimarlık Dergisi* (358)
- ERZEN, J. (2011b) *Çoğul Estetik*, Metis Yayınları, İstanbul.
- ERZEN, J. (2024) *Sosyal Heykel Olarak Kent*. [<https://corpusdergi.com/2024/sosyal-heykel-olarak-kent/>] Erişim Tarihi (10.07.2024).
- ESTETİKA TASARIM (t.y.) *Estetika*. [http://estetikatasarim.com.tr/estetika_katalog.pdf] Erişim Tarihi (07.07.2023).
- EVRENSEL (2019a) *Millet Bahçesine Dev Horoz Heykeli Diktiler*, *Guinness'e Başvuracaklar*. [<https://www.evrensel.net/haber/375316/millet-bahcesine-dev-horoz-heykeli-diktiler-guinness-basvuracaklar>] Erişim Tarihi (10.07.2023).
- EVRENSEL (2019b) *Denizli Adayı Mehmet Kırgız: Seyir Tepesi Değil Utanç Tepesi*. [<https://www.evrensel.net/haber/375165/denizli-adayi-mehmet-kirgiz-seyir-tepesi-degil-utanç-tepesi>] Erişim Tarihi (10.07.2023).
- FRIEDMAN, D.S. (1995) Public Things in the Modern City: Belated Notes on "Tilted Arc" and the Vietnam Veterans Memorial, *Journal of Architectural Education* 49 (2) 62-78.
- GRISWOLD, C.L., GRISWOLD, S.S. (1986) The Vietnam Veterans Memorial and the Washington Mall: Philosophical Thoughts on Political Iconography, *Critical Inquiry* 12(4) 688-719. [<https://www.jstor.org/stable/1343434>] Erişim Tarihi (07.08.2024).
- GUGGENHEIM (t.y.) *Jeff Koons Puppy*. [<https://www.guggenheim.org/artwork/48>] Erişim Tarihi (07.08.2024).
- GÜNEY, Ö. (2012) Heykeli dikilesice yöresel ürünler! [<https://www.yenialanya.com/makale/4041152/onder-guney/heykeli-dikilesice-yoresel-urunler>] Erişim Tarihi (27.03.2019).
- HABERMAS, J. (1962) *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. T. Bora ve M. Sancar (2010) İletişim Yayınları, İstanbul.
- HARRIS, B., ZUCKER, S. (t.y.a.) *Mass Consumerism, Warhol, and 1960s America*. [<https://www.khanacademy.org/humanities/art-1010/pop/v/warhol-coca-cola>] Erişim Tarihi (19.03.2019)
- HARRIS, B., ZUCKER, S. (t.y.b.) *Oldenburg, Floor Cake*. [<https://www.khanacademy.org/humanities/art-1010/pop/v/oldenburg-floor-cake-1962>] Erişim Tarihi (19.03.2019).
- HAZARHUN, E., TEPECİ, M. (2018) Coğrafi İşarete Sahip Olan Yöresel Ürün ve Yemeklerin Manisa'nın Gastronomi Turizminin Gelişimine Katkısı. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, Ek Sayı 1, 371-389.
- İLKİYAZ, A. (2015) Çağdaş Sanatın Çıkamaz Sokağı: Kitsch'in Zaferi, *İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 1(1) 11-20.

- İZMİR BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ (2019) *İzmir'in Yeni Meydanı Açılıyor*. [https://www.izmir.bel.tr/tr/Haberler/izmir-in-yeni-meydani-aciliyor/39413/156/] Erişim Tarihi (10.07.2024).
- KAPOOR, A. (2004) *Cloud Gate*. [https://anish Kapoor.com/322/cloud-gate-3] Erişim Tarihi (07.08.2024).
- KAPOOR, A. (2018) *Open Letter*. [https://anish Kapoor.com/5104/letter-to-the-nra] Erişim Tarihi (07.08.2024).
- KAYE, N. (2000) *Site-Specific Art, Performance, Place and Documentation*, Routledge, London & New York.
- KEDİK, A.S. (2011) Kamusal Alan Kent ve Heykel İlişkisi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11(1) 229-40.
- KEDİK, A.S. (2012) Kamusal Alan ve Türkiye'de Heykelin Kamuya Açık Alanlarda Var Olma Koşulları, *Sanat ve Tasarım Dergisi* 3(3) 77-91
- KENTFORM (2019) *Temalı Kent Heykelleri*. [https://www.kentform.com/kategori6-temali-kent-heykelleri.html] Erişim Tarihi (10.07.2023).
- KESKİNOK, H.Ç. (2010) Kamusal Alanın Üretimi Olarak Kentsel Estetik, *TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Dosya Kent Estetiği* (23) 15-22.
- KESTER, G. (2013) *Conversation Pieces: Community and Communication in Modern Art*, University of California Press, Berkeley.
- KULKA, T. (1996) *Kitsch and Art, Kitsch ve Sanat*, (2014) Altıkırkbeş Yayın, İstanbul.
- KUTLUER, G. (2023) Cumhuriyetin 100. Yılında Heykel Tarihimize Kısa Bir Bakış; Türkiye'deki Yerel Yönetimlerin Heykel Sanatıyla İlişkisi, *Journal of Art and Iconography* 5(1) 14-22.
- KUZU, F. (2012) *Türkiye'de Kamusal Alan Estetiği ve Heykel*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Işık Üniversitesi, İstanbul.
- KWON, M. (2002) *One Place After Another: Site-Specific Art and Locational Identity*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- LIGHT, A. (2015) *Underneath Cloud Gate ('The Bean')* [https://www.flickr.com/photos/alan-light/19915966193] Erişim Tarihi (09.12.2024).
- LIN, M. (t.y.) *Vietnam Veterans Memorial*. [https://www.mayalinstudio.com/memory-works/vietnam-veterans-memorial] Erişim Tarihi (07.08.2024).
- MERRIAM-WEBSTER (t.y.) *Kitsch*. [https://www.merriam-webster.com/dictionary/kitsch] Erişim Tarihi (20.07.2023).
- MISS, M. (1984) On a Redefinition of Public Sculpture, *Perspecta* (21) 52-69. [https://www.jstor.org/stable/1567080] Erişim Tarihi (24.10.2023).
- MITCHELL, W.J.T. (1990) The Violence of Public Art: "Do the Right Thing", *Critical Inquiry* 16(4) 880-99.
- NETTLESHIP, W. (1989) Public Sculpture as a Collaboration with a Community, *Leonardo* 22(2) 171-4.
- OLDENBURG VAN BRUGGEN (t.y.a.) *Trowel*. [http://oldenburgvanbruggen.com/largescaleprojects/trowel.htm] Erişim Tarihi (07.11.2023).

- OLDENBURG VAN BRUGGEN (t.y.b.) *Gartenschlauch*. [<http://oldenburgvanbruggen.com/largescaleprojects/gartenschlauch.htm>] Erişim Tarihi (07.11.2023).
- OXFORD REFERENCE (t.y.) *Kitsch*. [<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199239665.001.0001/acref-9780199239665-e-1399>] Erişim Tarihi (20.07.2023).
- ÖZSÖZ, F.M. (2018) Şehir Pazarlamasında Bir Marka Şehir Olarak Eskişehir'in İncelenmesi, *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 2(1) 12-34.
- RESTANY, P. (2015) Pop Art, *Modernizmin Serüveni Bir 'Temel Metinler' Seçkisi 1840-1990*, der. E. Batur, Sel Yayıncılık, İstanbul; 408-12.
- RICHMAN-ABDOU, K. (2017) *7 Colorful Masterpieces That Define the Pop Art Movement* [<https://mymodernmet.com/what-is-pop-art-definition/>] Erişim Tarihi (09.04.2019).
- RUIZ, V.R. (2013) *Puppy*. [<https://www.flickr.com/photos/rvr/10318354876>] Erişim Tarihi (09.12.2024).
- SCHNEIDER, R. (2017) *Reflective Bean in Chicago*. [<https://www.flickr.com/photos/picturecorrect/36077242950>] Erişim Tarihi (09.12.2024).
- SCHWARZKOPF, A. (2013) *Gartenschlauch von Claes Oldenburg im Eschholzpark in Freiburg*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Gartenschlauch_von_Claes_Oldenburg_im_Eschholzpark_in_Freiburg.jpg] Erişim Tarihi (09.12.2024).
- SPEKTAKÜLER ŞEHİR HEYKELLERİ (t.y.) *Spektaküler Şehir Heykelleri*. [<https://sehirheykelleri.com>] Erişim Tarihi (07.07.2023).
- SHEIKH, S. (2007) Kamusal Alanın Yerine Ne mi? Ya da, Parçalardan Oluşan Dünya, *Olasılıklar, Duruşlar, Müzakere. Güncel Sanatta Kamusal Alan Tartışmaları*, der. P. Tan, S. Boynik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 23-9.
- SMITH, R. (2008) Public Art, Eyesore to Eye Candy, *Landscape Architecture Magazine* 98 (12) 126-8.
- ŞENOL, G. (2006) *Türkiye'de Kamusal Heykel Muskadır!* [<https://v3.arkitera.com/sa8684-turkiye-de-kamusal-heykel-muskadir.html>] Erişim Tarihi (14.11.2023).
- TAN, P., BOYNIK, S. (2007) *Olasılıklar, Duruşlar, Müzakere. Güncel Sanatta Kamusal Alan Tartışmaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TANYELİ, U. (2009) *Türkiye'nin Görsellik Tarihine Giriş*, Akın Nalça Kitapları, İstanbul.
- TATE (t.y.a.) *Lost Art: Richard Serra*. [<https://www.tate.org.uk/art/artists/richard-serra-1923/lost-art-richard-serra>] Erişim Tarihi (10.06.2024).
- TATE (t.y.b.) *Pop Art*. [<https://www.tate.org.uk/art/art-terms/p/pop-art>] Erişim Tarihi (12.04.2019).
- TATE (t.y.c.) *Abstract Expressionism*. [<https://www.tate.org.uk/art/art-terms/a/abstract-expressionism>] Erişim Tarihi (12.07.2023).
- THE ART STORY (t.y.) *Claes Oldenburg*. [<https://www.theartstory.org/artist-oldenburg-claes.htm>] Erişim Tarihi (19.03.2019)

- TÜRK DİL KURUMU SÖZLÜKLERİ (t.y.) *Kamu*. [<https://sozluk.gov.tr>] Erişim Tarihi (14.11.2023).
- UYSAL, M.A. (t.y.) Mehmet Ali Uysal [<https://www.mehmetaliuysal.com/>] Erişim Tarihi (10.06.2024).
- UYSAL ÜREY, Z.C. (2023) Aesthetic Assessment of Kitsch: A Reading on Bad Taste in Kant's 'Critique of Aesthetic Judgment', *GRID Architecture, Planning and Design Journal* 6(2) 480-503.
- VIETNAM VETERANS MEORIAL FOUND (t.y.) *Maya Lin*. [<https://www.vvmf.org/About-The-Wall/history-of-the-vietnam-veterans-memorial/Maya-Lin/>] Erişim Tarihi (07.08.2024).
- WIKIPEDIA (t.y.) *Tilted Arc*. [https://en.wikipedia.org/wiki/Tilted_Arc] Erişim Tarihi (09.12.2024).
- WILLARD, M.B. (2019) When Public Art Goes Bad: Two Competing Features of Public Art, *Open Philosophy* 2(1) 1-9.
- YASA YAMAN, Z. (2011) "Siyasi / Estetik Silah" Olarak Kamusal Alanda Anıt ve Heykel, *Metu Journal of the Faculty of Architecture*, 69–98.
- ZEYBEK, O. (2017) Kent Peyzajında Kitsch, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi* 7(16) 96–111.
- XXI (2015) *XXI Serbest Atış: Absürd Fikirlere Çağrı Kent Heykeli Yarışması*. [<https://xxi.com.tr/i/xxi-serbest-atis-absurd-fikirlere-cagri-kent-heykeli-yarismasi>] Erişim Tarihi (25.03.2019).

Received: 24.12.2023; Final Text: 22.11.2024

Keywords: Thematic city sculptures; city symbols; public art; urban aesthetics; public sculpture; Pop Art; kitsch

THE DEAD-END OF PUBLIC ART IN TURKEY: THE EXCESS OF "THEMED CITY SCULPTURES"-CITY SYMBOLS

In recent years, public art in Turkey has been transformed into a branding tool and reduced to mere decoration to promote cities. Large-scale models of products and values associated with the region are strategically placed at intersections on main roads. Decisions regarding these "themed city sculptures" —city symbols— appear to be solely at the discretion of politicians, with their mechanical production monopolized by a few commercial enterprises. While these city symbols are proudly showcased, they face criticism from artists, architects, and urban planners for their aesthetic shortcomings, and are often ridiculed on social media. The problematic nature of presenting city symbols as public art arises from their isolated location on vehicle roads, hindering interaction with their surroundings and viewers. Despite evoking Pop Art sculptures, with their unusually sized figurative depictions of everyday objects, these symbols, lacking an intellectual and artistic creation process, pose challenges in being accepted as works of art. On the other hand, labelling city symbols as kitsch and the subsequent lack of serious consideration have impeded addressing the root causes of the problem. A comprehensive analysis can only achieve a viable resolution to this deadlock in Turkish public art. Consequently, this article evaluates city symbols within the context of public art, Pop Art and kitsch, aiming to answer the question: What prevents city symbols from being regarded as works of art?

TÜRKİYE'DE KAMUSAL SANATIN ÇIKMAZ SOKAĞI: "TEMALİ KENT HEYKELLERİ" -KENT SİMGELERİ- FURYASI

Türkiye'de kamusal sanat son yıllarda yerel yönetimlerin birbirleri ile rekabetlerinde kentlerin markalaşmasına hizmet eden bir araca dönüşmüş ve dekora indirgenmiştir. Bu amaçla, ekseriyetle kentlerin giriş çıkışlarında anayol üzerindeki önemli kavşaklara yerleştirilen "temalı kent heykelleri" -kent simgeleri- yöre ile özdeşleşmiş bir veya birden çok ürün veya değerini büyük boy maketlerinden ibarettir. Kent simgeleri ile ilgili kararların tek başına siyasilerin iradesinde; mekanik üretiminin ise birkaç ticari işletmenin tekelinde olduğu görülmektedir. Kent simgeleri bir taraftan gururla sunulurken, diğer taraftan, özellikle sanatçılar, mimarlar ve kent planları tarafından kentlerimizi çirkinleştiren uygulamalar olarak eleştirilmekte; sosyal medyada alay konusu edilmektedir. Çoğunlukla araç yolları üzerindeki yalıtılmış konumlarından ötürü çevresi ve izleyiciler ile etkileşime geçemeyen kent simgelerinin, en başından, kamusal sanat olarak sunulması sorunludur; günlük hayattan sıradan nesnelerin alışılmadık boyutlardaki figüratif betimlemeleri olarak Pop Art heykelleri çağrışırsalar da, arkalarında düşünsel ve sanatsal bir yaratım süreci olmayan kent simgelerinin, kamusal mekân bağlamı dışında da sanat eseri olarak kabul görmesi zordur. Öte yandan, 2000 sonrasında bir furyaya dönüşmüş olan kent simgelerinin sıklıkla kitsch olarak yaftalanarak ciddiye alınmamaları sorunun kaynaklarına inilmesini geciktirmiştir. Türkiye'de kamusal sanatın düştüğü/düşürüldüğü bu açmazdan çıkış ancak durumun derinlemesine çözümlemesi ile mümkün olabilir. Bu nedenle, makalede kent simgeleri kamusal sanat, Pop Art ve kitsch bağlamında değerlendirilmekte; kent simgelerini sanat eseri vasıfı kazanmaktan mahrum bırakan nedir? sorusunun yanıtı aranmaktadır.

FATMA GÜL ÖZTÜRK BÜKE, Dipl. -Ing. Arch., Ph.D.

Studied architecture at the Universität Stuttgart (1994-2000). Obtained her Ph.D. degree in architectural history from the Middle East Technical University in 2010. Research interests include Byzantine Cappadocia, rock-cut architecture, vernacular settlements, historic urban landscapes, cultural and social sustainability, and disneyfication. gulozturk@cankaya.edu.tr

REMAINS OF OTTOMAN ARCHITECTURE IN THE CITY OF NIKŠIĆ IN MONTENEGRO

Vladimir BOJKOVIĆ*, Jelena BAJIĆ ŠESTOVIĆ**

Received: 24.09.2023; Final Text: 04.09.2024

Keywords: Montenegro; Nikšić; fortress; mosque; ramparts

1. Nikšić is located in the western part of Montenegro, in the Montenegrin-Herzegovinian belt of the Dinarides. The settlement developed in the central part of Nikšić Field, the largest karst field in Montenegro. Nikšić is the second largest city in Montenegro, with an exceptionally favourable geographical and topographical position (Ivanović, 1977).

2. Prince Nikola was the heir of the Petrović dynasty which had ruled Montenegro for centuries.

INTRODUCTION

During the late 14th century, the Ottoman Empire expanded into the Balkan Peninsula, gradually subduing South Slavic territories and imposing a system of social and state organization distinct from European feudal models. Following the conquest of Herzegovina in 1465, Nikšić, then called Onogošt, was among the cities that fell to Ottoman forces. Even though Nikšić (1) remained under Ottoman rule for nearly four centuries, the city faced periods of abandonment in the 16th and 17th centuries due to relentless wreckage.

In the battles with Ottomans, the tribes of Herzegovina, with significant support from Montenegro, persistently resisted the Ottoman rules and strove for unification. In 1877, after decisive battles against Suleiman Pasha's forces led by Prince Nikola (1841–1924) (2), Montenegrin troops captured Trebjesa Hill at the end of July and entered Nikšić on September 9. Following the Berlin Congress of 1878, Nikšić officially became a constituent part of Montenegro.

Although Nikšić suffered extensive damage its distinctive Ottoman architecture and urban structure remained intact. In 1878, English archaeologist, Arthur John Evans (1851–1941) provided a detailed account of Nikšić, focusing on its urban structure. He described the city as comprising of a fortress, a walled inner section, and an outer area with a market and main streets.

In the years following the Ottoman era, Nikšić retained much of its former appearance, but the arrival of settlers from Montenegro necessitated change. The growing need for new houses and urban expansion prompted the impoverished, newly arrived population to repurpose stone from the ruins of the Ottoman city for constructions.

The First Regulatory Plan of Nikšić, created by Josip Šilović Slade (1828–1911) in 1883, envisioned an “ideal” urban layout, requiring vast amounts

* *Corresponding Author*; Faculty of Architecture, University of Montenegro, Podgorica, MONTENEGRO

**Faculty of Architecture, University of Montenegro, Podgorica, MONTENEGRO

3. The Ottomans began conquering the Balkans during the rule of Murad I (1362–1389), then the conquest of new territories continued during Murad II (1421–1444, 1445–1451), Mehmed II the Conqueror (1444–1445, 1451–1481) and Suleiman the Magnificent (1520–1566) (Yenişehirlioğlu, 1983, 155).

of building material. Stone from destroyed Ottoman houses that no longer fit into the urban matrix of the new city was repurposed. Similarly, stone from the Lower Town was utilised, ultimately resulting in the complete loss of Nikšić's original morphology. Over time, as new Nikšić emerged, the remaining Ottoman structures were destroyed, while the Bedem Fortress of Upper Town was left to the ravages of time.

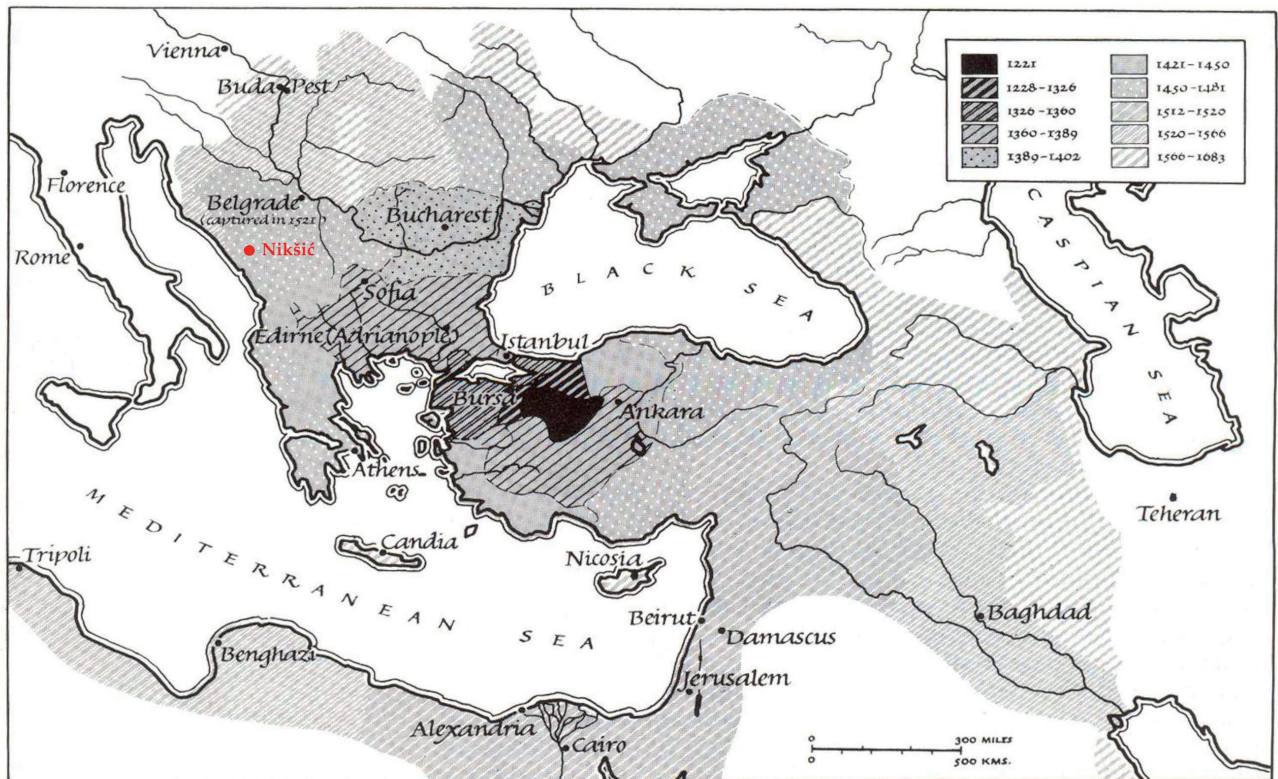
This paper provides the architectural legacy of Ottoman Nikšić, Montenegro's second-largest city, not merely to document its history but to emphasize the importance of preserving these culturally significant architectural monuments and raising awareness among experts and the public for the benefit of future generations.

OTTOMAN CONQUESTS IN THE BALKANS – THE FORMATION OF CITIES

The Balkans, marked by its rich cultural diversity and centuries of stratification, has been shaped by influences from both Western and Eastern civilization. Its favourable geographical and strategic position has historically made it a target for conquest by numerous powers (Lowry, 2003; Yenişehirlioğlu, 1983; Kiel, 1979).

Ottoman Empire expansion into European states began in the 14th century with their conquest of a major part of the Balkans (3). Under Suleiman the Magnificent, the empire achieved its greatest territorial and political dominance, becoming a major European power (**Figure 1**). Many Balkan cities, including Sarajevo, the capital of Bosnia, Banja Luka and Mostar in modern-day Herzegovina, as well as Tirana in Albania and various

Figure 1. Ottoman conquests. Position of Nikšić in Ottoman Empire. (Idrizbegović Zgonić, 2012; 62) (Edited by authors).

4. "Ekrem Hakkı Ayverdi collected information on almost 20,000 buildings of all sizes, suited to the needs of the widely dispersed Muslim communities, and often, in spite of their relatively small size, of great monumentality and artistic value." (Kiel, 1990, XI)

5. The Ottomans very rarely (and in our region never) used the bastion type of fortification, even though from 1540 onwards they were in contact with such systems, along the borders on the Venetian and Habsburg sides. (Puljić and Karač, 2014: 55).

6. Herceg Novi is the youngest medieval city on the Adriatic, founded in 1382 by Bosnian King Tvrtko I. After the first 100 years since its founding, the city fell under Ottoman control (1482–1687) and received elements of Ottoman architecture and urbanism. The Ottomans paid great attention to the restoration and expansion of the existing ramparts and towers (the Kanli Tower, the Beg's Tower, Abaz Pasha's Tower, Karhan's Rampart) (Bajić Šestović, 2016)

Bulgarian cities, became key urban centers of the Ottoman Empire (Kiel, 1990).

During the 16th and 17th centuries, the Ottoman Empire shaped much of the Balkans, building new cities on the existing foundations of ancient and medieval fortifications using Ottoman techniques and methods. In the 18th century, increasing Western influence introduced new architectural elements, leading to a transformation in the methods of construction (Yenişehirlioğlu, 1983). Furthermore, bolstered trade ties between the Ottoman Empire and European states prompted the transformation of existing fortifications into thriving trade and significant cultural centres.

In the new cities, Ottomans urbanism integrated with local Byzantine and Slavic styles, resulting in a unique architectural identity (Kiel, 1990). Domes (4) became prominent features, alongside mosques, baths, and khans, which were previously unknown to the Balkans (Kiel, 1990, IX). Public spaces such as piazzas (stone-built halls or *bedesten*), covered trading streets (*arasta*), bridges, and aqueducts played a central role, overshadowing religious structures (Kiel, 1990, IX). Following the conquest of the Balkans in the second half of the 14th century, Turkish-Muslim administrators, soldiers, and civilians were resettled in and around old walled towns (Kiel, 1990, IX), in order to ensure government control in those areas (Greene, 2000).

Ivkovska (2021) emphasized the rich stratification of Ottoman cities in the Balkans, shaped by their Mediterranean location and distinct historical, cultural, and geopolitical context compared to those in the Middle East, Asia or North Africa. She highlighted the multicultural and multiethnic character woven into the urban fabric of Balkan cities. Cerasi (2005) underscores the active cultural exchange that shaped Balkan Ottoman cities, resulting in a unique blend of styles across different localities. Multiculturalism, a defining feature of the Balkans (Cerasi, 1988), fostered the intertwining of different cultures, which produced complex urban forms and complicating the traits specific to the Ottoman period. The Ottoman legacy endures not only in urban design but also linguistic traces, as evident in Turkish words still found in the Serbian language (Table 1).

Montenegrin cities during the Ottoman period closely resembled other Balkan cities of that time. The Ottomans typically chose existing cities with fortified cores for military purposes and surrounding suburbs for civilian life (Živković, 1992), regardless of how well-preserved they were. In many cities across Old Herzegovina, the army was stationed in medieval fortresses on elevated areas (the Upper Town), separate from the rest of the settlement (Puljić and Karač, 2014). The fortifications did not significantly affect the urban structure, nor did they influence the placement of streets or public spaces (Puljić and Karač, 2014). After 1453, the Ottomans adopted the Byzantine system of fortifications, resulting in designs similar to European ones, with polygonal and circular towers and low half-towers for early artillery use (Puljić and Karač, 2014: 54). However, these structures did not evolve beyond the 16th century (5). Unlike Herceg Novi, (6) which underwent transformations in its fortifications influenced by modernisation from Western styles and military technologies, Nikšić's ramparts – modern at that time – did not experience similar innovations or incorporate new architectural elements (polygonal and circular towers).

The medieval cities of the South Slav territories conquered by the Ottomans experienced diverse outcomes. While significant mining and other

English	Serbian	Turkish	Explanation in English
Arasta	Arasta	Arasta	A row of shops, typically located near a mosque, forming part of an Ottoman market area. (Inalcik, 1973)
Bedesten	Bedesten	Bedesten	A covered market or bazaar, often for luxury goods like textiles and jewelry, commonly found in Ottoman cities. (Kuban, 2007)
Bey	Beg	Bey	A title for a local leader or noble in the Ottoman Empire, often used to refer to the head of a region or district. (Inalcik, 1973)
Caravanserai	Karavanseraj	Kervansaray	A roadside inn or rest stop built for caravan travelers, providing accommodation, food, and security. (Kuban, 2007)
Charshia	Čaršija	Çarşı	A marketplace or commercial district, typically featuring various shops and trade goods, common in Ottoman cities. (Inalcik, 1973)
Charshia-varosh	Čaršija-varoš	Çarşı ve mahalle	A term combining the marketplace (charshia) and the surrounding residential area (varosh), typical in Ottoman settlements. (Kafesoglu, 1992)
Dizdar	Dizdar	Dizdar	A fortress or military commander, responsible for guarding a fort or castle during the Ottoman period. (Inalcik, 1973)
Hammam	Haman	Hamam	A public bathhouse that was central to Ottoman social life, used for both hygiene and social gatherings. (Kuban, 2007)
Han	Han	Han	An inn or guesthouse along trade routes that offered lodging and services to travelers and merchants. (Inalcik, 1973)
Imam	Imam	İmam	A religious leader in Islam, particularly one who leads prayers in a mosque or provides spiritual guidance. (Kafesoglu, 1992)
Imaret	Imaret	İmaret	A charitable institution, usually attached to a mosque, that provided food to the poor and served as a community center. (Inalcik, 1973)
Izba	Izba	Oda	A small room, often used as a living space or storage area, particularly in rural or traditional houses. (Kuban, 2007)
Kadiluk	Kadiluk	Kadılık	Administrative district governed by a kadi, an Islamic judge responsible for legal and social matters. (Inalcik, 1973)
Kasaba	Kasaba	Kasaba	A small town or settlement, often under the control of a local Ottoman ruler, known as a "bey." (Kafesoglu, 1992)
Mahallah	Mahala	Mahalle	A neighborhood or residential area, often centered around a mosque, typical in Ottoman towns. (Inalcik, 1973)
Mahfili	Mahfili	Mahfil	A raised platform or gallery in a mosque, often used for special prayer services or recitations. (Kafesoglu, 1992)
Maktab	Maktab	Mektep	An elementary school, often associated with a mosque, where children would receive religious and basic education. (Kuban, 2007)
Masjid	Džamija	Mescid	A small mosque used for regular prayers, distinct from larger central mosques, often found in smaller communities. (Kafesoglu, 1992)
Mihrab	Mihrab	Mihrab	A niche in the wall of a mosque that indicates the direction of Mecca, towards which Muslims face during prayer. (Kuban, 2007)
Minaret	Minaret	Minare	A tall tower attached to a mosque, used for the call to prayer, one of the defining features of mosque architecture. (Kuban, 2007)
Minbar	Mimbar	Minber	A pulpit in a mosque used by the imam to deliver sermons, often located to the right of the mihrab. (Kuban, 2007)
Mutvaka	Mutvaka	Mutavallı	The administrator or caretaker of a mosque or religious endowment, responsible for the maintenance of the waqf (charitable property). (Kuban, 2007)
Sherefe	Šerefe	Şerefe	A balcony or platform at the top of a minaret used by the muezzin to make the call to prayer. (Inalcik, 1973)
Takya	Takija	Tekke	A Sufi lodge or dervish house where Sufi orders would meet for prayer and spiritual practices. (Kuban, 2007)
Tarikh	Tarih	Tarikh	A chronogram or historical inscription that records the date of an event or the construction of a building. (Inalcik, 1973)

Table 1. A list of terms related to key elements and structures in Ottoman architecture - English, Serbian and Turkish equivalents with explanations in English

7. Luburić relies on the reconstruction of a popular account given in the form of an epic poem.

8. The Kosorić family are the ancestral leaders of the Drobñjak tribe.

9. Klajić published his book "Bosnia" in 1878, only a year after the end of Ottoman era, which means that Klajić had collected data on Nikšić earlier.

settlements faded, cities that became military and administrative centres of the Ottoman authorities experienced substantial growth (Drobñjak and Šabotić, 2017). Ottoman urbanisation brought fortresses, military infrastructure, commercial-administrative districts, religious buildings (*çarşu*), and residential neighbourhoods (*mahalle*) (Alihodžić, 2019, 3).

OTTOMAN PERIOD OF THE CITY OF NIKŠIĆ

In 1456, the Ottomans conquered most of Herzegovina, including the town of Onogošt (known during the medieval time as Nikšić), and established the vilayet called Herceke. The city was under Ottoman control for over four centuries, until 1877. As in other cities in the Balkans (Lowry, 2003; Yenişehirliođlu, 1983; Kiel, 1979), the Ottomans first destroyed the cities they conquered, then built them based on their own urban and architectural methods. It is clear that the Ottomans built Nikšić on the remnants of medieval Onogošt, making the construction process complex and deeply influenced by local culture, builders, and the city's identity (Cerasi, 1988; Kiel, 1979).

The exact period of construction of the Ottoman city remains unclear. According to Andrija Luburić (1988), the process began around 1696, (7) following the execution of Duke Ilija Kosorić, (8) and the expulsion of the Drobñjak tribe. In 1702, Recep Pasha returned with an army to expand and the city's fortifications. Jovan Ivović (1961) believes construction began after the Treaty of Karlowitz (1699), but faced significant challenges, including repeated destruction of walls, which were initially built with single layer of stones.

The exact configuration of the expanded city is still uncertain. Namely, Vjekoslav Klajić (1878) in his book *Bosnia* describes Nikšić as a provincial town (city), located on a hill Zeta and Gračanica Rivers (**Figure 2**), with a population of 3,000 to 4,000, mostly Muslims. The city or fortress, surrounded by walls and bastions, was shaped like a hexagon, with Onogošt as the central fortress. Important surrounding towers included Čadjelica, Ozrinić, Rudopolje, and Rastovac. Klajić's book also includes an engraving of "Onogošt – Upper Town," which might correspond to the 1708 city plan, but this remains uncertain. Evans (1878), in his city plan, did not depict the hexagonal form described by Klajić, (9) but

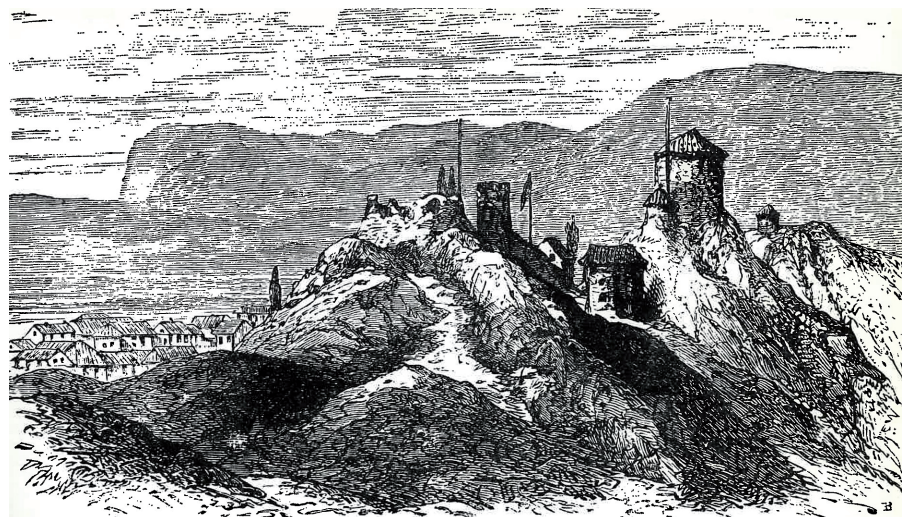

Figure 2. Town and fortress in the middle of the 19th century (Klajić, 1878)

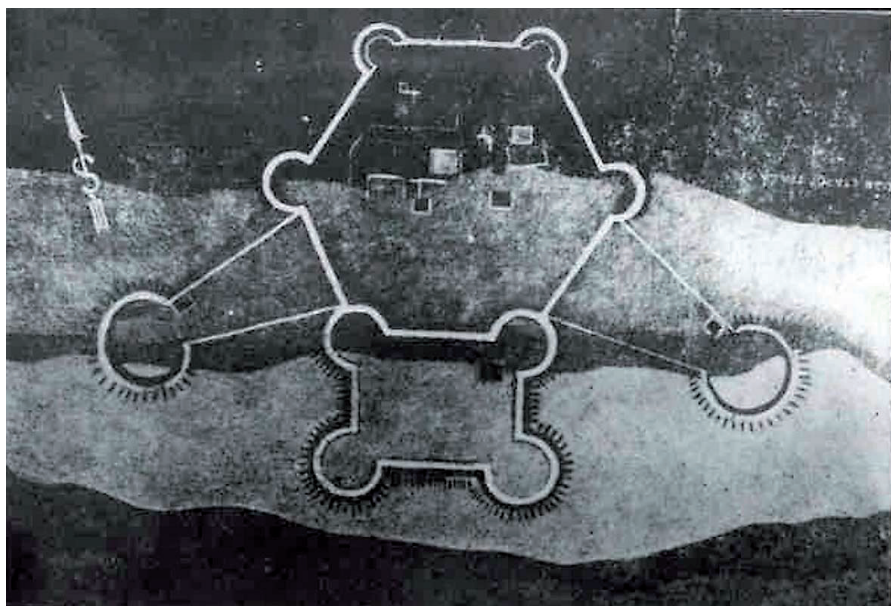

Figure 3. Plan of Nikšić, 1708 (Bojković, 2018).

instead presented a quadrangular shape with lateral towers, as seen in his engravings. (Figure 3)

Once completed, Onogošt became the largest and most significant Ottoman fortification and military stronghold in Herzegovina, largely due to its strategic location along vital routes and the blend of various cultural influences (History of Montenegro, 1975). With the onset of the Morean War (1683–1699) and the loss of fortifications such as Herceg Novi and Risan, Onogošt assumed a central role in the Ottomans' defence strategy. By 1707, the city housed 560 houses and a military presence of 360 soldiers, (10) with many Muslim families from Risan and Herceg Novi settling there, (Drobnjak and Šabotić, 2017, 322–330).

The development of Ottoman Nikšić transformed from its initial position as a fortification, which, from a strategic standpoint, had little value in the western Balkans, to a highly fortified military stronghold. Over time, it evolved into a more complex settlement, featuring typical Ottoman urban elements such as central mosque, bazaar, and fortified walls.

URBANISTIC ORGANISATION OF OTTOMAN NIKŠIĆ

Once rebuilt by the Ottomans, Nikšić was named a *kadiluk* (please see Table 1) and designated a *kasaba* (11) (provincial town). This status required the city to include vital urban components, such as a mosque, a *maktab* (Islamic school), possibly a *hammam* (Turkish bath), an *imaret* (public kitchen), a *takya* (gathering place), a *han* or *caravanserai* (roadside inn), a *charshia* market (series of shops), and more (Čelebija, 1973) (Figure 4).

Ottoman tradition influenced the arrangement of cities and settlements according to clear rules. According to this, the urban design adhered to a structured division: the *charshia-varosh* (market-town) for workshops, trade shops and administrative activities, and the *mahallah* (neighbourhood) for residential areas. Ottoman Nikšić followed this model while preserving its medieval organization, maintain the distinction between the Upper and Lower Towns. (Figure 5)

10. In 1688, Onogošt had a crew of 120 soldiers under the command of a captain and an insignificant number of buildings.

11. "According to their sizes and importance, cities were divided in two categories: *kasaba* and *şehir*. None of the cities in Montenegro had ever reached the status of a *şehir*." (Alihodžić, 2019, 3)

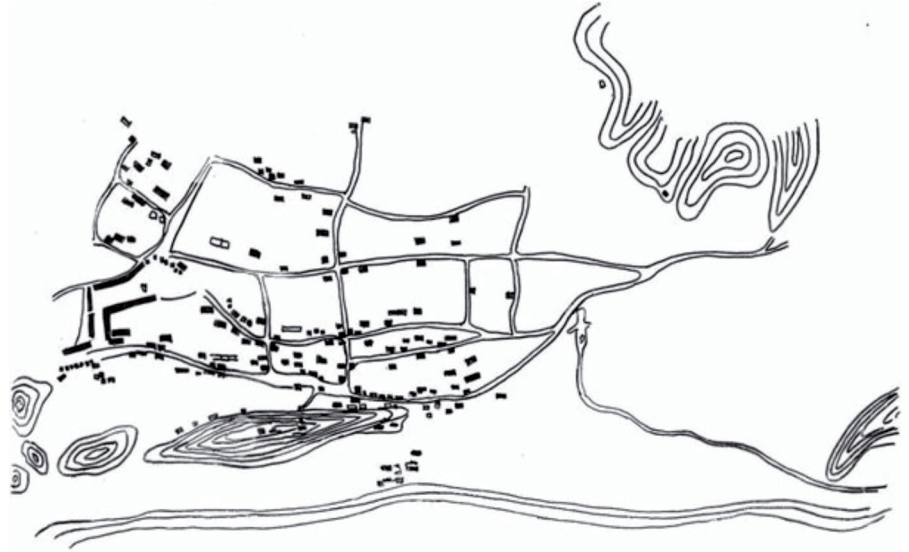

Figure 4. Plan of Nikšić, situation after the end of Ottoman era in 1878 (Bojković, 2018).

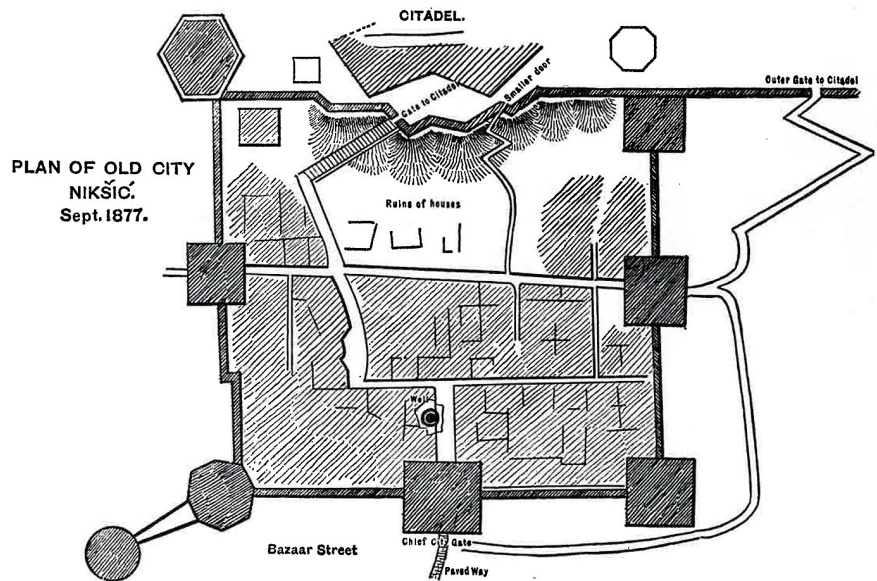

Figure 5. Arthur J. Evans, Plan of old Nikšić, 1877 (Evans, 1878).

The Upper Town, initially a castle and later the main fortress of the Onogošt district, held the significant defensive importance as the region's main fortress (Mijović and Kovačević, 1975). Petar Šobajić gives a detailed description of its structure. Located on a 250-metres-long rocky hill, the fortress had walls 1 to 2 metres thick and over 4 meter high, fortified with defensive loopholes. The southern side was protected by the three-storey pentagonal Nebojša Tower. This tower was pivotal for the city's defense. The northern side featured an octagonal tower with a cannon platform. At its centre were two square artillery emplacements, each 5 metres long and wide, alongside two buildings likely used by the *dizdar* (commander) and the city guard. Next to the cannon emplacement was a deep basement dug into the rock, roofed with vaulted walls, while a second basement near the Nebojša Tower, at Popi, served as a jail.

The Lower Town, next to the Upper Town, was fortified on three sides with walls about 4 metres high. While slightly shorter in length, it was wider

than the Upper Town, featuring three-storey defensive towers at strategic points (at the corner and in the middle of the wall) connected by walkable walls. The eastern wall had the main entry, the Great Gate, flanked by the Osa Tower to the south and the Prosenata Tower to the north. A transverse wall separated the northern "Old Town", consisting of 18 close-knit Muslim houses with narrow alleys belonging to people from Risan and Herceg Novi, from the southern part, which contained the commander's house, a hospital, kitchen and food reserves (**Figure 6, Figure 7**).

In Nikšić, the marketplace was located immediately outside the walls of the Lower Town. Most of the houses were located in the direct vicinity of the walls of the Lower Town, in an area known as *Stara varoš* (Old Town), where streets were narrow and winding. The market in Nikšić remained known as the "Crooked market". The houses had stone walls and earthen floors, while taller, multiple storey houses were roofed with shingle and straw. The ground floor typically featured an *izba* (the storage) paved with stone, and a wooden staircase led to the upper floor, where the inhabitants lived. The windows were small with wooden or iron grilles and the

Figure 6. View of the fortress from the south side (private archive of Mr Ognjen Bjelica)

Figure 7. View of the fortress from the west side (private archive of Mr Ognjen Bjelica)

courtyard was surrounded by tall walls. The houses' roof were mainly two-sided and oriented in a north–south direction.

Mahallahs were usually formed according to the religious affiliation of the population, and so there were two Muslim *Mahallahs*. Each *mahallah* contained a mosque or *masjids* (mosques without a minaret), including those in Onogošt/Nikšić. The *mahallahs* in Nikšić included Hercegovačka, Mušovina, Podgorička, Spuška, Kučka, Piperska, Ferizović and Grudska (Šobajić, 1938, 74–77).

ARCHITECTURE IN OTTOMAN NIKŠIĆ

Today, with great effort, we can imagine how Ottoman Nikšić might have looked like. A small number of written documents provide incomplete and imprecise descriptions, while engravings and sketches depicting the city are rare. However, based on these scarce sources and the remaining material evidence, we can form an idea of what certain typologically diverse structures may have looked like.

The constructions of Ottoman Nikšić can be into four categories: those that are long lost, those in a ruined state, those that are devastated, and, very rarely, those that are preserved. This paper primarily focuses on the ruined, devastated, and preserved structures, aiming to approximate, as much as possible, the spirit/essence of Ottoman Nikšić.

Among the rare remains of the once impressive Ottoman residential architecture in Nikšić are the houses of the Mušović family, of which only the foundations remain, and the house of the Mekić family, where only the entrance façade is preserved.

One of the most impressive constructions was the bey's house (12) of the Mušović family's, located in Popi on the southern side of the city. At the beginning of the 18th century, the Mušović family seized this building originally belonging to the Metropolitan of Onogošt, and turned it into a harem. It is likely that the medieval court of the Nemanjić dynasty was also located here (13). The main guest rooms of Captain Mušović were situated in a large, four-storey tower built from beautifully dressed stone. Over time, the Mušović family constructed additional buildings, which were surrounded by trenches. Unfortunately, only a pile of stones remains of these structures, and their reconstruction would be demanding (Figure 8).

12. The Mušovićaes are a Muslim family originally from Kolašin, who settled Nikšić at the end of the 17th century. The Mušović family ruled Nikšić for a long time (over 100 years), the most famous of them being Osman and Captain Hamza, and both in epic national poems (Ivanović, 1977).

13. The Nemanjićaes were a Serbian ruling dynasty, from 1168 to 1371 and provided the first Serbian king (Stefan Nemanjić) and the first Serbian emperor (Dušan the Mighty – Emperor of the Serbs, Greeks and Bulgarians), who led Serbian to the height of its power, significantly expanding its borders southwards, taking advantage of the civil war in Byzantium (<https://zaduzbine-nemanjica.rs/Nemanjici.htm>).

Figure 8. Remains of the bey Mušović family house, old postcard (private archive of Mr Ognjen Bjelica)

14. After end of Ottoman era, the Mekić family moved to Sandžak in Serbia, and then to Macedonia, and then migrated permanently to Istanbul, Turkey. The Mekić family changed its name to Tara, after the eponymous river. The Mekić-Tara family gave rise to Turkish intellectuals such as Fevzija Mekić, whose son was Şark Tara, the founder of the largest Turkish construction company, ENKA (Svetlana Mandić, *Old Houses of Nikšić, When a Rock Speaks and Fairy Tales Come to Life*, Pogled no. 26, October 2018, Journal of the Chamber of Engineers of Montenegro, p. 68).

The Mekić family's house, (14) one of the few Ottoman houses located outside the city walls, was built in the mid-19th century and has undergone significant changes over time. The least altered part is the eastern entrance façade, made from finely dressed stone cubes. The entrance door is decorated with distinctive ornamentation (Figure 9). The house likely had shops on the ground floor where trade and craftworks took place. When the first regulatory plan was adopted in 1883, characterised by a strict geometrical layout, all the houses that did not fit into the future urban matrix were demolished, except for the Mekić family's house, which conformed to the new concept (Figure 10).

The oldest photograph likely showing the appearance of the Lower Town testifies to how houses looked in the oldest part of Ottoman Nikšić. The photograph, taken in 1890, is held in the Bibliothèque nationale de France (Figure 11). This photograph is a crucial record of how the old part of Nikšić appeared 13 years after the Ottomans left, and six years after the construction of the new Nikšić began. In the foreground of the photograph,

Figure 9. The original wall of the Mekić family house (photo by Milan Šapurić)

Figure 10. The ornament above the entrance of the Mekić family house (photo by Milan Šapurić)

Figure 11. Old Nikšić, around 1890.
(Bibliothèque nationale de France)

there is a significantly higher concentration of houses. Many of these feature typical Ottoman architectural elements such as high stone walls around the courtyard, a division between the economic and residential areas, four-pitched roofs, and smaller windows. In the background, the houses are arranged more sparsely with a different architectural logic: they have compact forms, steeply pitched two-sided roofs, and lack the dividing high walls between plots. These houses were likely built following the implementation of the first regulatory plan in 1883, marking a shift toward a new urban concept that abandoned the earlier Ottoman spatial organization and architectural style, typically characterized by defensive structures and central gathering spaces.

Unlike the houses in the background, those closer to the observer have more dynamic shapes, typically with four-sided roofs covered with either shingles or tiles, and with shallower pitch. These houses are surrounded by high walls, with openings called loopholes visible. Gates can also be seen on individual houses. One house features a ground-floor porch, while several others have porches on the first floor. In the central part of the photograph, a well is visible, with space around it only slightly wider than the street passing between the houses in the foreground. This space may have been used for public gatherings.

While these houses are probably located probably in the remains of the Lower Town, it is clear that they are typical Ottoman houses of the period, modified and adapted to the indigenous conditions. The Ottoman family house, a residential complex, was the main cell of the city, a self-contained unit oriented inward. The best example of this can be seen in the house in the foreground. The residential complex consists of a house extending two floors, with a larder or cattle shed probably accommodated on the ground floor. The complex is enclosed by high walls, forming a courtyard that contained a kitchen or *mutvaka*, a toilet, various types of storerooms, and possibly a garden with a vegetable plot and possibly water. Unfortunately,

15. Ali Pasha's Mosque in Sarajevo is the highest artistic expression of Ottoman architecture (Redžić, 1983).

16. This type of mosque is particularly characteristic of the northern part of Montenegro (Plav, Gusinje and Rožaje).

17. The Mosque of Hussein Pasha Boljanic (1569) is the most beautiful and most significant preserved domed building erected during the Ottoman period in Montenegro. It is located in Pljevlja, in the old market (Andrejević, 1984). It was placed under state protection in 1952. The central area, bordered by walls 1.12–1.13 metres thick, has a regular square foundation, supporting a dome 10.85 metres across. A high and massive porch extends along the entire breath of the north-western wall of the mosque. Along the front corner of the square foundations of the mosque an unusually tall (42 metres) minaret rises. On the mosque can be seen a wealth of decorative elements (decorative stalactites, bas-relief rosettes, bas-relief friezes, etc.).

no typical Ottoman houses from this period have been preserved in the Nikšić area.

Religious buildings play a crucial role in shaping urban spaces, and in the Balkans, a specific typology of mosque developed in response to historical circumstances. There are three main types of mosques in the region: single-room domed mosques with a porch (15) (the most represented type), multiple-room domed mosques, and mosques with a four-sided roof, which is the simplest mosque design in the Balkans (Redžić, 1983). The classic domed mosque appears in two forms: with a full dome or a semi-dome (Redžić, 1983: 120).

In Montenegro, mosques typology is fairly modest. The first type is a single-room domed mosque with a square base supporting a spacious cupola, couple with a porch covered by three smaller cupolas. The second type features a four-sided roof and a flat wooden ceiling, with or without a porch (Deroko, 1964; Redžić, 1983; Andrejević, 1984). This second type evolved in harmony with medieval architectural styles, and under the influence of local building traditions, the minaret took on the form of an archaic bell tower with a square cross-section (Andrejević, 1984). This second type evolved in harmony with medieval shapes, and under the influence of local building traditions, the minaret took on the form of an archaic bell tower with a square horizontal cross-section (16) (Andrejević, 1984). A feature of every mosque is that on the outside, alongside the structure, there is a minaret whose construction was precisely achieved using dressed stone. The cupola's diameter depended on the status of the town/settlement in which it was located. The most significant and impressive mosque in Montenegro is Hussein Pasha in Pljevlja (**Figure 12, Figure 13**) (17). No multiple-room domed mosques with an indented foundation, nor mosques with a dome on a hexagonal or octagonal base, were ever built in Montenegro.

In terms of their aesthetic conception, the mosques were built with a simple interior layout that functionally accommodated large gatherings. However, a harmonious external silhouette was also prioritized, blending the heavy, round, lead-covered spacious cupola with an exceptionally slender stone minaret (Deroko, 1964).

As the population of Ottoman Nikšić grew, the number of mosques also increased. Within the city, there were four mosques, and another five in the surrounding area, reflecting the territory covered by the kadiluk of Nikšić. Of these nine mosques, only one has survived to the present-day – Hadži Ismail's Mosque, located in the city's inner core. Built in 1807 by the Nikšić merchant Hadži Ismail Lekić of the Mehmednikić brotherhood, this mosque is of the type with a four-sided roof and a porch.

Hadži Ismail's Mosque is a smaller structure with a square base (**Figure 14**). Built from finely dressed stone, the walls were plastered and painted white. To the right of the entrance façade stands a minaret, also made of finely dressed stone (**Figure 15, Figure 16**). The *minaret* has a distinctive rectangular base and a cylindrical shape, with a spiral staircase inside. At the top, there is a *sherefe* (muezzin's balcony) used for calling people to prayer. Above the door, a stone plaque with date (*tarikh*) inscribed with Arabic-Turkish writing provides the date of construction and the name of the builder. The interior of the Mosque is also simple. The entrance leads to an antechamber on the right, which contains a *gusulhana* (the chapel), while on the left is the *imam's* office or *maktab* classroom.

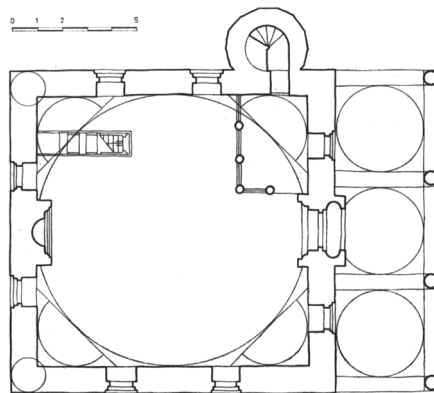

Figure 12. Hussein Pasha's Mosque, ground floor (State Archives of Montenegro, Cetinje)

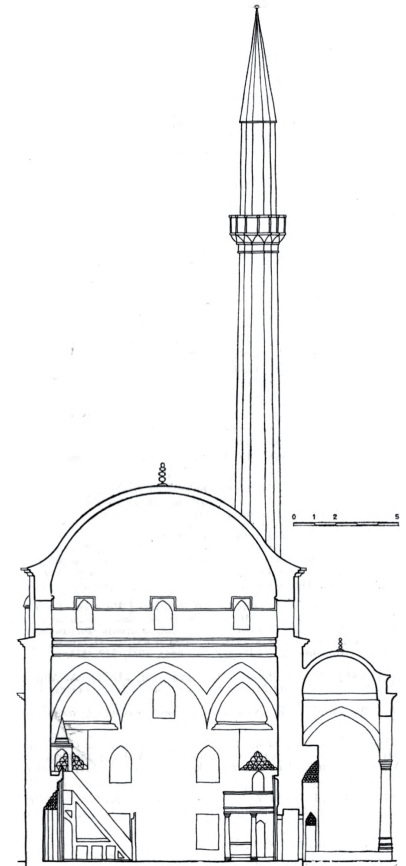

Figure 13. Hussein Pasha's Mosque, section (State Archives of Montenegro, Cetinje)

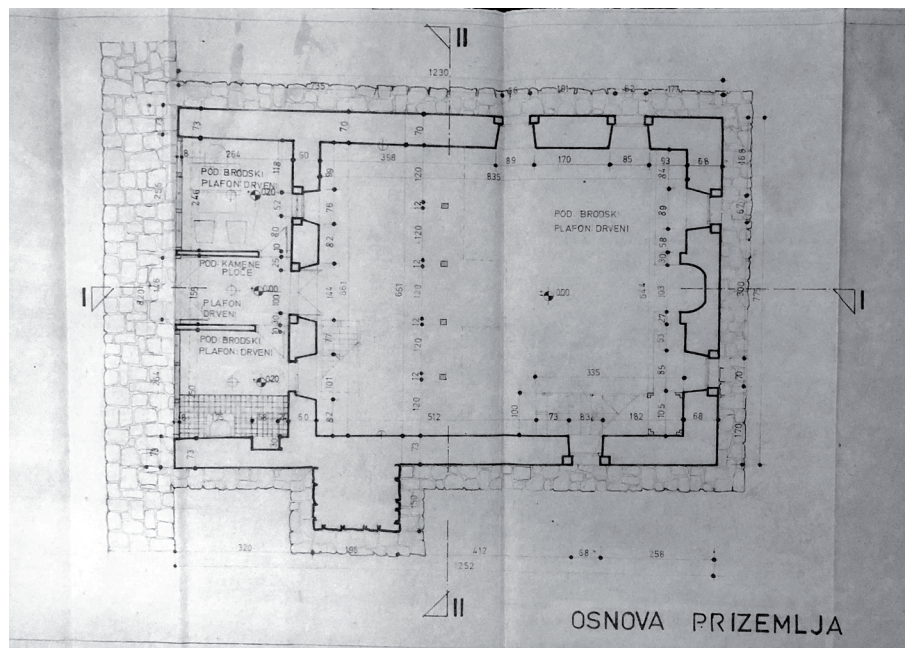

Figure 14. The ground floor of the mosque (The City Archive of Nikšić)

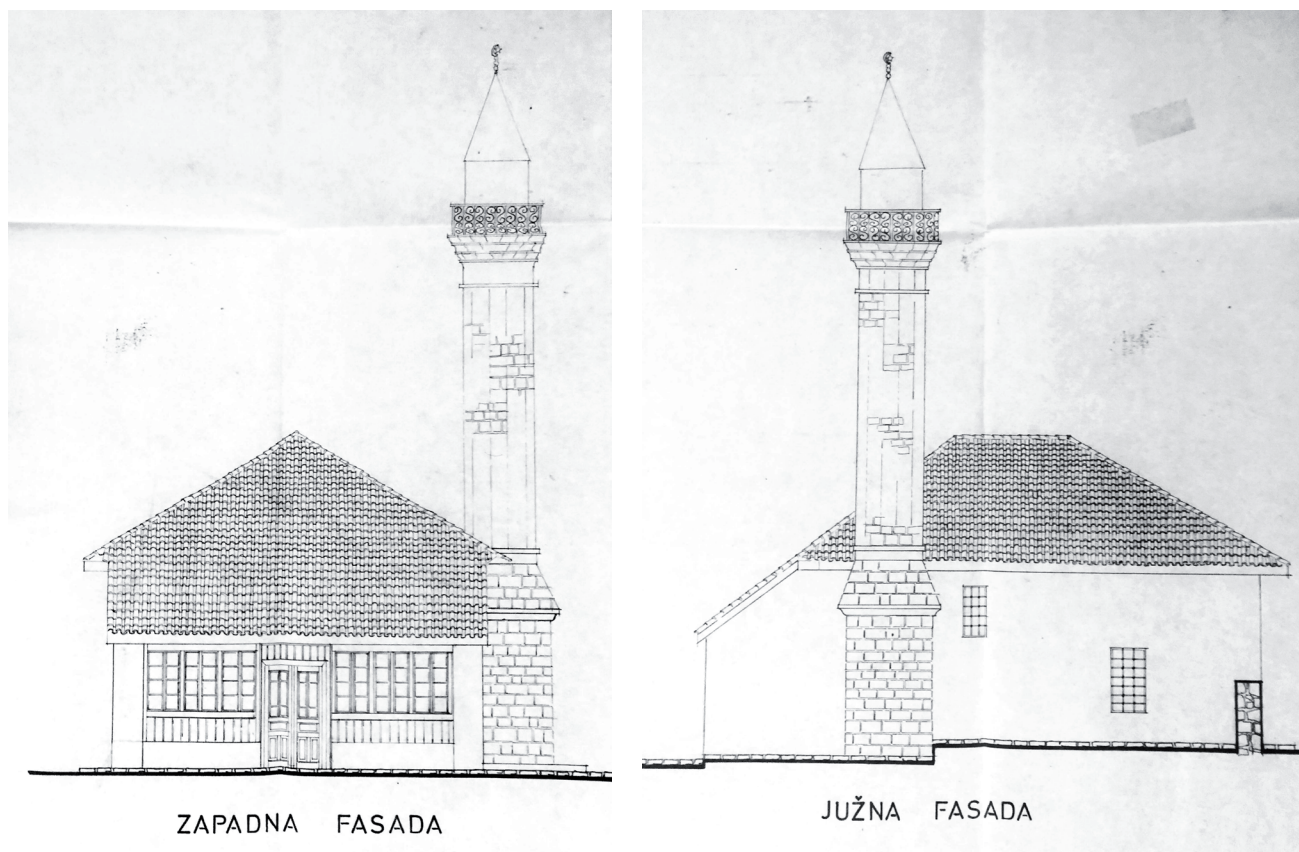

Figure 15. The west façade (The City Archive of Nikšić)

Figure 16. The south façade (The City Archive of Nikšić)

The prayer space in the mosque is illuminated by six windows on three sides. On the wall facing Mecca, there is a *mihrab* (niche) and a *minbar* (raised platform). A special spatial feature of the mosque is the *mahfili* gallery (the muezzin's platform), which spans the entire wall above the main entrance (**Figure 17**).

During the Ottoman period, Nikšić was characterised by the construction of numerous defensive towers. Of these, only the Leković Tower has been preserved, though it remains largely ruins (**18**). The method of construction and stonework style suggest it was constructed at the end of the 18th century or the beginning of the 19th century.

The Leković Tower is expertly built from finely dressed stone, resembling the craftsmanship of coastal master builders. The tower has only one door on the southern side, leading into a large, tall space with high-ceiling. From here, a narrow passage with wooden stairs provides access to the first floor. Narrow loopholes remain visible from the inner side of the building. The house partially lost its authentic features after extension work was carried out in 1950 (**Figure 18**).

18. There is a popular tradition that the Leković Tower in Kočani was built as long back as 1448. It is often mentioned in epic poetry as a meeting place.

19. The bridge of Grand Vizier Mehmed-pasha Sokolović on the River Drina in Višegrad, a work of the master builder Sinan (1577), represents the high point of the Ottoman classical style and Ottoman builders in general.

Ottoman builders distinguished themselves by their skill in constructing and forming bridge structures (Redžić, 1983). They knew the laws of statics, but they also had a particular sense for the proportion and form of bridges (**19**). One of the few remaining bridges from the Ottoman period in Nikšić is Hadži Ismail's Bridge over the River Zeta, located in Duklo. Built in 1807 by the merchant Hadži Ismail Lekić, the bridge is approximately 110 metres long and constructed from finely dressed stone cubes. It is characterised by irregular semicircular arch-openings (**Figure 19**). The site of the bridge was

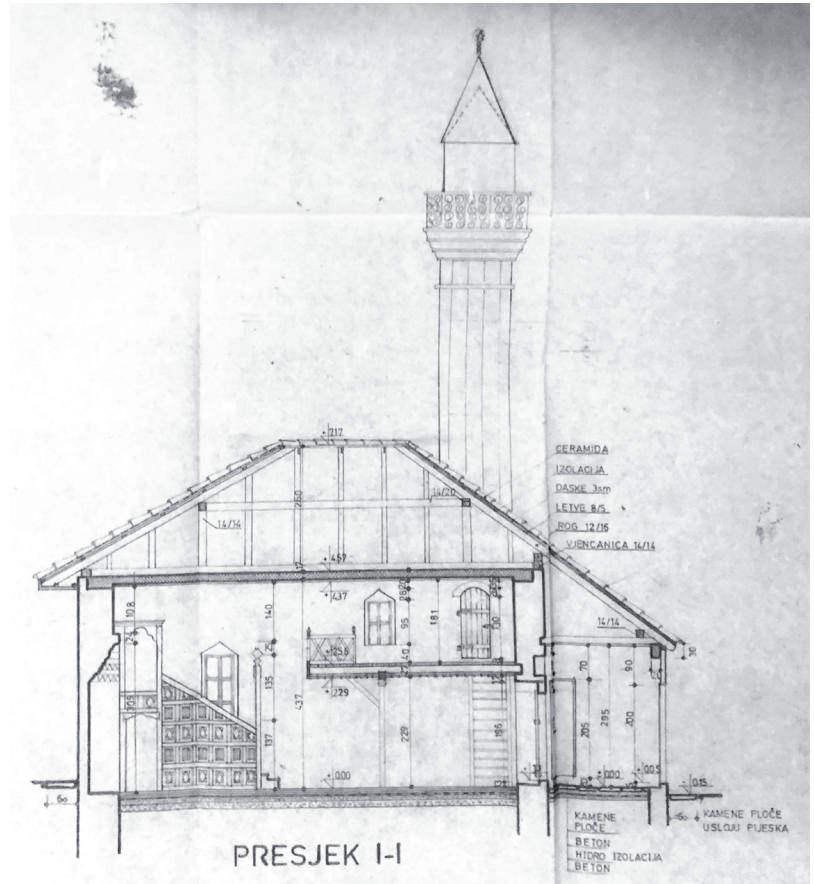

Figure 17. The section through the mosque
(The City Archive of Nikšić)

Figure 18. The Leković tower (private archive
of Mr Ognjen Bjelica)

strategically important, as it marked a crossing of trade routes and was accompanied by a defensive tower (Katanić and Gojković, 1961).

Figure 19. Haci Ismail Bridge on the Zeta River (photo by Milan Šapurić)

THE PROBLEM OF PRESERVING THE OTTOMAN HERITAGE IN THE AREA OF THE CITY OF NIKŠIĆ

The destruction and gradual disappearance of buildings of Ottoman architecture buildings is evident in many cities across Montenegro and beyond, especially in cities that were once under Ottoman control and where only a small Muslim population remains. The complex historical and political context of the Balkans, as well as the frequent changes in the demographic structure, complicates the understanding of the causes behind the neglect and degradation of this valuable cultural and architectural heritage. On one hand, the devastation of buildings from the Ottoman period can be attributed to the change of government in the Balkans during the 19th century (20). Kiel (1990, X) highlights the issue of “non-acceptance of Ottoman authority” in a significant part of the Western Balkans, leading to the rejection of Ottoman architecture and urbanism. He states that “*Ottoman architecture in the Balkans is the legacy of a yet undigested past*” (Kiel, 1990: IX). According to keil, the collective erasure of Ottoman history presents a challenge for studying its remnants—both in terms of urbanism and architecture—in this region. In this context, the city of Nikšić exemplifies how a change in government also brought about a shift in social, cultural, and architectural practices, reflected in the evolving organization and understanding of urban and architectural spaces.

On the other hand, the dynamic movements of migration in Nikšić played a crucial role (21). With the conquest of the city, the original population was expelled and replaced by new settlers, aiming to change the demographic structure. Due to the constant conflict between the Ottomans and the Nikšić tribe, the population in the city fluctuated, and the city itself, often reduced to ruins, remained unstable during the 16th and 17th centuries. At the beginning of the 18th century, the Ottomans began repopulating the city en masse (22) in order to transform it into a powerful stronghold for their battles in Herzegovina (23). After the Ottomans left, there was a mass exodus of Muslims (24), and the abandoned city of Nikšić was resettled by

20. The socio-political context in Yugoslavia after the “liberation from the Turks” is connected to the covert negation of art brought by the Ottomans. According to this logic and the practice of official science in the former Yugoslavia, there existed pretensions that, along with the Ottomans, their art would also leave these lands (Redžić, 1983: 10)

21. Jovan Cvijić believed that Nikšić, from the aspect of the population’s migration movements, was the most interesting point of the Balkans, calling it “a still which has been constantly bubbling away for the last 10 centuries” (Cvijić, 1925).

22. At the end of the Ottoman rule, Nikšić had a population of around 2,500 (Ivanović, 1977,48).

23. Before its conquest by the Montenegrins, Nikšić belonged to the Sanjak of Herzegovina, which was an integral part of the Vilayet of Bosnia.

24. There could have been various reasons for their emigration: religious intolerance and economic factors (the loss of feudal incomes from the serfs).

25. Of the 410 Muslim homes in Nikšić, the number during Ottoman rule, only 19 remained in 1882 (Ivanović, 1977,48). Many families moved to Turkey, as well as to Albania, Herzegovina and Bosnia.

people from remote mountain villages and other regions of Montenegro (25). The newly arrived population brought different habits and customs, which were manifested in a distinct architectural concept that could not be linked to the Ottoman heritage.

CONCLUSION

There are very few researchers who have focused on the subject of Ottoman architecture in Nikšić, even though the 400-year period under Ottoman rule left a deep imprint on the city. This overview of Ottoman architectural remnants in Nikšić contributes to the formation of a database for further research on this significant subject. It is evident that only a very small number of structures from that period have survived, and these are examples of rather modest architecture. Even so, these buildings are witnesses to a particular era, and their preservation and reconstruction should be a priority. Among the Ottoman structures, the following are under state protection: the city ramparts, Hadži Ismail's Mosque, Hadži Ismail's Bridge and the Leković Tower. Aside from the ramparts, which were "spirited away" and slowly disappeared as their stones were used for new constructions after the Ottomans left, the Authority for the Protection of Cultural Heritage has managed to preserve these buildings from further damage, but still, adequate steps have not yet been taken to completely restore them. In addition to these structures, this paper also lists other traces that should be a part of the revalorisation process for cultural heritage and nomination for the status of immovable cultural heritage of Montenegro, ensuring that they are adequately rebuilt and preserved for future generations.

BIBLIOGRAPHY

- ALIHODŽIĆ, R. (2019) Clock towers from the Ottoman period in the territory of today's Montenegro, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 2019/2 (36:2) 1-28.
- ANDREJEVIĆ, A. (1984) *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji [Islamic Monumental Art of the 16th Century in Yugoslavia]*, Srpska Akademija nauka i umetnosti Balkanološki Institut, Beograd [Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies, Belgrade].
- BAJIĆ ŠESTOVIĆ, J. (2016) *Morphology and Typology of Public Spaces in Herceg-Novi*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
- BOJKOVIĆ, V. (2019) *Arhitektura i urbanizam Nikšića nakon Drugog svjetskog rata [Architecture and Urbanism of Nikšić after World War II]*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
- BOJKOVIĆ, V. (2018) *Transformation of architectural/urban identity of town Nikšić*, unpublished Ph.D. Dissertation, Università Politecnica delle Marche, Ancona
- CERASI, M. (1988) *La città del Levante: Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII–XIX [The City of the Levant: Urban Civilisation and Architecture under the Ottomans in the 18th and 19th Centuries]*, Jaca Books, Milan.

- CERASI, M. (2005) *La citta dalle molte culture. L'architettura nel Mediterraneo orientale [The City of Many Cultures. Architecture in the Eastern Mediterranean]*, Libri Scheiwiller, Milano
- CVIJIĆ, J. (1925) Karst i čovjek [Karst and Man], *Glasnik Geografskog društva*, XI, Beograd
- ČELEBIJA, E. (1973) *Putopisi [Travelogues]*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- DEROKO, A. (1964) *Spomenici arhitekture IX - XVIII veka u Jugoslaviji [Monuments of Architecture in the 9th-18th Centuries in Yugoslavia]*, Grağevinska knjiga, Beograd.
- DROBNJAK, S., ŠABOTIĆ, Š. (2017) Kulturne prilike i kulturni stvaraoci Nikšića iz Osmanskog perioda [Cultural Circumstances and Cultural Creators of Nikšić from the Ottoman Period], *Almanah* (25-26) 322-348.
- EVANS, A.J. (1878) *Illyrian Letters*, Longmans, Green and Co., London.
- GREENE, M. (2000) *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, Princeton - New Jersey.
- IDRIZBEGOVIĆ ZGONIĆ, A. (2012) *Theory and History of Architecture, Ottoman Architecture*, University of Sarajevo, Sarajevo.
- INALCIK, Halil. (1973) *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Praeger Publishers, New York.
- Istorija Crne Gore, tom 1, knjiga 3 [History of Montenegro, volume 1, book 3]* (1975), Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd.
- IVANOVIĆ, Z. (1977) NIKŠIĆ, *Urbano-geografska studija [Urban-Geographical Study]*, Srpska Akademija nauka i umjetnosti, Beograd.
- IVKOVSKA, V. (2021) *An Ottoman Era Town in the Balkans. The Case Study of Kavala*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York.
- IVOVIĆ, J. (1961) *Obnova tvrđave 1709-1713 [Rebuilding of the Fortress 1709-1713]*, *Nikšićke novine* (6,7,8).
- KAFESOGLU, I. (1992) *The Ottoman State: The Classical Period*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, Istanbul.
- KATANIĆ, N., GOJKOVIĆ, M. (1961) *Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akvadukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori [Material for the Study of Old Stone Bridges and Aqueducts in Serbia, Macedonia and Montenegro]*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
- KIEL, M. (1990) *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, Variorum, Hampshire.
- KIEL, M. (1979) Some Reflections on the Origins of Provincial Tendencies in the Ottoman Architecture of the Balkans, in *Islam in the Balkans: Persian Art and Culture of the 18th & 19th Centuries*, The Royal Scottish Museum, Edinburgh.
- KLAJIĆ, V. (1878) *Podatci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine [Facts about the Geography and History of Bosnia and Herzegovina]*, Pučna knjižica matice Hrvatske, Zagreb.
- KUBAN, Doğan. (2007) *Ottoman Architecture*, Yapı Kredi Yayınları, Istanbul.

- LOWRY, H. W. (2003) *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany, NY.
- LUBURIĆ, A. (1988) *Drobnjaci, pleme u Hercegovini [The Drobnjaks, a Tribe in Herzegovina]*, JP Centar za informativnu djelatnost, Nikšić.
- MANDIĆ, S. (2018) Stare kuće Nikšića, kad kamen progovori [Old Houses of Nikšić, When a Rock Speaks and Fairy Tales Come to Life], *Pogled*, Journal of the Chamber of Engineers of Montenegro (26) 68.
- MIJOVIĆ, P., KOVAČEVIĆ, M. (1975), *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori [Cities and Fortresses in Montenegro]*, Arheološki Institut muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj.
- PETERSEN, A. (1996) *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, London.
- PULJIĆ, B., KARAIĆ, Z. (2014), Fortifications town walls towers Mostar Ottoman period, *Prostor* 1(47) 22, 50–61.
- REDŽIĆ, H. (1983), *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini [Studies on Islamic Architectural Heritage]*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- ŠOBAJIĆ, I. (1938) Nikšić-Onogošt, Special edition of the Geographical Society, Beograd
- YENIŞEHİRLİOĞLU, F. (1983) *Western Influence on the Ottoman Architecture in the 18th Century*, in Gernot Heiss and Grete Kliengenstein (eds), *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch [The Ottoman Empire and Europe 1683–1789: Conflict, Détente and Exchange]*, Vienna: Institut für Geschichte der Universität, 153–178.
- ŽIVKOVIĆ, D. (1992) *Istorija crnogorskog naroda, tom II [History of the Montenegrin People, Volume 2]*, published by the author's friends, Cetinje

Alındı: 24.09.2023; Son Metin: 04.09.2024

Anahtar Sözcükler: Karadağ; Nikšić; kale; cami; surlar

KARADAĞ'IN NIKŠIĆ KENTİNDE OSMANLI MİMARİSİ KALINTILARI

Bir kentin bugününü ve oluşunu daha iyi anlayıp anlatabilmek için, koşulların ve eldeki verilerin elverdiği ölçüde geçmişini araştırmak, gelişiminin tüm aşamalarını analiz etmek gerekir. Nikšić şehrinin geçmişini inceleyerek, zengin ve çoğu zaman fırtınalı tarihi koşulların, dönemsel yerleşim ve inşaatlara, ardından yer değiştirme ve yıkımlara yansıyan bu şehrin dinamik gelişimini etkilediği sonucuna varılabilir. Bu süreçlere farklı tarihsel evrelerde şehrin adının değişmesi de eşlik etmiştir: Anderba (Anderva), Anagastum, Onogošt ve bugünkü Nikšić adı.

Dönemlendirme bağlamında Nikšić'in tarihi birkaç döneme ayrılabilir: İlirya, Roma, Gotik, Slav, Osmanlı, Osmanlıların ayrılışından sonraki dönem ve şehrin modern gelişimi. Bu tarihi aşamaların her biri, şehrin tasarımı ve işleyişine dair farklı mimari ve kentsel anlayışlar kazandırmıştır. Sonuçta çok katmanlı mekansal ve kültürel yapıya sahip bir şehir ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı hakimiyeti dönemi mimari ve şehircilik açısından en az araştırılan dönemdir. Bunun nedeni ise Osmanlı Nikšić'i tam anlamıyla anlayabilmek adına bu döneme ait binaların çoğunun neredeyse hiç korunmamış olmasıdır. Yalnızca birkaç bina korunmuştur dolayısıyla mekansal tasarımın tipolojisi, inşaat yöntemi, mimari ve kentsel desenlerinin tam bir resmini oluşturmanın zor olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, geriye kalan ve bir kısmı harap duruma gelen yapıların, bir dönemin önemli anıtları olarak değerlendirilmesi ve vatandaşların hafızasında korunması amacıyla ilk kez ortaya konulmasıdır. Karadağ'ın ikinci büyük şehri olan Nikšić şehrinin doğuşunun daha net anlaşılması amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel mirası ilk kez mimari başarılar şeklinde verilen bu çalışmada sunulmaktadır.

Yazılı kaynaklara, çok nadir çizim ve fotoğraflara dayanarak Osmanlı Nikšić'in neye benzediğine ve o dönemin mimarisinin ne gibi özelliklere sahip olduğuna dair bir resim vermek mümkündür.

REMAINS OF OTTOMAN ARCHITECTURE IN THE CITY OF NIKŠIĆ IN MONTENEGRO

In order to understand the present-day situation and genesis of a city, it is necessary to research its past and analyse all stages of its development, as much as the available conditions and facts allow. In studying the history of Nikšić, it can be concluded that its rich and often turbulent historical circumstances led to dynamic development, reflected in periods of settlement and construction, followed by depopulation and destruction. These changes were also accompanied by shifts in the city's name during various historical phases: Anderba (Anderva), Anagastum, Onogošt and, today, Nikšić.

Nikšić's history can be divided into distinct periods, each marked by significant cultural and political transitions: the Illyrian, Roman, Gothic, Slavic, Ottoman, and post-Ottoman eras, followed by the city's modern development. Each of these stages contributed different architectural and urban understandings, shaping the city's multi-layered spatial and cultural structure.

The period of Ottoman rule, in terms of architecture and urbanism, is the least researched. This is due to the fact that most buildings from this period have been almost completely lost, preventing a complete insight into Ottoman Nikšić. Only a few buildings have survived, making it difficult to form a full picture of the city's architectural typology, construction methods, and urban planning patterns.

The objective of this paper is to present the remaining structures, some of which are in ruins, for the first time, in order for them to be valorised and preserved in the public consciousness as important monuments of that era. For the first time, the cultural heritage of the Ottoman Empire, particularly its architectural achievements, is presented in this paper to offer a clearer understanding of the genesis of Nikšić, the second largest city in Montenegro. Based on written sources, very rare drawings, and photographs, it is possible to provide a rough idea of the appearance of Ottoman Nikšić and the characteristics of its architecture during that period.

VLADIMIR BOJKOVIĆ; MSc., PhD.

Received his MSc in architecture at Faculty of Architecture at University of Montenegro (2013). Earned his PhD degree in architecture at Polytechnic University of Marche in Ancona, Italy (2018). Major research interests include history of architecture and urbanism of ex-Yugoslavia. bojkovicv@gmail.com

JELENA BAJIĆ ŠESTOVIĆ; MSc., PhD.

Received her MSc in urbanism from the Faculty of Architecture at the University of Montenegro in 2014. Earned her PhD from the Faculty of Architecture at the University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina in 2023. Her major research interests include urban transformations of cities and public spaces. jelena.bajic.sestovic@gmail.com

SPACE, TIME, SPACE-TIME AND ARCHITECTURE (1)

Sinan Cem KIZIL*

Received: 04.07.2024; **Final Text:** 16.12.2024

Keywords: Space; time; space-time; architectural theory; territory

1. This paper is based on author's doctoral thesis Architecture as Territory: Politico-Aesthetic Constructions and Representations of Space-Time supervised by Prof. Dr. Ayşen Savaş, completed in METU in 2024, and partially presented at the IFLA World Congress in İstanbul in 2024.

Space plays a very peculiar role in architectural history. The term has attained different roles and meanings, from a secondary concept to the part of protagonist. The expansion of the discourse in the 20th century provided a fruitful milieu for space to be elaborated within many fields. However, this also led to multiple discourses on space only partly overlapping in their explanations of the concept. The foremost reason for that is the invention of space-time as a scientific datum. Within the contemporary discourse on space, achieving a notion of the concept that can reflect all aspects of disciplines like geography, political and cultural sciences, or physics is a complex and maybe even unnecessary task. On the other hand, architecture tends to overuse the term recklessly, referencing different notions of it in an interchangeable manner.

This paper will elaborate on architectural and non-architectural spaces to present the irreducibility and irrelevancy of the term space in architectural theory. The scientific invention of space and time as communicating categories has been elaborated in architectural theory. Scholars such as Sigfried Gideon, Bruno Zevi, and Christian Norberg-Schulz have widely discussed under different lenses the temporal dimensions of spaces. However, these discussions do not reach the complexity of non-architectural definitions of space discussed in other disciplines under the term spatiality. On the contrary, those efforts only deepened the artificial distinction between theory and practice of architecture without providing a theory of space-time. This in the end, creates a rift between production and reception as the "protagonist of architecture" cannot answer the questions posed by emerging, social, environmental and urban challenges. The reason for us to choose the words production and reception is to escape object-subject duality and to examine encounters that signify anything "architectural". Production and reception center architecture and directly refer to its potential to affect and be affected within the broadest perspective possible. What I suggest is to replace the understanding of space that is prioritizing the construction of volume with the construction

* Department of Architecture, Faculty of Architecture, Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE

2. The tripartite distinction has been made by Felix Guattari in his book *The Three Ecologies* (2000). I will use that nomenclature to signify a larger discourse of relational and environmental philosophies that is also shared by his collaborator Gilles Deleuze on multiple works. *A Thousand Plateaus* (Deleuze and Guattari, 1987) is the most important one for this paper as it elaborates territory and territorialization as philosophical concepts.

3. Here, we need to locate this paper in a larger research project Architecture as Territory that I discussed multiple theories of territory to propose an architectural theory. Territory, in that sense, refers to the construction of individual, social and environmental ecologies in multiple domains, whether human or non-human. Multiple theories of territory, including territoriality (Sack, 1986; Raffestin and Butler, 2012) and territorialization, (Deleuze and Guattari, 1987; Cache, 1995; Grosz, 2008) are all concerned with the different aspects of human-earth relationship. Aforementioned doctoral thesis has put those theories as tools to question what the architect constructs and represents.

of territories, which can comprehend the affectuality of manipulated environment and consequently, heterogeneous space-times along multiple ecologies: social, individual and environmental (2).

Overall, this paper claims that once the conception of “architecture as territory” replaces the “architecture as space”, the “problem of space and time” in architecture can be properly addressed (3). The analysis elaborates on the following question: what is the problem of space? In that sense, the paper commences with the discussion of the term “space” in its historical status; then, it locates the problems that arose from the difference between architectural and various other conceptualizations of space; and lastly, it proposes the full integration of space and time to overcome those problems.

THE EMERGENCE OF SPACE AS AN ANALYTICAL TERM

Space has always been a significant issue for the architect since the ancient times, but conceptual tools to articulate spatiality were limited and sometimes nonexistent. The term “space” became one of the most influential architectural concepts at the turn of the 20th century. As Kenneth Frampton indicates, the term, in its modern sense, was not used in Viollet-le-Duc’s magnum opus of 1872 even once (1996, 1). So, what is the modern sense of the word that Frampton mentions?

The Latin root *spatium* conveys a similar meaning to the modern one. Conversely, the ancient use of the term does not form a discourse around space in which “a new thing” can be said (Foucault, 1972). As it appears in historical architectural writings, space is just an auxiliary concept. The author of the oldest available writing on architecture in the Western world, Vitruvius, focuses on the elements of architecture, like columns and walls, as well as static categories such as beauty and convenience. Architectural space is mentioned only in reference to those categories and elements without questioning the space itself. Articulations of the classical orders can be initial examples whereby space emerges as a byproduct of the interplay between the column and the wall. Subsequent Western architectural writing -stretching from Alberti to Semper- followed a similar path and prioritized other terms like symmetry, geometry, perspective, texture, technology, and so on. Here, space was just an outcome.

There is an evident difference between the 20th-century articulations of space and its previous appearances in Western architecture. The fundamental change between modern and earlier understandings of space is its role in the conceptualization of architecture. As Adrian Forty (2000) and Łukasz Stanek (2012) pointed out, space has started to occupy a privileged role after the late 19th century in German art and architecture history -August Schmarsow, Alois Riegl-, aesthetics -Theodor Lipps, Herman Sörgel-, and art criticism -Adolf Hildebrand. Among these, Schmarsow’s theory of *Raumgestaltung* is one of the first to conceptualize space independently from the architectural elements that are creating it. Schmarsow sees space as a pure enclosed volume that is abstract and perceived only through movement. While reviewing Schmarsow’s theoretical implications, Mitchell Schwarzer (1991) indicates how “[s]uch awareness of space provided a source of imagery and expressive concerns, emphasizing abstract geometries and smooth surfaces.” With the traditional architectural elements questioned and the volumetric regime established, modern discourse on space started to form. Schwarzer also

points out that the perceptual empiricism adopted by Schmarsow was a reaction to a philosophical tradition that sees architecture as a “stepchild of fine arts.” Schmarsow’s attempt was deeply aware of the scientific explanations of his time. Psychological and physiological explanations of the visual perception of depth affected Schmarsow’s conceptualization of space as three-dimensional and dynamic in vision. (Schwarzer, 1991) With theories as such, the perception of space became the main category for the reception of architecture. Architecture found its specificity with the invention of the modern notion of space. In Nancy Stieber’s (2006, 173) words, space became “an analytical term ... [that] became central to the way modernists defined architecture and the way the historians of modernism defined architectural history.” From that point on, abstract space -previously the field of physics and geometry- has been rapidly appropriated in the architectural discourse of the 20th century. This discourse widely relied on the movement of bodies, psychology, and depth perception. The abstract notion of space as an enclosed volume has become so foundational for architectural theory that Bruno Zevi (1993) declared space the “protagonist of architecture” in 1948.

Two major interpretations of space by Sigfried Giedion and Bruno Zevi, respectively, took center stage in the architectural theory of the first half of the 20th century. Sigfried Giedion’s seminal book *Space, Time and Architecture* (1941) proposes a progressive history revolving around a successive series of different understandings of space. Aligned with his teacher, Heinrich Wölfflin, Giedion offers a linear understanding of historiography based on epochal characteristics that consistently expressed themselves in all areas of cultural production. This Hegelian effort portrays a World History of space. Giedion (1941, 480-1) argues that the modern conception of space had clear implications for architectural form. Modernist architecture interpreted space as an abstract volume created by hovering planes.

Bruno Zevi (1993) is another figure trying to construct a history of architecture emphasizing space. He proposes that space has multiple meanings and, accordingly, entails numerous interpretations. Political, philosophical-religious, scientific, economic-social, materialist, technical, physio-psychological, and formalist interpretations are possible for the space through which the body moves. (Zevi, 1993) Even though Zevi did not refer to Schmarsow, their focus on bodily experience is in proximity, as Johanna Gullberg (2016) and Nancy Stieber (2006) highlighted. As Stieber (2006, 174) suggests, Giedion’s definition of modern architecture based on the abstract volumes is formalist in contrast to Zevi’s notion of space “as concretely experienced” and “as abstractly imagined.” The second half of the 20th century produced no theoretical writings on space and architecture, except Norberg-Schulz’s *Existence, Space and Architecture* (1971). For Norberg-Schulz (1971, 11), bodily movement in itself is not enough to define space, so he proposes multiple spaces within which bodies are located simultaneously: “pragmatic space of physical action, perceptual space of immediate orientation, the existential space which forms man’s stable image of his environment, cognitive space of physical world and the abstract space of pure relations. Superficial categorizations start to haunt space in architecture.

Such dominant space conceptualizations of the age shaped the architect’s understanding of space rendering it passive, as Stieber (2006) argues in reference to Zevi and Giedion. Although the mainstream

conceptualizations are nuanced in their detailing and structuration of the experience, they all put space as a volume that is experienced by an individual body. Issues of race, gender, power, or environment remain extrinsic to and mostly neglected in that conception. Addressing such shortcomings of these discourses on space, geographers like David Harvey and Edward Soja and social theorists like Henri Lefebvre, Michel Foucault, and Pierre Bourdieu started to talk about a space that is reciprocal to manifold social relations. The articulations of space in disciplines other than architecture and architectural history, especially social theory and geography, dramatically expand its definition.

THE SPATIAL TURN

The emergence of theories on space that take social relations into account occasioned a sudden rift between the theory of space and the theory of architecture. The discursive expansion of the term in other fields challenged the notion of space as architecture's privileged medium. Henri Lefebvre's *Production of Space*, (1991) Doreen Massey's *Spatial Divisions of Labor: Social Structures and Geography of Production*, (1995) Edward Soja's *Postmodern Geographies: Reassertion of Space in Critical Theory* (1989) and David Harvey's *The Condition of Post-Modernity* (1989) all reframe space as a condition of social relations and a product of them. As Stanek (2012, 51) asserts, those ideas also challenged the disciplinary integrity of architecture by reducing the architect to one of the many agents that construct the space. Thus, the modern assumption of "architecture as a space" becomes incommensurable in the face of space produced by and productive of heterogeneous social practices.

Even though architectural theory has generated limited responses toward those new conceptualizations, the dramatic change in the theorization of space still affected the self-definition of architecture at least to some extent. "The spatial turn" in other disciplines has influenced the production and reception of architecture from various angles. Yet, according to Stieber (2006, 178), architectural theory engaged with space primarily through secondary topics like gender, class, post-colonialism, and race in the wake of the spatial turn in social sciences. Critical literature on the subject extensively discusses different spaces in various scales constructed by complex social patterns like gendered spaces and colonial spaces.

Hilde Heynen (2013) roughly categorizes the academic perspectives on space as "receptor, instrument, and stage." without proposing a chronological order between them. Yet, while "receptor" and "instrument" have appeared heterogeneously in the 19th and the early 20th centuries, the conceptualization of space as a stage coincides with the complex understanding of social relations paralleling the "spatial turn" in social sciences. Both space as receptor and instrument indicate deterministic relationships between social life and built environment, whereas space as a stage elaborates on their differential relationship. As a receptor, space is a passive background determined by its environment. In its manifestation as instrument, space is understood as the determiner whereby the social processes are pacified. In contrast, stage assumes a dynamic relationship between social phenomena and space. Heynen's (2013, 349-54) analysis of this dynamic relationship in reference to Lefebvre and social theorists articulates clearly what lacked in architectural theory that came before the "spatial turn".

Referring to Lefebvre, Stanek (2012, 51) uncovers three foundational aspects that are crucial in this new conceptualization of space. The first one is the shift from space to various processes producing it in multiple scales. The second one is the acceptance of the manifold nature of those processes. Lastly, the third aspect is the focus on the contradictory and political character of the production of space. If we follow Stanek in taking Lefebvre's foundational assumptions central to the new debates on space, it can be said that Schmarsow's, and after him, Zevi, Giedion, and Norberg-Schulz's frameworks are reductionist in multiple ways. For example, Schwarzer (1991) underlines Schmarsow's neglect of the construction of individual psychology in different cultures. He points out how Schmarsow "never engaged considerations of the impact of religious, social, and economic conditions on architectural space or the position of spatial perception within a greater social process of signification." (Schwarzer 1991, 58) On the other side, Giedion proposes a grand narrative around the social meaning of space and its echoes in all cultural production. Lefebvre's spatial triad of "representational space," "representation of space" and "practice of space" in which social and space construct each other complicates such a narrative. This triad of categories crosscut the grand history of Giedion by creating oblique categories for understanding space. For example, Giedion's example of perspective in the Renaissance was not a dominant form of conceptualization in a bounded epoch as he suggested but instead it was a representation of space that co-produces social space.

Stanek highlights how Zevi's and Norberg-Schulz's points of view can imagine multiple and simultaneous readings of space, but he adds that none of those theories can produce a convincing idea of architecture as space. The contemporary understanding of the "spatial turn" parallels this argument. For instance, Robert Tally's book *Spatiality* (2013), while reviewing different discourses that deal with space, does not put much interest in architecture and architectural theory. In other words, the discourse on space has become able to conceptualize space without recourse to architecture.

For the most part, architectural theory remained stagnant in relation to this multiplicity of the interpretations of space. After the spatial turn, architectural discourse has articulated social spaces only through secondary literature. Stieber (2006, 176) explicitly states that the field's engagement with such literature remains theoretical and mostly empirically untested. Furthermore, insistence on volumetric space turned from mode of neglect to mode of oppression as Catherine Ingraham stated: "[...] by casting space as neutral, architecture is able to avoid the specificity of difference that is the very structure of sexuality, insofar as sexuality is paradigmatically about the specificity of, identity through, and competition between gender differences" (1992, 262). There is no comprehensive response to expanding the definition of space in architectural practice, and architectural theory and writing retains an ambivalent position to it.

SPACE-TIME OR SPACE AND TIME

The modern notion of space that Frampton mentions sees time as a component of perception. Precisely, the dimension of time -in the form of a moving body, walking, touching, and even muscular movement controlling the eyes- was the center of Schmarsow's *Raumgestaltung*. However, as put in the spatial turn, the experience of space depends on

much more than individuals and time. Besides body and time -volumetric space-, societies and time -histories-, geography and time -ecologies-, life and time -evolution-, matter and time -entropy- and many other couplings are already informing spatiality. Of course, as those who know Thales of Miletus, we cannot say that this particular emphasis on time and temporality was conceptualized for the first time in history in the 20th century. Yet, with the philosophical explorations on time like Henri Bergson's *Time and Free Will* (2001), and with the theory of space-time developed in physics in the first half of the 20th century, a more fertile ground has been laid for new ideas to flourish. The social theorists were aware of this new perspective. Aimed at critiquing volumetric, cartesian, and controlled spaces, Lefebvre's *Production of Space* was an inquiry into these temporal processes. His *Rhythmanalysis* (2004) was devoted to incorporating divisions of time into the production of social space. All the topics informing architecture from outside, such as gender, post-colonialism, or race, were different articulations of time in space.

Inserting the extended notion of time -histories, cultures, geographies, ecologies, and so on- into space beyond the moving body paradigm is complicated. Moreover, it may not be a task that is worth pursuing. Because through such inclusions, architectural theory tends to stay under the hegemony of volumetric space rather than a full-hearted recognition of space-time. Furthermore, as it tries to preserve space as the discipline first invented in the modern sense, it produces some theoretical glitches, which we may call: 1-regrounding on anthropocentrism, 2-prioritizing capitalist drives, and 3-intensifying the theory/practice distinction

The first glitch, fall to anthropocentrism, is evident in phenomenology. The term place was its immediate reflection in architectural theory. The discourse on place has flourished with a critique of the volumetric space. In two significant publications *Getting Back into Place* (1993) and *The Fate of Place: A Philosophical History* (1998), Edward S. Casey proposes an extended theory of place and its relation to space. Edward Relph's *Place and Placelessness* (1976) and Marc Augé's influential work, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity* (2009) are major texts that emphasize the loss of sensory values in the modern condition that neglects the complexity of rich environmental relations in favor of volumes. Directly related to architecture, Norberg-Schulz's seminal work *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture* (1979), eight years after his *Existence, Space and Architecture*, shed more light on the relation of architecture and place.

Phenomenology presents a form of anthropocentrism with its biases about experience. In *Difference and Repetition*, Deleuze (1997, 52) argues that "[t]he whole of Phenomenology is an epiphenomenology" to point out a domain beyond the experiencing "subject" -pre-individual, pre-subjective, and even pre-human and nonhuman. Andrew Conio (2009) distinguishes Deleuze's view of senses from its phenomenological counterpart in the "Phenomenological Turn" in architecture after the 1980s. He says that Edmund Husserl's initial proposal suffered from a fundamental bias concerning the Cartesian transcendental subject at the center of experience and sense. However, Conio (2009) also finds links between subsequent phenomenologist Maurice Merleau-Ponty and Deleuze's thinking. Merleau-Ponty presents a way of dehumanizing senses and eliminating dualities like subject-object, self-other, and nature-culture (Conio, 2009). Andrej Radman (2012), who proposes an ecological mindset for architecture concerning the environmental psychology of James

Jerome Gibson, indicates that ecology is ready to replace an all-too-human phenomenology. Radman (2012) repeats the Gibsonian mantra: "Ask not what's inside your head, but what your head is inside of." Phenomena that phenomenology pursued have limited definitions. Phenomenon, encounter, or event connects everything, so why look at only human? Radman emphasizes the construction of senses in a pre-subjective realm within a complex feedback mechanism with the environment in history:

The purpose of perception is not to convert or translate the physical world into a meaningful environment (fallacy of access), but to keep life forms in touch with the world. There is no 'subjective' contribution to perception, only the degree to which a life form can successfully perceive. Nor can there be an 'objective' contribution to perception, only a more or less organised environment replete with information capable of supporting perception (2012, 104).

One of the most impactful critiques of space fueled by the counter-term place has been elaborated by Kenneth Frampton, who borrowed the term "critical regionalism" from Alexander Tzonis and Liane Lefaivre. Frampton (1983) situates critical regionalism as a cultural project to resist global forces dominating architectural production. He argues that such practices do not create places but reify the global architectural culture (Frampton, 1983). Even though touching upon important topics on cultural resistance, Frampton does not display much interest in the abuse of the Earth. He recites the duality of nature and culture and finds the midpoint not in some kind of dialogue in search of cohabitation but in the tectonic expression between material, craftwork, and gravity. This issue is also grounded in the notion of volumetric space onto which Frampton still holds. Historicism sometimes manifests itself as naïve conservatism. In *Studies in Tectonic Culture* (1996), Frampton touches upon the issue of space to underline the importance of tectonic expression. Directly referring to Schmarsow, he understands space as an enclosed volume to be individually traversed and perceived. The conceptualization of space is still limited to a volume, but here it is seen as an outcome of the interplay between structure and form, the tectonic expression. (Frampton, 1996) Critical regionalism's call for action is directly related to the notion of space. Time is partly integrated as a denominator of some kind of change and limits. With "critical," time is introduced into the space of culture, and with "regionalism," into the space of geography. Yet even the introduction of time, in some way, does not provide an extensive and inclusive set of concepts to deal with human and nonhuman reticularity.

The second glitch produced by the volumetric notion of space is the domination of market forces, which is present in Patrick Schumacher's *Autopoiesis of Architecture* along with the exclusively architectural notion of space. The complex social relations that participate in the production of architecture are the main focus of the Schumacher's (2011) theory of architecture. Referring to Heynen, we can say that Schumacher resorts to the understanding of "space as a stage", as he places the architect in an autonomous network of communicating agents and accepts the indeterminacy of architecture's usage. Schumacher (2011, 177-87) proposes an ontological standpoint that sees architecture's production and reception as a social interplay, vis-a-vis connectivist theories, like Niklas Luhmann's theory of Modern Society. In Schumacher's terms, architecture is a self-organizing *-autopoietic-* system consisting of various relations and agents. The autopoietic system decides the needs that architecture tries to satisfy within the free market. He says that: "[...] Relevant here are the real

demands actually posed by contemporary society via clients knocking on architects' doors rather than demands as formulated within high-flying academic theories." (Schumacher, 2012, 458) This way, Schumacher dodges most of the problems posed by the spatial turn in social sciences. The new definition of the architect resolves the problems of the criticality of architecture and the architect's agency by declaring the architect a mere mediator between distinct autonomous agents in the society. The political, economic, and sociological dimensions of architectural production are excluded from the architect's definition of space. Moreover, Schumacher's call for integration of differential geometry and emphasis on the concept of autopoiesis are biased and limited appropriations from process philosophies, which, paradoxically reintroduces polished and enhanced version of market obedient and reified duality, architect as subject and the architecture as the object.

Besides reintroducing evidently Cartesian object-subject distinction, his engagement with differential geometry cannot fully conceptualize the time for architecture and falls into another Cartesian trap: neutral space. Like Frampton, Schumacher follows Schmarsow and emphasizes body, movement, depth, and so on. Sticking with that definition to remove sociological, economic, and political dimensions from the production and reception of architecture has evident drawbacks that Schumacher has also come to realize. With the increasing density of habitations worldwide, new phenomena emerge from the movement of the masses. Volumetric space becomes insufficient for understanding such multiplicity of movement. Here, Schumacher (2012) proposes using "field" to conceptualize that new condition. But the field, as depicted by Schumacher, continues to externalize socio-temporal dimensions of experience by handing specific architectural decisions -like infrastructural availability, security, visibility, accessibility, and sometimes even formal characteristics- to different actors in the design and construction process. In the end, the field theory's only genuine contribution to architecture is providing a set of concepts to extend formal vocabulary (4).

In close contact with the previous two, the last glitch, is increasing gap between seemingly what is falsely distinguished as theory and practice. The main reason for that is mismatch of theories between production and the reception of architecture. In other words, our analysis on how architecture participates to life (reception or experience and all material encounters of architecture) and furthermore how it should be practiced (production or, design, representation or construction of it). Stieber (2006) pointed out a kindred problem when she underlined how the implementation of spatiality "remain at the level of theorizing" while feminist, decolonial and racial discourses are treated only to reflect on reception of architecture. Production still depends on advantageous and operational conception of volumetric space. The term place, notion of critical regionalism and the notion of field present cases where Schmarsow's space configuration is taken as the essence of the architectural perception with the urge to incorporate some dimensions of time to space. This problem is also at the core of Zevi's and Norberg-Schulz's arbitrary categories of space. As the glitches outlined above suggest, those introductions provide only partial solutions to the deeper space and time problem. Consequent incompatibility between reception and production, undermines the role of theory by rendering it unreal, or in Schumacher's words, "high-flying" academic talk. Here, we can point out to theoretical agendas free from corporate and hegemonic impulses and not "flying

4. Here we should also recognize the advantages of field theory that are allowing geometric mastery on heterogeneous two-dimensional distributions (Allen, 1997; 2013).

5. Kwinter, provides an extensive account of the scientific invention of space-time in reference to thermodynamics and electromagnetism that starting to challenge Newtonian physics. The famous but under-elaborated discussion between Bergson and Einstein have been acknowledged but not fully resolved in Kwinter. However, in *Bergsonism* Deleuze addresses Bergson's objection and perceives it as not directed specifically to special relativity but rather to the underlying mathematical model. He places the discussion in-between Riemannian and Bergsonian interpretations of continuous multiplicities (Deleuze, 1991, 39-40).

6. Ales Erjavec, presents a spectrum for both "classical" and "neo" treatments of avant-garde movements. He distinguishes aesthetic avant-garde from artistic avant-garde by their urge to make "aesthetic revolutions" that transforms our ways of sensing (Erjavec, 2015). Consequently, like in futurists, efforts to problematize new conceptions of movement in relation to individual and social sensations may present early introductions to space-time problem in architectural domain. Constructivist, Bauhaus master, László Moholy-Nagy and his *Vision in Motion* is a peculiar example (Moholy-Nagy, 1947; Kirkpatrick, 1988; Myburgh, 2022).

7. Which should be elliptical, if the observer does not choose to neglect the deviation of each cycle.

8. Initial ideas were in introduction of a book on Kant. Later, Deleuze elaborated the same issue of time in series of interviews he made with Claire Parnet, directed by Pierre-André Boutang named *Deleuze's ABC Primer*, under 'K for Kant' (Deleuze, 1984; Boutang, 1996).

high" at all. By examining a specific period of housing crisis in Turkey, Bülent Batuman points out how technocrats of the period had turned into "agents of radical urban politics" with a historical analysis of the politics of "Gecekondu." Batuman's review highlights the convergence of production and reception of architecture. Far from taking the problem in technical and theoretical terms and distancing it from the public sphere, urban professionals of the period provided new -but still technical and theoretical- vocabulary that directly resonated within everyday politics of squatters. (Batuman, 2006)

Ole. W. Fischer discusses the role of criticality, which are, discursive practices searching for lost dimension of time under homogenizing processes of capitalist urbanism. Very similarly he points out to stages of academic machine that generates, "critical," "post-critical," and lastly "post-theoretical" stances that get rid of the theory and define architecture in terms of individual performative agendas (Fischer, 2012). Unsurprisingly, those agendas are mostly corporate financial and extractivist, operating under greenwashed and/or symbolic volumetric compositions.

CONSTRUCTION OF SPACE-TIME

Sanford Kwinter, in his doctoral thesis (1989) that also published as a book under the name of *Architectures of Time* (2001), specifically discusses the issue of space-time drawing on Einstein and Bergson in reflection to cultural productions of sculptor Umberto Boccioni, architect Antonio Sant'Elia and Franz Kafka (5). Even though the idea, in various forms, can be found in many philosophical discussions in different cultures, geographies and histories, the scientific invention of space-time is decisively marked by events in the 20th century physics. Albert Einstein's special and general relativity theories challenged the Newtonian neutral time / absolute space by converging the two and proposed a plastic space-time that deforms under relative speed, acceleration and mass. Mathematical basis for such physics was not Euclidian like in Newton, but Riemannian, relating to manifolds and differential surfaces. Hermann Minkowski's implementation of time as operable vector to dimensions of space (as x, y, z, t) to formalize special relativity, provided a nested conception of space-time, that radically differs from three-dimensional Euclidian space that treats time as a secondary element that emerges from successions of frozen moments.

Taking Bergson's metaphysical abolishment of possible-real in the name of virtual-actual and positioning of time as the creative motor that introduces novelty and invention to the world, Kwinter explores the notion of "event" in afore-mentioned figures. He (2001, ix) states: "In physics, the demise of absolute time is shown to give way to a theory of the 'field,' effectively superseding the classical notion of space as a substratum against which things occur, and consequently giving rise to a physics of the event". Clearly, besides futurists Boccioni and Sant'Elia that challenge the aesthetic paradigm by emphasizing movement and speed, there are more allies of space-time or event in the cultural and architectural production of early twentieth century, specially considering other "aesthetic avant-garde" movements (6).

Throughout human history, the concept of time has been intricately intertwined with space in diverse ways. Different from the time of a clock

that is passing, Byung-Chul Han (2017) talks about a Chinese time-keeping equipment, an incense that is prepared with multiple types of wood arranged consecutively. As fire moves through different woods, the smell changes, but time does not pass; it fills the space. Western conceptions were radically different. While reviewing Kant's time conception, as one of his most ferocious critics, Gilles Deleuze delineates where the invention of Kant resides. According to him, before Kant, movement preceded time. As the movement gave birth to time, the most indicative movement of all, that of planets and stars, was thought to represent time; as a result, time was considered circular (7). Deleuze says that, Kant philosophically reconfigured the movement-time relation so that time freed from celestial movement. Thus, linear time was invented (8). This is the Newtonian configuration in which space exist neutrally, and time passes through it in one direction, creating snapshots of instances connected by a deterministic succession. However, physics reconfigured space and time once more, with relativity, differential manifolds and potentials. Now we conceptualize time at variable velocities; mass and speed distorts space and time and intermingles them. Distances are never meters or kilometers, and durations are never seconds or minutes; the difference is always in both space and time.

Such shift in configuration of space and time has been elaborated by many immanent and materialist philosophies recently. Karen Barad's "agential realism" (2007) and Levi R. Bryant's "onto-cartography" (2014) are two examples that space-time is constructed by means of material interactions. Barad's Bohr and quantum inspired proposal focuses on performativity of material universe and "intra-actions" that is the dynamism and agency at the same time. She says that "Agency is not an attribute but the ongoing reconfigurings of the world. The universe is agential intra-activity in its becoming" (2007, 141). Bryant, on the other hand, drawing heavily from Deleuze and Guattari's machinic production and assemblage concepts, proposes a framework that treats all material processes as operations of machines that deteriorate and inexact in their production. "In the same way that spaces arise from machines rather than containing them, times arise from machines as well" (2014, 157).

Space-time is always constructed with movements and interaction but strict scientism can only display a small portion of the consequences of such revelation. We cannot confine these phenomena to quantum and astrophysical realms. Because, space-time is constructed, simultaneously and multiscalarly, also in individual and social and environmental levels, where the movement of sun and moon and tectonic plates of the earth as well as traffic lights and networked information participate in construction of psyches, cultures, societies and their environment. Rhythms of movements gave rise to forms and dissolves them to chaos, unformed material universe. About the genesis of individual, social and environmental ecologies from unformed matter, Felix Guattari says that:

In fact, there isn't really any exteriority: collective territorialised subjectivity is hegemonic; it folds one Universe of value into another in a general movement of folding over on itself. It gives rhythm to times and spaces at the pleasure of its interior tempo, its ritual refrains. The events of the macrocosm are assimilated to those of the microcosm -to which they are also accountable. Space and time are thus never neutral receptacles; they must be accomplished, engendered by productions of subjectivity involving chants, dances, stories about ancestors and gods (1995, 102-3).

So, a crucial question appears, if space-time is heterogeneous and constructed, in what extend architecture participates in it? Does it have to be defined volume, an enclosure which fixates on the Western myth of primitive hut? What about beating drums and fire pit, which are encouraging geometric order for human bodies, gathering and dancing, and discouraging other clans and wild animals by drawing a volatile boundary?

Such radical constructionism, or intra-actionism, brings architectural production and reception into the same terms. The hegemony of volumetric space, however, fails to present a consistent definition of reception of architecture, how it perceived and experienced. Simply, we design spaces but live in space-times while constructing and constructed by them, simultaneously, in manifold ways. On the contrary, in constructionist view, both cycles of architectural mediation, namely production and reception, construct space-times.

Hegemony of volume over space-time are most evident when representation takes hold of expression. First example is a technique used widely by the popular science. The aim is to illustrate the magnitude of something like the age of the universe. However, the linear projection of the differential history mostly results in a monstrosity. Now imagine the history of human life on Earth with a line representing a single year. We all sense that the number of valuable encounters, events, in the last hour of the last day contains much more encounters than rest of the year. Writing would be invented only a few weeks earlier and control of fire is many months ago. The absurdity of such an effort comes from its neglect of space-time, created at different rates by different events in history. Representation with linear distribution fails to provide a realist expression of time that is heterogeneous. Another, and more architectural, example is present in the cases where lived spaces are turned into didactic, representationalist museums. Especially instances related to public traumas are very illustrative. Any prison, concentration camp or battlefield-cum-landscape repurposed for education has a danger of falling into the representational trap. No museum display or spatial modification reconstructs the space-time as once it was. The rhythms of working, fighting, eating, sleeping, fear, and anger construct those space-times. There is no correspondence between the human activity in a prison and a museum it is converted to, there is only representation. They do not differ in terms of coordinates, but they differ due to the space-time they construct through encounters of human and nonhuman agents. Rules, guardians, locks, guns, and strategies of abuse all partake in this construction. The museum lacks the terror; the public trauma is only represented. On the other hand, movies that are composed of blocs of space-time (Deleuze 1986) mostly present a better portrayal of such traumas without a need for volumetric space. The rhythm of blocs, cuts and pans, presents a space-time, in which sensation emerges beyond representation. Speed and slowness constitute the crux of sensation.

Maybe the clearest opposition to the dullness of volumetric space comes from Robin Evans (1995). From an architect's standpoint involving both production -design, representation and construction- and reception -all the encounters with the production- of architecture, he places imagination not in one's mind but in the interactions between people, objects, and pictures. He maps out the interfaces between the architect and the designed object. From the orthographic drawing to perspective to observer

9. In *Grundrisse*, Marx proposes a movement that arises from abstraction to reach the concrete understandings contra to Hegel's "concrete to abstract" movement, which interprets the construction of life and unfolding of history as natural order of things (Marx, 1973),

10. Following Alfred North Whitehead, Deleuze states: "Abstract does not explain, but must itself be explained; and the aim is not to rediscover the eternal or the universal, but to find the conditions under which something new is produced (creativity)" (Deleuze and Parnet, 1977, vii).

and to the designed object, architectural production -like drawing- informs the reception, and reception informs production back. Between drawing, object, and the observer, there exist spaces as zones of instability. Creativity and invention occur within these zones (Evans, 1995). Evans' discussion has a distinct feature concerning its elaboration of space. From an architect's perspective, and beyond the moving body paradigm, he defines space within encounters between human and nonhuman agents in projections and quasi-projections. There is a construction of space-time each time an encounter occurs.

The ambivalence between space, time, and space-time fuels more disciplinary inquiries. Adrian Forty's (2000, 256–275) comprehensive analysis of the intricate nuances of architectural discourse on space highlights the ambiguity surrounding the definition. He points out the confusion concerning the architectural and philosophical conceptualizations of space referring to Lefebvre and Heidegger. Eventually, "space of architects" reaffirms itself and the dominant discourses of power. Stanek (2012, 51) criticizes the architectural discourse because of its approach to space and says that the professional self-consciousness of architects recently problematized the issue of space not being a specific medium of architecture. He adds that:

[...]would it not be better to abandon the discourse on "space" and restrict architectural discourse to "buildings", "streets", "squares", "neighborhoods", "parks" and "landscapes"? There is nothing wrong with this, provided that they are not understood as reified architectural typologies but, rather, as constructed in collective processes operating on various scales and on various facets, including their materiality, representation, use, experience and imagination – that is to say as part of the social production of "space" in the sense put forward by the "spatial turn" (2012, 52).

Following this proposal to its full extent poses a danger of reification, as Stanek also stated. However, we have the power of abstraction to resist reification (9) and obligation to explain those abstractions as they do not reveal anything by themselves; rather, they need an explanation. (10) So instead of replacing space with lower-level abstractions, such as neighborhoods and parks or streets, I propose the use of the more inclusive and operative term, territory, to overcome the schism between production and reception of architecture.

A territory can encompass heterogeneous space-times and relationalities along multiple ecologies: social, individual, and environmental. An insight on how space-time is being constructed in the political domain provides the most direct definition of territory, when the history of the term, which is mostly related to geography and power, is considered. (Elden, 2013) All the actors -human or nonhuman- that are participating in the construction of space-time come to be part of the state territory. That relation cannot be reduced to the state space marked only by national boundaries. Like the issue of prosthetics, which extends the capacity of individual body to interact with its environment, technology, tools and built environment become a part of everyday rhythms and power mechanisms, human-earth relationality. They distribute time and space and create heterogeneous space-times; they mediate labor and manipulate environment. Consequently, they are inseparable elements of territories, their definition, and their control.

Territories are always marked by the technology and resources available to those who hold them. The limits of the technology condition the

political forces by specifying the rules of space-time and thus its construction. Territorialization of power, its disruptions and reach cannot be conceptualized without the tools that help power to operate. History provides an example through the colonization of the New World, when the mainland and colonies communicate only at the speed of ships. So, central authority's capacity to intervene time-sensitive matters like revolts, conflicts and any other disturbances, is limited. This led to the eventual fragmentation and collapse of some colonial territories. The production and reproduction of territories depend on the ability of tools to create new space-times by connecting distant places in differential rates. What is the rate of communication, how does law is deployed, how does materials and humans are transported?

Stuart Elden underlines how territory is a "political technology" itself. Harvey points out a new phenomenon under the name of "time-space compression" created by the increased speed of transportation and telecommunication. Time and space are compressed because "space appears to shrink into global village" (1989, 240). Paul Virilio (2007, 119) asks related questions regarding the political decision and territory: "The speed of the political decision depends on the sophistication of the vectors: How to transport the bomb? How fast?"

Territory initially presents a political and geographical image, but the multiple "theories of territory" that spans to economic, sociological, psychological, physiological and philosophical domains provide a rich milieu for architecture to reflect on its productions. I will briefly state key-points that territory is diverging from space, roughly in reference to Deleuze and Guattari's geophilosophical concepts "(de)(re) territorialization" that allow for engagements with the construction of space-times, of desires, individuals, cultures, species, environments and many more. Firstly, territory presents an immanent way of contemplating on genesis of forms. Meaning, everything exists in differentiation and their relationship with others. Secondly, it is multiscalar. The forms may be geological plates, urban centers and peripheries or simple tents and even airborne spread of a viral diseases. Third, it is ecological. (Radman, 2012) Meaning, all scales of territories, whether human or non-human, participate in individuation of the other. Territories are existential to human habitation on Earth (or in space-station or on Mars) and evolution of humanity cannot be separated from the environment it has thrown in and acted upon. Lastly, the territory is political and aesthetic organization of environment, construction of space-times through manipulation and marking of the Earth, which constructs and distributes senses. Therefore, it is the domain that new ways of cohabitation are invented. Deleuze and Guattari say that:

The territory-house system transforms a number of organic functions -sexuality, procreation, aggression, feeding. But this transformation does not explain the appearance of the territory and the house; rather it is the other way around: the territory implies the emergence of pure sensory qualities, of sensibilia that cease to be merely functional and become expressive features, making possible a transformation of functions (1994, 183).

Distinguishing heterogenous space-times, like in two identical rooms housing novel encounters, are the instances where the abstract notion of territory is concretized. In all scales of built environment, territories are marked by their boundaries and rhythms simultaneously (Kızıl, 2022). It is evident that the rate of encounters -whether between masses in public

space or between waterbeds and dams, or individuals and cell doors—are not comprehensible only by the volumetric properties of the built environment to which theories of spatiality have more-or-less succumbed. Territory, on the other hand, directly brings together diverse elements of the human-earth relationality together. How is a boundary to be drawn? Is it a room, or is it a mall? Or is it a boundary at all? Isn't there a territoriality of a stick on the ground? Is it marking a significant place, or is it one of the many that create a rhythm of a trail? Where does the stick come from? From which tree? What is the size and how it is attached to the earth? Does it stand against winds of different seasons, or is it seasonal, restored again and again?

What rhythms govern the experience, are they rhythms of bricks and tectonic elements providing shelter, or are they traffic lights or border gates? The Earth, humanity, and multiple, and sometimes contradicting, space-times they coproduce cannot be reduced to any notion of volume. So why do we still design spaces? The abundant emphasis on the change in position of a body through a volume is limiting, first because it creates a rift between material reality and the theory of architecture. There are also virtual dimensions that temporally differentiate through the movement of social and environmental flows. The human habitation on Earth cannot be conceptualized or sustained without non-human agents like soil, water or weather. Furthermore, once we consider the existence of other bodies and complex urban interactions between individuals, institutions, and the environment, the emphasis on the material dimension of the human movement seems inadequate. Here, the concept of territory, with its political, and aesthetic articulations, can cover ecological dimensions neglected in the conception of "architecture as space". Infrastructures, logistic flows, military operations, migrations, minerals and faunas present space-times in which time and space is intertwined because of the rate and degree of encounters between various entities. "Architecture as territory" presents a variety that "architecture as space" could not make intelligible.

BIBLIOGRAPHY

- ALLEN, S. (1997) From Object to Field, *AD Profile*, 24–31.
- ALLEN, S. (2013) Field Conditions, *The Digital Turn in Architecture 1992–2012*, 62–79.
- AUGÉ, M. (2009) *Non-Places: An Introduction to Supermodernity*, London: Verso.
- BARAD, K. (2007) *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, London: Duke University Press.
- BATUMAN, B. (2006) Turkish Urban Professionals and Politics of Housing, 1960-1980, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 23(1): 59-81.
- BERGSON, H. (2001) *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness*, Mineola, New York: Dover Publications.
- BOUTANG, P. (1996) 'L'Abécédaire de Gilles Deleuze', France.
- BRYANT, L. R. (2014) *Onto-Cartography: An Ontology of Machines and Media*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CACHE, B. (1995) *Earth Moves: Furnishing of Territories*, Cambridge, MA: The MIT Press.

- CASEY, E. S. (1993) *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*, Indianapolis: Indiana University Press.
- CASEY, E. S. (1998) *The Fate of Place: A Philosophical History*. London: University of California Press.
- CONIO, A. (2009) From Flesh to House, *Architectural Theory Review* 14 (2): 131–41.
- DELEUZE, G. (1984) *Kant's Critical Philosophy*, Translated by Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam. London: The Athlone Press.
- DELEUZE, G. (1986) *Cinema 1: The Movement-Image*, Translated by Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DELEUZE, G. (1991) *Bergsonism*. Translated by Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, New York, NY: Zone Books
- DELEUZE, G. (1997) *Difference and Repetition*, Translated by Paul Atton, New York: Continuum.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F. (1987) *Capitalism and Schizophrenia 2: A Thousand Plateaus*, Translated by Brian Massumi. London: University of Minnesota Press.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F. (1994) *What is Philosophy?* Translated by Hugh Tomlinson and Graham Burchell, New York: Columbia University Press.
- DELEUZE, G., PARNET, C. (1977) *Dialogues*. Translated by Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam, New York: Columbia University Press.
- ELDEN, S. (2013) *The Birth of Territory*, Chicago: University of Chicago Press.
- ERJAVEC, A. (2015) Introduction, in *Aesthetic Revolutions and Twentieth-Century Avant-Garde Movements*, edited by Aleš Erjavec, 11–18, London: Duke University Press.
- EVANS, R. (1995) *The Projective Cast: Architecture and Its Three Geometries*, Cambridge, MA: The MIT Press.
- FISCHER, O. W. (2012) Architecture, Capitalism and Criticality, in *The SAGE Handbook of Architectural Theory*, edited by C. Greig Crysler, Stephen Cairns, and Hilde Heynen, 56–60. London: SAGE.
- FORTY, A. (2000) *Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture*, New York, NY: Thames & Hudson
- FOUCAULT, M. (1972) *The Archaeology of Knowledge*, Translated by A. M. Sheridan Smith, New York: Pantheon.
- FRAMPTON, K. (1983) Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance, in *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*, edited by Hal Foster, 16–30.
- FRAMPTON, K. (1996) *Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*, Cambridge, MA: The MIT Press.
- GIEDION, S. (1941) *Space, Time and Architecture*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

- GROSZ, E. (2008) *Chaos, Territory, Art: Deleuze and the Framing of the Earth*, New York: Columbia University Press.
- GUATTARI, F. (1995) *Chaosmosis: An Ethico-Aesthetic Paradigm*. Translated by Paul Bains and Julian Pefanis, Bloomington: Indiana University Press.
- GUATTARI, F. (2000) *The Three Ecologies*, Translated by Ian Pindar and Paul Sutton. London: The Athlone Press.
- GULLBERG, J. (2016) 'Voids and Bodies: August Schmarsow, Bruno Zevi and Space as a Historiographical Theme', *Journal of Art Historiography*, no. 14.
- HAN, B. (2017) *The Scent of Time: A Philosophical Essay on the Art of Lingerin*g, Germany: Polity Press.
- HARVEY, D. (1989). *The Condition of Postmodernity An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Cambridge, MA: Blackwell.
- HEYNEN, H. (2013) Space as Receptor, Instrument or Stage: Notes on the Interaction Between Spatial and Social Constellations, *International Planning Studies* 18 (3-4) 342-57.
- INGRAHAM, C. (1992) Initial Proprieties: Architecture and the Space of the Line, *Sexuality and Space*, edited by Beatriz Colomina, 255-271, New York, NY: Princeton Architectural Press.
- KIRKPATRICK, D. (1988) Time and Space in the Work of László Moholy-Nagy, *Hungarian Studies Review* 15 (1): 63-76.
- KIZIL, S. C. (2022) Bölgeselliğin Mekanları, Coğrafyası ve Krizleri Üzerine Bir Deneme, *Praksis* 60: 7-60.
- KWINTER, S. N. (1989) *Immanence and Event in early Modernist Culture*, Ph.D. thesis. Columbia University.
- KWINTER, S. N. (2001) *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*, Cambridge, MA: The MIT Press.
- LEFEBVRE, H. (1991) *The Production of Space*, Translated by Donald Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell.
- LEFEBVRE, H. (2004) *Rhythmanalysis*, Translated by Stuart Elden and Gerald Moore, London: Continuum.
- MARX, K. (1973) *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Translated by Martin Nicolaus, London: Penguin Books.
- MASSEY, D. (1995) *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, London: Red Globe Press.
- MOHOLY-NAGY, L. (1947) *Vision in Motion*, Chicago: Paul Theobald and Company.
- MYBURGH, B. (2022) Space-Time and Utopia: Notes on artistic engagement with physics from Cubism to Laszlo Moholy-Nagy, *Spontaneous Generations: A Journal for the History and Philosophy of Science*, 10 (1): 54-62.
- NORBERG-SCHULZ, C. (1971) *Existence, Space and Architecture*, New York: Paeger.
- NORBERG-SCHULZ, C. (1979) *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizolli.

- RADMAN, A. (2012) *Gibsonism: Ecologies of Architecture*, Ph.D., TU Delft.
- RAFFESTIN, C., BUTLER, S. A. (2012) *Space, Territory, and Territoriality, Environment and Planning D: Society and Space* 30 (1): 121–41.
- RELPH, E. (1976) *Place and Placelessness*, London: Pion.
- SACK, R. D. (1986) *Human Territoriality: Its Theory and History*, New York: Cambridge University Press.
- SCHUMACHER, P. (2011) *The Autopoiesis of Architecture, Volume 1: A New Framework for Architecture*, London: Wiley.
- SCHUMACHER, P. 2012. *The Autopoiesis of Architecture, Volume 2: A New Agenda for Architecture*, London: Wiley.
- SCHWARZER, M. W. (1991) ‘The Emergence of Architectural Space: August Schmarsow’s Theory of “Raumgestaltung”’, *Assemblage*, no. 15, 48–61.
- SOJA, E. W. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Theory*, New York: Verso.
- STANEK, Ł. (2012) *Architecture As Space, Again?*, *SpecialeZ* 4:48–53.
- STIEBER, N. (2006) *Space, Time, and Architectural History, Rethinking Architectural Historiography*, edited by Dana Arnold, Elvan Altan Ergut, and Belgin Turan Özkaya, 171–82. New York: Routledge.
- TALLY, R. T. (2013) *Spatiality*, London: Routledge.
- VIRILIO, P. (2007) *Speed and Politics*, Translated by Marc Polizzotti. Los Angeles, CA: Semiotext(e).
- ZEVI, B., BARRY J. A. (1993) *Architecture as Space: How to Look at Architecture*, New York: Da Capo Press.

Alındı: 04.07.2024; Son Metin: 16.12.2024

Anahtar Sözcükler: Mekân; zaman; uzay-zaman; mimari kuram; bölge (teritorya)

UZAY, ZAMAN, UZAY-ZAMAN VE MİMARLIK

Mekân, uzun zamandır mimarlık teorisine hakim olan bir kavramdır. Bu makale, mekânın teorideki konumunu tartışmakta ve zamanın serildiği çoklu alanları kavramakta neden başarısız olduğunu açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. “Mekân” teriminin (uzay ve fezaya karşılık gelen) hacimsel kavrayışını ve ardından, sosyal anlamlarını tartıştıktan sonra makale, mimarinin tarihsel olarak bu terimi yanlış kullandığını ve mekânın bu iki yönü arasında bir ayrılık yarattığını belirtmektedir. Dahası, mekânsallık üzerine ortaya çıkan tartışmalara verilen mimari tepkiler, hareket eden bedenün önceliğine dayanan hacimsel mekân kavramı etrafında perspektiflerini yapılandırmaya devam etmektedir. Makale, bu durumu, mimarlığın üretimi ve deneyimi arasındaki uçurumu körükleyen baskın mimari ideolojinin bir göstergesi olarak teşhis etmektedir: mimarlar “mekânlar” tasarlar ancak insanlar karmaşık uzay-zamanlarda yaşarlar. Nötr mekân ve zamana karşı inşa edilmiş uzay-zaman kavramı, toplumsal veya çevresel alanlar yerine hacimlere öncelik vermeden mimarlığı kavramsallaştırma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda, bu makale mimari düşüncede mekânın yerini alabilecek en güçlü adayın bölge (teritorya) olduğu, zira bölgenin mimarinin ve Dünya’nın kapsayıcı bir

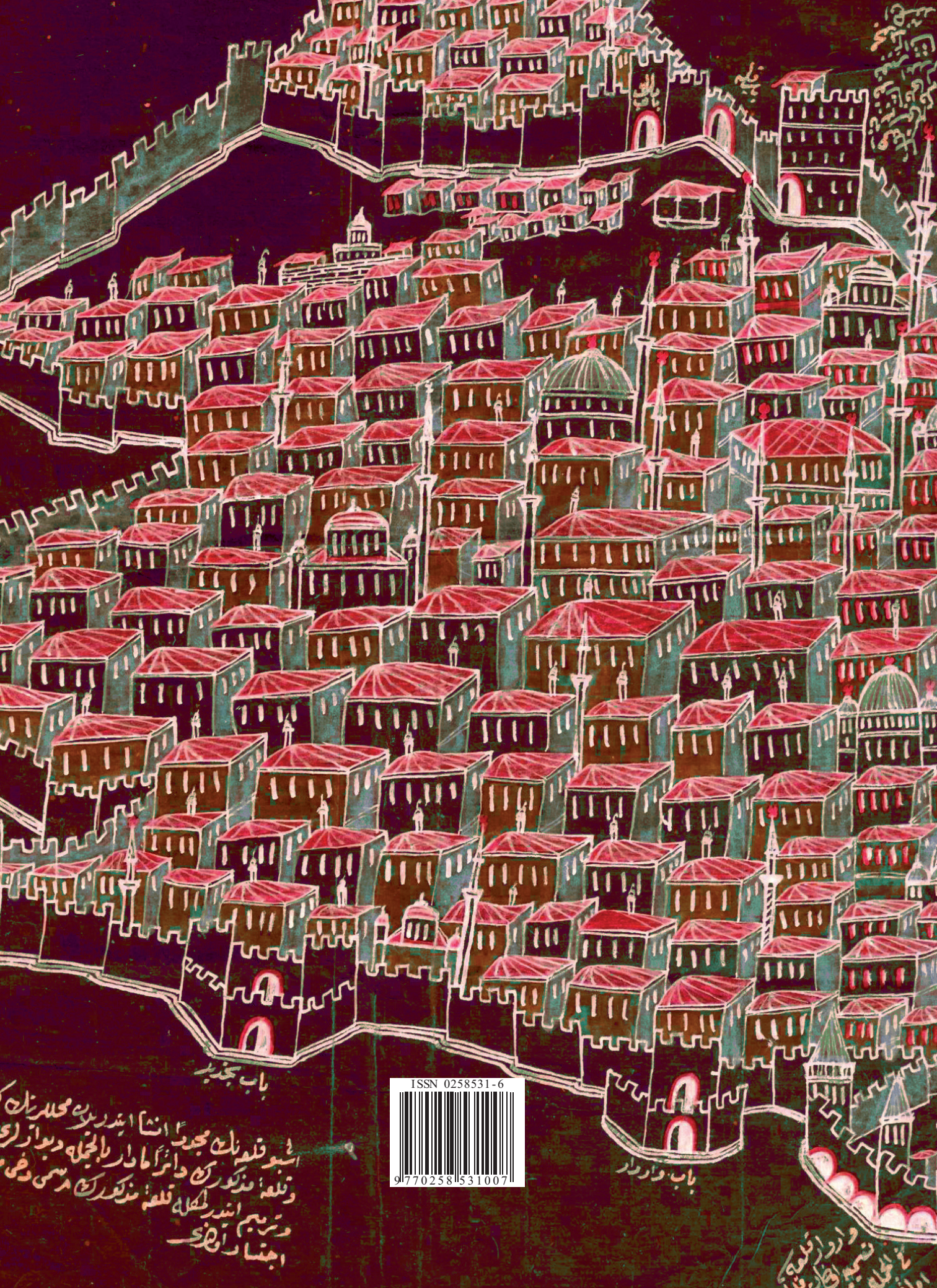
şekilde yorumlanmasına olanak tanıdığı ve insan veyahut insan olmayan ekolojileri kavramsallaştırmanın geniş ve bütüncül yollarını sunduğu ifadesiyle sonuçlanmaktadır.

SPACE, TIME, SPACE-TIME AND ARCHITECTURE

Space is a concept that has been dominating architectural theory for a long time. This paper discusses the position of space in architectural theory and aims to clarify its role that fails to comprehend the multiple domains in which time is unfolding. After discussing the volumetric and social notions of the term “space”, the paper states that historically, architecture misuses the term and creates a schism between these two aspects of space. Furthermore, architectural responses to emerging discussions of spatiality continue to structure their perspectives around the volumetric notion of space that is based on the primacy of the moving body. The paper diagnoses this condition as an indicator of dominant architectural ideology that fuels the rift between the production and reception of architecture: architects design “spaces” but people live in complex space-times. The constructed notion of (space) time as opposed to neutral space and time has a potential to conceptualize architecture without prioritizing volumes over social or environmental domains. In that light, this paper concludes with a statement that territory is the strongest candidate to replace space in architectural thinking as it allows inclusive interpretations of architecture and the Earth and offers overarching ways to conceptualize human and nonhuman ecologies.

SİNAN CEM KIZIL; B.Arch, M.Arch, Ph.D

Received his degrees in Middle East Technical University, Department of Architecture, in 2014, 2017 and 2024 respectively. Research topics include, territory and territoriality focusing on the political and aesthetic dimensions within the intersection of architecture, philosophy and social geography. sckizil@metu.edu.tr

باب بجزیر
ابو قلینہ نے مسجد ائنا ایندرین محلہ زان
ونقلہ مذکورہ دارا دار بالجملہ دیوار لری
وہیہ اندر لکھلہ نقلہ مذکورہ کی مہمی وہی
اجناس آہی

ISSN 0258531-6

9 770258 1531 007

باب واردار

واردار قلینہ
نہیہ اوقار
نہیہ اوقار